

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İlhanlılar'da Ticaret (1256-1340)

Doktora Tezi

Aytaç Kaya

Temmuz 2023

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İlhanlılar'da Ticaret (1256-1340)

Doktora Tezi

Aytaç Kaya

Danışman

Prof. Dr. Turhan Kaçar

Eşdanışman

Prof.Dr. Osman G. Özgüdenli

Temmuz 2023

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Aytaç KAYA tarafından hazırlanan "İlhanlılar'da Ticaret (1256-1340)" başlıklı bu Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Turhan KAÇAR
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Birsel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU
İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Güneş IŞIKSEL
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Nilgün DALKESEN
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim DUMAN
Yalova Üniversitesi

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin Chicago yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun metin içi kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Turhan KAÇAR

Etik İlkelere Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Aytaç KAYA

ÖZET

İlhanlılar’da Ticaret (1256-1340)

Kaya, Aytaç

Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Turhan KAÇAR

Eş Danışman: Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ

Temmuz 2023

Moğol İmparatorluğu’nun Çin’den Doğu Avrupa’ya kadar uzanan askerî operasyonları, Moğol tarihi üzerine yapılan bilimsel çalışmaların büyük kısmını askerî yapıları üzerine yoğunlaştırmasına neden olurken, bunu dönemin ticareti üzerine yapılan çalışmalar takip etmiştir.

Moğol İmparatorluğu’nun geniş bir coğrafyaya hâkim olması, şehirler üzerinde otorite boşluğuna izin vermemek adına yol güvenliklerine önem göstermeleri, Avrupa ile Asya arasındaki din adamları, diplomat ve tacirlerin seyahatlerini arttırmıştır. Buna Moğol sarayının tüketim ve alışverişe düşkünlüğü ile fetihlerle hazinede biriken altın ve gümüş külçelerin ticaret yoluyla çalıştırılmak istenmesi de eklenince Moğol istilâsı sonrası ticarette yeni dönemin kapısı açılmıştır

Bilimsel anlamda Moğol İmparatorluğu’nda ticaretin detaylarını ilk kez Avrupalı tarihçiler incelemeye başlamıştır. Bunun doğrudan sebebi söz konusu yeni vaziyetin, dönemin Avrupası’na ticarî kolaylıklar ve fırsatlar açmasıdır. Ancak Moğol İmparatorluğu’nun bir parçası olarak İlhanlılar üzerine ayrı bir analize ihtiyaç duyulmasına rağmen şarkiyatçı refleksin ağır basması nedeniyle Avrupa menşeili kaynakların incelemesi üzerinden genellemeler, İlhanlı coğrafyasına ait tarihsel kaynaklar üzerinden yeni incelemeleri zorunlu kılmıştır.

Moğol iktidarı döneminde İran ve bağlı eyaletlerde devletin en büyük meselesi gelirleri yeniden dizayn etmeye yönelik olmuştur. Bundan dolayı

serbest bir ticarî düzenden bahsetmek çok mümkün olmamaktadır. Bu anlamda mâliyenin ticarete ve tacirlere yönelik politikası hem iç hem de dış ticareti şekillendiren ana etkenlerden biridir. Bir diğer etken de Ortadoğu'nun siyasal durumudur. Altın Orda ve Memlük yönetimleri ile gerginliklerin uzun sürmesi, Anadolu'daki otorite boşlukları, Türkistan'da Çağatay Hanlığı ve Hanbalık arasındaki çatışmalar uzun mesafeli ticaretin güzergâhını dominantça şekillendirmiştir. Tüm bunlara Konstantinopolis'in durumu ve Avrupa ile Mısır arasındaki problemlerin giderek tırmanması da eklenince ticarî organizasyonların yeri, zamanı ve tarafları belirlenmiştir. 80 küsür yıllık İlhanlı iktidarında ticaretin yükseliş ve düşüşünü ticaretin doğasına duyulan hoşgörüden çok doğu ve batının ekonomik çıkarlarının buluşması tayin etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Moğol İmparatorluğu, Mâliye, Ticaret, Emtia.

ABSTRACT

Trade in Ilkhanids (1256-1340)

Kaya, Aytaç

Ph. D. Dissertation, Department of History

Supervisior: Prof. Dr. Turhan KAÇAR

Co-Supervisor: Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ

July 2023

While the military operations of the Mongol Empire from China to Eastern Europe caused the majority of scientific studies on Mongolian history to focus on their military structures, studies on the trade of the period followed.The Mongol Empire's dominance of a wide geography and their emphasis of road safety in order not to allow a gap of authority over the cities increased the travels of clergy, diplomats and traders between Europe and Asia. Considering the Mongolian palace's keenness for consumption and shopping, and the desire to operate the gold and silver ingots accumulated in the treasury with the conquests, the edge of a new era was opened in trade after the Mongolian Invasion.

For the first time, European historians began to examine the details of trade in the Mongol Empire in scientific content. The direct reason for this is that the new period in question opened up commercial facilities and opportunities to the Europe of that time. Nevertheless, although the Ilkhanids needed a separate analysis as a part of the Mongol Empire, generalizations over the analysis of European sources due to the dominance of the orientalist reflex necessitated new studies that should include the historical sources belonging to the Ilkhanid geography.

During the Mongolian rule, the biggest problem of the state in Iran and its provinces was to redesign the revenues. During the Mongolian rule, the biggest problem of the state in Iran and its provinces was to redesign the revenues. Therefore, it is not very possible to talk about a liberal commercial

order.In this sense, the fiscal policy towards trade and traders is one of the main factors shaping both domestic and foreign trade. Another factor is the political situation in the Middle East. Prolonged tensions with the Golden Horde and Mamluk States, authority gaps in Anatolia, conflicts between the Chagatai Khanate and the Hanbalik in Turkestan was another factor dominantly shaped the route of long-distance trade. Once the situation of Constantinople and the gradual escalation of the problems between Europe and Egypt are added to all these; the place, time and parties of the commercial organizations were determined. The rise and fall of trade during the 80-odd years of Ilkhanid State was determined by the compromise of the economic interests of the east and the west rather than the tolerance towards the nature of trade.

Keywords: Ilkhanids, Mongol Empire, Finance, Trade, Commodity.

ÖNSÖZ

Bu çalışma sorumluluğumuza verildiğinde akademik incelemelerde bırakılan boşlukları yakalamaya çalıştık. Modern anlamda ilk çalışmaları başlatan Avrupalıların Moğol hanlıkları dönemindeki doğu ve batı arasındaki ekonomik ilişkileri kendi tarihlerine etkisi ve doğu tarihini de bütüncül görmeye gayret göstermeleri İlhanlılar'da ticarî düzenin ayrıntılı sorgulanmasını anlamlı kılmıştır.

Moğol Hanlıkları üzerine yapılan çalışmalarda ticarî hayatın en çok irdelendiği bölge Altın Orda sahası olmuştur. Bunun sebebi, Avrupa ile ekonomik ilişkilerine yönelik bilgilerin daha yoğun ve tarihsel derinliğinin fazla olmasında yatmaktadır. Tarafımıza düşen görevlerden biri de İlhanlı coğrafyasındaki ticarî hayatın hususiyetleri ile ülkelerarası ticarî ilişkilerin boyutuna birbirine karıştırmaksızın yaklaşmak olmuştur. Çalışmaya önceden benimsenmiş bir tarihsel akımın temsilcisi gibi yaklaşılmamasının yanı sıra herhangi bir modelleme ihtiyacı da duyulmamıştır. Yine de çalışmanın başından itibaren bazı prensipler benimsenmiştir. Bunlardan biri somutlaştırmadır. Yer veya zaman göstermeksizin yapılan değerlendirmeler kolayca galat-ı meşhura dönüştüğü için böyle bir hassasiyeti taşımak zorundaydık. İkinci olarak tutarlılığa endekslenmiş teorilere yer verdik. Üçüncü olarak da çalışmamız kronolojik verilere sıkı sıkıya bağlı kaldığı için neden-sonuç ilişkisini merkeze yerleştirdik. Türkiye'deki Ortaçağ tarihi araştırmalarında veri yetersizliği nedeniyle sosyal, kültürel ve ekonomik incelemelerin analojiye başvurma gibi alışkanlığı doğurduğunu itiraf etmeliyiz. Çalışmamızda ise Moğol istilâsı sonrası yaşanan tarihsel değişimlerin izini kaybetmemek adına dönüşümlerin üzerinde durmaya gayret ettik. Kaynak kullanımını alışılageldik bir şekilde yer-zaman, neden-sonuç bağlamından koparmak yerine daha çok yurt dışında tercih edilen uzlaştırma tekniği üzerinden gerçekleştirdik. Böylece tarihsel veriler arasındaki boşlukların doldurulması ve bilgileri farklı kaynaklar üzerinden

doğrulma gibi başarıları elde ettiğimizi umuyoruz. Sahip olduğumuz bir diğer prensip de analiz yöntemini kullanmamızdır. Adı geçen tüm limanları, ticaret şehirlerini, lokal ve uzak emtiayı, aracılı ve direkt ticaretin farklarını ve nedenselliğini ayrı yer vermek istedik.

Verdiği maddi destekten dolayı Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ederim. Ülkemizin dört bucağında yaşanan sıkıntılar dikkate alındığında almış olduğum sorumluluğun artan ciddiyetinin farkına varmış bulunmaktayım. Karşılığını hakkıyla ödeyememe ihtimâlinden dolayı da tedirginim. Böylesine ciddi bir konuyu tarafımın sorumluluğuna veren hocam danışman hocam Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ'ye teşekkür etmekteyim. Bizans İmparatorluğu ve Haçlılar dersinde 13.yy. daki yaşanan siyasî değişimleri dönemin kaynakları ile birlikte tanımamı sağlayarak bu çalışmanın üçüncü bölümünün büyük bir kısmının teorik zeminini oluşturmamda çok büyük yardımları olan hocam Prof. Dr. Birsel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU'na da ayrıca teşekkür etmekteyim. Yapıcı eleştirilerini mümkün olduğunca dikkate almış olduğu ve çalışmanın daha disiplinli hale gelmesinde katkıları bulunan hocam Doç. Dr. Güneş IŞIKSEL'e, geliştirilebilir gördüğü hususlarda tavsiyelerini eksik etmeyen hocam Doç. Dr. Nilgün DALKESEN'e ve derslerindeki öğrenciliğim boyunca teşviklerini gördüğüm hocam Dr. İlker KÖMBE'ye teşekkür etmekteyim. Ayrıca İSMU'daki öğrenciliğim sırasında karşılaştığım her türden idarî ve akademik problemlerin altında kalmaktan kurtaran, sadece tarafıma değil tüm öğrencilere sonsuz cömertliğini esirgememiş olan hocam Prof. Dr. Turhan KAÇAR'a içten teşekkürlerimi borç bilirim. Arkadaşlarım Dr. Mîlâd SELMANÎ, Dr. Murat ÇAYLI, Abdurrahman AKDAĞ, Osman KARA, Nejat OLGUNTÜRK ile Almanca, Fransızca ve Arapça tercümeler konusunda yardımı bulunan arkadaşlarıma teşekkür ederim. Bu çalışmanın sadece işçisi olduğumu unutmamaktayım. "Hataların ve savunduğum tezlerin sorumluluğu sadece bana aittir".

Aytaç KAYA

Kağıthane

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ BÖLÜM

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: bin, ibn.
Bkz.	: Bakınız.
BSOAS	: *Bulletin of the School Oriental and African Studies.*
c.	: Cilt.
DİA	: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.*
ed.	: Editör.
EI²	:*Encyclopaedia of Islam (new edition).*
EIr.	: *Encyclopeadica Iranica.*
Eng. Trans	: English Translate.
H.	: Hicrî Takvim.
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi.
kg	: kilogram.
M.	: Miladî Takvim.
Mad	: Madde.
MSGSÜ	: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
no.	: Number.
nşr.	: Neşreden.
OAD	: *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi.*
öl.	: Ölüm.
s.	: Sayfa.
S.	: Sayı.
TAD	: *Tarih Araştırmaları Dergisi.*
terc.	: tercüme.
THİTM	: *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.*
TİD	: *Tarih İncelemeleri Dergisi.*
vb.	: ve benzeri.
Vol.	: Volume.
yy.	: Yüzyıl.

KAYNAKLAR

1. Farsça Kaynaklar

İlhanlılar'da Ticaret (1256-1340) konulu çalışmamızın bulgularının en önemli dayanağı Farsça kaynaklardır. İlhanlı coğrafyasında yazılmış ticaret konulu bir el kitabının veya ticarî kayıtları gösteren detaylı yıllıkların olmaması nedeniyle ülke içinde kayda geçirilmiş tarih ve coğrafya konulu eserler ön plana çıkmaktadır. Bu anlamda **Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî**'ye (öl. 1318) nispet edilen eserler tezimizin en büyük dayanaklarındandır. *Câmi'u't-tevârîh* İlhanlı tarihçiliğin en büyük, dönemin İslâm dünyasının da en önemli eserlerindendir. İlhanlı tarihini içeren bölümünün büyük kısmı siyasî tarih odaklıdır. Bununla birlikte yer yer ticaretin gidişatını ve etki altında bırakan olayları veren tek kaynağımızdır. Aslen tabip olan Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, bir müddet sonra mâliyenin en büyük bürokratı olunca ticarî hayata da yön veren kararlara imza atmıştır. Devlet gelirlerini arttırmaya yönelik ve vergi mükelleflerinin ödeme gücünden düşmemesi amacıyla başlattığı tedbirlerin odağı üretimsel artışı hedeflediği için kendi ismi altında bıraktığı kayıtlara yarı resmî belge değeri atfetmekteyiz. *Câmi'u't-tevârîh*'teki ticarî hayatın gelişmesine veya tıkanmasına neden olan siyasî gelişmeleri izlememizin yanı sıra Gâzân Han'ın (1295-1304) reformlarının da ticarî hayata yönelik olanlarına birinci ve tek elden bilgi sahibi olmaktayız. Her ne kadar ciddi derecede yanlı bir tutum sergilese de geçmiş mâlî yönetimlere olan eleştirilerinin kendi içinde tutarlı olduğuna dair tespitlerimiz sayesinde mâliye ve ortaklar hakkındaki ilişkiyi bu şekilde aydınlatabilmekteyiz.

Câmi'u't-tevârîh'in Avrupa tarihini içeren kısmı ise siyasî olaylar ağırlıklı olduğu için beklentimizin aksine İlhanlı yönetiminin İtalyan tacirlere verdiği imtiyazlara ait herhangi veriye ulaşılamamaktadır. Ancak birkaç yerde Venedik ve Cenova ticaret kolonilerinin İlhanlı topraklarındaki varlığına işaret ettiği noktada yararlandık. Hint tarihini kapsayan kısmı ise İlhanlıların, uzun bir süre hazineden desteklemiş oldukları ortakları et-Tayyibî ailesinin yarımadadaki faaliyetleri ve Tebriz ekonomisine katkılarına değinmesi nedeniyle önemlidir. Çalışmamızda Muhammed Rûşen-Mustafâ Mûsevî (Tahran, 1373) tarafından yapılan neşri kullanmamızın yanında pek çok yerde Abdülkerim Alioğlu Alizâde (Bakü, 1957) tarafından yapılan neşre de ihtiyaç duyduk. *Âsâr u ihyâ'* (Tahran, 1368) adlı eserini ise müellifin Çin ve Hindistan'da yürütülen tarım tekniklerine

ve üretim mahsullerine reformist şahsından kaynaklanan ilgisinden dolayı bir nevi sentez bilgiler içermesini de göz ardı etmeksizin dikkatli kullanarak İlhanlı şehirlerinde tüketilen emtia ve uzak bölgelerden transferine dair açıklamalardan kısmen faydalanmış bulunmaktayız. Müellifin mektuplarını içeren *Sevânihu'l-efkâr-i Reşîdî* (Tahran, 1358) ise ülkenin en büyük iç tüketim şehri olan Tebriz'e dair tedarik sisteminde eyaletlerdeki şehirlerin rolünü vermesi, ayrıca tekstil üretimin detayları, ilaç yapımındaki bitkiler ile parfüm esanslarının çeşitleri hakkında başka yerde bulunmayan bilgiler sunmaktadır. Müellifin bir diğer eseri *Vakf-nâme-yi Rab'-i Reşîdî* (Tahran, 1977) ise Tebriz odaklı bir çalışma olduğundan küçük bir yerde çalışmamızda faydalanılmıştır.

Dönemin ünlü astronomlarından olan **Nâsiru'd-dîn-i Tûsî**'nin (öl. 1274) eserleri İlhanlı döneminin erken kaynakları arasında yer almaktadır. Tûsî, batı harekâtı sırasında Hülâgü Han ile tanışarak onun yakınlarından biri oldu. Hülâgü Han'ın pek çok kararının danışmanlarından olduğu iddia edildiği gibi onun vezirliğini yapmış olduğuna da inanılmaktadır[1]. Eserlerinden *Tensûh-nâme-yi İlhânî* (Tahran, 1348), maddî değeri olan taşlar, kullanım alanları, madenleri, taklitleri hakkında bilgi veren ve 4 bölümden oluşan bir tür *Cevâhir-nâme*'dir. el-Bîrûnî'nin (öl. 1061) *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*'i ile benzerlik göstermesinin yanı sıra Cevherî-yi Nîşâbûrî'nin *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*'sinden doğrudan bilgiler nakletmiştir[2]. Ayrıca Abbasî dönemi için de geçerli ve güncel olabilecek pek çok bilgi taşıdığına inanmaktayız. Bu anlamda dikkatli değerlendirdiğimiz çalışmadan mücevher, kozmetik, baharat ve silah ticareti üzerine pek çok noktada faydalandık. Ayrıca inci sektörü ve ticareti hakkında başka noktada yer almayan bilgiler vermesi nedeniyle çalışmamızda doğrudan kullandık. Söz konusu eseri dikkate alarak daha güncel bir formunu çıkartan **Âbû'l-Kâsim Abdullah b. Muhammed Kâşânî**'nin (öl.1318'den sonra) *'Arâ'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib* (Tahran, 1386) doğada bulunan ve insanların çeşitli amaçlarla kullandığı taş ve esansların yanı sıra ilaç ve gıda yapımında kullanılan doğal takviyeleri ansiklopedik tarzda açıklayan öğretici bir eseridir. Bu eser sayesinde 1300 yılında İlhanlı coğrafyasında parfüm ve ilaç yapımında kullanılan

[1] Agil Şirinov, "Tusî, Nasîrüddin," *DİA*, XLI, (2012), 442.
[2] İrec Afşâr, "Cevher-nâme-yi Nizâmî mehz-i Tensûh-nâme u 'Arâ'isu'l-cevâhir," *Yagma*, 271/I, (1350), 35.

malzemeler ve ithâl edilen ülkeleri güncel fiyatları ile öğrenmekteyiz. Müellifin diğer eseri ise Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'in kronolojik olarak bıraktığı yerden sonra faydalanma imkânı elde ettiğimiz *Târîh-i Olcâytû Sultân*'dır. Olcâytû Han (1304-1316) döneminin Çin, Mâverâünnehir, Deşt-i Kıpçak ile olan siyasal ilişkilerinin dönüşüm geçirmesi ile yeni durumun ticarete etkisi hakkında fikir vermesi ve bu dönemde yeni kurulan Sultâniye şehrinin ekonomik ve ticarî gücünden bahsetmesi açısından çalışmamızda yer bulmuştur.

Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh b. Fazlullâh Vassâf eş-Şîrâzî'ye (öl. 1329/1330) ait *Târîh-i Vassâf*, çalışmamız için en kritik birkaç eserden biridir. Bir mâliyecinin elinden çıkmış olması eserin değerini arttırmaktadır[3]. Ortak-mâliye ilişkisi, ticarî güzergâhlar, Fârs Körfezi'nin Hindistan ve Çin ile olan ticarî ilişkileri hakkında Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın bilgi vermediği konularda kendisinden oldukça yararlanmış bulunmaktayız. Özellikle Fârs Eyaleti'ndeki bölge siyaseti hakkında verdiği orijinal bilgilerden yararlandık. Çalışmamızda Mehdî İsfahânî'nin *Tecziyetu'l -emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr* (Tahran, 1338) başlıklı neşrini ve bu eserin ağır edebi formdaki şiir ve ifadelerine yer verilmemiş bir tür özeti olan 'Abdu'l-Muhammed Âyetî'nin *Tahrîr-i târîh-i Vassâf* (Tahran, 1372) adlı neşirlerini karşılaştırarak kullanmayı tercih ettik.

Hamdullâh b. Ebu Bekir b. Ahmed Mustevfî-yi Kazvînî'nin (öl. 1340'tan sonra) *Nüzhetü'l-kulûb* adlı eseri ise çalışmamızın belkemiğini oluşturan birkaç kaynak metinden biridir. Her ne kadar eserin kritiğini yapan bilim adamlarınca klâsik İslâm coğrafya eseri kategorisine alınmışsa da[4] müellifin bir mâliye memuru olması kendinden önceki İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgilerin bir derlemesi veya tekrarından ziyade İlhanlı şehirleri özelinde taze bilgiler ve reel değerler vermesini sağlamıştır. Eserindeki bilgilerin çoğunu vergi defterlerinden elde ettiğine inanmaktayız. 1340 yılında tamamlaması ise 80 yıllık İlhanlı iktidarının son zamanlarındaki durum hakkında fikir vermeye yardımcı olmaktadır. Bundan dolayı kaynağın sıradan coğrafya eserini aşmış olduğu ortadadır. İlhanlı coğrafyasının üretim kapasitesini her türden tarımsal üretim üzerinden şehir, kasaba ve köy ayırt etmeksizin aktarmaktadır. Üretim-tüketim ilişkisi, dönemin

---

[3] Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târîh-i Vassâf'ın Müellif Nüshası," *Belleten*, LXX/258, (2006), 502.
[4] Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî," *DİA*, XV, (1997), 454-455.

aktif ticaret güzergâhlarının yanı sıra şehirlerden dîvâna ulaşan vergi rakamlarını çokça kullandık. Toplamda üç bölümden oluşan eserin birinci kısmının hayvanlar hakkında ansiklopedik tarzda bilgi verdiği kısmı John Stephenson'un editörlüğünde İngilizce tercümesiyle birlikte *The Zoological Section of the Nuzhatu-l-Qulub of Hamdullâh al- Mustaufî al-Qazwînî*'den (London, 1928) yararlandık. *Nüzhetü'l-Kulûb*'un üçüncü kısmı olan coğrafya bölümü içinse G. L. Strange'ın (Tahran, 1362) neşrini kullandık. Müellifin diğer çalışması *Târîh-i Güzîde* dönemin veziri Gıyasü'd-dîn Muhammed Reşîdî'ye sunulan tarih eseridir. 1330 yılında tamamlayarak başlangıcından Ebû Saîd Han (1317-1335) dönemine kadar getirdiği bir İslâm tarihi formatında oluşturmuştur. Özet bilgiler içermesi ve İlhanlı tarihi için *Câmi'u't-tevârîh* ve *Târîh-i Cihân-guşâ*'dan çok fazla yararlanması tezimiz özelinde onu ikinci plana itmiştir[5]. Ancak diğer eserlerde yer almayan bazı net ifadeler boşluğu doldurmaktadır. Çav, bâliş ve tamga bahislerinde yer vererek Dr. 'Abdu'l-Huseyn Nevaî' tarafından yapılan neşri (Tahran, 1387) kullandık.

İlhanlı döneminde Anadolu'nun ticarî durumu ve Tebriz ile ilişkileri için yarımadada oluşturulmuş tarihi eserlerden de faydalandık. **Nâsırü'd-dîn Hüseyn b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî İbn Bîbî**'nin (öl. 1285'ten sonra) *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye* (Leiden, 1902) adlı eseri 1280'e kadarki tarihi olayları içermesi açısından Argun Han (1284-1291) döneminin son yıllarına kadar istifade edilebilmektedir[6]. Anadolu'nun İlhanlı döneminde transit ticaretteki önemine dair birkaç yerden ip uçları elde ederek yararlanmış bulunmaktayız. Çalışmamızda M. Th. Houtsma tarafından neşredilen muhtasar nüshasını esas aldık. Bu eserin bir tamamlayıcısı olarak gördüğümüz **Kerimü'd-dîn Mahmûd-i Aksarâyî**'nin (ö. 1332/1333) eseri *Müsâmeretü'l-ahbâr* (Ankara, 1999) genel bir İslâm tarihi türünden olup eserin büyük bir kısmı İlhanlı çağına ait olayları 1323 yılına kadar içermektedir[7]. Kaynaktan Tebriz'in İtalyan tacirlerle olan ekonomik ilişkisinin ve kâğıt para reformunun Anadolu'ya etkilerini yorumlama açısından istifade edebildik. Anadolu'daki ticarî duruma en

[5] Edward G. Browne, *A History of Persian Literature under Tartar Dominion (AD 1265–1502)*, c.1, (Cambridge, 1920), 89.
[6] Osman G. Özgüdenli, "XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Tarih Yazıcılığı," *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz, Muharrem Kesik, Aydın Usta, Cihan Piyadeoğlu, (İstanbul, 2013), 265.
[7] Özgüdenli, "XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Tarih Yazıcılığı," 268.

yakın kaynaklardan üçüncüsü olan ***Anonim Selçûknâme*** sayesinde 1297 yılına kadar detaylı îzâhatlerinden faydalanılmaktadır. Çalışmamızda Türkmenlerin bölge ticaretine olan müdahaleleri açısından küçük bir noktada faydalanma imkânı elde edebildik. Nâdire Celâlî'nin *Târîh-i Âl-i Selçûk der-Anatolî* (Tahran, 1378) adıyla yayınladığı baskısını kullanmayı tercih ettik.

'Alâ'ü'd-dîn Atâ Melik Cüveynî'nin (öl. 1283), *Târîh-i Cihân-guşâ*, (Tahran, 1387) adlı eseri ilk derli toplu Farsça Moğol tarihidir. Üç ciltten oluşan eserin ilk cildinden Cengiz Han (1206-1227) ve haleflerinin tacirlere yaklaşımı, ortak tacirlerinin ortaya çıkışı ve mâliyenin kredi tahsisleri, Mengü Kağan'a kadar hanedanın tacirlere yaklaşımları ve tüketim alışkanlıkları konusunda faydalanıldı. İkinci cildinde İlhanlıların tesisine kadar Moğol İranı'nda ticarete dair bilgiler, üçüncü cildinde ise Mengü Kağan ve Hülâgü Han'ın (1256-1265) ticarete yaklaşımlarına dair izahatlerden yararlanıldı. Cüveynî'nin diğer eseri *Tesliyetu'l-ihvân* (Tahran, 1361) tarih konulu ilk eserinden farklı içerikte olup Bağdat valiliği sırasında bulaştığı iddia edilen yolsuzluklara kendi cephesinden verdiği cevapları içermektedir. Kendisine yöneltilen suçlamalara bir tür savunma niteliği taşıyan risâle her ne kadar *Câmi'u't-tevârîh*'ten önce oluşturulmuşsa da, onda Şemsü'd-dîn-i Cüveynî dönemi için iddia edilen yolsuzluk ve sûistîmallere Irak-ı Arap yönetiminin verdiği karşı yanıt olarak kullanılabilmektedir. Risâleden bölgesel üretim ve ticarete yönelik küçük noktalarda faydalanabildik.

Ebû Amr Minhâcü'd-dîn Osmân b. Sirâcü'd-dîn Muhammed el-Cûzcânî'nin (öl. 1266'dan sonra) *Tabakât-ı Nâsırî* (Kâbil, 1342) eseri aslen genel bir İslâm tarihi olarak vücuda getirilmişse de[8] müellifinin Moğol istilâsı çağında yaşaması ve bazı olaylara bizzat tanıklık etmesi konumuz adına değerini arttırmıştır. İran'da yazılmış tarihi eserleri bir miktar tamamladığı söylenebilir. Eserin ikinci cildi konumuzun bir kısmına ışık tutmuştur. Moğolların Hindistan üzerine yaptıkları akınlar ve savaş sırasında tacirlerin durumu hakkında örnekler edinmekle birlikte Otrar krizinden bahsederken başka bir yerde bulunmayan birkaç değerli ifadeden yararlandık.

Çalışmamızda şehir tarihlerinden de yararlandık. Bunlardan ilki, **Seyf b. Muhammed b. Ya'kûb el-Herevî**'nin (öl. 1324) eseri *Târîh-nâme-yi Herât* (Tahran,

[8] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, (İstanbul, 1998), 162.

1383) adlı eseridir. el-Herevî, Herât iktidarı olan Kert hanedanı merkezli bir tarih kaleme almıştır. Herât'ın bu dönemde Horâsân'ın en büyük dört şehrinden biri olması ve Hindistan'a giden güzergâh üzerinde yer alması nedeniyle eserin kıymeti büyük olsa da siyaset merkezli olmasından dolayı bölge ticareti özelinde başvuru eseri olarak kullanılamamasına neden olmaktadır. Çalışmamızda Moğol istilâsı sırasında şehirdeki işçilerin istihdam amacıyla Türkistan'a gönderilmesi hususunda yararlandık. Diğer şehir tarihi, **Ebû'l-Abbas Muîni'd-dîn Ahmed Şihâbü'd-dîn Ebi'l Hayr Zerkûb-i Şîrâzî**'nin (öl. 1344'ten sonra) *Şîrâznâme*'sidir. Eser (Tahran, 1350) Şîrâz'da hüküm süren atabeğler, Moğol şahneleri, iktâ sahipleri, yerel hâkimler üzerine yazılmış bir siyasal tarih çalışmasıdır. et-Tayyibî ailesi üzerine Vassâf eş-Şîrâzî ve Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî'in verdiği bilgilere tamamlayıcı olarak kullanma şansına sahip olduk. Şîrâz'ın bir diğer yerlisi **Ebû'l-Muhammed Sa'dî Müşerrifü'd-dîn Muslih b. 'Abdullâh b. Müşerrif-i Şîrâzî** (öl. 1291/1292), İlhanlı döneminin ilk 30 yılına doğrudan tanıklık etmiş edebiyatçıdır. Mensur ve manzum olarak kaleme aldığı pek çok eseri vardır. Çalışmamızda dönemin hükümdarı, veziri ve Şîrâz'ın hâkimine ait üç hikâyenin yer aldığı *Takrîrât-ı Selâse* eserine yer verdik. Eserlerinin bir bütün halinde toplandığı ve Muhammed Ali Fârugî tarafından neşredilen *Külliyat-ı Sa'dî*'yi kullandık. Bölge tarihi niteliğindeki başka bir kaynağımız Yazarı bilinmeyen ***Târîh-i Şâhî-yi Karahıtaiyân***'dır. İki bölümden oluşan eserin ikinci kısmı Kutluğhanlılar dönemi Kirmân'ın bölge tarihini içermektedir. Fârs eyaleti hakkında da kısmen bilgiler veren eserin bölgenin ticarî sirkülasyondan kaynaklanan ekonomik varlıklarına yapılan Nekûdarî saldırılarını en yakından anlatması nedeniyle birinci derecede önemli olduğu için kullandık. Ayrıca İlhanlı mâliyesinin ortaklarından Şemsü'd-dîn et-Taziku hakkında bahseden nâdir kaynaklardan olması nedeniyle bu pasajlara da yer verdik. Muhammed İbrahim Bâstânî'nin neşrini (Tahran, 1976) esas aldık.

Fahru'd-dîn Ebû Süleymân Dâvûd b. Tâcu'd-dîn-i Benâketî (öl. 1329/1330), Ebû Saîd Han döneminin tarihçilerindendir. Böylelikle İlhanlı tarihini bir bütün halinde oluşturabilme imkânına sahip olmasına rağmen eseri *Ravzat ûlî'l-elbâb fi ma'rifeti't-tevârîh ve'l-ensâb* (Tahran, 1348) büyük ölçüde *Câmi'u't-tevârîh*'in özeti şeklinde oluşturulmuştur[9]. Bundan dolayı bilginin yer aldığı silseleye dikkat

[9] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* 240.

ettiğimiz için sadece bir yerde faydalanma imkânına sahip olduk. Bu eserin benzeri, **Muhammed b. 'Alî b. Muhammed b. Huseyn-i Şebânkâre'î** (öl. 1358), tarafından kaleme alınan *Mecma'u'l-ensâb* (Tahran, 1363) adlı çalışmadır. Siyaset merkezli bir genel tarih olması sosyo-ekonomik perspektif ile yaklaşanları hayal kırıklığına uğratmaktadır. Bu kaynaktan çalışmamızda sadece bir noktada faydalandık.

Şemsü'd-dîn Ahmed el-Eflâkî el-Ârifî (öl. 1360), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin oğlu Ulu Ârif Çelebi'nin hizmetinde olduğu için Ârifî ismi verilmiş olup astronomiye ilgi duymasından dolayı da Eflâkî nisbesini almıştır[10]. Eseri *Menâkıbü'l-ârifîn* Mevlânâ Celâlü'd-dîn-i Rûmî ile dinî ve kültürel çevresini anlatmakla birlikte Mevlevî tarihinin en önemli kaynaklarındandır. Ayrıca Konya merkezli olmak üzere Anadolu'nun dinî, sosyal ve ekonomik tarafları hakkında aydınlatıcı bilgilere sahiptir. Çalışmamızda Tebriz ve Konya'nın ilişkisi üzerine faydalanmış bulunmaktayız. Tahsin Yazıcı tarafından yapılan Türkçe tercümesinden (İstanbul, 1986) yararlandık.

Ziyâü'd-dîn b. Müeyyidülmülk el-Berenî (öl. 1357), Hindistan Delhi Sultânlığı döneminde yaşamış tarihçidir. Eseri *Târîh-i Fîrûz Şâhî* (Kalküta, 1862), Sultân Gıyâsü'd-din Balaban'ın (1266-1287) tahta çıkışından III. Fîrûz Şâh'ın (1351-1388) saltanatının altıncı yılı olan 1357'ye kadar Delhi Sultânları'nı anlatmaktadır[11]. Çalışmamızda kullandığımız Hindistan coğrafyasında oluşturulmuş iki kaynaktan biri olması açısından önemliyken, sadece at ticareti hakkında küçük bir detay hakkında yararlanabildik.

Kullandığımız tarihlerin yanı sıra memurların resmî evraklar üzerinden tuttukları kayıtlar da çalışmamızda dikkate alındı. İlhanlı mâliye dairesini ilgilendiren ve yetişecek memurlara yazışma ve kayıt tutma tekniğini öğreten ve de resmî evrakların bir kopyasını kullanan pek çok kitap telif edilmiştir. Çünkü iktidarın aşması gereken problemlerin ve başarması gereken hedeflerin temelinde mâlî düzen yatmaktadır. Uzun bir müddet vergiye hapsolan hazine gelirlerinin düzenli artışı için vergi düzenlemeleri, borçlanma ve mukataa kararları muhasebeciliğin iş yükünü gittikçe arttırmıştır. Böylelikle hata ihtimâli

---

10 Tahsin Yazıcı, "Ahmed el-Eflâkî," *DİA*, II, (1989), 62.
11 Azmi Özcan, "Berenî," *DİA*, V, (1992), 491.

daha az olan programlar ve tekniklerin öğrenilmesi ve de uygulanması tasarlanmıştır. Bunlardan birinin müellifi **Felek 'Alâ-yi Tebrizî**'nin Gâzân Han dönemi mâliyecisi Sa'deddîn-i Sâvecî'nin siparişi[12] üzerine hazırlamaya başladığı *Sa'âdet-nâme* ile yine kendisine ait diğer çalışma *Kânûn-üs-Sa'âde*, söz konusu hesabdârlık eğitiminde yeni usulleri içeren muhasebe tâlim kitaplarıdır. Mâliyenin gelir kalemlerini incelemek için eşsiz olsa da reel değerler yerine teknikleri öğretmek amacıyla örnek sayılar vermesi gerçek ticarî gelirleri yansıtmaması anlamına geldiği için bu sayıları veri olarak kabul edemesek de bazı olağanüstü hallerde dîvân kararlarını içermesi açısından tamga vergisi özelinde yararlanabildik. Her iki eser için Mirkamal Nabipour'un doktora tezinde (Georg-August Universität, 1973) yer verdiği metni kullandık.

Benzer bir evrak anonim *Risâle el-Sâhibiyye*'dir. 1329/1330 yıllarında derlenen eser pazarlardaki ticarî hayatı ve prosedürler hakkında fikir edinmemize yardımcı olmuştur. Köle ticareti ve memuriyet bahislerimiz hakkında faydalandık. Konumuzla ilgili kısımları Osman G. Özgüdenli tarafından yapılan neşir ve tercümesinden faydalandık[13]. **'İmâdu's-Serâvî**'nin (öl. 1344'ten sonra) yaklaşık 1340'da tamamladığı *Câmi'u'l-hisâb* da dönemin klâsik muhasebe tekniklerini içeren bir risâledir. Mâliyenin 37 hânî yılına ait (1338/1339) gelir tablosunu görüşlerimizi desteklemek amacıyla yer verdik. Eser Nejat Göyünç tarafından doktora tezi (Georg-August Universität, 1962) olarak çalışılmış olup burada yayımladığı sayfalardan yararlandık.

'Abdullâh **b. Muhammed b. Kiyâ el-Mâzenderânî**'ye ait *Risâle-yi Felekiyye* ise bir muhasebe kitabı olup her ne kadar Celâyirliler döneminde derlense de İlhanlı dönemine ait kayıtlar içermekte olup 1340 yılına ait tamga, pazarlarda satılan ürünler, memurlar ve ücretler hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Çalışmamızda İsmail Otar tarafından yapılan tercümesini (İstanbul, 2013) kullanmayı tercih ettik. Ebû Saîd Han döneminde münşî olarak çalışan **Hindûşah-ı Nahcuvânî**'nin (öl. 1375'ten Önce), inşâ ilminin detayları ve katiplik mesleğinin inceliklerini öğreten[14] *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib* (Moskova, 1976) ise ticarî düzenden

[12] Cemal Elitaş-Bilge Leyli Elitaş, "Ortadoğu'da Yazılı İlk Muhasebe Öğreti Eseri: Saadetname," *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.2, (2012), 105.
[13] Osman G. Özgüdenli, "İlhanlılar Devrine Ait Anonim Bir Münşe'at Mecmuası: Risâle el-Sâhibiyye," *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, (İstanbul, 2006), 235-261.
[14] Rıza Kurtuluş, "Şems-i Münşî," *DİA*, XXXVIII, (2010), 509.

sorumlu memurlar, sûistîmalleri önleme amaçlı uygulanan yasak ve tedbirler hakkında faydalanabildiğimiz bir diğer önemli eserdir.

Sadece İlhanlı çağında oluşturulmuş eserler değil, Timurlu döneminde vücuda gelmiş eserlerin bir kısmını da çalışmamızda doldurdukları boşluklar ve verdikleri bazı orijinal bilgiler nedeniyle kullandık. **Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh-i Hâfî Hâfız-i Ebrû'**nun (öl. 1430), *Coğrafyâ-yı Hâfız-ı Ebrû* (Tahran, 1375) klâsik bir coğrafya eseridir. Üç ciltten oluşan eserin ikinci cildini Fârs Körfezi üzerine verdiği detay hakkında istifade ettik. **Seyyid Hamîdü'd-dîn Muhammed b. Burhânü'd-dîn Kemâlü'd-dîn Mîrhând**'ın (öl. 1498), eseri *Târîh-i Ravzatu's-safâ fî sîreti'l enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ* (Tahran, 1375) genel bir tarihtir. Eserin beşinci cildi Cengiz Han'dan itibaren başlayan bir Moğol tarihini ihtiva etmektedir[15]. Her ne kadar bu kısımda kendinden önceki eserlerden faydalanılmış olsa da özellikle kâğıt para reformu hakkındaki orijinal birkaç bilgi için başvurduk. Müellifin torunu **Giyâsu'd-dîn b. Hümâmü'd-dîn el-Hüseynî Hândmîr**'in (öl.1535/6) *Târîh-i Habîbu's-siyer fî ahbâri efrâdi-l-beşer* (Tahran, 1380) adlı eseri Mîrhând'ın eseriyle aynı formda olmakla birlikte daha ağır ve süslü ifadelerle üç cilt olarak tamamlanmıştır. Her ne kadar kendi dönemine kadarki olayları Mîrhând'ın eserinden faydalansa da[16] kâğıt para reformu hakkında verdiği detaylar için başvurduğumuz eserler arasındadır. Müellifin diğer eseri *Destûru'l-vuzerâ'* (Tahran, 1976) ise Timurlu döneminde oluşturulan ve vezirlerin biyografisini içeren iki eserden biridir. Diğeri ise **Seyfu'd-dîn Hâcı b. Nizâm 'Ukaylî**'ye (ö. 1474'ten sonra) ait '*Âsâru'l-vuzerâ* (Tahran, 1364) adlı eserdir. Bu kaynaklar, İlhanlı mâliyesi için vezirlerin yaşamı ve icraatlerini içermesi bakımından doğrudan referans gösterilebilmektedir. Her ikisine de çalışmamızda bu özelliğinden dolayı yer verdik. Vezirlerin biyografisi üzerine kullandığımız son eser **Nâsiru'd-dîn Munşî-yi Kirmânî**'nin 1325 yılında tamamladığı *Nesâ'imu'l-eshâr ve letâ'imu'l-ahbâr* adlı eseridir. 1082 yılında Abbâsî vezirlerinden başlayarak Tâcu'd-dîn 'Alişâh'a kadar İslâm dünyasındaki

[15] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* 248.
[16] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 249; Felix Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik," Türkçe terc. Ahmed Ateş, *Belleten*, XXIX/113, (1965, Ayrı Basım), 63-64.

belli başlı vezirler hakkında bilgiler vermektedir. Çalışmamızda Mir Celâlu'd-dîn Hüseynî Urmevî'nin neşrini (Tahran, 1364) kullandık.

2. Arapça Kaynaklar

Kemâlu'd-dîn 'Abdu'l-Rezzâk b. Ahmed İbnü'l-Fuvatî, (öl. 1323) Bağdat'ın yerlisi olarak Nâsiru'd-dîn-i Tûsî'nin kaderini değiştirmesi sayesinde İlhanlı medreselerinde yetişerek Merâga Rasathanesi kütüphanesinin sorumluluğuna yükseldi. Ölene kadar Azerbaycan ve Bağdat arasında pek çok kez görev yapmıştır. Eseri *el-Hevâdisu'l- câmi'a ve't-tecâribu'n- nâfi'a fi'l-mi'atu's-sâbi'a*, 1228-1301 yılları arasını kapsayan Bağdat merkezli olayları anlatmaktadır[17]. Eserden Hülâgü Han dönemindeki Bağdat, şehirde sonradan meydana gelen kıtlıklar ve kâğıt para uygulamasının şehirdeki yankılarını birinci elden öğrenmiş bulunmaktayız. Çalışmamızda 'Abdu'l-Muhammed Ayetî tarafından yapılan Farsça tercümesinden (Tahran, 1381) yararlandık.

İmâdü'd-dîn İsmâ'îl b. Şihâbi'd-dîn Ömer İbn Kesîr , (öl. 1373) eseri el-*Bidâye ve'n-nihâye* yaradılıştan 1365/1366 yılına kadar dönemi kapsayan tarih ve biyografi kitabıdır. Toplam 14 ciltten oluşan eserin İlhanlı dönemi için son cildini kullandık[18]. Dönemin ileri gelen şahısları hakkında bazı bilgiler ve ölüm tarihlerini vermesi tacir biyografisi oluşturmak adına incelemeyi zorunlu kılmaktadır. Müellifin Dımaşklı olması da İlhanlı bürokrasisinin dışından İlhanlı tarihine yaklaşma olanağı vermektedir. Çalışmamızda Dımaşk-Bağdat ticareti üzerine kullanma imkânı elde ettik. Mehmet Keskin tarafından yapılan Türkçe tercümesini kullandık.

Zekeriyâ-yi b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvînî, (öl. 1283), her ne kadar Kazvîn doğumlu olsa da İlhanlı Bağdat'ında görev yapan ve eserini Arapça telif eden müelliflerdendir. *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd,* onun coğrafya konulu eseridir. Abâkâ Han (1265-1282) dönemi sonunu göremeden hayatını kaybetse de eseri oldukça önemli ve güncel bilgileri ihtiva etmektedir. Fârs Körfezi'ndeki rekâbet, dönemin tekstil ürünleri ve Yakındoğu'ya taşınan Hint emtiası hakkında oldukça fazla yararlandık. Çalışmamızda Cihângîr Mîrzâ Kâçâr tarafından yapılan Farsça tercümesini (Tahran, 1371) kullandık.

---

[17] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* 237-8.
[18] Abdülkerim Özaydın, "İbn Kesîr," *DİA*, XX, (1999), 133.

el-Meliku'l-Mu'eyyed 'İmâdu'd-dîn İsmâ'îl b. 'Ali b. Mahmûd b. 'Omer b. Şehinşâh b. Eyyûb Ebu'l-Fidâ (öl. 1331), Dımaşklı devlet adamı ve askerdir. Hayatının büyük kısmını Suriye'de Memlük Sultânlığı'nın (1250-1517) otoritesini sağlama mücadelesi ile geçirirken İlhanlı ordusuna karşı savaşlara katıldı. Ölene kadar da Hama meliki olarak görev yapmıştır[19]. Onun olayları Suriye'den izlemesi, çalışmamızda kullanmış olduğumuz eserinde Tebriz'in ideolojisinin tam karşı cephesinden kısmen görebilme imkanını sağlamıştır. Eserlerinden biri olan *Takvîmu'l-buldân* kendinden önceki İslâm coğrafyacılığı geleneği ile tamamen uyumlu bir coğrafya eseridir. Kitap 1321 tarihinde tamamlanmıştır[20]. Bundan dolayı İlhanlı mâliyesinin ekonomik politikaları ve şekillenen ticarî hayatın sonuçlarını izlememiz açısından bize şans vermektedir. Bunun yanında Anadolu'nun Tebriz-Ayas istikameti ve çevresindeki şehirlerinin vaziyetini anlamak ve de Hindistan limanları hakkında fikir edinme konusunda yararlandık. Çalışmamızda 'Abdu'l-Muhammed Âyetî tarafından yapılan Farsça tercümesini (Tahran, 1349) kullandık. Ebu'l-Fidâ'nın diğer eseri *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* insanın yaratılışından başlayan genel bir tarihtir. 1265-1329 yılları arası ise bizzat kendi gözlemlerine dayanması açısından orijinal bilgilere sahiptir. Ayrıca onun Memlük-İlhanlı çatışma bölgesinde hizmet etmesi çalışmamız için önemini arttırmaktadır. Nitekim iki taraf arasındaki düşmanlığın kervan ticaretine etkisi üzerine küçük bir noktada faydalanma imkânına sahip olduk.

Fazlullâh b. Ebi'l-Fahr el-Muvaffak el-Kâtib en-Nasrânî İbnü's-Sukâî (öl. 1326), Dımaşk müelliflerinden olup, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*' isimli biyografik eserine zeyl yazarak 1260-1325 yılları arasındaki önemli şahısları da eklemiştir[21]. Böylelikle eseri *Tâlî Kitâbi*, *Vefeyâti'l-a'yân* (Dımaşk, 1974) İlhanlı tarihinde yer alan şahsiyetler için de kaynak niteliği taşımaktadır. Çalışmamızda saray ile ortaklık bağı bulunan tacirler hakkında İlhanlı kaynaklarında bulunmayan boşluklar için yararlandık.

Ebu'l 'Abbâs Ahmed b. 'Ali b. 'Abdu'l-Kâdir Takîu'd-dîn el- Makrîzî'ye ait (öl. 1442) *Kitâbu's-sulûk li-ma'rifet duveli'l-mulûk* (Kâhire, 1941) 1171-1441 yılları arasındaki olayları Mısır merkezli anlatan tarih kitabıdır. Eyyûbîler (1171-1260)

---

[19] Abdülkerim Özaydın, "Ebü'l-Fida," *DİA*, X, (1994), 320-1.
[20] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* 180.
[21] Asri Çubukçu, "İbnü's-Sukâî," *DİA*, XXI, (2000), 211.

ve Memlük tarihi için kendisinden önceki tarihçilerin eserlerini kullanmıştır[22]. Eserin ikinci cildi Memlük-İlhanlı ilişkilerinin 14.yy.ın başlarındaki yumuşamasıyla yapılan barış anlaşması ve bu barıştaki ticarî meseleler üzerine uzlaşma için faydalandığımız tek kaynak eserdir.

Şihabu'd-dîn b. Fazlullâh el-Ömerî (öl. 1349), müellif Memlük Sultanlığı'nda üst düzey görevlerde bulunmuştur. İlk olarak Sultân en-Nâsır Muhammed'in (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341) sır katipliği, sonra da Dîvânü'l-inşâ reisliği yaptı. Müellifin *Mesalikü'l-ebsar fi memalik el-emsâr* adlı 27 ciltten oluşan ansiklopedik bir eseri vardır[23]. Tarih, coğrafya, zooloji, biyografi konulu ağırlıklı eser 1343 yılına kadar yer yer güncel bilgiler içermekle birlikte İlhanlı mâliyesine bağlı coğrafya hakkında da bilgi vermektedir. Eserin bazı kısımları Muhammed Zâki tarafından tercüme edilerek *Arab Accounts of India during the Fourteenth Century* (Delhi, 2009) adlı eserin içine alınmıştır. Ayrıca *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, (Mesalikü'l-ebsar),* (İstanbul, 2014) adıyla Türk coğrafyasını ilgilendiren kısmının Türkçe tercümesi yapılmıştır. Her iki tercümeden de istifade ettik. Çalışmamızda Anadolu şehirleri, ticarî güzergâhlar ve Hint ticareti üzerine faydalandık.

Cemâlü'd-dîn Ebü'l-Mehâsin Yusuf İbn Tagriberdi (öl. 1470), Makrizî gibi geç dönem Memlük tarihçilerindendir. *en-Nücumu'z-zahîre fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire* Mısır'ın 641 yılında Müslümanlarca fethinden 1467 tarihine kadarki olayları anlatan tarih kitabıdır. Moğolların Memlük ticaret kervanlarına erken dönemdeki yaklaşımlarına ve Kâhire'nin Kilikya'ya yönelik politikalarına dair yararlanma imkânı elde ettik. Eserin tamamı 17 cilt halinde neşredilirken[24], *en-Nücumu'z-zahîre (Parlayan Yıldızlar)* başlıklı ve konumuzla ilgili kısmı tek kitap halinde yapılan Türkçe tercümesinden (İstanbul, 2013) yararlandık.

Ebû 'Abdullâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî (öl. 1285), eseri *Târîhu'l-meliki'z-zâhir* Sultân Baybars'ın (1260-1277) hayatını merkez alan bir tarih eseridir. İki cilt olmasına rağmen sadece 1271-1277 yılları arasını içeren ikinci cildi mevcuttur[25]. Sultân Baybars ve Abâkâ Han

[22] Ramazan Şeşen*, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* 209.
[23] Abdülazîz el-Alevî, "İbn Fazlullâh el-Ömerî," *DİA*, XIX, (1999), 483-4.
[24] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* 220.
[25] Casim Avcı, "İzzeddin İbn Şeddâd," *DİA*, XX, (1999), 375.

dönemlerinde gittikçe gerginleşen Memlük-İlhanlı siyasal ilişkilerinin Kilikya ve Anadolu ticaretine etkisi ve Abâkâ Han'ın ambargo girişimlerine dair başka bir yerde bulunmayan bilgiler vermektedir. *Baypars Tarihi*, *al-Melik al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi* isimli Türkçe tercümesinden (Ankara, 2000) yararlandık.

Ebü'l-Hasen İzzü'd-dîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr (öl. 1233), el-Cezîreli müellifimiz, Zengîler yönetiminde çalışmaktaydı. Yazdığı iki eserden biri Zengî hanedanı tarihi iken (*et-Târîh u'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye)* konumuzla ilgisi olan ve Ortaçağ tarihçileri içinde en meşhurlarından biri haline gelmesini *el-Kâmil fi't-târîh*'e borçlu olmuştur. Eser, genel bir tarihtir. Her ne kadar İlhanlıların çağdaşı olmasa da Moğol saldırıları esnasında hayatta olması ve saldırıların detayları hakkında tacir, elçi ve sığınmacılar gibi görgü tanıklarından bilgiler edinerek eserinde kullanması çalışmamızda yer almasını sağlamıştır[26]. Eserden Hârezmşâhlar ve Moğollar arasındaki siyasî rekabetten kaynaklanan ekonomik hamleleri ve bugüne kadar çokça tartışılan Otrar krizi hakkında verdiği ince detaylar hakkında yararlandık. Abdülkerim Özaydın ve Ahmet Ağırakça tarafından yapılan 12 ciltlik Türkçe tercümesinin (İstanbul, 1987) son cildini kullandık.

Ebû Bekir Muhammed bin Ca'fer en-Nerşahi'nin (öl. 959), eseri *Târîh-i Buhârâ* bir tür şehir tarihi olmakla birlikte bu eserden sadece Buhara değil Mâverâünehir'in coğrafyası ve sosyo-ekonomisi için de yararlanılabilmektedir. 12.yy.da Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Nasr el-Kubâvî tarafından Farsça'ya tercüme edilmiştir[27]. Çalışmamızda Moğolların 13. yy.da en ilgi duyduğu metalardan olan tekstil üzerine açıklamalarımıza yardımcı olması nedeniyle söz konusu tercümesi üzerinden (Tahran, 1387) yer verdik.

Ebü'l-Kâsım Muhammed b. 'Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî İbn Havkal, eseri *Sûretü'l-arz (el-Mesâlik ve'l-memâlik)* 10. yy.a ait coğrafya eseridir. Her ne kadar araştırdığımız dönem dahilinde olmasa da Moğol öncesi dönemle karşılaştırma yapmak amacıyla çalışmamızda yer verdik. William Ouseley tarafından yapılan

---

[26] D. S. Richards, "ʿEzz-al-din Abu'l-Hasan ʿAli Ebn al-Atir," *EIr.*, VII, (1999), 671-672.
[27] C.E. Bosworth, "Narshakhi," *EI²*, (1993), VII, 966.

The Oriental Geography Ibn Haukal, An Arabian Traveller of the Tenth Century başlıklı İngilizce tercümesinden (London, 1800) yararlandık.

Nâsırü'd-dîn Muhammed b. 'Abdirrahîm b. 'Alî el-Mısrî el-Hanefî İbnü'l Furât (öl. 1405), *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk* adlı eserinde 1106/7-1397 yılları arasındaki olayları anlatan İslâm tarihidir. Eserinde Sultân Kalavun (1279-1290) ve Melik Eşref (1290-1293) dönemlerini içeren *Baybars's Successors; Ibnu'l-Furat on Qalāwūn and al-Ashraf* (New York, 2020) isimli İngilizce çevirisinden faydalanabildik. Eser Kalavun'un İlhanlı topraklarından gelerek ticaret yapan eşrafa yaklaşımını yansıtması açısından önemlidir.

Şemsü'd-dîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh et-Tancî İbn Battûta (öl. 1368), Faslı seyyahın *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâʾibi'l-emsâr ve ʿacâʾibi'l-esfâr* adlı eseri onun 28 yıllık seyahat notlarını içermektedir. Çalışmamızda Farsça kaynakların dışında İlhanlı dönemi ticareti ve üretim-tüketim alışkanlıkları için Marco Polo ile birlikte en sık başvurduğumuz iki eserden biridir. M. Polo'dan farklı olarak onun tacir olmamasına rağmen Müslüman kimliğine sahip olması, gittiği şehirlerdeki Müslüman tacir gurupları ile geçici süre birlikte ikâmet etmesine ve bu çevre ile sıkı temasa sahip olarak yakından tanımasına neden olmaktadır. M. Polo uzun süre Pekin'de kalmasına rağmen Çin'deki İlhanlı topraklarından gelen tacirlere değinmezken, İbn Battuta isim isim zikretmiş, ikâmet ettikleri komplekslerin sosyo-kültürel ortamı hakkında bilgiler vermiştir. Onun sayesinde ticaret güzergâhları, Fârs Körfezi ticareti, Hindistan ve Çin'den İslâm dünyasına taşınan emtialar, Karadeniz ticaretinin göreceli hacmi ve önemli limanları, Anadolu'nun ekonomik durumu ve başlıca emtiaların üretim merkezleri, Hindistan'daki İranlı tacirlerin iktidar nezdindeki itibarları hakkında detaylı bilgi vermesi tezimizdeki görüşlerimizin daha önce hiçbir şekilde ifade edilmemiş taraflarının şekillenmesinde oldukça yardımcı olmuştur. Çalışmamızda H.A.R. Gibb tarafından *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354* ismiyle 4 cilt halinde yayınlanan İngilizce tercümesini (Londra, 1971) kullandık.

Ankara'da İlhanlı döneminden kalma bir kitabe bulunmuştur. Kesin tarihi bilinmese de Ebû Saîd Han döneminden kalma olduğu düşünülmektedir. Farsça hazırlanan kitabe, halkın ödemekle yükümlü olduğu vergilerin adaletli ve düzen

içerisinde toplanması gerektiğini vurgulayan politik bir üslupla yazılmıştır. Paul Wittek'in Türkçesi ile birlikte neşrettiği makalesinden faydalandık[28].

3. Batı Dillerindeki Kaynaklar:

Simon de Saint Quentin, Papa IV. İnnocent tarafından 1245 tarihinde Moğollara gönderilmiş keşiştir. Anadolu ve Kafkasya'da bulunarak gözlem yapma imkânı elde etmiştir. Eser Ortaçağ Latincesi ile kaleme alınmış olup çalışmamızda *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248* (Alanya, 2006) başlıklı Türkçe tercümesinden yararlandık. Baycu Noyan ve çevresi hakkındaki gözlemlerinden faydalandık.

William Rubruck, (öl. 1293), Fransa kralı IX. Louis'in görevlendirmesi ile 1253'te iki sene sürecek yolculuğuna başladı. Karakurum'a kadar giderek Möngke Kağan (1251-1259) ile görüştü. Asıl amacı Moğolları Hristiyan dinine davet etmek olan bu Fransisken keşişin *Itinerarium* olarak bilinen anıları bir yabancı gözüyle Moğolların gelenekleri, alışkanlıkları üzerine gözlemlerden oluşmaktadır. Ticaret güzergâhları ve tüketim kültürü üzerine yararlanmamızın yanı sıra Karakurum'da tacirlerin yaşadığı mahalleler hakkında tek bilgi veren kaynak olması nedeniyle çalışmamızda değeri büyüktür. *The Mission of Friar William of Rubruck* (London, 1990) adıyla yapılan İngilizce tercümesini kullandık.

Friar Giovanni Di Plano Carpini, (öl. 1252), Moğol ordusunun Doğu Avrupa'nın bir kısmını kontrol altına almasından sonra, 1247-1252 yılları arasında Papa IV. Innocent tarafından Moğol Kağanı'na gönderildi. Altın Orda (1241-1502) topraklarından geçerek Güyük Kağan'ın seçilmesi için toplanan kurultaya tanık olacağı yolculuğu Karakurum'a kadar sürdü. Bu seyahati sırasında Moğollar üzerine şahit olduklarını *Ystoria Mongalorum* adı altında kitap halinde topladı. Çalışmamızda *The Story of the Mongols Whom We Calls the Tartars* (Boston, 1996) adlı İngilizce tercümesini kullandık. Güzergâhlar ve Moğolların tüketim alışkanlıklarına dair gözlemlerinden yararlandık.

Venedik ve Cenova noterlerine ait satış belgeleri Akdeniz ve Karadeniz limanlarındaki ticaretin içeriğini doğrudan veren dökümanlardır. Bunlardan Cenovalı **Federico di Piazzalunga**'nın 1274'te Ayas'ta tuttuğu satış sözleşmeleri

[28] Paul Wittek, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi," *THİTM*, c.1, (1931), 161-164.

İtalyan tacirlerin gerek kendi aralarında gerek yerli tacirlerle ticarî ilişkilerini, satılan emtiayı, ücretleri ve şartların detaylarını vermektedir. Çalışmamızda da bir ortak tacir ile köle alışverişinin detaylarını öğrenmek için yararlanılmıştır. Aynı yıla ait tüm satış sözleşmelerinin de yer aldığı ve Laura Balletto tarafından yapılan derlemesi (Genova, 1989) kullanılmıştır.

Diğer seyyahlardan farklı olan Venedikli **Marco Polo** (öl. 1324), tacir bir aileden gelmektedir. Babası Nicolo ve amcası Matteo Konstantinopolis üzerinden Altın Orda sarayında Berke Han ile ticaret yapmışlardır. Ardından aile 1260-1269 yıllarında Pekin'de Kubilay Kağan'ın (1259-1294) huzurunda bulunarak ticarî ağlarını genişletmişlerdir. Daha sonra Marco Polo da 1271-1274 yılları arasında, Çin'e kadar uzanan seyahatte yer almıştır. Geri dönüşlerine kadar geçen 24 yıl içinde çokça gözlem yapma şansına sahip olmuştur. Venedik'e geri döndükten sonra Cenova-Venedik savaşında esir düşmüş, esarette tanıştığı arkadaşına daha sonradan *Il Milione* olarak yazıya geçirilerek meşhur olacak seyahat anılarını anlatmıştır[29]. M. Polo'nun eseri İlhanlı ve Yuan iktidarları zamanında ticarî hayatla ilgili oldukça önemlidir. Güzergâhlar, Anadolu, Fârs Körfezi, Hindistan, Çin'in bu dönemde önemli limanları, karşılıklı sevkedilen popüler emtia, Tebriz'in ticarî hayatı, Cenova'nın Kafkasya'daki girişimleri ve ayrıca hiçbir yerde söz edilmeyen pek çok detayı ilk defa ondan öğrenmekteyiz. Çalışmamızda Henry Yule tarafından *The Book of Ser Marco Polo, the Venetian* (Londra, 1871) ismiyle iki cilt olarak yayınlanan İngilizce tercümesini kullandık.

Araştırdığımız dönemde Haçlı ruhu hâlâ canlı olup, askerî harekata dönüşecek fikirler oluşturulmaya devam etmekteydi. Çalışmamızda da iki haçlı teorisyeninin eserine ihtiyaç duyduk. Askerî avantajı ele geçiren ve 1290'dan sonra Batı ile ilişkileri daha da sertleşen Memlükler üzerine ekonomik yaptırımlar başlatma fikri ortaya çıkmışken, Mısır üzerinden Avrupa'ya akan Hint sevkiyatlarına İlhanlı toprakları üzerinden bir alternatif yaratma girişimleri söz konusuydu. Bu iki eserden İlhanlılar'ın Venedik ve Cenova ile ilişkileri üzerine bazı detaylara sahip olmaktayız. Bunlardan ilki olan Fransisken keşiş, **William Adam** (öl. 1338-1341 arası) 1312 yılında İran'a gönderilmişti. Fârs Körfezi'ne inerek Etiyopya ve Hindistan'a seyahatlerde bulundu. Böylelikle

[29] Mahmut H. Şakiroğlu, "Marco Polo," *DİA*, XXVIII, (2003), 41.

Memlüklerin ekonomik yaptırımla cezalandırılabileceğine dair gözlem yapma imkânını elde ederek bu konuda Papa'ya olumlu görüş bildirdi. 1318'de ise Sultâniye Psikoposluğu'na atanması bu dönemde Papalığın İlhanlılar'a yönelik bir numaralı diplomatı olduğunu göstermektedir[30]. Cenovalı tacirlerin İlhanlı topraklarındaki faaliyetleri için notları başka yerde olmayan bazı detaylar vermektedir. İlhanlılar ve İtalyan tacirlerin ilişkileri hakkındaki bölümümüzde *De modo Serracenos extirpandi* adlı eserinden oldukça yararlandık. *How to Defeat the Saracens* (Washington, 2012) olarak yayımlanan İngilizce tercümesini kullandık. Diğer haçlı teorisyeni, Venedikli **Marino Sanudo Torsello** (öl. 1343), eseri *Conditiones Terrae Sanctae*'hin birinci edisyonunu ilk kez Papa V. Clement'e sunmuştur. Daha sonra eserini revize ederek 1321'de papa XXII. John'a takdim etmiştir. Eserini oluşturmadan önce Doğu-Batı ticaretinde yer alarak Akka, İskenderiye ve Kilikya'da ticarî amaçla bulunmuştur. Böylelikle bölgenin ticarî sirkülasyonunu yakından tanıma fırsatı bulmuştur[31]. Dolayısıyla Avrupa'nın Memlükler ile olan mücadelesinin ekonomik yönünü ve fırsatlarını bilmekteydi. İtalyan tacirlerin Memlük limanları yerine Anadolu limanlarını alternatif olarak kullanmasının stratejilerini belirlemiştir. Hindistan ve Yakındoğu emtialarının batıya sevkiyatlarında Avrupa, Memlük Sultânlığı ve İlhanlılar üçgenini daha iyi anlamamız açısından eseri çok önemlidir. Ticaret güzergâhları, İlhanlı limanlarının Mısır'a alternatif teşkil eden yönü, Anadolu üzerinden taşınan doğu emtiası hakkında bilgilendirmektedir. Eseri görüşlerimize katarken *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross* (London, 2016) adlı tercümesinden yararlandık.

Konumuzla ilgili kaynak niteliğindeki dökümanların bir kısmının İngilizce tercümeleri Henry Yule tarafından *Cathay and the Way Thither* (New York, 2009) adlı iki ciltten oluşan külliyatta yer almaktadır. Çalışmamızda notlarından yararlandığımız seyyahlardan biri olan **Odoric of Pordenone** (öl. 1331), Avrupa'dan Çin'e kadar uzanan yolculuğuna 1318'de başladı. İlhanlılar ile ticaret yapan batılı tacirlerin sık kullandığı lokasyonları kullanması ve İlhanlı şehirlerinden geçerek canlı tasvirlerde bulunması kronolojik olarak Marco Polo

---

[30] Jean Richard, "Guillaume Adam," *EIr.*, I/4, (1983), 447-448.

[31] David Jacoby, "Marino Sanudo Torsello on Trade Routes, Commodities, and Taxation," *Travellers, Merchants and Settlers in the Eastern Mediterranean, 11th-14th Centuries*, ed. David Jacoby, (Farnham, 2020), 185-7.

ve İbn Battuta'nın anlatıları arasında kalan dönem hakkında kanaat oluşturmak için oldukça faydalı olmuştur. Çin'e giden ticaret güzergâhları için eserden çokça faydalandık. Kendisi bir keşiş olmasına rağmen şehirlerin sosyo-ekonomik durumunu, limanların ekonomik kapasitesini yansıtmaktan geri durmamıştır. Tebriz ve Sultâniye üzerine gözlemleri net bir şekilde görüşlerimizin oluşması için yardım etmiştir. Bir diğer müellif **John de Marignolli** (öl. 1360), Floransa asıllı Fransisken rahiptir. 1338'de Papa XII. Benedict tarafından Çin'e dinî ve diplomatik misyon ile vazifelendirilmiştir. Eserinden Çin'deki üretim faaliyetleri, Cenovalı tacirlerin etki alanları, Karadeniz'den Çin'e kadar ticaret güzergâhları açısından faydalandık.

Andrew of Perugia (öl. 1332), Papa V. Clement tarafından 1307 yılında Çin'e gönderildi. 1322'de ise Zeytun Psikoposluğu'na atandı. Avrupa'ya gönderdiği mektubundan, Çin'deki Cenovalı tacirlerden ve üretim faaliyetlerinden bahsettiği kısım üzerinden yer verdik. **Francis Balducci Pegolotti** (öl. 1349) Florantinalı bir tacir ve Bardi firmasının ticaret ağından sorumlu görevlisidir. İngiltere ve Kıbrıs'ta şirketinin temsilcisi olarak bulunmuştu. Bardi ve diğer şirketlerin ticarî çıkarlarının olduğu bölgeler hakkında ağrılık, ölçü, gelenekler ve ticarî değişim oranlarını gösteren İtalyanca *La pratica della mercatura* kendi türünde nadir bulunan bir ticaret el kitabı hazırladı[32]. Çalışmamız için Konstantinopolis, Tebriz, Ayas, Kırım gibi başlıca ticaret merkezlerinin 1330'lardaki durumunu tarif etmesi açısından büyük öneme sahiptir. Moğol uluslarının Avrupalı tacirlere yaklaşımı ve bu tacirlerin de doğu topraklarında yürüttükleri ekonomik stratejiyi en iyi veren eserdir. Kaynaktan Güzergâhlar, gümrük tarifeleri, hangi pazarda hangi emtianın alınması hakkındaki kanaatleri için yararlanma imkânı elde ettik.

4. Diğer Kaynaklar

Moğol İmparatorluğu'nun erken dönemi için tarihi bilgiler daha azdır. Bize bu dönemden bilgi sağlayan çalışmaların başında *Hei Ta shi lu* gelmektedir. Bu eserin büyük kısmı 1233 yılında Song yönetimi tarafından Moğollara gönderilen elçi **Peng Da Ya** tarafından oluşturulmuş, 1235-6'da Moğollar'a giden başka bir

[32] *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia (Routledge Encyclopedias of the Middle Ages),* ed. John Block Friedman-Kristen Mossler Frigg, (London, 2011), 472.

Song elçisi Xiu Ting tarafından eklemeler yapılarak son hali verilmiştir[33]. Moğollara dair gözleme dayanarak sosyo-kültürel durumları, yaşayışları, gelenekleri hakkında özel bilgiler vermektedir. Onun gözlemlerinden tüketim kültürlerine yönelik konularda çalışmamıza yardım etti.

Yeh-lü Ch'u-Ts'ai (öl.1244) Çin asıllı devlet adamıdır. Önceleri Kitan İmparatorluğu bünyesinde çalışırken 1218'de Cengiz Han'ın hizmetine girmiştir. Cengiz Han'ın Harzemşahlar'a yönelttiği batı seferine iştirak etmiştir. Bu seyahatinin notları kayıt altına alınmıştır. Çalışmamızda Igor Rachewiltz tarafından "The Hsi-Yu Lu By Yeh-lü Ch'u-Ts'ai" olarak yayınlanan İngilizce tercümesinden faydalandık.

Zhao Rukuo (öl. 1230) Çinli tarihçi ve Song Hanedanı üyesidir. Sonradan Moğol döneminde batıya yapılan sevkiyatlarda çokça kullanılacak olan Quanzhou Limanı'nın bir süre sorumluluğunu yürütmüştür. Deniz ticareti ile Arap ve İran topraklarından gelen tacirler hakkında oldukça tecrübe kazanmıştır. Böylelikle tecrübelerini ve öğrendiklerini *Chu-fan-chi* isimli kitabına aktardı. Çalışmamızda Moğol istilâsı döneminde devam eden deniz ticareti hakkında bilgi edinmemiz için kullandık. Friedrich Hirth ve W. W. Rockhill tarafından *Chau Ju-Kua: His Work on the Arap Trade in The Twelfth and Thirteenth Century*, *Entitled Chu-Fan-Chi* (Petersburg, 1911) başlıklı İngilizce tercümesinden istifade ettik.

Süryani Müellif **Gregory Ebû'l-Ferec (Bar Habreus)** (öl. 1286) baba tarafından Yahudi olsa da sonradan Hristiyanlığa girdi. Moğolların Anadolu ve el-Cezîre'yi ele geçirmesinden önce Suriye Eyyûbîleri'ne bağlı patrik olarak vazifeliydi. Hülâgü Han'ın Suriye'yi işgalinden sonra Moğollar'ın tarafına geçti. Eseri *Târîhu muhtasaru'd-duvel* Süryanice yazılmış bir tarih olup insanın yaratılışından 1284 yılına kadar gelmektedir[34]. Çalışmamızda İlhanlı tarihini içeren ikinci cildinin Ömer Rıza Doğrul tarafından yapılan Türkçe tercümesini (Ankara, 1950) kullandık. Eserden kâğıt para reformu, İlhanlı-İtalyan tacirlerinin ilişkileri, İlhanlılar ve Memlüklerin Kilikya üzerindeki mücadeleleri hakkında faydalandık.

[33] Shao Hung, Da Ya Peng ve Ting Xiu, (2012), *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu & Hei Ta Shi lu*, haz. Mustafa Uyar, Türkçe terc. Ankhbayar Danuu, (İstanbul, 2012), 23.
[34] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 153-4.

Yazarı bilinmeyen *Moğolların Gizli Tarihi*, Moğol takvimine göre sıçan yılında kaleme alınmıştır. Bundan dolayı 1228, 1240 ve 1252 yıllarında tamamlanmış olabileceği ihtimâli üzerinde durulmaktadır[35]. Moğolca olarak yazılan ve orjinal adı *Manghol-un Niuça Tobça'an* olan eser Cengiz Han'dan önce Moğolların kabilevî yaşamından başlayarak Ögeday Kağan (1229-1241) döneminin başlarında sona eren on iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızda Igor Rachewiltz tarafından yapılan İngilizce tercümesini (Leiden-Boston, 2004) kullandık.

Çalışmamızda kullandığımız dört Ermeni tarihinden birinin yazarı olan **Aknerli Grigor**, 1273 tarihinde tamamladığı Moğol tarihinde Hülâgü ile Abâkâ döneminin siyasal ve askerî olaylarına yer vermiştir. Çalışmamızda ise Hülâgü dönemi mâlî politikalarına yönelik yorumlarına yer verdik. Hrant D. Andreasyan tarafından yapılan Türkçe tercümesini (İstanbul, 1954) kullandık. Diğer kullandığımız tarihlerden ikisi ise Vardapet Vanagan'ın öğrencileri Vardan ve Genceli Kiragos'tur. **Vardan**'ın tarihi Moğol istilası ve sonuçlarını, halk üzerindeki etkilerini, askerî olayları nakletmektedir. Çalışmamızda Argun Aka'nın mâlî yöneticilik dönemi için Hrant D. Andreasyan'ın *Türk Fütuhatı Tarihi: (889-1269)*, başlıklı Türkçe tercümesini (İstanbul, 1937) kullandık. **Genceli Kiragos**'un (öl. 1272) Ermeni tarihi 1241'de kaleme alınmaya başlanmış olup 1265'te tamamlanmıştır[36]. Moğolların Ortadoğu'daki idarî ve askerî yönetimleri hakkında ayrıntılı verilere sahiptir. Çalışmamızda Argun Aka, Hülâgü Han'a kadar İran'da ticaretin durumu ve ticaretin gelişmesinin önündeki engellere yönelik görüşlerimizi doğrulamak adına Gürsoy Solmaz tarafından *Ermeni Müelliflerine Göre Moğollar* (İstanbul, 2009) başlıklı Türkçe tercümesine yer verdik. Sonuncu Ermeni kaynağımız ise Kilikya Ermeni Baronu I. Hetum'un yeğeni **Hayton**'u (öl. 1320) diğer soydaş yazarlardan ayıran pek çok özelliği vardır. Onun Kilikya'nın yerlisi ve burada yerel yönetimin bir müddet başında olması Doğu Akdeniz'deki ticaret, rekabet ve ambargonun ortasında yer almasına neden olmuştur. Papa V. Clement'e sunmak adına 1307'de tamamladığı eserinin önemli bölümü Haçlı ordularının Mısır'a olası harekât planının avantajlarını ve

---

[35] Timothy May, *The Mongol Empire, A Historical Encyclopedia*, vol. 2, (California, 2017), 148.
[36] Hrant D. Andreasyan, "Türk Tarihine Âid Ermeni Kaynakları," *İ.Ü. Tarih Dergisi*, I/1 (1949), 113.

imkânlarını tartışmaya ayrılmıştır. Bu açıdan bakıldığında Kilikya üzerinde Memlük Sultânlığı'nın baskısının arttığı bir zamanda müellifin ekonomik dengelerin ve fırsatların farkında olduğu düşünülebilir. Çalışmamızda 1520'li yıllarda Richard Pynson'un A *Lytell Cronycle* adını vererek yaptığı İngilizce tercümesi (Toronto, 1988) ile Altay Tayfun Özcan tarafından yapılan *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı* (İstanbul, 2015) isimli Türkçe tercümesinden yararlandık.

Kaşgarlı Mahmûd'a (öl.1105) ait *Dîvânü Lugâti't-Türk,* çalışmamızda ihtiyaç duyduğumuz başka bir kaynaktır. Özellikle ticarî ıstılâhların Türk dilindeki varlığını ve anlamını tartışmamız açısından birkaç yerde kanıt olarak gösterdik. Çalışmamızda Besim Atalay tarafından yapılan tercümesinden (Ankara, 1985) yararlandık.

Abâkâ Han dönemine ait 1266, 1268 ve 1271 yılına ait üç adet Moğolca yarlıg günümüze ulaşmıştır. Özellikle ilk ve üçüncü yarlıg konumuzla ilgili olduğu için ve bu dönemde iktidarın tacirlere yaklaşımını tamamen anlamak adına tarafımıza yardımcı olan metinlerden biridir. Yarlıglar Gerhard Doerfer tarafından hem transkripsiyon hem de Almanca çevirisi ile "Mongolica aus Ardabil" adlı makalede yayınlanmıştır.

GİRİŞ

1. Cengiz Han'dan Möngke Kağan'a Kadar Moğollar'da Ticaret

Cengiz Han öncesinde Moğollar siyasal birlikten yoksun halde Çin, Doğu Türkistan ve Yenisey ile Selenge ırmakları arasında, boylar halinde ve dağınık şekilde yaşamaktaydı[37]. Ekonomileri meralarda küçükbaş hayvancılığa dayanırken nehir kenarlarına yakın olanlar arasında ise balıkçılık yaygındı[38]. Refâh düzeyleri Cengiz Han'ın tüm kabileleri itaat altına aldıktan sonraki dönemle karşılaştırıldığında oldukça düşük seviyedeydi. Bunun en büyük nedeni obaların üretim kapasitesinin sınırlı olması ve devam eden siyasal çalkantılardır.

Oba halkı hayvan derilerini giyim olarak kullanmakta, toprak ve ağaçta yetişenleri gıda olarak tüketmekte[39], keçe çadırlarda barınmaktaydı[40]. Erkeklerin av veya savaş meydanında çokça vakit geçirmesi ile kadınlar üretime oldukça aktif bir şekilde katılmak zorunda kalmıştır. Moğol uruğları her ne kadar oba içinde veya uzak şehirlere belli dönemlerde gidip gelen tacirlere sahip olmasalar da yerleşikler ile ticarete aşina idiler. İpek yolu üzerinde ticaret yapan bazı tacirler şehir emtiası ile göçer ürünlerini takas yapmak için obalara gelmekteydiler[41]. Bu tacirleri Sertavul (سرتاول) ismiyle adlandırmışlardır[42]. Cengiz Han döneminde Moğol İmparatorluğu'ndaki tacirlerin devlet katındaki imtiyazlı statülerinin sebebi olarak, imparatorluk öncesindeki emtiaya ulaşım imkânının kısıtlı olmasının ardından, yeni dönemde lüks emtiaya duyulan

---

[37] 'Alâ'ü'd-dîn 'Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* Muhammed "Abdu'l-Vahab Kazvînî, c.1. (Tahran, 1387), 126.
[38] Igor de Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, ed. Nicolo di Cosmo-Devin Deweese, Caroline Humphrey, (Leiden-Boston, 2004), 40.
[39] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.1, 126.
[40] Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, 51. Shao Hung, Peng Da Ya ve Ting Xiu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu & Hei Ta Shi lu*, 85.
[41] Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century,* 104.
[42] 'Alî Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Mogûl,* (Doktora Tezi, Dânişgâh-ı Şehîd Beheştî, 1386), 90. Kelime Sanskritçe tacir anlamına gelmektedir. Daha sonra göçerin zıttı olarak yerleşik grupları tanımlar olmuştur. Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, (Oxford, 1972), 205.

talebin tedarikçisi olmalarından ileri geldiği kanaati günümüzde pek çok araştırmacıda oldukça yaygındır[43].

Moğol kabileleri arasındaki mücadele ve yerleşik toplumları itaat altına alma safhasında Cengiz Han'ın hâkim olduğu kabilelere ve kendisini destekleyen aristokratlara karşı izlediği siyasetin ekonomik yönü ticarete ve tacirlere olan yaklaşımını da belirlemiştir[44]. Otrar krizi çıkana kadar onun farklı zamanlarda üç tacir ile ilişkisi devlet adamı kimliği hakkında ipuçları vermekle birlikte ticarete sadece alışveriş yönüyle yaklaşmadığını kanıtlamaktadır. Cengiz Han'dan önce Moğol kabileleri kentlerden gelen tacirlere aşina olmakla birlikte ticaret pratiğine de sahiplerdi. Ancak alışverişlerinin boyutu göçer üretimin olanakları ve kapasitesi tarafından şekillenmekteydi. Cengiz Han'ın bilinen ilk tacir partneri Hasan Çaçî (چاچی)[45] ile Balcuna Nehri kenarında tanışması Kerayitler ile olan mücadelesi sırasında gerçekleşmişti. Hasan Çaçî, Öngüt kabilesine iğdiş edilmiş koyun satarak karşılığında samur ve sincap almış bir şekilde dönüş istikametindeydi[46]. Bu durum, Cengiz Han denetimi ele almadan önce Türkistan ve Mâverâünnehir'den tacirlerin gelip gitmekte olduğunu göstermektedir. Onun Hasan ile ilişkisi on yıldan fazla devam etmişti. Hârezmşâhlar ile silâhlı mücadelenin başlamasının ardından şehirlerin teslim olması için Hasan'ı arabulucu sıfatıyla kullanmıştır. Ancak bölge halkının tanıdığı ve onlar gibi Müslüman olan bir kişinin yabancılar lehine arabulucu olması daha önce görülmemiş bir şey olduğundan tansiyonu düşürmek yerine daha da şiddetlendirdi ve Cend yakınındaki Süknak kasabasında da müzakere halindeyken linç edilmesine neden oldu[47]. Başka bir tacir olan Ca'fer Hâce'yi ise 1211'de Çin'e Altan Han nezdinde diplomatik ilişkileri yürütmesi için görevlendirilmişti. Bu tacir sonradan gerçekleşecek Çin harekâtında da ordunun

[43] Thomas T. Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260," *Asia Major*, vol. 2, no. 2, (1989), 83-85; Nicola Di Cosmo, "Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 53, No. 1/2, (2010), 89-90; Peter Bozian, "Role of Ortoγ Merchants in the Mongolian Court: From the Rise of the Mongol Empire to Fall of Yuan Dynaty," *Emory Endeavors in History,* vol. 6, (2015), 96.
[44] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.1, 126-7.
[45] Şebânkâre'î, Hasan'ın Şaş'ın yerlisi olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Muhammed b. 'Alî b. Muhammed b. Huseyn-i Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, Mîr Hâşim Muhaddis, (Tahran, 1363), 234.
[46] Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century,* 106; Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260," 87.
[47] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.1, 174.

bir kısmına komutanlık yapmıştı[48]. Üçüncü tacir ise Hârezm asıllı Mahmûd'dur. 1218'de Cengiz Han'ın kapsamlı ticaret seferlerinin başlaması için Hârezmşâh nezdinde arabuluculuk yapmakla görevlendirilmişti.

Cengiz Han geçmişe dayalı alışverişi olduğu bu üç taciri kendi ideolojik ve siyasî çizgisine çekmeyi başarmıştı. Bunu ilk zamanlar tacirlerin obalardan temin ettiği ve göçerlere ait evcil hayvan, av veya el işi ürünlerini, kabile baskınlarından elde ettiği ganimetlerle tedarik ederek başarmıştı. Böylelikle göçer ekonomisi içinde rakiplerine nazaran imtiyazlı tacirler ait oldukları yerleşik yaşam ve kentlerde tüm riskleri göze alarak Cengiz Han ile iş birliği yapmakla kararlı oldular. Cengiz Han'ın zamanla elde ettiği her türden siyasî ve ekonomik kazanımların sonucunda tacirlerin de bir şeyler elde ederek pay sahibi olması tercihlerinin en mâkul açıklamasıdır.

Bunlara ek olarak Moğol siyasetinin yerleşikler üzerinde gelecekte her olası kazanımları da Cengiz Han'ın diplomat tacirlerini cezbetmiştir. Çünkü Moğol istîlâsı öncesi İslâm dünyası ciddi bir kriz içerisinde değildi[49]. Her şehir kendine ait bir ekonomik refaha sahipti. Sermâyedarlar da hâl böyleyken karşılıklı rekabet halindeydi. Söz konusu ticaret erbâbları da kentler üzerindeki Moğol hâkimiyetinde kazanacakları imtiyazların farkındaydılar. Cengiz Han'ın da tacirlere yönelik istikrârlı yaklaşımı idarî kararlardan izlenmektedir. Hasan Çaçî, Cengiz Han'ın görevlendirdiği diplomatik misyonda yaşamını yitirse de oğlu sonradan Süknak ele geçirildiğinde şehrin emirliğine atandı[50]. Ca'fer Hâce, Pekin düştükten sonra ise şehrin ilk darugacısı oldu. Ailesi onun ölümünden sonra da devlet katında hizmetlerine devam etti. Torunu Mustafa, Hanbalık yönetimi tarafından Moğolların dört ulusun yeniden ekonomik entegrasyonunun da amaçlandığı 1304 yılındaki barış görüşmelerini organize

---

[48] Qiu Yihao, "Ja'far Khwaja, Sayyid, Merchant, Spy, and Military Commander of Chinggis Khan," *Along the Silk Roads in Mongol Eurasia Generals, Merchants, and Intellectuals*, ed. Michal Biran, Jonathan Brack, Francesca Fiaschetti (Oakland, 2020), 150.

[49] 1218 öncesinde Moğollar ile görünürde en büyük ticarî pay Mâverâünnehir'den gelen ticaret kervanlarına aitti. En önemli iki şehri olan Buhara ve Semerkand'ın Moğol saldırıları ile yıkılmadan hemen önceki durumu hakkında bilgi veren Yeh-lü Ch'u ts'ai, şehir hayatının oldukça geliştiğini, lokal üretimlerin çeşitli olduğunu aktarmaktadır; Igor de Rachewiltz, "The Hsi-Yu Lu By Yeh-lü Ch'u-Ts'ai," *Monumenta Serica,* vol. 21, (1962), 21-22.

[50] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.1, 174.

etmek için İran'a diplomatik vazife ile gönderildi[51]. Mahmûd Yalavaç ise Mâverâünnehir ve Çin'in genel yönetimine atandı. O ve oğlu Mesud Yalavaç'ın çalışmaları Ögeday zamanında devletin idarî ve ekonomik politikalarını belirledi.

Yukarıdaki politika Cengiz Han'ın ömrü ile sınırlı kalmadı. Ögeday Kağan ile birlikte tacirlere ve ticarete yaklaşım aynı şekilde devam ederken mâliyecilerin tedbirleriyle daha da kurumsallaştı. Kafilelerin bürokrasiden kazandığı imtiyazlar ve güzergâhlardan bir tür sigorta desteği ile geçmesi ile genişleyen ticaret ağının mâliyeye girdisini sistemleştirmek adına Yeh-lü Ch'ü Ts'ai'in ekonomik programıyla tamga, imparatorluğun ticaret vergisi olarak yürürlüğe girdi[52].

Dikkat çeken en önemli hususun başında Müslüman tacirler 1206 öncesi dönemden itibaren Moğollarla alışveriş yapmışlardır. Moğol sarayı ile ticaret sürecini kolaylaştıran ve teşvik eden etkenlerin tacirlerin perspektifinden ele aldığımızda dört maddede toplandığı anlaşılmaktadır;

1. Yol güvenliğinin tesisleşmesi; Yam istasyonları,
2. Güvenli geçişi sağlayan pâyzeler,
3. Bâliş ile ödemeler,
4. Ortaklık hukuku.

Mâverâünnehir, Horâsân ve Hârezm şehirlerinden tacirlerin uzun soluklu, riskle dolu ve henüz kurumsallaşmış ticaret yükümlükleri olmayan Moğol ordasına alışveriş için gelmelerinin sebebi yüksek ödeme ümidinden ileri gelmektedir. Daha kısa mesafeli istikametlerdeki sevkiyatlar daha güvenli olsa da gerek rekabet gerek yerel üretimlerin mevcudiyeti kazançlarının oranının standartını zoraki belirlemiştir. Ancak Moğol sarayı ile alışveriş yapmanın yüksek kâr getirisi yukarıda adı geçen bölgelerdeki şehirlerde detayları ile bilinmekteydi. Cengiz Han'ın askerî harekâtları sırasında şehirlerde ele geçirdiği altın ve gümüş mücevher, eşya ne varsa eriterek külçelere dönüştürerek hazineye nakledilmiştir. Buna bâliş (Türkçe *yastuk*, Çince *ding,*

---

[51] Ebû'l-Kâsım 'Abdullah b. Muhammed Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultân*, neşr. Mehin Hambli, (Tahran, 1386), 32.
[52]Elizabeth Endicott-West, "Merchant Associations in Yüan China: The "Ortoγ"," *Asia Major*, vol. 2, No. 2, (1989), 122.

Farsça *dorost*) denmekteydi. Saflığı ve ağırlığı nedeniyle[53] oldukça makbul bir ödeme aracı olarak rağbet edilmiştir. Cengiz Han zamanında sarayın ve hanedanın kişisel harcamaları için herhangi bir tavan fiyatın ilan edilmemesi tacirleri ucu açık bir hayalin peşinden götürmüştür. Özellikle iki tarafın anlaşmazlığı durumunda tacirler diplomatik yaklaşımla hem can güvenliklerini hem de kârlarını korumuşlardır. Otrar krizi öncesinde de Cengiz Han'ın huzuruna çıkan üç tekstil tacirinin mallarının türüne göre değeri saray tarafından belirlenmek şartıyla ödemesinin yapılması bunu en yakından kanıtlayan örnektir[54].

Bir diğer cazibe öznesi olan pâyze (پایزه) ise demir levhalar üzerinde sahibinin Moğol ordası tarafından sağlanan ayrıcalığı gösteren plaketlerdir[55]. Tacirlerin pâyzeye sahip olması can ve mal güvenliklerinin en büyük teminatı olmuştur. Cengiz Han ve Ögeday Kağan zamanında askerî operasyonların en yoğun olduğu dönemde oldukça işe yaradığı görülmektedir. Bunun sayesinde eşkıyalar kervanlara saldıramamış, Moğol askerleri acil ihtiyaçları için kervanlardan almak istedikleri her emtiaya da onun sayesinde dokunamamışlardır. Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, Moğolların 1241/1242 tarihinde Lahor kuşatması sırasında Horâsân ile Türkistan arasında sefer yapan bir tacir grubunun da şehirde bulunduklarını, şehir büyük bir bunalıma düşerken, kuşatma sırasında oldukça rahat olduklarını ve adlarına daha önceden verilmiş olan pâyze sayesinde

53 Bâliş-i zer ve bâliş-i nukre olarak adlandırılan altın ve gümüş külçelerdir. Farsça yastık anlamına gelmekle birlikte Türkçe'de de aynı adla (yastuk) tanımlanmaktadır. Abbâsîler'den İlhanlılar'a nakledilen hazinedeki bâlişlerin ağırlığı 300 miskaldi. Bkz. Hamdullâh b. Ebu Bekir b. Ahmed Mustevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, neşr. Dr. 'Abdu'l-Huseyn Nevaî, (Tahran, 1387), 589. İlhanlı döneminde ise ağırlığı 500 miskal'e yani 3.2 kg'a denk gelecek şekilde revize edilmiştir. Bkz. Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh b. Fazlullâh Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, neşr. Mehdî İsfahânî, (Tahran, 1338), 506-7; Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i Istılâhât-ı Dîvân-ı Dovrân-ı Moğûl*, (Tahran, 1357), 64; Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.1, 127. Çağatay Hanlığı'nda da ağırlığı İlhanlılar ile aynıydı. Bkz. Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, neşr. Takî Muderris-i Rezevî, (Tahran, 1348), 212.

54 Tacirler 3 altın bâliş istemesine rağmen değerinin hayli üstünde olduğu için sırmalı ipek kumaşlara 1 altın bâliş, daha düşük kıymetli kirbas ve zendenici için 1 gümüş bâliş karşılığı olmak üzere ödeme yapılmıştır. Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.1, 167.

55 Pâyze [پائزه، پایزه، پائیزه، بایزه ، پائزه، بائزه] Çince <p'ai-tzu> kelimesinden Farsça'ya geçmiştir. Yerine göre altın, gümüş veya ahşap dan yapılan bu levhaların üzerine Han'ın ismi ve bazen kedi bazen de aslan figürü kazılırdı. Yüzeyinde Han'ın buyruğu olarak pâyze sahibi kişiye zarar verilmesinin suç unsuru kabul edildiği yazılmıştır. Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng*, 88-89.

kuşatmanın akıbeti ne olursa olsun Moğol askerleri tarafından dokunulmayacağını bildiklerini aktarmaktadır[56].

Tacirlerin seferlerini sürdürebilmelerini sağlayan en önemli avantajlarından biri de Moğol İmparatorluğu'nda merkezin haber alma yöntemini hızlandıran ve aynı zamanda hanedan üyeleri ile diplomatların güvenli geçişlerini organize eden yam sisteminin yerleşmesidir[57]. Devlet görevlileri dışında bu posta sisteminden yararlanan bir diğer grup ortaklardı[58]. Devletin böyle bir imtiyazı Cengiz Han zamanından beri verdiği bilinmektedir. Yol güvenliklerinden sorumlu Karakçiyan **(قراقچيان)** teşkilatlanması, yamın var olmadığı erken dönemde muhtemel ki hem onun temelini oluşturmuş hem de ilk kez Cengiz Han veya Moğol aristokratlar ile yeni temas kuran kafileleri ordaya güvenli bir şekilde yönlendirmişti. Cengiz Han tacirlerin güvenli geçişinden ve kendisine

---

56 Ebû Amr Minhâcü'd-dîn Osmân b. Sirâcü'd-dîn Muhammed el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* neşr. 'Abdü'l-Hayy Habîbî-i Kandehârî, vol. 2, (Kâbil, 1342), 163-4.

57 Cüveynî posta güzergâhlarının hazırlanmasının en önemli nedeni olarak; "…*Batıdan doğuya; uzak doğudan batıya malların nakli gerekmekteydi…*" şeklindeki ifâdesiyle ticarî kaygıları göstermektedir. Bkz. Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.1, 135.

58 Türkçe kökenli kelime Farsça'da da ortak (ارتاق), Çince wo-t'o olarak isimlendirilirdi. Moğolca söylenişi "ortoγ"dur. Endicott-West, "Merchant Associations in Yüan China: The "Ortoγ"," 129. Ticaret hukukunda Arapça karşılığı "şerik"tir. Bkz. Clauson, *Dictionary,* 205. Kelime ilk kez Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde yer almıştır. Şu atasözleri ile çalışma ve ticaret hukukundaki anlamları ortaya çıkmaktadır.
"*ortak erden artuk olmas*"
(*ortak, ortağından artık almaz*). Bu atasözü insaflı olması emrolunan kimse için söylenir. Bkz. Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü Lugâti't-Türk, Türk terc.* Besim Atalay, c.1, (Ankara, 1985), 99. Ayrıca;
"*Börininğ ortak, kuzgununğ yıgaç başında,*
kurdunki ortak, kuzgununki ağaç başında".
(*kuzgun, kurdun avladığı şeyle ortak olur,*
fakat kendi avladığı şey ağacın başında durur), Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü Lugâti't-Türk,* c.1, 439-440;
"Ortak bolup bilişdi
Meninğ tawar satıştı
Biste bile yaraştı
Kizleb tutar tayımı"
(uzlaştıktan sonra kendisine gadreden bir adam anlatarak diyor ki: o, benimle tanıştı ve ortaklık etti. Ev sahibiyle anlaştı. Benden tayımı saklıyor) Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü Lugâti't-Türk,* c.3, 71-2. Eserde kelime, ucunda kazanç olan bir işin paydaşlarının birbirlerine göre konumunu ifâde etmektedir. Zeki Velidi Togan da kelimenin ilk defa *Dîvân*'da yer almasından dolayı ticaretteki ortaklık sisteminin en eski olarak Karahanlılar'da (840-1212) var olduğunu, bu devletin ortadan kalkmasından sonra ise sistemi bilen ve devam ettiren Uygurlar eliyle Moğollara geçtiğini ifâde etmektedir. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul, 1981), 125. Moğollar'da ise devlet tarafından sağlanan kredi ile desteklenen ticaret birlikteliği anlamına da gelmektedir. Kısaca hem şirketi hem de taciri tanımlamaktadır. Çoğunlukla Uygurlar ve diğer Müslümanlardan oluşmaktaydı; A. Melek Özyetgin, "On the Term *Ortuq (~Ortaq)* "Merchant" Among the Old Turks," *International Journal of Central Asian Studies,* Vol. 11-1, (2007), 4.

layık emtiaya sahip tacirleri ordaya göndermesi için onlara bizzat emir vermişti[59]. Adı geçen üç tekstil tacirlerine de karakçiler ruhsat vermişlerdi.

Ögeday Kağan muhafız gruplarını kurumsallaştırarak yam posta ağını yerleştirdi. Belli mesafeler arasına istasyonlar kurarak her istasyona değişim atları dağıttı[60]. İmtiyazlı ortaklar böylece önceden daha uzun sürede katettikleri mesafeyi kısa sürede ve güvenle aşmışlardır.

Tarihsel kaynaklarda Ögeday Kağan'ın huzuruna çok fazla ticaret girişimi ve planıyla ortak olmak isteyen kişilerin ziyaret ettiği aktarılmaktadır. Moğol sarayı ile ortaklığın Müslüman tacirleri olabildiğince cezbetmesi, ifâdelerin doğruluk payını güçlendirmektedir. Yam ağından yararlanabilmesi, adlarına pâyze tahsis edilmesi başlı başına ortakları Moğol sarayı ile alışveriş yapan diğer tacirlere nazaran rekabet ötesi bir konuma çıkartırken asıl avantajı hazineden kredi ile desteklenerek yakalamışlardır. Böylelikle Moğollar tacirleri ortaklık statüsüne alarak seferlerini finanse etmiş olmaktaydılar. Tacir seferini sonlandırdığında ya hazine ile kârını paylaşır ya da karşılığını emtia olarak teslim ederdi[61].

Üzerinde bugüne kadar çok durulmamış diğer kredi koşulu ise belirsiz süreli ortaklık sözleşmesidir. Bunda da kredi tahsis edilmekle birlikte ortaklık bağı tek bir sevkiyatla sınırlandırılmamış, tacir önceden belirlenmiş faiz miktarını her yıl hazineye teslim etmiş ve tekrar ana para kendisinde kalmak suretiyle ticaretini sürdürmüştür[62]. Möngke Kağan'ın tedbirlerinin hedefinin bir istikameti ise büyük olasılıkla belirsiz süreli ortaklıklar üzerinedir. Çünkü sefer sayıları arttıkça istasyonlar üzerinde gittikçe ağır yükü oluşturmakta, ulag

---

59 Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.1, 166.

60 Bu posta teşkilatlanması muhtemel olarak Çin'de daha önce örneği olan "Yi" sisteminden geçmiştir. Bir ihtimale göre 8. yy.da "yam" posta taşıyıcısı anlamında kullanılmıştır ve sonradan Çin'e geçmiştir; Adam J. Silverstein, *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World*, (New York, 2007), 141. Yam organizasyonu da kendi içinde fonksiyonuna yönelik *narin yam*, *morin yam* ve *tergen yam* olmak üzere 3 farklı istasyona ayrılmaktaydı. Tacirlerin kullandığı ve emtianın sevk işlemlerinin yapıldığı organizasyona ise tergen yam denmekteydi; Márton Vér, *The Postal System of the Mongol Empire in Northeastern Turkestan*, (PhD Dissertation, The University of Szeged, 2016), 44; Thomas T. Allsen, "Mongols as Vectors for Cultural Transmission," *The Cambridge History of Inner Asia*, ed. Nicolo Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden, (New York, 2009), 144.

61 Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism, The Policies of the Grand Grand Qan Möngke in China, Russia and the Islamic Lands, 1251-1259*, (London, 1987), 161.

62 Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.2, 705.

harcamalarını finanse eden şehirlilerin ve köylülerin yükümlülüklerini de arttırmaktaydı[63].

Hazine, ortaklık anlaşmalarından iki temel kazanımı hedeflemişti. İlki görünüşte tacire yönelik finansal destek olsa da orta vâdade mâliyenin çeşitli yollardan finans arayışına cevap vermiştir[64]. Çünkü fetihler ile ciddi miktarda altın ve gümüş ele geçirilmişti. En azından Uygur asıllı mâliyeciler Kağan, hatunlar, şehzadelerin gittikçe artan harcamalarını döndürmek, görev süreleri boyunca olası istenmeyen durumda düşüşe geçen rezervlerin sorumluluğunun en başından kurtulmak isteyerek böyle bir tedbir almışlardır.

İkinci ve daha spekülatif diğer amaca göre ise ilk olarak Cengiz Han zamanında obaların klâsik üretim tarzı hâlâ yenilenmemiş, reforma tabi tutulmamıştı. O, arz çeşitliliği ve sürekliliğinin, sermâye ile dengesi açısından kısıtlı kaldığı bu geçici dönemde danışmanlarının da etkisiyle, İslâm dünyasının ekonomik sistemine yaklaşmayı tercih etti. Bu durum tacire ve ticaretin doğasına duyulan herhangi yakınlıktan ziyade devlet formasyonun doğasıyla yakından ilişkili olmuştur. Cüveynî, Cengiz Han'dan bahsederken onun hükümdarlığına kadar diğer boyların ekonomik gelişmişliklerinin iyi olmadığını, onun hanlığı ile halkının refâha kavuştuğunu iddia etmiştir[65]. Henüz eski kabile liderlerinin bu yıllarda hayatta olduğu da dikkate alındığında ganimetten düşen pay[66]

---

[63] Uygur asıllı ortaklar soyulduklarını iddia ederek halktan kayıpları ölçeğinde tazminat almaktaydılar; Shao Hung, Peng Da Ya ve Ting Xiu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu & Hei Ta Shi lu*, 102.

[64] Devletin tacirler ile ortaklığının mâlî alanda getirdiği rahatlık meselesi üzerinde tarafımızdan önce de belirli kanaatler bulunmaktadır. Virgil Ciociltan devletin ekonomik sıkıntı sürecinde tacirlerin sıcak para ile ödeme yapması nedeniyle onların finansın kurtarıcısı görülmelerine zemin hazırladığını ifâde etmektedir; Virgil Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Eng. Trans. Samuel Willcocks, (Leiden, 2012), 11. Di Cosmo da Moğol Hanlarının kişisel ve saray harcamaları için ticarî gelirlere ihtiyaçları olduğunu ve mâlî denkliği bu şekilde sağlayabilmeyi amaçladıklarını kaydetmektedir. Bkz. Nicola Di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts," *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and The Sedentary World*, ed. Reuven Amitai and Michal Biran, (Leiden, 2004), 391. Bizim çalışmamızda ise bu ilişkinin koşulları ve sonuçları ele alınmıştır.

[65] Aradaki fark şu şekilde tasvir edilmektedir: "…*Diğer halkın da durumu aynı şekilde düzelmeye yüz tuttu. Kirbastan yatak yapmaya mecali bile olmayanların tek seferlik ticarî işleri 30 bin, 50 bin altın ve gümüş bâliş tutmaktadır…*". Bkz. Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* c.1, 127.

[66] Thomas T. Allsen kârın tacir ve hazine arasındaki paylaşımını Moğol göçer kültüründe ganimet ortaklığı anlamına gelen "sauga"dan kaynaklanan kazanç /paylaşım kültürü ile ilgili olabileceğini düşünmektedir. Bkz. Thomas T. Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260," 119.

hukukunda olduğu gibi hazinenin de Cengiz Han'a bağlı kabileleri memnun etmek gibi bir yükümlülüğü devam etmiş olmalıydı. Ortaklığın diğer yönü de işte bu amaca hitap etmiştir. Ayrıca sivil bürokrasinin, savaş ekonomisinin sürdürülebilirliğine dair inancının olmamasının payı da oldukça büyüktür. Moğol obalarından tacir grubunun ortaya çıkmaması Mâverâünnehir, Horâsân ve Hârezm'in yerlisi Müslüman tacirlerle iş birliği aşamasına doğru sürüklemişti. Ortaklığın, devletin aristokrasi ile obalara yönelik yürüttüğü ekonomik yönlü politikanın ilk büyük teşebbüsünün örneği Otrar krizine yol açtı. Moğollara ticaret için sadece 3 tacirden oluşan küçük bir kafile gelmişken karşılığında Mâverâünnehir'e 450 Müslüman tacirden oluşan bir kafile gönderilmişti. Cüveynî, Han'ın bu konuda iradesini, *"…herkesin kendi kavminden 2-3 kişi belirleyerek gümüş ve altın bâliş sermâyeyi bu tacirlerle birlikte Sultân'ın vilayetine gitmeleri ve ticaret yapmaları, nefis ve benzersiz emtia bulmalarını buyurdu. Emir gereği herkes 2-3 kişi yolladı…"* şeklinde ifâde etmiştir[67]. Zamanın şartlarına göre büyüklüğü sıradan olmayan ticaret kafilesi basit bir alışveriş için meydana getirilmemişti. Cûzcânî'nin verdiği detay da iddiayı doğrulamaktadır; *"…bezirgânları onlarla (elçilerle) ve 500 deve yükü altın, gümüş, ipek (harir), targu ile ticaret yapmaları için gönderdi. Otrar yolundan İslâm diyarına girdiler…"*[68].

Otrar'a ağır yüklerle giren kervan muhakkak ki hazinenin ve boy liderlerinin Kırgız, Uygur, Tangut ve Çin'in kuzey şehirlerinden ele geçirdikleri ganimetleri taşımıştır ve onu nakde dönüştürmek veya ısmarlanan emtiayı satın almakta kullanılması için görevlendirilmiştir.

Ortaklığın diğer yönü ise yukarıdaki şartların dayatması ile Moğol İmparatorluğu'nun İslâm dünyasının ekonomik sistemine yaklaşmak veya direkt olarak dahil olmaya yönelik fedakârlığına hizmet etmesidir. Alışılageldik ticarî organizasyonun bir hayli dışında olduğu için kervanın kabul edilmesine yönelik ortaya çıkan zarurî kaygıları dindirmek de diplomatik bir manevra ile desteklenmiş, Cengiz Han'ın Hârezmşâh Sultânı'ndan bizzat yüklerinin ve

---

67 Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.1, 167.
68 el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c.1, 311.

sermâyelerinin onun ülkesinde çalıştırılmasına hususî izin verilmesini isteyen girişimi olmuştur[69].

Hârezmşâh Sultânlığı çağrıyı müspet karşılamak yerine görünürdeki sebeplerden dolayı ihtiyatlı yaklaşmak zorunda kaldı. Bunun altında kendi şehirlerine mensup veya burada ticaret tecrübesi olan tacirlerin kitlesel olarak Moğol Hanı ile çalışmaya başlamasının getireceği muhtemel problemler yatmaktaydı. Moğolların ganimet hukuku ile altın, mücevher ve özel üretim emtiasına sahip olması ve bunları İslâm dünyasının en gelişmiş şehirlerinin pazarlarında piyasaya sokmak istemelerinin bölgedeki ekonomik dengeleri göz göre göre alt üst etmesini izlememek için Hârezm bürokratları zaten Otrar krizi daha yaşanmadan önlem almak amacıyla bir çeşit ambargo kurmuştu. Bu amaçla temel gıda maddelerine kadar Türkistan'a akışını kesmek istemişlerdi[70].

Bu anlamda Cengiz Han'ın harekâtı Hârezmşâh yönetiminin hiç beklenmedik ve teamüllere aykırı davranışının çıkarttığı diplomatik krizden kaynaklanmaktan ziyade Moğol İmparatorluğu'nun iç dinamiklerine sert tavırla yöneltilen tehdit ile ilgiliydi. Kafilenin sermâye ve beklenen kâr ile birlikte tamamen yok olması, şiddeti ve diplomasiyi o güne kadar ustaca bir arada kullanan Moğol aristokratlarına ve göçer ekonomisine doğrudan indirilmiş bir darbe olmuştur. Yeh-lü Ch'u-Ts'ai da başka bir sebep göstermeksizin harekâtın tek sebebinin Otrar'da kafilenin yok edilmesi ve emtiaya el konulmasında yattığını ifâde etmiştir[71]. Dönemin şartlarında kafilenin olağanüstü büyüklüğünü İbnü'l-Esîr de kabul etmektedir[72]. Bu çatışmanın payında Otrar yönetiminin böylesine bir sermâyenin girişine izin verememesi oldukça fazladır. Cengiz Han, Hârezm seferinin belli bir aşamaya gelmesine, ortaklarının ve sermâyelerinin yok olmasının üzerinden uzun zaman geçmesine rağmen hâlâ Muhammed Hârezmşâh'ı (1200-1221) tacirlerine saldıran bir soyguncu olarak

[69] Cengiz Han'ın sözleri şu şekildedir: "*...Muhammed Hârizmşâh'a söyleyiniz ki, ben doğan güneşin sen batan güneşin padişahısın. Aramızda dostluk ve barış anlaşması var. Her iki taraftan tüccâr ve kervanlar gelip giderler. Benim vilayetimden seninkine giden, aynı şekilde seninkinden benimkine gelen mal ve sermâyeye (bizaat) izin (hüküm) ver...*". Bkz. el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. 2, 103.

[70] Ebü'l-Hasen İzzü'd-dîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* XII, Türkçe terc. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça, (İstanbul, 1987), 315-323.

[71] Rachewiltz, "The Hsi-Yu Lu By Yeh-lü Ch'u-Ts'ai," 21.

[72] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* c.12, 315-323.

anması da 1218 öncesi ciddi ekonomik hedefleri olduğuna ve yaşadığı kaybın sıradan olmadığına işaret eden başka bir detaydır[73].

Ortaklık sisteminde tacirleri çeken diğer avantaj kredi olanağıydı. Kubilay Han öncesindeki faiz oranları tam olarak bilinmemekle birlikte risk paylaşımı girişimci açısından başlı başına cezbedici oldu. İstenmeyen olası bir kayıp hazine ile tacir arasında bölüşülmekteydi[74]. Ögeday Kağan döneminde iflâs eden pek çok tacirin hikayesi yer almakla birlikte kaynaklara ciddi cezaî yaptırımın uygulandığına dair bir kayıt yer almamaktadır. Ayrıca ilginç bir şekilde hazinenin Mevzubahis kayıplarda kendi kısmî sorumluluğunu kabul ettiğini gösteren işaretler söz konusudur. Çünkü kredi verilecek kişiye güven duyma isteğinden başka sağlık durumu, arkasında borcunu ödeyebilecek bir ailesinin var olup olmadığı da göz önünde bulundurulmuştur[75].

Ortaklık ilişkileri üzerine yoğunlaşan araştırmacılardan Peter Boizan, babasının tacirlere yaklaşımını ve yürütülen alışverişin biraz da zorunluluktan dolayı Ögeday Kağan tarafından devam ettirildiği üzerine kanaat getirmiştir. Çünkü Karakurum gibi bir şehir inşa edilmişti. Buraya gereken emtiayı tacirler sağlamıştı. Bundan dolayı Ögeday Kağan'ın onlara ihtiyacı vardı. Burası yerleşik dünya ile iç içe bir yerde değildi. Nüfustan da yoksundu. Tam olarak bu sebeple tacirlerin kritik öneme sahip olduğu şeklinde teorisini özetlemektedir[76]. Gerçekten de Karakurum'un Ögeday Kağan zamanında devletin tacirlere yaklaşımı, kredi kolaylığı ve müsamaha göstermesinin birkaç temel sebebindendir. Ögeday Kağan bundan dolayı kaynaklarda tacirlere karşı oldukça cömert, eli açık olarak tasvir edilmiştir[77]. William Rubruck'un Karakurum'daki gözlemleri bu dönemde devlet hazinesinin alışveriş giderlerinin neden yükseldiğine cevap vermektedir. Karakurum sadece Ögeday Kağan için değil hanedan, hizmetliler ve yüksek rütbeli devlet memurlarının ikâmetleri yerleri ve çalışma alanlarından, seremoni salonlarına kadar düşünülerek tasarlanmıştı. Doğal olarak mâliyeti oldukça arttırırken, buna

---

[73] el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* c. 2, 124.
[74] Enerelt Enkhbolt, "The Role of the Ortoq in the Mongol Empire in Forming Business Partnership," *Central Asian Survey*, vol. 38, (Sept. 2019), 3.
[75] Reşîdu'd-din Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-tevârîh*, neşr. Muhammed Rûşen-Mustafâ Mûsevî, c. 1, (Tahran, 1373), 688.
[76] Bozian, "Role of Ortoγ Merchants in the Mongolian Court: From the Rise of the Mongol Empire to Fall of Yuan Dynaty," 98-9.
[77] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.1, 259.

ilave olarak şehir içindeki inşaattan sonra Kağan'ın yaylak ve kışlak güzergâhları çevresinde istirâhat ve vakit geçirmesi amacıyla konaklar da inşa edilmiştir. Cengiz Han ailesi ve Moğol aristokrasisinin estetik anlayışına hitap eden süsleme ve dekorasyonlar daha onun döneminde çalışma kamplarına alınan Çinli, Tâcik ve İranlı ustaların gayretiyle işlenirken, kullanılan kumaşlardan boyalara kadar her şeyi ticaret kervanlarından elde etmişlerdir.

Bu süreçte Çin'in kuzey şehirlerinden kervanların geldiğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Cengiz Han döneminde olduğu gibi Müslüman tacirler neredeyse tüm sevkiyatları organize etmeye devam etmişlerdir. Başkentte de onların ikamet etmesi, mallarını depolaması için küçük bir bölge ayrılmıştı[78]. İmtiyazlı tacirler bulunmasına rağmen popüler emtia üzerinde bir tekelleşmeye de rastlanmamıştır. Kumaş, hayvan postu, mücevher getiren tacirler çeşit çeşit ve ülkelere göre ayrı olarak sevkiyat yapmaktaydılar[79].

Ticaretin akışını bozan ve tacirlerin meşakkat çekmesine neden olan engellerin başında Moğol ordasının sürekli hareket halinde olması gelmektedir. Hanedan ve elitlerin devamlı bir şehirde ikamet etmemesi, Moğol mâliye ve emirleri ile ticaret yapmak isteyen tacirlerin plan yapmasını ve takvim oluşturmasını oldukça zorlaştırmaktaydı. Karakurum, hem inşasına yönelik harcamaları hem de emtia akışını hızlandırdığı için Moğol İmparatorluğu'nda ticarete farklı bir boyut açmıştır. Hanedan lüks tüketime oldukça düşkündü. Kurultay süreçleri ise tacirler adına oldukça büyük bir fırsattı ve çok uzak istikametlerden dahi sevkiyatlarını gerçekleştirmişlerdir. Tedariğin bu denli yükselişe geçmesi tüketimi de doğal olarak arttırmıştır. En çok rağbet edilen ise tekstil ürünleridir. Moğollar satın aldıkları tekstil parçalarının kıymetlerinin farkında olmuştur. Bir dönem Mâverâünnehir'in yerli tacirlerin tanıştırdığı ve Buhâra ile civarında yoğun üretilen zendeniciye rağbet etmişlerdir. Zendenici[80] (زندنیجی) gibi

---

[78] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.1, 295; *The Mission of Friar William of Rubruck*, ed. Peter Jackson-David Morgan, (London, 1990), 221.

[79] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.3, 705.

[80] Bir tür pamuklu kumaştır. İlk kez Buhara yakınlarında Zendene köyünde üretimi başladığı için diğer üretim atölyelerinde de üretilmesine rağmen bu adla ünlenmiştir. Orta Asya'nın kirbası olarak bilinir ve ondan daha kalitelidir. İpekli dîbâlar ile aynı kıymete sahiptir. Moğollardan önce Irak, Fârs, Kirmân, Hindistan gibi sevkiyat ağına sahip olmuştur. Kırmızı, yeşil ve beyaz renklileri zenginler ve hükümdarlara da hitap etmekle birlikte uzun süre çokça rağbet görmüştür. Ebû Bekir Muhammed bin Ca'fer en-Nerşahi, *Târîh-i Buhârâ*, Fârsça terc. Ebû Nasr Ahmed bin Muhammed bin Nasr el-Kubâvî, tashih Muderris Rizevî, (Tahran, 1387), 17-8 ve 23.

pamuktan yapılan ama onun biraz daha alt kalitesinde olan kirbası[81] (كرباس) çadır[82] ve yatak[83] gibi yaşamsal alanlarının parçalarında kullanmışlardır. İpeklilerden ise kemha[84] (كمخا) ve Dımaşk üretimlerine aşinaydılar. Düz renkli, Arap dünyasında hila't[85] için hazırlanan kemhanın da alışverişi yapılmakla birlikte muhtemel olarak biraz daha fazla Dımaşk kumaşlarına rağbet etmişlerdir. Ögeday Kağan, yönetimin batı ucunda bulunan Carmagun Noyan'dan Yakındoğu menşeili Dımaşk kumaşlarından göndermesini dahi istemişti[86]. İpek türü kumaşlardan da nesic[87] (نسيج) en popüler olanıydı[88]. Altın işlemeli olması değerini daha da arttırmakla birlikte artık ciddi bir prestij göstergesi olmuş, bundan dikilen rengarenk atlaslar han, hatunlar, şehzadeler,

---

[81] Pamuktan üretilen beyaz kumaşlardır. Nesîm Kempânî, *Ferheng-i ıstîlâhât-ı parçe u puşak der-İran, ez-dovrân-ı bâstân tâ-âgaz-ı âsr-ı Pehlevî,* (Tahran, 1391), 114; L.A. Mayer, *Mamluk Costume, A Survey*, (Geneve, 1952), 107; Kirbas sözcüğünün kökeni ihtilâflıdır. Tevratta "karpas" olarak geçmekte ve pamuk anlamına gelmektedir. Arapça'da da pamuktan yapılmış beyaz renkli giysiyi ifâde etmekle birlikte Farsça'dan Arapça'ya geçtiği ihtimali üzerinde durulmaktadır. Bkz. Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ'da Dokuma Sanayi," *Belleten*, LXIV/241, (2000), 750.

[82] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* c.3, 715.

[83] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* c.1, 127.

[84] İpekli ve tek renkli bir kumaş türüdür. Kempânî, *Ferheng-i ıstîlâhât-ı parçe u puşak der-İran, ez-dovrân-ı bâstân tâ-âgaz-ı âsr-ı Pehlevî,* 114. Devlet katında kullanılan hil'atların bir bölümü bundan hazırlanmıştır. Bkz. Mayer, *Mamluk Costume, A Survey*, 59.

[85] Kempânî, *Ferheng-i ıstîlâhât-ı parçe u puşak der-İran, ez-dovrân-ı bâstân tâ-âgaz-ı âsr-ı Pehlevî,* 114; Mayer, *Mamluk Costume, A Survey,* 59.

[86] Sadece elbise yapımı için kumaş değil, iri inciler, Arap atları, develer vergi olarak kendisine göndermesini istemişti. Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, 205. Fârs Atabeğleri her yıl düzenli olarak Ögeday Kağan'a inci hediye etmiştir. Bu hamleleri Kağan tarafından sıcak karşılanmış ve Fârs'ın yönetiminin onlarda devam etmesine izin vermiştir. Bkz. Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh-i Hâfî (Hâfız-i Ebrû), *Coğrafyâ-yı Hâfız-ı Ebrû*, c.2, neşr. Sâdık Seccâdî, (Tahran 1375), 171.

[87] Kempânî, *Ferheng-i ıstîlâhât-ı parçe u puşak der-İran, ez-dovrân-ı bâstân tâ-âgaz-ı âsr-ı Pehlevî,* 130; Nesic, arapça "nasaca" yani "dokuma" kelimesinden gelmektedir. "Nesic el-zeheb el-harir"in kısaltılmışıdır. Anlamı ise altın işlemeli ipek dokumadır. Çince'de *na-shih-shih* olarak yer almaktadır. Aynı zamanda inci de eklenerek süslenebilmekteydi. Thomas T. Allsen, *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*, (Cambridge, 1997), 2-3. Ayrıca sıradan bir giyim öznesi olmadığı, aksine zenginlik göstergesi olduğu, Anadolu'da Karamanoğulları'nın Cimri'yi Selçuklu tahtına çıkartma planı sırasında ona saltanata yakışır imaj yaratmak adına üzerindeki aba ve çuhadan yapılmış giyimini nesic ile dokunmuş kıyafetlerle değiştirmeye mecbur kalmasından da anlayabilmekteyiz.

[88] Li Chih-Ch'ang, *The Travels An Alchemist*, trans and annoted. Arthur Waley, (London, 1931), 67. İpek giyimler pamuk ve yünlülere göre statü göstergesi olarak algılanmıştır. Nâsırü'd-dîn Hüseyn b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'alâ'iyye fi'l-umûri'l-'alâ'iyye (Muhtasar Selçûknâme),* vol.4, neşr. M. Th. Houtsma, (Leiden, 1902), 324.

emirlerin derecesi farketmeksizin günlük tüketiminin parçası olmuştur[89]. Simon Saint Quentin de Baycu Noyan ile görüştüğünde ilk dikkatini nesic ile tasarlanmış kıyafeti olmuştur[90]. Bu kıyafet sadece günlük giyim için değil, elçi kabulleri, kurultay ve şölenlerin resmî parçası haline geldi. Ayrıca resmî hediyelerin de ciddi bir bölümünü altın işlemeli nesic veya ondan dokunmuş atlaslar oluşturmaktaydı[91]. Bu atlaslar Şüphesiz Moğol öncesinde bu klâsta olup yine mücevherlerle işlenen ipekli dîbâların[92] (دیباه) popülerliğini de geçmiş oldu. Tezgahlarda Moğol hanedanı ve noyanlar için mücevherler de kişisel aksesuar parçası olarak hazırlanmıştır. Altın ve gümüşle birlikte en çok sevileni inci olmuştur. Şîrâz'ın yerli tacirleri bu durumu fırsata dönüştürerek Karakurum'a inci taşımışlardır[93]. Demek oluyor ki Moğol hanları İlhanlı hâkimiyetinden çok önce Fârs Körfezi'nin incilerini tanımışlardır. Moğol hanedan kadınları inci süslemeleri, başlıklarında ve kıyafetlerinde kullanmışlardır. Nesic ile dokunan elbiselere incinin de eklenmesiyle daha önce pek bir örneği görülmemiş modeller de bu şekilde ortaya çıkmıştır[94]. Moğol kadınlarının çeyizi içinde de inci taneleri yer almakla birlikte, bu dönemde kadınlar küpe olarak da kullanmışlardır[95].

Ögeday Kağan zamanından itibaren İslâm şehirlerinden gelen tacirlerin ve ortakların tedariği yukarıda bahsedilen emtialar da dahil olmak üzere

---

[89] Nesic sadece kostümlerin hazırlanmasında değil, önem derecesine göre toplantı ve görüşmelerde de kullanılmaktadır. Cüveynî bir keresinde Mesud Yalavaç'ın Möngke Han adına düzenlediği toyda dikilen çadırın nesic ile hazırlanmış olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* c.2, 830. Güyük Han'ın (1246-1248) kurultayında 2000 kadar çadır kurulmuştu. Bu durum kirbas ve nesic kullanımlarının bir anda hangi boyutlara ulaşabildiğini göstermek açısından fikir vermektedir. Bkz. Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* c.1*,* 306. Özel üretilen örtüler Karakurum'da Büyük Saray'daki salonlarda da yer almıştır. *Rubruck*, 190-1. Mesud Yalavaç, Hülâgü Han'ın Semerkand'daki 40 günlük konaklamasında altın nesic ile yapılmış çadır kurdurmuştu. Bkz. Reşîdu'd-din Fazlullâh-i Hemedanî, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 978.
[90] Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*, Türkçe terc. Erendiz Özbayoğlu, (Alanya, 2006), 70.
[91] *Rubruck*, 249; Friar Giovanni Di Plano Carpini, *The Story of the Mongols Whom We Calls the Tartars*, Eng. trans. Erik Hildinger, (Boston, 1996), 110.
[92] Altın işlemelerle süslenmiş rengarenk türleri olan hammaddesi ipek kumaş türüdür. Kempânî, *Ferheng-i ıstîlâhât-ı parçe u puşak der-İran, ez-dovrân-ı bâstân tâ-âgaz-ı âsr-ı Pehlevî,* 64.
[93] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* c.1, 292. Karakurum sadece dışarında mücevher transfer etmemekte, buradaki mücevher atölyelerinde de taşlar işlemeye tabi tutulmuştur. Bkz. Pohl ve diğerleri, "Production Sites in Karakorum and Its Environment: A New Archaeological Project in the Orkhon Valley, Mongolia," *The Silk Road*, S.10, (2012), 49-50.
[94] Eiren L. Shea, *Mongol Court Dress, Identity Formation and Global Exchange*, (London, 2021), 82.
[95] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.1, 271.

tüketimin yüzde yüzünü karşılamamıştır. Daha Cengiz Han zamanında dokuma ustaları Doğu Türkistan'a sürülmüştü. Herât'ın yerlisi Seyfü'd-dîn-i Herevî'ye göre sadece şehirde Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'ın (1220-1231) kendi eliyle yerleştirdiği 100 kadar dokuma ustası, ellerindeki numune ve stoklarla Moğollara teslim olmuştu[96]. Böylelikle Çin ve Yakındoğu dokuma üslubu ve motiflerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlandı. İpek ve pamuğun dışında şile bezi gibi yazlık kumaşlar da dokunmuştu[97]. Hatta tacirlerin doğu-batı güzergâhındaki sevkiyatlarında Saray şehrindeki pazarlara taşıdığı yazlık kumaşlar içinde bu tesislerde dokunanların da yer alması oldukça muhtemeldi[98].

Mâliyenin ortaklarla ilişkisi, sadece seçkin Müslüman tacirler ile kredi alışverişi ve İslâm dünyasında üretilen emtianın sevkiyatı konusundaki anlaşmalarla sınırlı değildi. Pek çok alanda onlardan faydalanmayı planlamışlardır. Devlet bürokrasisinin hassas, hataya meyilli, han ve aristokratlar nezdinde riskli taahhütler altına girmekten kaçındığı dönemde vergi tahsilatında güvenilir ve uygun tacirden yararlanmak bulunmaz fırsattı. Kuzey Çin'in vergi toplama imtiyazının 1239'da tacir 'Abdu'r-rahmân'a verilmesi bunun en bariz örneğidir[99]. Onun vergi mükellefi halkın üzerindeki denetimleri ve baskıyı arttırması ile hazine daha ilk yılda ciddi artışla karşılaşmıştır. Thomas T. Allsen'e göre Moğol aristokratların Müslüman ortaklarla ilişkileri Moğol yönetimindeki Çin'de yerleşik halk üzerinde büyük depresyon yaratmıştır. Birincisi ortak tacirler yolsuzluk yaratarak, iddia ettikleri hayali kayıplarını yerel halktan tanzim etmişler, ikinci olarak da düzensiz ve ağır vergilerini ödemeleri için bireylere özel krediler dağıtmışlar, nihayetinde ödeme aksaklıkları yaşanmaya başlayınca yüksek faizler ile geri almışlardır[100].

Ögeday Kağan döneminde tacirlerle resmî ilişkilerin ortaklık hukuku üzerine yerleşmesi, harcamaların devletin kurumsallaşmasıyla doğru orantılı olarak

---

[96] Seyf b. Muhammed b. Ya'kûb el-Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, Neşr. Gulâmreza Tabâtabaî Mecd, (Tahran, 1383), 110.
[97] Allsen, *Commodity and Exchange,* 35.
[98] *Rubruck*, 85-6.
[99] Ed. Igor de Rachewiltz, Hok-lam Chan, Hsiao Ch'i-ch'ing, Peter W. Geier, May Wang *in the Service of the Khan, Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period*, (Wiesbaden, 1993) 125; Bozian, "Role of Ortoy Merchants in the Mongolian Court: From the Rise of the Mongol Empire to Fall of Yuan Dynasty," 98.
[100] Thomas T. Allsen, "The Rise of The Mongolian Empire," *The Cambridge History of China*, ed. Herbert Franke, Denis C. Twitchett, Vol. 6, (2006), 377-380.

artması ve mâliyenin seçkin tacirlerle vergi gelirleri üzerine iş birliği içine girmesi Töregene Hatun, Güyük Han ve Oğulgaymış Hatun dönemlerinde ortak-mâliye ilişkisinde iki tarafın kazanmış olduğu hassas denge yavaş yavaş mâliye aleyhine bozulmuştu. Ögeday Kağan'ın ailesinin ve yakınlarının kişisel imtiyazlarının yarattığı ekonomik özgürlüklerinin gitgide büyüyen harcamalara bürünerek devlet kasasına yüklenmesi ancak Möngke Kağan zamanında ciddi bir problem olarak ele alınmıştır. Ayrıca Ögeday Kağan'ın iktidarı döneminde olağan dışı büyüyen kişisel harcamaların acı sonucu ortaklara yapılan ödemelerde kendini göstermiştir. Usta mâliye bürokratları da aldığı tedbirle ülke genelindeki hanedan üyelerine ait gelirler üzerine beratlar yazmak suretiyle ödemelere devam etmiştir. Tüm bunlar devlet ve ortak ilişkisinin hanedanın tüketim akışı tarafından krize sürüklendiğini kanıtlamaktadır. Çünkü tacirler nakit ödeme yerine aldıkları beratlar ile tahsilat vadesini uzatmış hatta riske sokmuştur. Hazine ise kısa müddette rahatlasa da iktidarın el değiştirmesi veya siyasetini gözden geçirmesi ile ciddi bir krizle karşı karşıya kalacağı pozisyona yaklaşmıştır. Nitekim bu süreç Möngke Kağan'ın tahta çıkması ile başlamıştır. Ortaklar Güyük Han'ın ailesine bağlı hatunlar ve şehzadelerin tahsil edilememiş borçları ile baş başa kalınca yeni yönetimden ödeme talep etmişlerdir. Bu hususta Möngke Han'ın mâliyecilerin tavsiyelerinden farklı bir karar aldığı anlaşılmaktadır. Bürokratların, kişisel harcamaların devlet kasasından ödenmesinin yasaklı olduğunu hatırlatmasına rağmen yaklaşık 500.000 altın ve gümüş bâliş devlet hazinesinden ödenmiştir[101]. Çünkü Möngke Kağan'ın ortak ve mâliye ilişkisi çerçevesinde istediği düzenlemelere rağmen ilişkiyi tamamen tepetaklak etmek istemediği şeklinde yorumlanabilmektedir. Bu noktada ilk olarak Cengiz Han'dan itibaren hatun ve şehzadelerin saray dışına kişisel ilişkiler özelinde vermiş oldukları yarlık ve pâyzeleri iptal ettirdi. İkinci olarak ortakların diğer tacirlerden avantajlı kılan ve yam servis sistemini kullanmalarını olanaklaştıran imtiyazlarına da son verdi. Üçüncü olarak vergi toplayan tacirlere ise halkın gücü oranında tahsilat yapması emrederek kazançlarına müdahale etti. Dördüncü olarak Güyük Kağan'ın ölümünden sonra özellikle ailesi ile ortaklık tesis ederek büyük kârlar etmiş olan tacirlere yeni vergiler koydurdu[102]. Kısıtlamalar artık ortaklar üzerinde ciddi kontrollerin başlaması anlamına gelmekteydi. Söz konusu

---

[101] Reşîdu'd-din, *Câmi'u't-tevârîh,* neşr. Rûşen-Mûsevî, c.2, 846.
[102] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.3, 695-8.

kararlara ilaveten gelecekteki sûistîmallerin önünü kesmek istedi. Bunu yaparken aynı anda ülke genelinde, tacirlere kredi vermeye hazır olduğuna da duyurdu[103]. Böylelikle Möngke Kağan, Ögeday Kağan'ın ailesinin geçmişten gelen imtiyazlarını ve fiilî statülerine son vererek, aynı zamanda devlet üzerinde gittikçe güç kazanan ortaklarla kendi şartları dahilinde yeni ticarî ilişkiler tesisine zemin hazırlamıştır.

2. Hülâgü Han'a Kadar Moğol İranı'nda Ticaret

Hülâgü Han'ın 1253'teki batı harekâtına kadar geçen yaklaşık 50 yıllık Moğol iktidarı, İran'daki yönetimin ilk dönemidir. Moğol merkez mâliyesi için bu süre istikrardan uzak ve beklentilerin altında olmuştur. Buna yol açan gelişmelerin ilk Cengiz Han ile Hârezmşâh Sultânlığı arasındaki uzun süren askerî mücadelenin sonuçlarından kaynaklanmıştır. Söz konusu çatışmalar çölde, ovada ve meydan savaşı yerine bizzat şehirlere yönelik harekâtlardan oluştuğu için, Horâsân, Irak-ı Acem, Kafkasya, el-Cezîre şehirleri çok büyük zarar gördü. Sâkinlerini ortadan kaldırdığı için Moğol istîlâsı İran şehir hayatına direkt darbe indirdi[104]. Binaların, alt yapıların dahi kullanılamaz hale getirilmesiyle de transit ticarete zarar vermiş oldu[105]. Şehir halklarının ortadan kaldırılması lokal ekonomiyi de yok etti. Zirâat, zanâat, ticaret ile uğraşan sınıflar artık Moğol idarî yönetiminin inisiyatifindeki Çin ve Türkistan hattında kalan şehirlere nakledildi[106].

---

103 *Cüveynî, Târîh-i Cihân-guşâ,* c.3, 695.

104 Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî 13. yy.ın ilk döneminde zarar gören şehirlerin bir kısmının 14.yy.ın ilk çeyreğinde dahi köy ölçeğindeki mevcudiyetini koruduğunu aktarmaktadır. Bkz. Hamdullâh b. Ebu Bekir b. Ahmed Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, neşr. Guy Le Strange, (Tahran, 1362), 65-66, 83-84, 86.

105 Reşîdu'd-din şöyle anlatmaktadır; "…*Kurtulma [Moğol istîlâsı] zamanında pek çok büyük şehirlerin halkını ve vilayetlerini baştan başa öyle bir katlettiler ki neredeyse kimse kalmadı. Belh, Şeburgat, Talkan, Merv, Serahs, Herât, Türkistan, Rey, Hemedân, Kum, İsfahân, Merâga, Erdebil, Berda, Gence, Bağdat, Mûsul ve bu bölgelere bağlı vilayetler, sınır şehirlerinde pek çok asker, oraların halkı tamamen öldüler veya kaçtılar ve şehirler ıssız kaldı. Kaydu ve Kağan arasında kalan sınır şehirleri, Uyguristân; Şirvan ve Derbent arasında kalan vilayetler; Elbistân, Diyarbekir, Harran, Ravhe (روحه), Sürûc, Rakka ve bu taraftaki pek çok şehir ve Fırat taraflarının tamamı ıssız ve atıl kalmıştır. Diğer vilayetlerin arasında kalanlar da harap oldu. Bağdat, Azerbaycan, Türkistan'ın bir kısmında, İrân, Rum'da ve halkın tanık olduğu harap köy ve şehirler ciddi çaba sayesinde (toparlandı)…*". Reşîdu'd-din, *Câmi'u't-tevârîh,* neşr. Rûşen-Mûsevî, c.2, 1527-8.

106 Seyyid Ebu'l-Fazl-i Rezevî, "Caygâh-ı bâzarîyyân der-İktisad u Câmia-yı 'asr-i İlhanân," *Pejûheşnâme-yi Târîh-i Dânişkede-yi Edebiyyât u 'Ulûm-i İnsânî, Dânişgâh-ı İsfahân*, S.1, (1388), 60.

İran'daki askerî idare ise sosyo-ekonomik hayata doğrudan müdahale etmekteydi. Bu durum var olan az sayıdaki hayvan çiftlikleri, zanâat ve ticaret grubunun rahat hareket etmesini engellemiştir. Bir miktar kârın peşine düşen tacirlerin ordugâh ile yakın ilişkileri güzergâhlar üzerindeki güvenli seferler yapabilmesini belirlemekteydi. Moğol komutanları ile ikili ilişkiler kurabilen tacirler hem onların emtiaya talepkârlığına yönelik boşluğu doldurup yaylak ve kışlaklarda ticaret yapabilmekte hem de orduların izlediği rotadaki şehirler arasında sevkiyat yapabilmekteydiler[107].

Carmagun Noyan ve Baycu Noyan bu şekilde ticaret seferlerini dikkatle takip etmiş mümkün olduğu müddetçe kontrol altına almak istemişlerdir. Simon Saint Quentin'den öğrendiğimiz kadarıyla Baycu Noyan'ın Papa'nın gönderdiği elçilerine o dönemde Suriye'deki limanlara çıkarma yapan İtalyan tacirlerin durumunu sorması bunu kanıtlamaktadır. Moğol komutanlarının hediye veya rüşvet yoluyla değerli eşyaları kabul etmesi, lüks tüketime meyletmeleri ticarete ve tacirlere yönelik yaklaşımlarının en büyük belirleyicisi olmuştur[108].

Cengiz Han'ın Hârezmşâh Sultânlığı'yla savaşı ile başlayan şehir hayatının kökten yok olması ilk olarak Mâverâünnehir şehirlerinde gerçekleşmişti. Cengiz Han'ın harekâtı öncesinde İslâm dünyasının en büyük ekonomik güçlerinden ikisi olan Buhara ve Semerkand'da tahribatlar daha ağırdı. Ancak Mâverâünnehir şehirleri Moğol döneminde yeniden kalkınmayı başarıyla tamamlamışlardı. Bunda özellikle Mahmûd Yalavaç, ardından Mesud Yalavaç'ın çalıştığı kadroya hâkim olması, reformlarının sekteye uğramaması en büyük etkendi[109]. İran ise böyle bir şansı yakalayamadı. Hülâgü'nün İlhanlığına kadar geçen sürede Karakurum'un atadığı mâliyeciler ile yönetildi. Amuderya'dan Kafkasya'ya kadar bölgenin Moğollar için önemi, merkezî hazineye transfer edilen vergi miktarlarında yatmaktaydı. Bu amaçla sırasıyla Cin Timur, Körgüz ve Argun Aka'nın mâlî idareleri tesis edildi. Hülâgü'nün iktidarı devralmasına kadar bu üç memurun tedbirleri İran ve Moğol

---

[107] Peter Jackson, *The Mongols and the Islamic World, From to Conquest to Conversion*, (London, 2017), 214.

[108] Simon de Saint Quentin*, Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248,* 70-74.

[109] Z. el-Kazvînî şöyle demektedir: "*…Buhara, Semerkand, Cend, Hocend bu memleketin mamur şehirlerindendir…Yaklaşık 10.000 kervansaray o memleketin tümünde inşâ edildi…*". Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, Fârsça terc. Cihângîr Mîrzâ Kâçâr, Tashih Mîr Hâşim Muhaddis, (Tahran, 1373), 638.

yönetimindeki çevre şehirlerinin en azından iç ticareti ve üretim kapasitesi açısından mâkul görülen düzeye çıkamamıştır. Savaş sonrası kalkınma hamlelerinin geniş kapsamlı olmaması, devlet adamları arasındaki çatışmalar, Moğol otoritesinin bazen istikrarını kaybetmesi, İran'ın yerli ustalarının doğuya gönderilmesi ile ortaya çıkan boşluğun doldurulamaması bunun özel sebepleri olarak gösterilebilir.

Tüm bunların yanında yapısal sıkıntılar da ticaretin Moğol öncesi duruma erişmesine engel oldu. Müslüman bürokratlar Karakurum tarafından atandıktan sonra görevde kalma kaygıları taşımakta, noyanlar ile çatışmaya girmemek için her türden ödünü vermekteydiler. Sivil idarenin amacı her mâlî yılda bütçeyi kurtarmak ve Karakurum'a havâle edilen vergiler ile başkenti memnun etmekti. Bundan dolayı zirâat, zanâat, ticaret ve diğer alanlarda çalışan az sayıdaki şehirli ve köylülerin itirazlarını ve tavsiyelerini dinlememiştir. Üretimi arttırmaya yönelik herhangi bir kapsamlı reform başlatılmamıştır. Cin Timur yeni atandığında Horâsân'da çok ciddi sorunlar vardı. Bazı şehir ve kasabalar Moğol idarî yönetimine hâlâ bağlanamamıştı. Bundan dolayı onun 1235/1236'ya kadar olan idaresinin bir bölümünde sivil idarenin coğrafi sınırlarını belirlemeye yönelik gayret gösterdi. Ayrıca buna, Nîşâbûr merkezli yerli halkın isyanları ve Moğol yöneticileri ile olan nüfuz yarışı da eklendi. Özellikle Carmagun Noyan'ın baskısını zaman zaman üzerinde hissetti[110]. Bundan dolayı Ögeday'ın merkezdeki kurumsallaşmaya yönelik politikaları İran'a ulaşamadı.

Sivil idarî yönetim, askerî aristokrasi ile yerli Müslüman halk arasındaki uçurumu doldurabilecek büyük bir avantaja sahipti. Başkent vergi gelirlerinden, reaya ise asayiş ve hukukî yönetimden memnun olabilecekken idarî sıkıntılar buna engel oldu. Cin Timur, görevde kalabilmek için şehir halkı ve Moğol emirleri arasındaki dengeyi ikinciler lehine kurmayı tercih etti. Dönemin mâliye memurlarından olan ve aynı zamanda babası da üst düzey yetkilerle aynı alanda görev yapan Ata Melik Cüveynî, hizmet kararlarına şüphesiz olarak yakından müşâhede etmiş olduğu Cin Timur'un, Moğolların nispeten daha zararsız ve daha hafif olan halk üzerindeki ekonomik baskılarını daha da arttırmalarına sebep olduğunu aktarmaktadır. Bu itiraftan askerî

[110] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, c.2, 552-554.

harcamaları nasıl finanse edebildiği meselesi cevap bulabilmektedir[111]. Ayrıca onun bir diğer uzun vadeli zararı, ticaretin hareketlenişini engellemesiyle ortaya çıktı. Askerî giderlere ve olağanüstü harcamalara kaynak bulabilmek için bir miktar varlıklı kesimin altın ve nakdine el koymuştur. Nüfusun piramit şeklindeki sosyo-ekonomik durumunda, tabanın üretime katkısını arttırmak ve şartlarının iyileşerek vergi oranı ve miktarını arttırmak yerine, her paraya ihtiyaç olduğunda piramidin ucundan başlayarak kısa vadede amacına ulaşan ama uzun yıllar içinde kısır döngüye girecek bir mâlî buhranın temellerini atmıştır. Kısaca yerli tacir sınıfının ortaya çıkmasının önünü kesmiştir[112].

Cin Timur'un naiplerinden olan Körgüz'ün yetkileri devraldıktan sonra eski yönetimden bariz bir şekilde ayrıldığı ortaya çıkmıştır. En başta onu sivil idarenin yönetimine çıkartan sebep sadece başarısı olmamakla birlikte Horâsân'ın önde gelen şahsiyetlerinin, diğer bir ifâdeyle aristokratlarının onunla çalışmak istemeleri yatmaktadır[113]. Bundan dolayı kendisini iktidara getiren gücün farkında olarak selefinin yolundan gitmemiştir. Tüm ülkeyi tek noktadan yönetmek isteyerek Tûs'u kendi merkezine dönüştürdü. İran'ın Moğol istîlâsı ile bozulan şehir hayatı onun bayındırlık alanında çalışmaları ile ilk defa Horâsân'da düzelmeye başladı[114].

Anlaşıldığı kadarıyla şehir hayatında çekilen sıkıntıların başında ekonomi gelmekteydi. O, mâliyede açık verme ve hazineye getireceği riske rağmen îmar faâliyetlerine ağırlık verdi. Ayrıca Horâsân ve Mâzenderân ile sınırlı olmak üzere nüfus sayımı yaptırmıştı[115]. Böylelikle ileride hem inşaat ve altyapı çalışmalarına ayırmak istediği bütçe hakkında ön görüde bulunabilecek, hem de başkente taahhütte bulunulan miktarın altında bir vergi toplandığında, direkt

---

[111] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* c.2, 598.

[112] Atabeg Ebû Bekir (1226-1260) zamanında Moğol emirleri ve hatunlarının aşırı talepleri Şirâz mâliyesini zor durumda bırakmıştı. Atabeg bürokratlarla olan meşveretinde bu yükün gönüllü veya zoraki olmak üzere servet sahiplerine bindirilmesi istenmişti. Daha önceden alınmayan vergiler yürürlüğe konmuş at, büyükbaş ve küçükbaş hayvanların şehre girişinden %10 oranında gümrük vergisi belirlenmiş, Buğday ve arpa haricindeki gıda ürünlerine vergiler konmuş, sermaye sahiplerinin ellerindeki akarlar için yerlerine göre %10-25 belirlenmiş ve bu durum müsadere uygulamalarının başlamasına kadar uzamıştır. Bkz. Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, neşr. Mehdî İsfahânî, 161-162.

[113] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* c.2, 560.

[114] Cüveynî*, Târîh-i Cihân-guşâ,* c.2, 569.

[115] Allsen, *Mongol Imperialism*, 131.

olarak Körgüz'ün şahsî sorumluluğundan çıkarak muhaliflerine ve başkente karşı elini güçlendirecektir.

Körgüz'ün siyaseti halkın tavsiyelerine kulak vermek suretiyle transit ticaretin destekleme amacından kaynaklı olmalıdır. Yolların güvenliğini arttırmaya yönelik Türkistan ve Mâverâünnehir'deki yam ağının benzerini İran'da da yerleştirmeye çalıştı. Henüz uzak yolculukları organize ve finanse edebilecek güçlü bir sermâye sınıfı yoktu ama Mısır, Şam ve Irak-ı Arap'tan gelip giden kafilelerin güvenle seferlerini arttırmasını amaçladı. Nümizmatik veriler de böyle bir siyasetin izlendiğini işaret etmektedir. Tebriz'de basılan paraların gramajı, Mısır'a göre ayarlanmış olan Artuklu paraları ile aynı olması Nil Nehri'nden Azerbaycan'a kadar ticarete kolaylık sağlamak amacına yönelik tasarlandığı şeklinde yorumlanmaktadır[116].

Körgüz her ne kadar yerli sermâyenin ortaya çıkmasını sağlayacak desteklerde bulunmak ve pazar-sevkiyat imkânlarını iyileştirmek yerine transit ticareti arttırmak ve idaresindeki vergi mükellefi şehirlerin pay sahibi olmasını amaçlasa da başkent tarafından onun bu görevi birinci öncelik olarak tevdî edilmemişti. Bu yüzden siyaseti ve gayretleri Töregene Hatun ve merkezdeki mâliyeciler tarafından da yeterli desteği görmemişti. Şehrin iş kollarını geliştirici uzun vadeli planlar, vilayetlerden gelen nakitlerin yerini tutmadı. Bu durum zamanla muhâliflerin elini güçlendirdi. Üst düzey mâliyeci ve aynı zamanda da muhâlifi Şerefü'd-dîn-i Hârezmî ile mücadelesinin seyri bunu kanıtlamaktadır. O, elinde imkânlar varken Şerefü'd-dîn-i Hârezmî'yi ortadan kaldıramamakla birlikte, uhdesinde yer alan Horâsân ve Mâzenderân'ın vergi tahsil süreci hâlâ devam ettiği için ekonomik kaygılardan dolayı görevinden azledememiştir. Şerefü'd-dîn ise başkentin asıl kaygısı olan yıllık vergilerin bir kısmını sermâye sahiplerini iflâsa sürükleme pahasına rağmen elinden orantısızca almış, vergi hanesine kaydederek canını ve makamını kurtarabilmiştir[117].

Karakurum'un ekonomik siyaseti, İran'daki bürokratların kaderini tayin ederken ticaretin neden Moğol istîlâsı öncesi seviyesine erişemediğini de işaret etmektedir. Körgüz'den sonra halefi Argun Aka'nın da problemin kırılmasına

---

[116] Judith Kolbas, *The Mongols in Iran, Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, (New York, 2006), 112-3.

[117] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* c.2, 599-602.

yönelik uzun süre herhangi bir adım atmadığı görülmektedir. Sosyo-ekonomik piramidin zirvesi, yani ticaret yapabilecek sermâyeye sahip kesimin fedakarlığı mâliyenin pek çok kez kurtarıcısı olmuştu. Şerefü'd-dîn-i Hârezmî vazifede kaldığı sürece bunu defalarca denemişti. Özellikle Tebriz başta olmak üzere pek çok şehirde müsadereye başvurmuştu[118].

Körgüz'den görevi devralan Argun Aka zamanında sistemsel değişiklikler meydana geldi. Tebriz sivil idarenin merkezi oldu. Şehir, Bağdat, el-Cezîre, Anadolu, Derbent'ten gelen kervan yolunun kavşak noktasındaydı. Bundan dolayı tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden ziyade ticaret ile ön plana çıkmaya başladı. Argun Aka, halk ile bürokratlar arasındaki Baycu ve Carmagun noyanların idarî döneminden kalan çatışmaya son vererek sermâye sınıfının aktif olması ve yatırım yapması için çalıştı[119]. Mengü Kağan'ın tahta çıkması ile aklındaki reformları uygulama fırsatı bulmuştur ancak geçmişte yaşanan sıkıntılara benzer nedenlerden dolayı başarısız bir girişim olarak kalmıştır. Argun Aka'nın Mengü Kağan'a sunduğu raporundan anlaşıldığı üzere birincisi belirsiz vergi sistemi, ikincisi iş disiplininden yoksun vergi memurlarının varlığı nedeniyle vergi potansiyelinin tümünden yararlanılamamıştır[120]. Yine bu noktada Argun Aka'nın muhtemel ki İran'ın yerli üretici, tacir, aracı sınıf ile temaslarının tesiriyle Mahmûd Yalavaç'ın Mâverâünnehir'deki kobçur reformundan yana olduğu anlaşılmaktadır. Moğol İmparatorluğu ile özdeşleşmiş üç önemli vergiden biri ilk kez bu dönemde artık İran'da yürürlüğe girmiş oldu. Ancak yürütmedeki başarısızlığın nedeni tam olarak bilinmese de bu düzenlemenin Hülâgü'nün harekâtına denk gelmesi Argun Aka'nın en önemli şanssızlığı olmalıdır. Çünkü kobçur tahsil edildikten sonra devlet harcamalarına yetebilecek miktara ulaşılmamıştı. Elbette Hülâgü, ailesi ve ordusunun getirdiği ek masrafların bindirdiği yükten ileri gelmiş olmalıdır. Bundan dolayı bu vergi kalemi terkedildi. Her iki sistemin birbirinden belli farkları vardı. Reform öncesinde fakir ve zengin birey arasındaki servet ve gelir uçurumu göz önüne alınmıştı. Fakirden minimum alınırken, zenginden oldukça yüksek miktarda alınmaktaydı. Eğer 10 farklı yerden geliri (dükkân, hayvan çiftliği, han, hamam vb.) varsa, hepsi için ayrı ayrı tespit yapılır ve böylece 500-1000 dinar arası yükümlüğe tutulurdu. Ama reformla birlikte Argun Aka ve

---

[118] Cüveynî*, Târîh-i Cihân-guşâ,* c.2, 602-603.
[119] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* c.2, 574.
[120] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* c.2, 583.

beraberindeki mâliyeciler 10 kişilik aileden 70 dinar-ı rüknî alınmasını kararlaştırmıştır. Rafa kaldırıldıktan sonra da fakirin 1 dinar ödediği yerde zenginin 500 dinar ödemesi kararlaştırıldı[121]. 10 yaşından büyük erkeklerin tamamının kayıt altına alınarak vergi defterine geçirilmesi için geniş kapsamlı nüfus sayımı yapılmıştı[122].

Bürokratlar Horâsân'dan Kafkasya'ya kadar Moğol komutanlarının harcamalarına yetişebilmek ve merkezi mâliye tarafından gözden çıkarılmamak için vergileri sermâye sınıfının üzerine bindirerek tahsil etmişlerdir. Bunda askerî harekâtlar döneminde tarım ve hayvancılığın da çökmesiyle kalabalık bir köylü-çiftçi sınıfının olmamasının da etkisiyle yapmak zorundalardı. Argun Aka'nın varlıklar üzerinden alınan vergileri iş gücü üzerine dağıtması sürdürülebilir mâlî program yaratmak ve uzun vadede gelirleri arttırmayı amaçlamasından kaynaklanmıştır. Çünkü gerçekten de sermâye sınıfının organizasyonunu büyütmesi mevcut şartlar altında güç görünmekteydi[123]. Kaynaklar suskun kalsa da kobçur reformunda olduğu gibi tamganın da sivil idare yönetimi altında vergi kalemi olarak kaydedilmediği büyük bir ihtimâldir. Tamganın devlet gelirleri arasındaki yerini Hülâgü Han'ın yönetimi sırasında aldığını varsaymaktayız. O, harekâtı sırasında Ceyhun Nehri'ni aşarken sahiplerinin yardımıyla gemilerden köprü kurarak geçmişti. Bunun karşılığı olarak bâc vergisinden onları muaf tuttu[124]. Cüveynî Hûzistân'da bizzat kendisinin uygulamadan kaldırdığını anlatmaktadır[125]. Bu dönemde gümrük vergisi olarak hâlâ tamga yerine bâc adıyla toplandığı kesin olarak anlaşılmakla birlikte, bunun birkaç yıl sonra tamga lehine düzenleneceğinin bir işareti olabilir. Nâsiru'd-dîn-i Tûsî'nin tamgayı Cengiz Han dönemine nispet ederken uzun süredir ticaret ehlinden toplanmadığından bahsetmesi de doğrudan

[121] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* c.2, 583-590.
[122] Müverrih Vardan, *Türk Fütuhatı Tarihi*, Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, (İstanbul, 1937), 230; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müelliflerine Göre Moğollar*, Türkçe terc. Gürsoy Solmaz, (Ankara, 2009), 67.
[123] Genceli Kiragos'un yıllığı da teorimizi şu şekilde doğrulamaktadır: "…*Bunlar kâfi gelmiyormuş gibi şehirlerdeki esnaf, keza göllerde balık avcılığı yapanlar, demir madenlerini işletenler, demirci ve duvarcı gibi esnaf da vergiye tabi tutuldular. Kısaca bütün zenginlik kaynaklarını kuruttular, yalnız kendileri zengin kaldılar. "Goghip" tuz madenlerini ve diğer yerlerdeki madenleri; tüccârın altın, gümüş, kıymetli taşlarını müsadere ederek bütün memleketi böylelikle sefalete düşürdüler…*". Bkz. Kiragos, *Ermeni Müelliflerine Göre Moğollar,* 68.
[124] *Cüveynî, Târîh-i Cihân-guşâ,* c.3, 714.
[125] *Cüveynî, Târîh-i Cihân-guşâ,* c.1, 135.

Hülâgü Han öncesindeki mâlî idare dönemini kastettiğine yönelik yorumlanmalıdır[126].

Hülâgü Han'ın batı harekâtından sonra İran, Irak, Azerbaycan başta olmak üzere Moğol İmparatorluğu'nun mâlî sistemi entegre edilerek ticarette kısmen istikrar yakalanmıştır. Onun harekâtının sonuçlarını iki şekilde değerlendirebiliriz. Birincisi Irak merkezli ticaretin alt üst olmasıdır. Çünkü halihazırdaki savaş durumundan dolayı Irak'taki kafileler güzergâhlardan çekilmek zorunda kalmıştır. Şehir hayatında da ciddi değişmeler olmuş, çevre köy ve kasabalardan Bağdat'a güvenlik problemleri yüzünden göç başlamış, şehirdeki ânî nüfus artışı gıda maddelerine kadar tedarikleri zorlaştırmış ve kaçınılmaz olarak pahalılık yaşanmıştır[127]. Horâsân ile Azerbaycan arasındaki askerî ve sivil idare döneminden kalma noyanlar ile kişisel ilişkiler geliştirerek sevkiyatlarını devam ettirme başarısı gösteren tacirlerin bir kısmı Bağdat'ta bulunmaktaydılar. Şüphesiz kriz anında da çok kârlı bir şekilde alışveriş içindeydiler. Ellerindeki "amanname" sayesinde de Hülâgü şehre girdiğinde can güvenliği sorunu yaşamadılar. Bu ilişkilerden yoksun diğer tacirler ise Basra'ya kaçarak canlarını ve sermâyelerini kurtarmışlardır[128]. İkinci olarak da harekâtın belli bir noktada ticarete zarar veren sonucu Hülâgü ve beraberindeki mâliyecilerin gerçekteki ekonomik hedefleriyle örtüşmemekteydi. Sivil idare dönemindeki üretimin göz ardı edilerek yüksek verginin amaçlandığı dönem yerine artık îmar ve üretim faaliyetlerinin başladığı, halkın üzerindeki yükümlülüklerin ise daha mâkul seviyeye çeken bir yaklaşım görülmektedir[129]. Moğol idarî geleneğinde ne olursa olsun sermâye sahiplerinin mirasını herhangi bir gerekçe ile müsadere etmek yer bulmamıştır. Bu anlayış Ortadoğu'ya da ancak Hülâgü Han ile birlikte yerleşebilmiştir. Hülâgü'nün veziri Şemsü'd-dîn Cüveynî'nin kardeşi Ata Melik Cüveynî Irak'ta Abbâsîler'den kalan müsâdere uygulamasını bizzat kendisinin kaldırmasıyla övünmüştür[130]. Mâlî alandaki danışmanlarının da muhtemel tesiriyle Hülâgü'nün ekonomik gelişme sürecini bizzat yönettiği izlenmektedir. Nâsiru'd-dîn-i Tûsî'nin verdiği açıklamaya göre

---

[126] M. Mînovî-V. Minorsky, "Naṣır al-Din Ṭusî on Finance," *BSOAS*, X/3, (1940), 761.
[127] Kemâlu'd-dîn 'Abdu'l-Rezzâk b. Ahmed İbnü'l-Fuvatî, *el-Hevâdisu'l-câmi'a ve'l-tecâribu'n-nâfi'a fi'l-mi'atu's-sâbi'a*, Farsça terc. Abdülmuhammed Ayetî, (Tahran, 1381), 191.
[128] İbnü'l-Fuvatî, *el-Hevâdisu'l-câmi'a ve'l-tecâribu'n-nâfi'a fi'l-mi'atu's-sâbi'a,* 195-6.
[129] Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, (İstanbul, 1954), 33.
[130] Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ,* c.1, 135.

zirâat, ticaret, zanâat ve ümera olmak üzere dört tabakaya/iş koluna önem vermiştir[131]. Başka bir ihtimâl dairesi içinde tüm bunlar Horâsân ve Azerbaycan'da bürokratik buhranlarla geçen sivil idare yönetiminin başarısızlığının ardından, Möngke Kağan'ın merkezi idarede ortaklar üzerinde getirdiği denetimlerin benzerini Hülâgü Han yönetiminde de kabul ettirme teşebbüsünün parçası olmasıdır.

[131] İbnü'l-Fuvatî, *el-Hevâdisu'l-câmi'a ve'l-tecâribu'n-nâfi'a fi'l-mi'atu's-sâbi'a,* 203.

BİRİNCİ BÖLÜM

TİCARET VE ORGANİZASYON

1.1. İlhanlılar'da Ticaret Güzergâhları

İlhanlı coğrafyasının doğu-batı ticaret rotası üzerinde kalmasının yanı sıra Altın Orda ile Çağatay Hanlığı gibi ticareti destekleyen uluslara komşu olması, çok çeşitli ve birbirini destekleyen güzergâhlara sahip olmasında en önemli etkenlerdendir. Bu anlamda ülkeyi doğu-batı ve kuzey-güney olarak birbirine bağlayan ticaret yolları ve İlhanlı topraklarının daha geniş, ülkelerarası ticaret yolları üzerindeki konumu ile üstlendiği rolleri ayrı olarak ele almak gerekmektedir. İlhanlı Devleti'nde Olcâytû Han'a kadar başkentlik yapan Tebriz bölge ticaret yollarının merkezinde kalmıştır[132]. Ardından Olcâytû Han ile birlikte bu rol yavaş yavaş Sultâniye'ye taşınma sürecine girmiştir[133]. Bundan dolayı ülke topraklarından geçen yolları bu iki şehre göre konumlandırmak ticarî akışı izlemeye yardımcı olacaktır.

1.1.1. Kuzey Yolu

Bu yol İran içlerinden Altın Orda topraklarına girmektedir. İki ulus arasındaki siyasal kriz nedeniyle Kuzey rotası, Şam-Irak, Şam- el-Cezîre hattı gibi zaman zaman nükseden güvensiz ortama ve problemlere sahipti. İlhanlılar'ın Kafkasya'yı kendi mülkü olarak kabul etmesine rağmen bu politikanın Altın Orda tarafından inatla reddedilmesi ve iki tarafın da bundan vazgeçmemesinden dolayı yarım asır süren sıcak çekişmenin merkezi olmuştur[134]. Hülâgü, Tebriz'i kendisine başkent yaptığı esnada bu rota açıktı. İki yönden tacirler tarafından kullanılmaktaydı. Ancak Deşt-i Kıpçak'tan gelen tacirlerin Tebriz'de idam edilmelerine misilleme olarak Altın Orda Hanı da Tebrizli tacirlere aynı cezayı uygun görmüştür[135]. Bu durum Kafkasya ticaret

---

132 Patrick Wing, "Rich in Goods and Abounding in Wealth: the Ilkhanid and Post-Ilkhanid Ruling Elite and the Politics of Commercial Life at Tabriz, 1250–1400," *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz, ed. Judith Pfeiffer*, (Leiden, 2014), 301.

133 Sheila Blair, "The Mongol Capital of Sulṭāniyya, the Imperial," *Iran,* vol. 24, (1986), 139.

134 Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 20; Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 61-63.

135 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 21.

hattına büyük sekte vurmuştur. Yine de ticaret rotasının seksen yıl boyunca tamamen âtıl kalması söz konusu olmamıştır.

Kuzey Kafkasya'ya giden kuzey rotası iki kola sahiptir. İlki Tebriz'den Derbent'e kadar ulaşır. Bir diğer kol ise Sultâniye'den Derbent'e gider. Sultâniye inşa edilmeden önce Tebriz'den başlayan rota kullanılmaktaydı. Tebriz'den ayrıldıktan sonra Dih-i Ermeniye ve kökçe mil istikametinden Aher şehrine ulaşılmaktaydı. Buradan da Karabağ'a kadar son 2 durak noktası sırasıyla Bercend ve Berzend'dir[136]. Dikkat çekici husus ise 36 fersahlık[137] (216 km) Tebriz-Berzend istikametinde 5 adet ribat bulunmasıdır. 1330'larda dahi Sultâniye-Karabağ hattının hâlâ Tebriz-Karabağ hattını geride bırakamadığı anlaşılmaktadır.

Ribat Adı	**Tesis Eden**	**Konum**	**Tebriz'den Maksimum Uzaklığı**
1.Bilinmiyor	Tâcu'd-dîn 'Ali Şâh	Tebriz-Dih-i Ermeniye yolu	42-48 Km
2.Bilinmiyor	Hâce Sadü'd-dîn-i Sâvecî	Dih-i Ermeniye	78-84 Km
3.Bilinmiyor	Emir Nizamü'd-dîn	Dih-i Ermeniye	78-84 Km
4.Bilinmiyor	Tâcu'd-dîn 'Ali Şâh	Füruçay Deresi	96-102 Km
5.Ribat-ı Elvan	Tâcu'd-dîn 'Ali Şâh	Berzend'e yaklaşık 36 km Uzaklıkta	180 Km
6.Ribat-ı Yam	Bilinmiyor	Tebriz-Merend Arası	54 Km

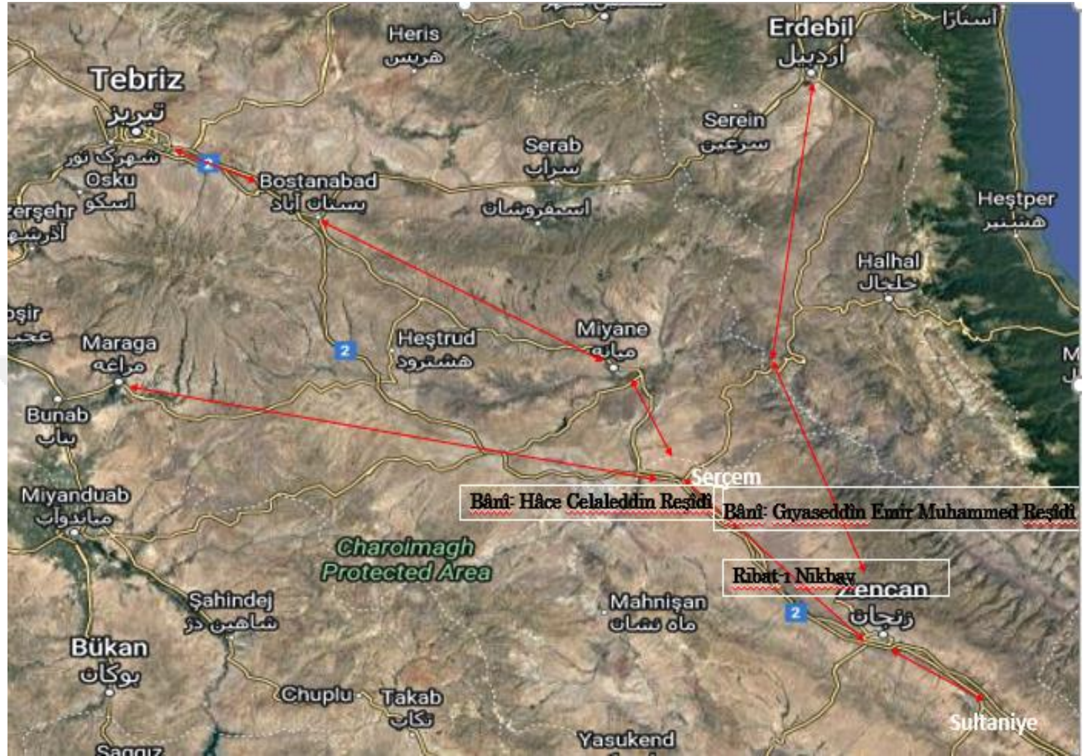
136 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 182.
137 1 fersahı yaklaşık 6 km olarak kabul etmekteyiz. Bkz. Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Türkçe terc. Acar Sevim, (İstanbul, 1990), 60; Walter Hinz, "Farsakh," *EI²*, (1991), II, 813.

Sultâniye'den başlayan kuzey yolu ise Erdebil'e uğrayarak ilerliyordu ve Tebriz'den gelen diğer yolla Becirvan'da buluşmaktaydı. Sultâniye-Becirvan hattında ise sadece bir tane, o da Erdebil-Becirvan noktaları arasında Erşed ribatı isminde bir ribat vardı. Hamdullâh Müstevfî hem Tebriz hem de Sultâniye'den çıkan bu yolların buluşma noktası olan Bercend için köy büyüklüğünde olduğunu söylerken aynı şeyleri Berzend hakkında zikrederek eskiden şehir olarak anılmalarına rağmen Moğol istîlâsının getirdiği yıkım nedeniyle köye dönüştüğünü doğrulamaktadır. Yol, Becirvan'dan Aras Nehri'ni takip ederek Karabağ'a varmaktadır[138]. Buradan da İlhanlılar zamanında önemli bir ticarî mevki olan Berda ve ondan sonra da Gence'ye ulaşılmaktayken en son da yol Tiflis şehrine çıkmaktaydı.[139] Gence ile Tiflis arasında Yam isimli bir bölgeden söz edilmektedir. Bir ihtimâl yam istasyonunun yerleştirilmesinden dolayı bu isim verilmiştir ki Tiflis'e 6 fersah (36 km) uzaklığında olması bu istasyonların şehirlerarası konumlandırılan mesafelerine de uygunluğu açısından dikkat çekmektedir[140]. Kafkasya güzergâhının ticaretteki öneminin son İlhanlar zamanında daha da artmış olması muhtemeldir. Ribatların büyük kısmının son vezir Tâcu'd-dîn 'Ali Şâh tarafından yapılması bunu kanıtlamaktadır. Ayrıca İlhanlar direkt olarak da güzergâhlar üzerine yatırım yapabiliyordu.

Ribat Adı	**Tesis Eden**	**Konum**	**Tebriz'den Maksimum Uzaklığı**
7.Ribat-ı Nikbay	Tâcu'd-dîn 'Ali Şâh	Zencân-Serçem Arası	210 Km
8.Bilinmiyor	Gıyasü'd-din Emir Muhammed-i Reşîdî	Serçem	168 Km

138 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 181; Zemfira Hacıyeva, Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu, (Bakü, 2007), 31.
139 Barthold, Berda'ya çıkan yolun Beylakan'dan geçtiği kanaatine sahiptir. Bkz. W. Barthold, *An Historical Geography of Iran*, English trans. Svat Soucek, (New Jersey, 1984), 229.
140 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 181-2.

9.Bilinmiyor	Hâce Celalü'd-dîn-i Reşîdî	Serçem	168 Km
10.Ribat-ı Erşed	Bilinmiyor	Erdebil-Berzend yolu	?[141]

Harita 1. Kuzey Yolu-1

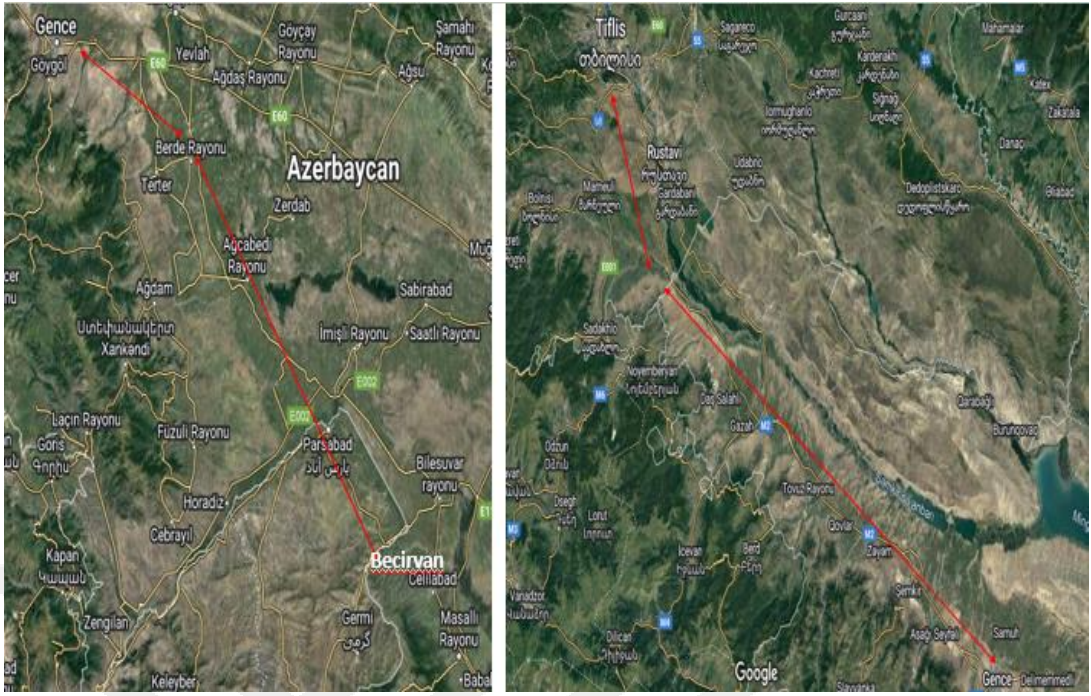
141 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 182.

Harita 2 Kuzey Yolu-2

Harita 3. Kuzey Yolu-3

Harita 4. Kuzey Yolu-4

1.1.2. Doğu Yolu

İlhanlı başkentinden doğuya doğru giden bu yol İpek Yolu'nun İran kolunu oluşturmaktadır. İran içlerinde ikiye ayrılarak bir kol Horâsân'a, diğer kol da Hârezm'e gitmektedir. Hârezm'e giden güzergâh Karadeniz'in kuzeyinden gelen kol ile Ürgenç'de nihaî olarak buluşmaktadır. Horâsân'a giren güzergâh ise Ceyhun nehri yolundan Türkistan şehirleri istikametinde yönelmektedir. Sultâniye'den çıktıktan sonra sırasıyla yol Rey ve Verâmîn üzerinden Mihmandost'a doğru ilerleyecektir. Bu istikamette Verâmîn'den ayrıldıktan sonra Ribat-ı Hümartegin, Ribat-ı Ahvan, Ribat-ı Hürmüz geçildikten sonra Dâmgân'ı geçer geçmez Mihmandost Ribatı yer almaktadır[142]. Burayı geçtikten bir süre sonra yol Hârezm ve Horâsân istikâmetlerinde ikiye ayrılmaktadır. Hârezm'e giden istikâmet için Bistâm yoluna girilmekteyken, Horâsân'a giden kervanlar Sebzvâr'a doğru yönelmektedirler. Bistâm'dan sonra Câcerm'e ulaşıldığında ise buradan yol Hârezm'e çıkarken, Horâsân'a dönmek zorunda kalan yolcular için Horâsân çıkışı da bulunmaktaydı. İlki için Cürcen, Dihistan yolundan Hârezm'in Ürgenç şehrine varılmaktadır. Bistâm'dan Horâsân inen

---

[142] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 173-4.

yol Sebzvâr'dan gelen yolla Nîşâbûr'da birleşerek Horâsân'a adım atmış olur[143]. Nîşâbûr şehrinden de yol Kûhistân, Herât ya da Serâhs olmak üzere üç farklı noktaya çıkmaktadır. Nîşâbûr'dan Hârezm'e gitmek isteyen kervanlar ya Belh ya da Herât yolunu kullanmaktaydılar. Herât'tan bir kol Sistân'a inerken, Hârezm güzergâhı için Merv kolu kullanılmaktaydı. Merv'den de ayrıca Belh ve Hârezm yönünde hâlâ aktif olan iki kol ayrılmaktaydı. Ceyhun'a gitmek isteyen kervanlar Belh istikametine yönelmekteydiler. Belh şehrinde ise Serâhs üzerinden direkt gelen Nîşâbûr güzergâhı ile yol birleşecektir. Bu istikametten ise kervanlar Ceyhun'a ulaşmaktaydılar[144]. Hindistan'ın kuzeyine de muhtemel ki tacirler Belh'den Kâbil'e uzanan istikamet üzerinden ulaşmaktaydı. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Argun Han zamanında Delhi'deki tıbbî araştırmalarını bitirdikten sonra Kâbil üzerinden dönmüştü[145].

Ribat ismi	Bulunduğu güzergâh
11.Ribat ı Hümartegin	Verâmîn-Simnân Yolu
12.Ribat ı Ahuvan	Simnân-Dâmgân Yolu
13.Ribat ı Hürmüz	Simnân-Dâmgân Yolu
14.Ribat -ı Mihmandost	Dâmgân-Bistâm
15.Ribat-ı Sunc (Bugün Sepenc (سپنج) olarak bilinmektedir)	Bistâm-Câcerm
16.Ribat-ı Büzingân	Câcerm- Nîşâbûr
17.Ribat-ı Sengbest	Nîşâbûr- Serâhs yolu
18.Ribat-ı Nahi	Nîşâbûr- Serâhs yolu
19.Ribat-ı Muran	Nîşâbûr- Serâhs yolu
20.Ribat-ı Abgine	Nîşâbûr- Serâhs yolu
21.Ribat-ı Ca'ferî	Serâhs-Belh Yolu

143 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 176-7; W. Barthold, *An Historical Geography of Iran*, 114.
144 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 177-179.
145 Reşîdu'd-din Fazlullâh-i Hemedânî, *Sevânihu'l-efkâr-i Reşîdî*, nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, (Tahran, 1358), 151.

22.Ribat-ı Ebû Naîm	Serâhs-Belh Yolu
23.Ribat-ı Sultân	Serâhs-Belh Yolu
24.Ribat-ı Ka'ab	Serâhs-Belh Yolu
25.Ribat-ı 'Alevî	Serâhs-Belh Yolu
26.Ribat-ı Güzînî	Dihistan-Ferâve Yolu
27.Ribat-ı Ebu'l-Abbâs	Dihistan-Ferâve Yolu
28.Ribat-ı İbn Tâhir	Dihistan-Ferâve Yolu
29.Ribat-ı Heşt-Pohte	Ferâve-Ürgenç Yolu
30.Ribat-ı Tamgaç	Ferâve-Ürgenç Yolu
31.Ribat-ı Serheng	Ferâve-Ürgenç Yolu
32.Ribat-ı Meryem	Ferâve-Ürgenç Yolu
33.Ribat-ı Bedi'i	Nîşâbûr-Herât Yolu
34.Ribat- ı Se-dih	Nîşâbûr- Turşîz/Kûhistân
35.Ribat -ı Nurhan	Nîşâbûr- Turşîz/Kûhistân
36.Ribat -ı Suran	Merv-Ürgenç Yolu
37.Ribat -ı Nevüşâgird	Merv-Ürgenç Yolu
38.Ribat -ı Tâhirî	Merv-Ürgenç Yolu
39.Ribat -ı Budine	Merv-Ürgenç Yolu[146]

[146] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 174-180.

Harita 5. Doğu Yolu-1

Harita 6. Doğu Yolu-2

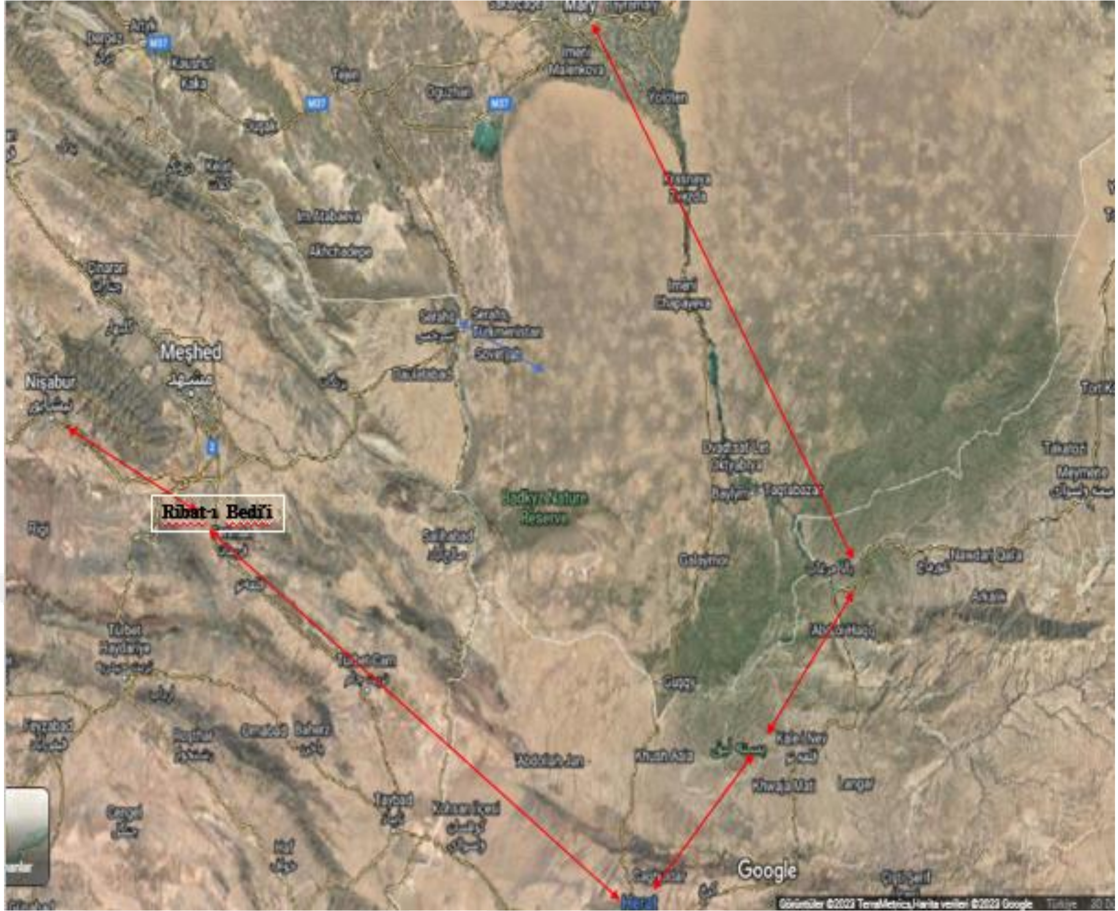
Harita 7. Doğu Yolu-3

Harita 8. Doğu Yolu-4

Harita 9. Doğu Yolu-5

Harita 10. Doğu Yolu-6

Harita 11. Doğu Yolu-7

Harita 12. Doğu Yolu Genel Görünüm (B. Spuler, *İran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*)

1.1.3. Fârs Körfezi Yolu

İlhanlı merkezinden güneye giden iki istikametten birisidir. Güney yolunun ilki Irak'a ulaşırken, daha güneydoğu da kalan yol ise Fârs Körfezi'nin en büyük iki ticarî limanı olan Kîş ve Hürmüz'e varmaktadır. İlk olarak Sultâniye-Sâve güzergâhı karşımıza çıkar. Bu yolda iki adet ribat bulunmaktadır. Buradan İsfahân'a varmak için geleneksel olarak kullanılan Kum ve Kâşân istikametleri gelmektedir[147]. Kâşân-İsfahân yolunun ise irili ufaklı köylerinin arasında Ribat-ı Murçehort ve Ribat-ı Sîn adında iki ribat bulunmaktadır. Daha sonra ise körfeze açılan güneydoğu rotasının en önemli ve kavşak noktası olan Şîrâz yolculuğu başlamaktadır. Bu yolculukta ise iki adet ribat yer almaktadır[148].

Şîrâz'dan ise Hûzistân, Kirmân ve Yezd istikametleri dışında belki de bu dönemin diğer en önemli sevkiyat yolu Fârs Körfezi'ne, yani Hürmüz ve Kîş'e inmektedir. Hürmüz yolundaki Darkan bölgesinde yol ikiye ayrılır sol kol Şebânkâre'ye giderken, sağ kol Hürmüz'e çıkmaktadır. Şîrâz-Hürmüz arası 95 fersahtır (570 km). Kîş yolu da Hürmüz'e inen istikametten farklı seyretmektedir. Hezv sahiline inildiğinde deniz yoluyla karadan 4 fersah (24 km) sonra Kîş adasına ulaşılmaktadır[149]. Toplamda Çin ve Hint emtiasının oldukça yoğun geçişine tanık olan Şîrâz-Kîş arası 88 fersahtır (528 km)[150].

Şîrâz ve Hürmüz'e giden farklı bir yol daha vardır ve M. Polo zamanında tacirler tarafından oldukça rağbet görmüştür. Hürmüz-Kirmân güzergâhı kullanılmaktadır. Limandan ayrıldıktan sonra Cîruft'a varmadan önce Kamâdîn[151] adlı bir şehir, tacirlerin emtiayı boşalttıkları nokta olarak bilinmektedir. Tacirler sadece Hürmüz'den değil pek çok noktadan buraya gelirlerdi. Bundan dolayı 1277/1278 yılında Neküdarî süvarileri bu kervanların

---

147 W. Barthold, *An Historical Geography of Iran*, 169.
148 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 184-5.
149 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 188.
150 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 186; Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Râhhâ-yi tîcârî-yi derûn-u merzî der-İlhânân," *Meskûkiye*, S. 6, (1386), 81-100.
151 Kamâdîn'in Cîruft'a bağlı bugünkü Sergez (سرگز) köyü olma ihtimali oldukça güçlüdür. Bkz. Sir Percy Sykes, *The Quest For Cathay*, (London, 1936), 129. Cîruft'un Moğol istilâsı öncesinde de doğu ve batıdan gelen kervanların buluşma noktası olduğu bilinmektedir. Bkz. W. Barthold, *An Historical Geography of Iran*, 141.

geçtiği güzergâha saldırarak Hürmüz sınırına kadar ilerleyebilmişlerdi[152]. Kamâdîn'i geçince bir yol Bam ve Fahrec güzergâhını kullanarak Mekrân'a giderdi. Ana yol da Kirmân'a çıkardı. Buradan yine tacirler Irak-ı Acem şehirleriyle ticaret yapmak isterlerse ilk olarak Şîrâz'a yönelmek zorundaydılar[153].

Şîrâz'ın Fârs Körfezi'ne inmeyen güzergâhları ayrı ayrı Hûzistân, Kirmân ve Yezd'e çıkmaktadır. İlki doğrudan Ahvâz'a ulaşırdı. Bu şehrin geride bırakılmasıyla birlikte Bağdat güzergâhı başlamaktadır. Odoric de Tebriz'den yola çıkarak Kâşân ve Yezd'i geçerek kavşak olarak kullandığı Şîrâz'dan Bağdat'a ulaşmak için Ahvâz'a doğru yönelmiştir[154]. M. Polo ise Tebriz'den Hürmüz'e doğu yola çıkmış, Şîrâz yolunu bilmediğimiz bir sebepten dolayı kullanmamış önce Yezd, ardından Kirmân üzerinden devam ederek Hürmüz'e inmiştir[155]. Bu dönemde Kîş ve Hürmüz, Hindistan yönüne açılan teknelere binmek için en çok kullanılan iki limandı. Hürmüz'ün ve daha sonra taşındığı Cerun adası körfezin tam girişinde kalmasının avantajına sahipti. Bundan dolayı Marco Polo 1272 ve 1293, Odoric 1320, İbn Battuta ise 1332 ve 1347 yılındaki seyahatleri sırasında Kîş yerine Hürmüz rotasını tercih etmiştir. Özellikle batılı tacir, girişimci ve seyyah için Hindistan yönüne yapılan yolculuklarda Hürmüz, Kîş'ten daha fazla kullanılmıştır. Kilikya aristokratı olan Hetum'un da Ayas'ın ticarî hacminin ve İtalyan şirketlerin yük gemilerinin şahidi olarak körfezin Hindistan seferlerinde tek başına Hürmüz'den bahsetmesi ve Hindistan'dan sevkiyat yapan tacirlerin doğrudan Hürmüz-Kambay rotasını kullandığını aktarması, Kîş ile Hürmüz'ün bölgelerarası ticarî bağlantılar hususunda farklı roller üstlendiğine işaret etmektedir[156]. Başkentten körfeze inen ticaret güzergâhı üzerinde 14.yy.ın ilk yarısında aktif kullanılan ribatlar ise şunlardır;

Adı	**Bulunduğu konum**
40.Ribat-ı Hâcib Hasan	Sultâniye-Sâve güzergâhı

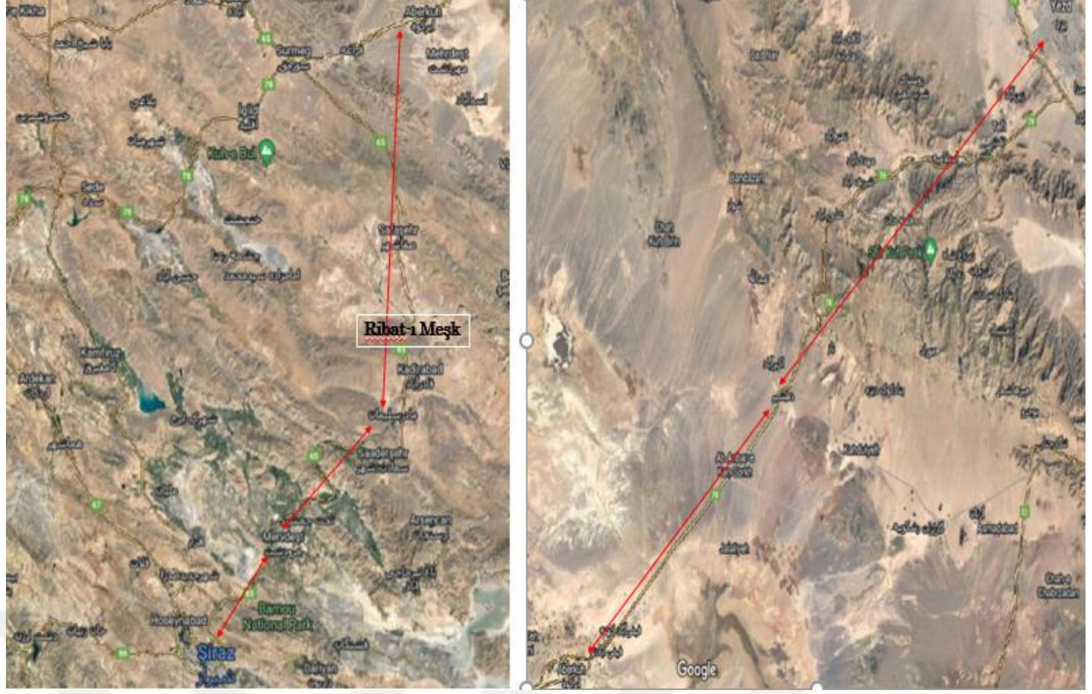
[152] Anonim, *Târîh-i Şâhî-yi Karahıtaiyân*, Neşr. Muhammed İbrahim Bâstânî Pârîzî, (Tahran, 1976), 205.
[153] Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Râhhâ-yi tîcârî-yi derûn-u merzî der-İlhânân," 93-4.
[154]Odoric of Pordenone, "Biographical and Historical Notices," *Cathay and the Way Thither*, c.1, ed. Henry Yule, (New York, 2009), 53.
[155] *The Book of Ser Marco Polo, the Venetian*, trans and noted. Henry Yule, vol. 1, (London, 1871), 84-6.
[156] Glenn Burger ed., *Hetoum. Lytell Cronycle: Richard Pynson's Translation (c.1520) of "La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient,"* (Toronto, 1988), 12; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Türkçe terc. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul, 2015), 42.

41.Ribat- Devânik	Sultâniye-Sâve güzergâhı
42.Ribat-ı Murçehort	Kâşân-İsfahân güzergâhı
43. Ribat-ı Sîn	İsfahân'ın 20-21 km kuzeyi
44.Ribat-ı Selahü'd-dîn	Yezdihast-Şîrâz güzergâhı/Deşt-i Run
45.Ribat-ı Cemkân	Şîrâz-Kîş güzergâhı
46.Ribat-ı Kâzerûn	Şîrâz-Kâzerûn güzergâhı
47.Ribat-ı Meşk	Şîrâz-Yezd güzergâhı (Eberkûh istikâmeti)[157]

Harita 13. Fârs Körfezi Yolu -1

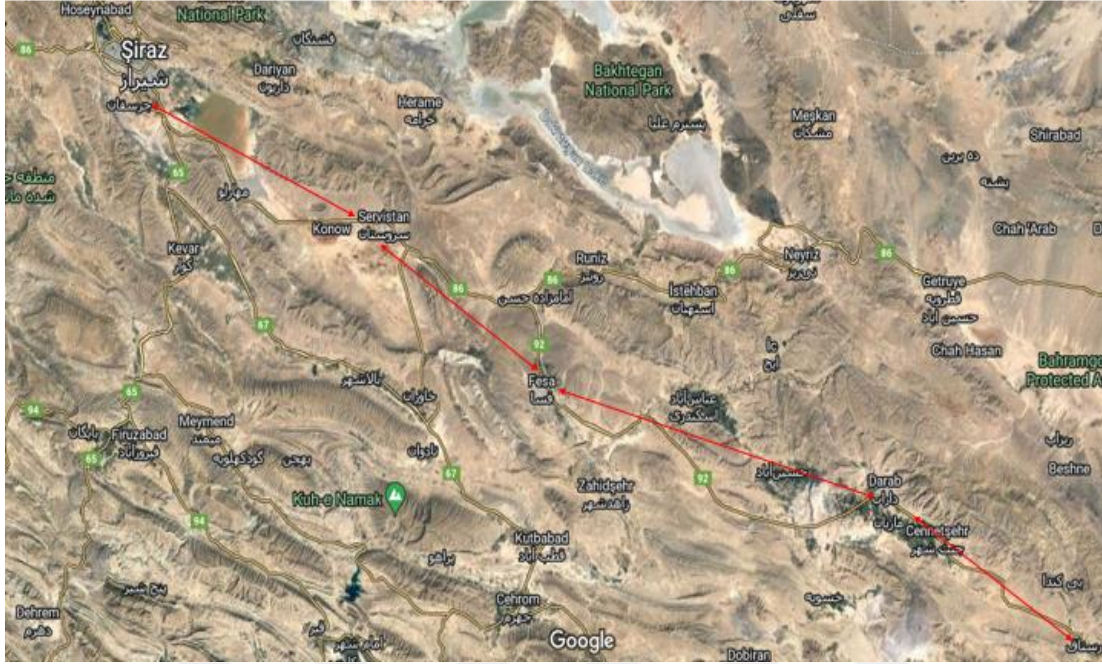
[157] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 184-8.

Harita 14. Fârs Körfezi Yolu -2

Harita 15. Fârs Körfezi Yolu -3

Harita 16. Fârs Körfezi Yolu -4

Harita 17. Fârs Körfezi Yolu -5

Harita 18. Fârs Körfezi Yolu -6

Harita 19. Fârs Körfezi Yolu-7

1.1.4. Anadolu Yolu

Anadolu yolu Tebriz'in batısında kaldığı için batı güzergâhı olarak da adlandırılabilmekte ve Fârs Körfezi güzergâhı kadar da önem taşımaktadır. Ayrıca Tebriz ve Sultâniye'den Sinop, Samsun, Trabzon ve Ayas'a ulaşması bakımından İran'ın İtalyanlarla ticaretinin en büyük sevkiyat limanlarına

sahiptir. Aynı zamanda Hindistan ve Çin menşeili emtianın Avrupa'ya taşınma operasyonunda İskenderiye ve Suğdak'a alternatif konumda yer alan limanları beslemiştir. Doğu yönünden ilk güzergâh Erzurum hattıdır. Hoy'da ikiye ayrılan yol Malazgirt veya Doğubayazıt yoluyla Erzurum'a çıkmaktadır. Erzurum daha Selçuklular döneminde bölgenin en dikkat çekici şehri olmuştur. Bu özelliğini doğu-batı güzergâhı üstünde yer almasına borçlu olmuştur. Çünkü İran, Kafkasya ve Trabzon'dan Anadolu içlerine ulaşmak isteyenlerin direkt yöneldiği ilk şehirdi[158]. Ancak 1242'de yağmalanınca büyük zarar gördü. Böylelikle Baycu Noyan iki yıl sonra şehrin tekrar inşasıyla bizzat ilgilendi[159]. Pegolotti'nin kılavuzunda Tebriz'den başlayan rota Aras nehri düzlüğünden geçerek Ağrı, Karakilise ve Çaldıran yoluyla Erzurum'a ulaşmaktadır[160]. Odoric de bu yolu kullanarak Tebriz'e gitmiştir[161].

İtalyan şirketlerin gittikçe yüklemelerini arttırdığı Trabzon'dan gelen karayolu Erzurum'da birleştiği için bu şehir Sivas ile birlikte Anadolu'nun iki en önemli kavşak noktasını oluşturmaktaydı. Odoric de Trabzon'da karaya çıkınca Zigana'yı aşarak direkt olarak "Büyük Ermenistan" olarak tarif ettiği Erzurum'a ulaşmıştı[162]. Ebu Saîd Han döneminde Tebriz ile Anadolu limanları arasındaki trafiğin artması Erzurum'un canlılığını arttırmıştı. Bundan dolayı Odoric şehri gördüğünde geçmişteki Moğol istîlâsının yıkıcı etkilerine rağmen oldukça zengin ve refâh bir şehir olduğu yorumunu yapmıştır[163]. Erzurum'un konumunu muhafaza etmesinin yanı sıra İlhanlı mâliyesinden yatırım desteği alan Erzincan'ın onunkine benzer ekonomik güce ulaştığı da anlaşılmaktadır. Ebû Saîd Han zamanına ait atölyelerinde şehrin kendi ismiyle anılan ve ticarî değeri olan kumaşlar dokunmaktaydı[164]. Şehrin gelirleri aynı zamanda incü hazinesine

---

[158] Kemal Özergin, *Anadolu Selçuklu Çağında Anadolu Yolları*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1959), 88-89.
[159] Thomas Sinclair, *Eastern Trade and the Mediterranean in the Middle Ages: Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary and Its Commercial Context*, (London, 2019), 47.
[160] Francis Balducci Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," *Cathay and the Way Thither*, c.2, ed. Henry Yule, (New York, 2009), 299-300.
[161] Odoric of Pordenone, "Biographical and Historical Notices," 46.
[162] Odoric of Pordenone, "Biographical and Historical Notices," 44-5.
[163] Odoric of Pordenone, "Biographical and Historical Notices," 46.
[164] *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354*, vol. 3, ed. H.A.R. Gibb, (London, 1971), 437.

aktarılırken, İlhanların Anadolu'ya geçtiklerinde burada ikâmet etmeyi uygun görmüşlerdir[165].

Kervanların hareketinde Erzincan'dan sonra ise Sivas yer almaktaydı. Hem Pegolotti hem Hamdullâh Müstevfî, güzergâhın Zara'dan geçtiğini kaydetmektedir. Ayrıca Erzincan-Zara yolunda bir ribatın bulunması kervanların yoğunluğuna işaret etmektedir[166]. Güzergâhların kavşağında kalan Sivas'ın, Erzincan gibi İlhanlı döneminde ciddi ölçüde gelişim göstermesinin bir diğer nedeni Anadolu'nun Karadeniz ve Akdeniz'deki limanlarının ticaret trafiğindeki artıştan ileri gelmiştir. Böylelikle şehre yapılan yatırımlar artmış, farklı iş kolları gelişme göstermiştir. Hamdullâh Müstevfî, şu şekilde anmaktadır: "*…Sivas şehri oranın en büyük/muazzam [Anadolu] şehridir… Mahsulü tahıl, meyve ve pamuktur. Sivas yünü meşhurdur...*"[167]. Şehir ayrıca o günün şartlarında Tebriz'den yaklaşık 150 fersah (900 m), Sultâniye'den 196 fersah (1.176 km) uzaklıktadır[168].

Sivas, Karadeniz ve Akdeniz ticaretinin İran'a uzandığı en önemli kavşak noktası üzerindeydi. Tebriz'den çıkan bir kafilenin bundan sonraki ilerleyeceği rota konusunda İlhanlı kaynakları bilgi vermeyi yavaş yavaş kesse de güzergâhlar bellidir. Erzurum nasıl Karadeniz yönünde Trabzon için aktarma merkeziyse Sivas da aynı yönde Samsun ve Sinop limanları için aktarma olarak kullanılmıştır. Karadeniz'in kuzeyinden Anadolu'ya giren kölelerin daha 13. yy.ın başlarından beri Sivas'ta toplandığı bilinmektedir[169]. Köleler buradan kervanlarla Şam, Irak ve İran'a nakledilirdi. Şam şehirlerine gitmek isteyen herhangi bir kervan Sivas'tan Malatya'ya doğru hareket etmekteydi[170]. Sivas'tan Moğol öncesindeki geleneksel yol ise Kayseri üzerinden Konya'ya varmaktadır[171].

---

165 Sinclair, *Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary*, 229.
166 Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic trade in the First Half of the Fourteenth Century," 299-300; H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 18-4.
167 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 94.
168 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 184.
169 Selçuklu döneminde dahi Suğdak-Sivas güzergâhı ticaretin yanı sıra diplomasi ve askerî amaçlarla çok sık kullanılmaktaydı. Bkz. İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'alâ'iyye fi'l-umûri'l-'alâ'iyye (Muhtasar Selçûknâme),* 323.
170 M. Said Polat, "Selçuklular ve Beylikler Dönemi Türkiyesi'nde Ticaret," *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, (Ankara, 2006), 369.
171 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 182.

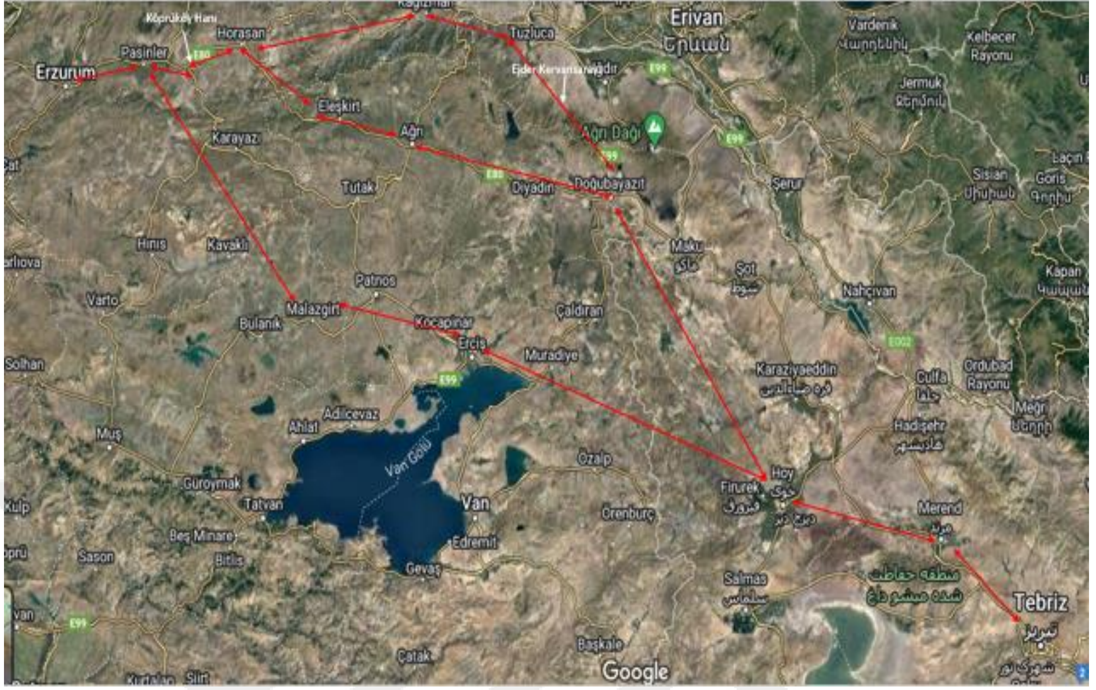
Güney Anadolu'nun en büyük limanı bir dönem Alâiye'idi. Alâiye-Konya rotası İlhanlılar öncesinde İran'dan gelen kervanların Avrupa'ya çıkış kapısıydı. Ancak Kilikya'daki Ayas Limanı'nın Alâiye ve Antalya limanlarının yerini alarak İpek yolunun güney kolunun Trabzon'la birlikte en önemli iki limanından biri haline gelmesi Moğol döneminde Anadolu'yu etkileyen en büyük değişimlerden biri oldu[172]. Ayas Limanı'nın gümrük, konaklama ve sevkiyat operasyonları Ermeni Baronluğu'nun elindeydi. Bundan dolayı hiçbir zaman direkt olarak İlhanlı memurlarınca yönetilmemiştir. Gemilerden inerek karaya çıkan tacirler Ayas'ı geride bıraktıktan sonra Colidara (Kadirli), ardından Gandon/Komana'a uğrar, artık bu son durak ile birlikte İlhanlı memurlarının gümrüklerdeki denetimi başlardı[173]. Ayas-Sivas arası kadar işlek olmadığı anlaşılsa da Doğu Anadolu'ya doğru paralel uzanan bir yol vardı ve el-Cezire şehirlerine gitmektedir[174]. Marco Polo da Ayas Limanı'ndan karaya çıktığında Musul üzerinden Bağdat'a geçmek amacıyla bu yolu kullanmıştır. Onun nihaî amacı Çin'e ulaşmaktı. Yerli ve yabancı tacirler gibi Fârs Körfezi'nden gemi ile açılmak için Hürmüz'e gelse de buradan fikrini değiştirerek karayolu ile devam etmeyi tercih etmiştir[175].

Ayas istikametinde çalışan kervanların kullanabileceği pek çok ribat ve han vardı. Eğer Sultâniye'den çıkılırsa Zencân'ı Tebriz istikametinde 6 fersah (36 km) geçtikten sonra Tâcu'd-dîn 'Ali Şâh'ın yaptırmış olduğu Nikbay Ribatı bulunmaktadır[176]. Ardından Erzincan-Sivas yolunun Zara kolu üzerinde Hâce Ahmet Ribatı yer almaktadır[177]. İlhanlılardan günümüze kalan üç kervansaraydan biri Tebriz-Ayas ticarî yolunun kavşak noktası olan Sivas'a oldukça yakındır. Söz konusu Yenihan Kervansarayı bizzat Sultân Ebû Saîd Han'ın emri üzerine Ahî Emir Ahmed'in sorumluluğunda inşa edilmiştir[178]. Bu

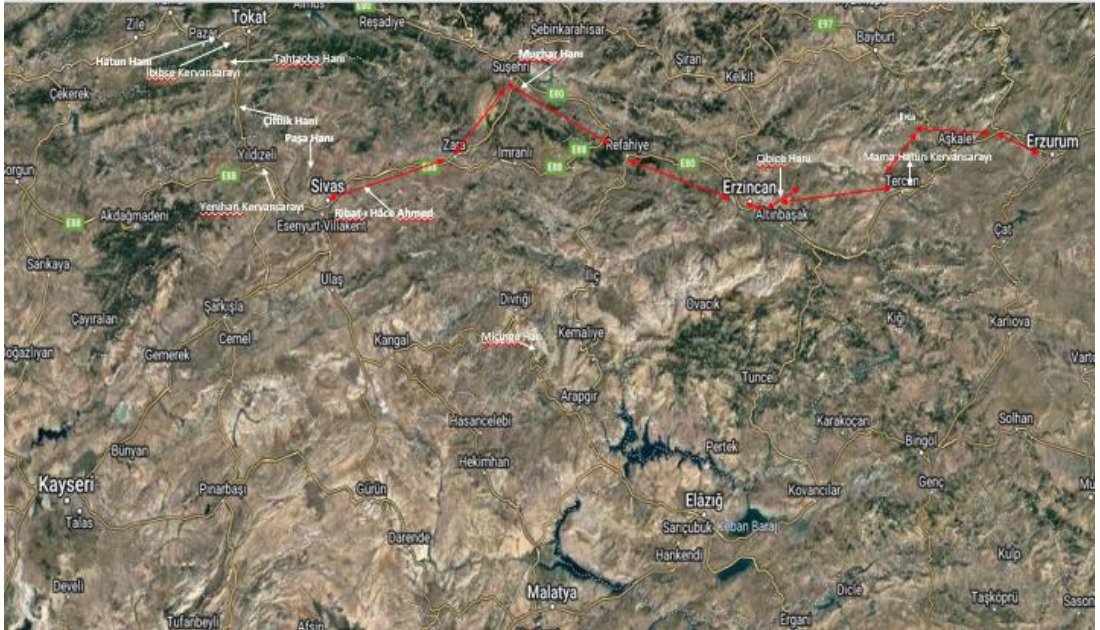
---

[172] Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Râhhâ-yi ticârî der-'ahd-i İlhânî," *Pejûheşnâme-yi Târîh*, S.11, (1394), 75.
[173] Sinclair, *Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary*, 181-2.
[174] Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Râhhâ-yi ticârî der-'ahd-i İlhânî," 76.
[175] Eileen Power, "The Opening of the Land Routes to Cathay," *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Mission*, ed. James d. Ryan, (New York, 2016), 133.
[176] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 183-4.
[177] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 183-4.
[178] Nazhan Aytaç, "Anadolu'da İlhanlı Mimari Eserleri," (Yüksek Lisans Tezi, MSGSÜ, 2017), 118.

güzergâhın doğusunda ise Horâsân-Pasinler arasında Çoban Noyan tarafından Köprüköy Hanı inşa ettirilmiştir[179].

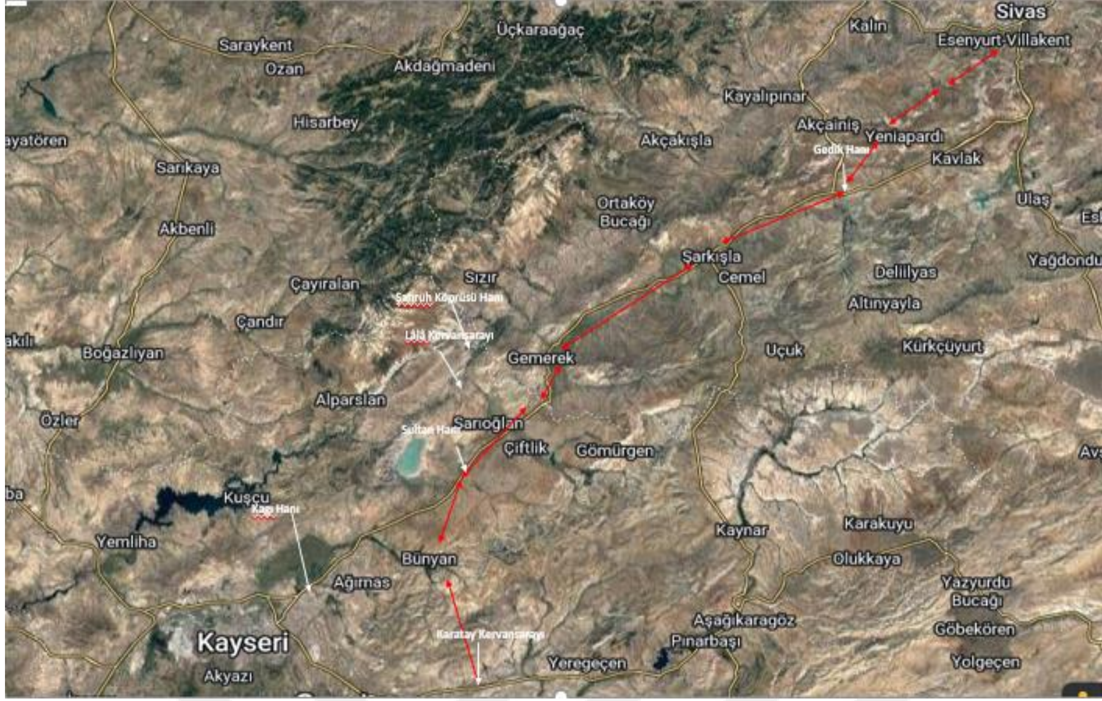

Harita 20. Anadolu Yolu-1

Harita 21. Anadolu Yolu-2

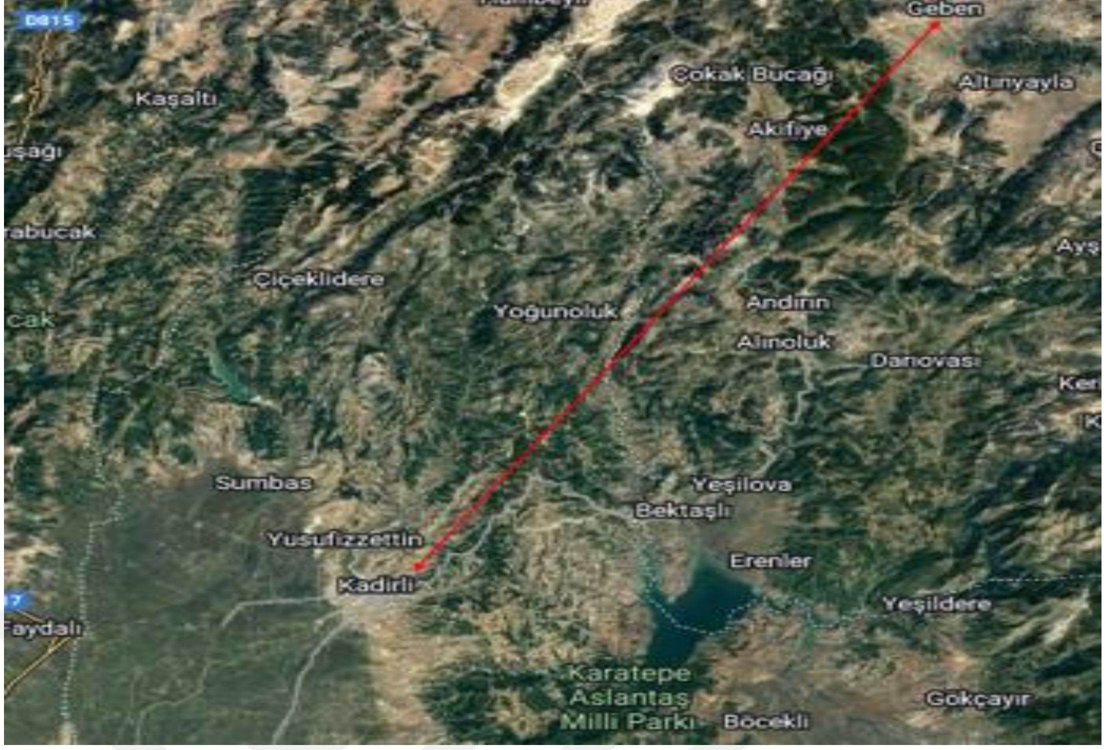
[179] Patricia Blessing, *Rebuilding Anatolia After the Mongol Conquest, Islamic Architecture in the Lands of Rum, 1240-1330*, (New York, 2014), 178.

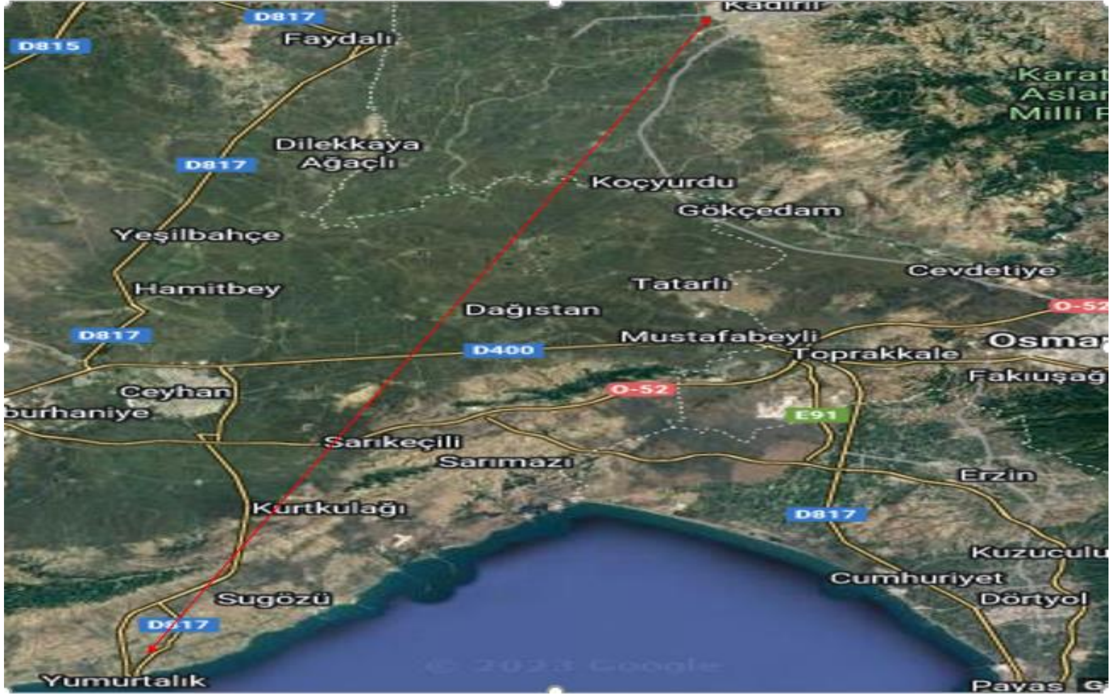
Harita 21. Anadolu Yolu-3

Harita 22. Anadolu Yolu-4

Harita 23. Anadolu Yolu-5

Harita 24. Anadolu Yolu-6

Harita 25. Anadolu Yolu-7

Harita 26. Anadolu Yolu-8

1.1.5. Irak-Şam-Hicaz Yolu

Bu yol geleneksel olarak Bağdat'ı Hicaz, Basra, Akdeniz ve el-Cezîre'ye bağlayan güzergâhlardan oluşmaktaydı. Sultâniye'den Bağdat'a ulaşım için Hemedân güzergâhı kullanılmaktadır. İlk kez Hülâgü Han Bağdat seferi öncesinde

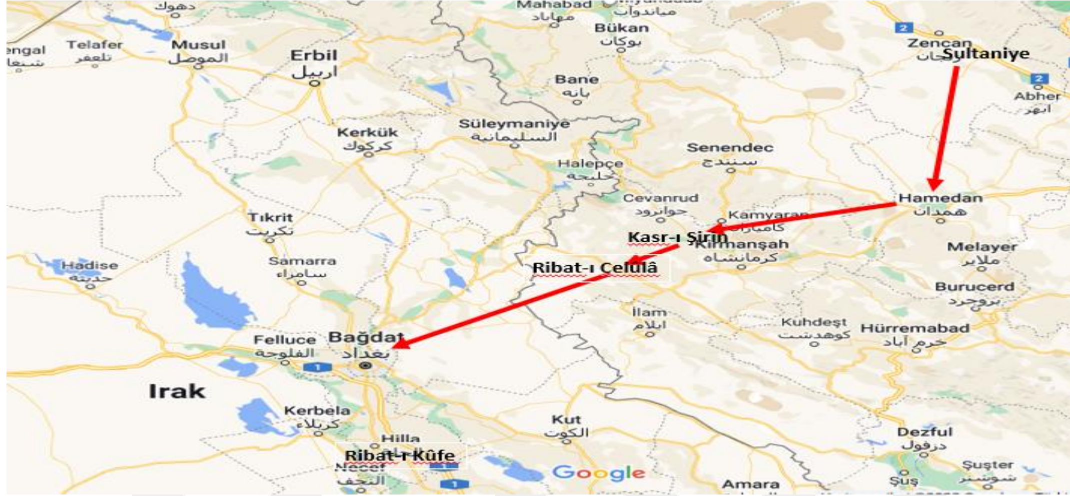
Hemedân'ı kullanmıştı[180]. Buradan Bağdat-Hemedân arasında yer alan Kasr-ı Şîrîn geçildikten sonra Sultân Melik Şah'ın (1072-1092) yaptırmış olduğu Celûlâ Ribatı'ndan (Moğollar zamanında adı Kızıl Ribat olarak değişmiştir) doğru direkt bölgenin kavşak noktası olan Bağdat'a ulaşılmaktadır[181]. Artık buradan Abbâsî döneminin getirdiği çok yönlü ticaretin sonucu olarak güzergâh beş yöne çıkmaktadır. Hicaz'a gitmek için Necef çıkışı kullanılmaktadır[182]. Necef civarında, muhtemel Kûfe veya yakınında Ata Melik Cüveynî döneminden bir ribat bulunmaktadır[183]. Horâsân veya Fârs'a gitmek için ise Nihâvend çıkışı ile İsfahân'a devam edilmektedir. İlhanlılar zamanında ticarette en işlek güzergâhlardan biri de şüphesiz Bağdat'tan Fârs Körfezi'ne inen yoldur. Dicle Nehri Bağdat-Basra arasını kolaylaştırmaktadır[184]. Basra'yı ise burayı etkileyen körfezin en büyük ticarî merkezlerinden ikisi olan Bahreyn ve Kîş'e ulaşılabilmektedir[185]. M. Polo'da Basra-Kîş deniz yolculuğunu tecrübe etmemesine rağmen bu yol sayesinde 1270'lerin ortasında Hindistan-Bağdat yapılan sevkiyat trafiğini öğrenmiştir[186].

Bağdat'tan çıkan diğer yollar el-Cezîre ve Şam'a gider. İlki Kâdısiye ve Tikrît yolundan el-Cezire'ye ve bölgenin en büyük merkezi Musul'a çıkmaktadır. Hülâgü'nün Bağdat harekâtı sırasında Baycu Noyan da ordusu ile Irak-ı Arap'a bu yolda inmişti[187]. Dımaşk'a yönelen ikinci yol ise yüksek tepelerden ve çöllerden geçerek Dımaşk'a varmaktadır. Son durak ise Rahbe'dir[188] ve Şam'ın Bağdat yoluyla Akdeniz'e açılan kapısı olması nedeniyle önemlidir. Ancak Rahbe-Dımaşk-Bağdat güzergâhı Memlük ve İlhanlılar arasındaki mücadeleler yüzünden uzun süre istikrarsız kaldı[189]. Yerel yöneticilerin otoriteyi, bu güzergâhın ekonomik bağlayıcılığına zaman zaman tercih etmeleri nedeniyle sevkiyatların tacirler için hayatî tehlikeye dönüştüğü izlenmektedir. 1312'de

---

180 Reşîdu'd-din, *Câmi'u't-tevârîh,* neşr. Rûşen-Mûsevî, c.2, 997.
181 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 165.
182 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,*166.
183 'Alâ'u'd-dîn 'Atâ-Melik Cüveynî, *Tesliyetu'l-ihvân*, neşr. 'Abbâs Mahyâr, (Tahran, 1361), 106-7.
184 Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Râhhâ-yi ticârî-yi der-'ahd-i İlhânî," 85.
185 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 171.
186 *Marco Polo,* vol. 1, 60.
187 Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Râhhâ-yi tîcârî-yi derûn-u merzî der-İlhânân," 95.
188 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 172.
189 Ahmed Fazlı Nejâd, "Şeglgir-i siyâset-i deryâ-yı İlhanân u peyâmedhâ-yı ân- ber-tîcâret-i beynelmilelî evâhir-i kurûn-ı Vüstâ," *Faslnâme-yi Pejûheşhâ-yı Târîhî, Dânişkede-yi Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî, Dânişgâh-ı İsfahân*, S. 1, (1395), 105-6.

Dımaşk haberleri bazı tacirlerin Bağdat'ta göz altına alınırken iki tacirin hayatını kaybettiğini, birinin de geri dönebildiği bilgisini vermektedir[190].

Harita 27. Irak-Şam-Hicaz Yolu

1.1.6.Karayolunun Durumu

İlhanlılar zamanında Çin'den Avrupa'ya uzanan binlerce kilometrelik İpek Yolu siyasal uzlaşmazlık ve gerilimlerden dolayı pek çok defa güzergâh değiştirmek zorunda kaldı. Karadeniz'in kuzeyinde Cuci Ulusu, Azerbaycan, Irak, İran, Afganistan'da Hülâgü Ulusu, Mâverâünnehir'de Çağatay Ulusu, Çin'de Kubilay Hanlığı İpek Yolu'nun en büyük hisselerine sahip olmuşlardır. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun uluslara bölünmesine kadar doğu-batı güzergâhı daha kesintisiz görünmekteydi. İlhanlılar ve Yuan iktidarının Çağatay ve Altın Orda karşısında 13. yy.ın ikinci yarısında başlayan problemleri İpek Yolu içinde alternatif güzergâhlar geliştirmesine ve rekabetin başlamasına yol açmıştır.

Hülâgü'nün Azberbaycan'ı İlhanlıların merkezi yapana kadar Altın Orda coğrafyası, Avrupalı tacirler ve seyyahlar için doğuya uzanan yolun Moğol dünyasındaki tek giriş kapısını oluşturmaktaydı. Avrupa'dan Moğolistan'a ilk giden seyyah Plano Carpini, 1245'te Bohemya'dan başladığı yolculuğuna Kiev'i geçerek Volga'da Tatar Ordası'yla buluştu. Oradan da Moğolistan'a ulaştı[191]. William Rubruck da Mengü Han'ın sarayına gitmek için Altın Orda topraklarını

---

[190] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye, Büyük İslâm Tarihi*, XIV, Türkçe terc. Mehmet Keskin, (İstanbul, 2000), 126; Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, (İstanbul, 2016), 552-3.
[191] Eileen Power, "The Opening of the Land Routes to Cathay," 131.

kullanmıştı. 1253'de Suğdak Limanı'na çıktıktan sonra Güyük Han'ın sarayına gitmek için kara yolculuğuna başladı[192]. İlhanlılar kurulduktan sonra ise siyasî şartların da etkisiyle rota daha çok Ayas ve Trabzon üzerinden İran'a kaymıştır. Rubruck'un Moğol ordasından Avrupa'ya geri dönüş yolculuğu başladığında İran ve Irak'ın yönetimi İlhanlılar'a geçmişti. Bunun etkisi de muhtemeldir ki Altı Orda toprakları yoluyla geri dönmesine rağmen Kafkasya'dan İran'a inerek hâlâ Haçlı yönetiminde bulunan Akka'ya gelerek buradan Avrupa'ya geçmiştir[193].

Avrupalı tacirlerden Polo ailesi 1255-1269 arası süren ve Çin'e olan ilk yolculuklarında Altın Orda topraklarını kullanmıştı. Suğdak'tan devam ederek Hazar Denizi'nin kuzeyinden Mâverâünnehir'e geçerek Buhara ve Semerkand güzergâhı ile Türkistan'a girmiştir. Niccolo ve Maffeo Polo, William Rubruck'tan yaklaşık 10 yıl sonra onun adımlarını takip ederek doğuya seyahat ettiler[194].

Orta Asya kervan yolu uzun bir süre Cengiz Han'ın Hârezm seferi ile takip ettiği rotada devam etti. Bu yol doğudan batıya, Altay Dağları, Beşbalık, Luntai, Bolad, Sayram Gölü, Tianshan Dağları, Almalık, İli Nehri, Balasagun, Talas, Otrar, Buhara, Semerkand'a uzanmaktaydı[195]. Ögeday zamanında Moğol İmparatorluğu topraklarında yerleştirilen yam noktaları da yaklaşık olarak Orta Asya'da doğudan batıya bu güzergâhları takip ederek konumlandırılmıştı[196]. Ancak Moğol uluslarının tarih sahnesinden çekilmesine kadar aynı güzergâh değişmeksizin tek alternatif olarak kalmadı. William Rubruck, Batu Han'ın sarayından ayrıldıktan sonra Orta Asya'ya giden karayolunun daha kuzey güzergâhlarını tercih etmiştir. O, Kıpçak bozkırından Ural nehrine geçmiş, oradan Yenikent'e Kanglı ovasından geçerek Alagöl ve İmil yoluyla Altay Dağları'nı izleyerek Moğolistan'a varmıştır[197]. Ermeni Baronu Hetum da Moğolistan'ı ziyaret etmek amacıyla önce Batu Han'ın ordasına girmiş oradan Ural Nehri'nden Irtış Nehri'ne yolculuk yaparak Altay dağlarından Moğolistan'a uzanmıştır[198]. 1259'da Hülâgü Han'a elçi olarak gönderilen Chang De, Karakurum'dan çıktığı yolculuğuna Altay dağlarından geçerek Almalık,

---

192 Hosung Shim, "The Postal Roads of The Great Khans in Central Asia," *Journal of Song-Yuan Studies*, vol. 44, (2014), 420.
193 Eileen Power, "The Opening of the Land Routes to Cathay," 133.
194 Frances Wood, *Did Marco Polo Go to China?*, (Colarado, 1998), 117.
195 Hosung Shim, "The Postal Roads of The Great Khans in Central Asia," 409.
196 Hosung Shim, "The Postal Roads of The Great Khans in Central Asia," 419.
197 Hosung Shim, "The Postal Roads of The Great Khans in Central Asia," 424.
198 Hosung Shim, "The Postal Roads of The Great Khans in Central Asia," 424.

Balasagun, Talas yolunu kullanarak Mâverânnehir'e girmiş, Semerkand'dan yolculuğuna devam etmiştir. Onun Rubruck'a göre daha güney istikametini kullandığı görülmektedir. Özellikle İli nehrini geçtikten sonra doğuya giden güzergâh üzerinde Almalık ve Kayalık iki farklı istasyon olarak öne çıkmaktadır. Rubruck daha kuzeyde olan Kayalık'tan geçerken, Chang De ise Almalık'ı kullanmıştır[199]. Kubilay'ın Çin'e yerleşmesi ve başkenti Hanbalık'a taşıması doğu-batı güzergâhlarını şekillenmeye itmiştir. Böylelikle Almalık güzergâhı Kayalık'ı gölgede bırakmış olmalıdır. Vassâf da Çin'e giden yolu tarif ederken Hanbalık-Beşbalık güzergâhını işaret etmektedir. Bu iki şehir arasında yolculuk iki hafta sürmektedir. Beşbalık'tan da Hanbalık güzergâhı Moğolların "yugur-ı evvel" ismini verdiği bir çöl yolundan geçmektedir. Bu güzergâhın önemli olmasının sebeplerinden biri sadece yolculuğa elverişli durumda olmasının yanı sıra Beşbalık'tan hem Hanbalık'a hem Karakurum'a kırkar günlük mesafenin olması muhtemel sebeplerden biri görünmektedir[200].

Orta Asya karayolunu 13. yy.da etkileyen ve yaklaşık 50 yıllık kesintisiz bir şekilde geliş gidip yönüne olumsuz etkisi olan gelişme Kubilay Han ve Kaydu arasındaki gerilimdir. 1269'da Kaydu, Kubilay aleyhine yavaş yavaş harekâta geçtiğinde Orta Asya karayolu kapanma sürecine girmiştir. Kaydu ve Kubilay'ın askerlerinin ilk çatışmalarında savaş Almalık güzergâhına kadar sıçradı. 1276'da ise Kubilay'ın Almalık'taki garnizon komutanı Nomukan'ın artık tutunamayarak çekilmesi Almalık-Talas yolunun Yuan hanedanının kontrolünden çıkmasına neden oldu[201]. Henüz Kubilay'ın ordusu Türkistan'ın ticaret yolu üzerindeki şehirlerinden tam anlamıyla çekilmemişken dahi 1270'lerde M. Polo ve Rabban Sauma Çin ile Ortadoğu arasında yolculuk yaparken daha güneyde olan Tarım havzasından yani Kaşgar-Hoten istikametinden ilerlemişlerdir[202]. 1280'lerde Kaydu ile Kubilay arasındaki mücadele daha da sertleşti. Kaydu'nun askerleri Kubilay'ın yönettiği Kaşgar'a ve diğer Uygur topraklarına girdi. 1278-1285 arasında artık Orta Asya'nın doğu-batı güzergâhı eskisi gibi serbest geçişe müsait değildi. Kubilay Han bundan dolayı batı ile ya da en azından İlhanlılar ile irtibatının devam ettirmek için yam

---

199 Hosung Shim, "The Postal Roads of The Great Khans in Central Asia," 425.
200 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 12; Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh b. Fazlullâh Vassâf eş-Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* tashih 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, (Tahran, 1372), 2.
201 Hosung Shim, "The Postal Roads of The Great Khans in Central Asia," 429-433.
202 *Marco Polo,* vol.1, 174 ve 242.

konaklarını tarım havzasının güneyine kurulması için çalışma başlattı[203]. 1286'da Kaydu ile Duva'nın birleşmesi Kubilay Han karşıtlarının güçlenmesine neden oldu. Aynı yıl Kubilay tekrar yenilgiye uğrayınca bölgeden geçen doğu-batı güzergâhı yeniden tahrip oldu. Tarım havzasının güneyi haricinde İran ve Çin arasındaki karayoluyla iletişim kurmak artık mümkün değildi[204]. Orta Asya'nın karayolu ancak Duva ve Temur Kağan'ın karşılıklı olarak yumuşamaları ile girilen yeni dönemde barış sağlandıktan sonra açılabilmiştir. Moğol ulusları arasındaki barışın tarihi 1304'tür. Büyük Kağan'ın nezdinde isyancı olan Duva ve Çapar Çin'e elçilik heyeti göndermesiyle barış tesis edildi. İlhanlılar da Hülâgü soyundan olup uzun bir süre Yuan hanedanına siyasal anlamda bağlılık bildirmesinden doğan vaziyet gereği Çağataylılar ile iyi ilişkileri organik anlamda bozulmuştu. Bundan dolayı Çağataylıları ve Yuan hanedanını temsilen iki tarafın elçisi İran'a da geldi. İlhanlıların da katılmasıyla 19 Eylül 1304'de Merâga'da barış görüşmesi olumlu sonuçlandı[205]. Vassâf, Moğol uluslarının barışını İlhanlılar cephesinden çok net aktarmaktadır. O, barışın ciddiyetini ve kapsamını detaylıca açıklamaktadır. Buna göre Mısır'dan Amuderya'ya, Kirmân ve Sistân sınırlarından Bakü'ye, oradan İtil, Kıpçak, Alan, As, Rus, Bulgar ülkesine, diğer taraftan Mâverâünnehir, Beşbalık'tan Kayalık, Hanbalık, Hıtay'a; başka bir taraftan bir taraftan da Kaşm, Bedahşân, Talkan, Sistân, Gûr'dan Delhi'ye; Hârezm'den Cend'e, oradan da Batu'nun iline, sağ ve soldan Moğol İmparatorluğu'nun sonuna kadar her türden yolcuların geçebildiği şeklinde özetlemektedir. Müellif, Olcâytû Han'ın kendisine gelen elçilere iyi davranarak hediyeler ile geri gönderdiğinden bahsetmektedir. Hatta yolların açılmasından sonra Gâzân zamanında İsfahân şahnesi olan Yigmişi Kağan'ı bu türlü diplomatik nedenle Kağan'ın huzuruna elçi olarak gönderdiğini bildirmektedir[206]. Böylelikle diplomatik gelişmeler bölgeler arası ticaret yollarının da açılmasını sağlamıştır. Ögeday Kağan zamanında tesis edilen Yam güzergâhları da eskisi gibi açıldı. Talas-Almalık ve ötesi, 1312'den sonra eski işlerliğini yeniden kazandı[207]. 1320'lerde Odoric'in Çin'e olan yolculuğunda bu güzergâhı sorunsuz olarak kullanması Moğol ulusları arasındaki barışın doğu-

[203] Hosung Shim, "The Postal Roads of The Great Khans in Central Asia," 435.
[204] Hosung Shim, "The Postal Roads of The Great Khans in Central Asia," 439.
[205] Hodong Kim, "Unity of the Mongol Empire and the Continental Exchanges over Eurasia," *Journal of Central Eurasian Studies*, vol.1, (2009), 17.
[206] Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 376-7; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 277.
[207] Hosung Shim, "The Postal Roads of The Great Khans in Central Asia," 447.

batı güzergâhını yeniden açtığı gerçeğini desteklemektedir[208]. el-Ömerî Çağatay Hanlığı'nın doğu-batı kervan yolunda serbestlik getirmesini şöyle anlatır:

"…*Dört bir yandan huzuruna gelen tacirlere saygılı davrandı. Ondan önce bu ülkenin kapıları Mısır ve Suriye tacirlerine kapalıydı. Yolları bu ülkeden geçenler de ancak bazı bin bir güçlükle geçip gidebilirlerdi. Ama Tarmaşirin tahta çıkınca tacirler düzenli şekilde ülkeye gelmeye başladılar ve hepsi de ona teşekkür ederek geri döndü. Böylece ülkesi onların sürekli uğradıkları, üzerinden geçip gittikleri bir ülkeye dönüştü*…"[209].

Büyük Moğol barışı sadece Çağatay Hanlığı'nın Kubilay Han'a karşı isyan girişimiyle İran ve Çin arasındaki karayolunun açılışını ifâde etmemekle birlikte Hülâgü zamanından beri hem diplomatik hem ticarî düzlemde problemlerin yaşandığı ve zaman zaman askerî müdahalelere dönüşecek kadar tarafların birbirlerine düşmanlığının ortaya çıktığı İlhanlı-Altın Orda ilişkilerini de derinden etkiledi. Yapılan barış sayesinde Berke ve Hülâgü hanedanı arasındaki yarım asırlık gerginlik sona erdi. İki ülke arasındaki Kafkasya Yolu tacirler için kısmen açık olsa da tam bir güvenden uzaktı. Hülâgü Han'ın Tebriz'e gelir gelmez Berke'nin ortaklarını katletmesi Kafkasya rotasına ilk darbeyi vurmuştu. Burada İlhanlı tarihi boyunca ordunun kontrol ettiği son nokta Demirkapı olarak adlandırdıkları Derbent'tir. Hamdullâh Müstevfî de bu noktadan sonra güzergâhtan bahsetmeyerek kanaati dolaylı açıdan desteklemektedir[210]. Hülâgü Ha'ın zamanından sonra yer yer güzergâhta kesintiler ortaya çıkmıştır. 1289'da Derbent bir süre için ticarete tamamen kapalı oldu. Ancak İlhanlıların bölgedeki sıkı tedbirleri sayesinde kısmen de olsa yol tekrar ulaşıma açıldı[211].

Horâsân ve Kafkasya İlhanlıların -en azından geç döneminde- en çok yatırım yaptığı güzergâhlardır. Bu rotalardaki ribatların sayısı göz önüne alındığında Bağdat ve Şîrâz gibi önemli ticarî bölgelere bağlanan yollara göre daha fazla öne çıktığı görülmektedir. Tebriz'den başlayan doğu rotasında Bistâm çok önemli bir mevki olarak göze çarpmaktadır. Irak-ı Acem'in hem Horâsân hem de Hârezm'e

---

[208] Hosung Shim, "The Postal Roads of The Great Khans in Central Asia," 453.
[209] Şihabu'd-din b. Fazlullâh el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, (Mesalikü'l ebsar),* Türkçe terc. Ahsen Batur, (İstanbul, 2014), 91-92.
[210] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 180.
[211] Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Caygâh-ı bâzarîyyân der-iktisad u Câmia-yı 'asr-ı İlhanân," 58.

çıkış kapısıdır. Bistâm'ın bu özelliğini İlhanlılar'dan sonra da koruduğu anlaşılmaktadır. *Risâle-yi Felekîyye*'de Tebriz'in 1363[212] yılı giderleri arasında yam istasyonlarının düzenlenmesi posta emiri Cemâlü'd-dîn'in sorumluluğuna 90.000 dinar ayrılmaktadır. Bu miktarın 1/3'i sadece Bistâm-Herât yolu giderleri için tahsis edilmiştir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Bistâm-Horâsân güzergâhı İlhanlı iktidarı sonrasında önemini korumaktadır. Toplamda ayrılan miktarın sadece bu güzergâh için tahsis edilmesi diğer güzergâhlardan ne kadar öne çıktığını göstermektedir[213]. Aynı eserde 1362 yılına ait yam tahsisatı hakkında da bilgi vardır. Söz konusu yılın Bağdat vergileri 2 milyon dinar olarak geçmektedir. Bunun 90 bin dinarı Tebriz yolları için yam giderlerine tahsis edilmiştir[214]. Böylelikle yaklaşık olarak Horâsân güzergâhının önemi ortaya çıkmaktadır. Bistâm-Nîşâbûr hattında Ahmedâbâd isimli bir güzergâh vardır. Burası Nîşâbûr'dan önceki son duraktır. Müstevfî, Büzingân isimli bir ribatın var olduğunu aktarmaktadır[215]. Ayrıntıları hakkında bilgi vermese de bu köyün Ahmed Tekûdâr (1282-1284) zamanında veya direkt olarak onun direktifi ile inşa ettirilmiş olması ihtimâl dahilindedir.

Kaynaklarda bir diğer önemli güzergâh olan Kafkasya yolunda 14.yy.ın ilk çeyreğinde Sultâniye-Tebriz arasında üç, Tebriz-Derbent arasında beş olmak üzere sekiz ribatın varlığından söz edilmektedir[216]. Ayrıca Erdebil-Karabağ güzergâhı arasında Mahmûdabâd-ı Gavbârî isminde bir kasaba yer almaktadır. Burası Gâzân Han tarafından yaptırılmıştı[217]. Ebû Saîd Han'ın vefatından sonra İlhanlı Devleti hükümdar krizi içine girdiği için artık devletin tüm toprakların tek bir merkezden yönetimi çöküşe uğradı. İran, Orta Asya ve Çin'e olan ticaret rotasında güvenli ve kullanışlı olmaktan çıktı. İlhanlılardan sonra İran'ı Çobanoğlu ailesi, Irak'ı da Celâyirliler yönetmeye başladı. Tebriz artık hem transit ticarette hem de bölgesel ticarette eski gücünden çok uzaklaştı. Anlaşıldığı kadarıyla İlhanlıların özellikle Avrupalı tacirlere sağladığı en önemli yarar güvenlik problemlerini çözmesiydi. Ancak hanedanın siyasal iktidardan

---

212 Her ne kadar *Risâle-yi Felekîyye*'de 1363 olarak kaydedilse de bu sadece bir ihtimaldir. 1340 yılına da ait olmasına yönelik ihtimalinin ağırlığından dolayı çalışmamızda değerlendirmeye almaktayız.
213 'Abdullah b. Muhammed b. Kiyâ el-Mâzenderânî, *Risâle-i Felekîyye (Kitab-us Siyâkat)*, Türkçe terc. İsmail Otar, ed. Oktay Güvemli, Cengiz Toraman, (İstanbul, 2013), 223.
214 el-Mâzenderânî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, 224.
215 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 174.
216 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*,180-2.
217 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*,176.

uzaklaşmasıyla ana ticaret yollarında bile aksaklıklar meydana gelmekte, can ve mal kayıpları yaşanmaktaydı. Çobanoğlu döneminde İran, Avrupalılar için eskisi gibi kullanışlı olmaktan çıktı. Bundan en büyük zararı Cenovalılar gördü. Melik Eşref 1344 yılında yaşanan olumsuz olaydan dolayı kendi elçisini göndererek gaspa uğrayan tacirlerin mallarının tazmin edileceğini taahhüt etti. Ancak onun doğrudan ticaretin, dolaylı olarak da ekonominin zarar görmemesini isteyen bu olumlu hamlesi pratikte karşılık bulmadı. Bu olayın ardından İran'a ilk giren Cenova kafilesinin malları soyulmuş, tacirleri de öldürülmüştür. Maddi zarar 200.000 livre'yi bulmuştur[218]. Tebriz 1290'lardan 1340'lara kadar Avrupalılar için bilfiil katıldıkları ticarî faaliyetlerde doğudaki en önemli duraktı. Pegolotti'nin tacirlere yol gösteren kılavuzunda bu yıllarda Tebriz'den Mâverâünnehir'e yolculuğa dair tavsiye edici bir ifâdede bulunmamaktadır. Ayrıca Tebriz'e giden iki önemli liman olmasına rağmen de o sadece Ayas-Tebriz güzergâhlarının detaylı bilgisini vermektedir. Ona göre tacirler için Tebriz'e giden en mükemmel yol Ayas Limanı'ndan başlamaktadır[219].

Pax Mongolica ile gelişen kıtalararası ticaret rotası 1368'e kadar açık kaldı. 1340'larda İran'daki siyasî istikrarsızlık ile önemi artık yeniden Altın Orda coğrafyasına kaydı. Tacirler ve seyyahlar buradan Orta Asya istikametine yolculuk yapmaya başladı[220]. Ünlü tacir Pegolotti de 1340'larda tamamladığı eserinde Orta Asya istikameti için kuzey yolunun tehlikelerden uzak yorumunu yaparak tacirlere Volga yoluyla Hazar Denizi'nin kuzeyinden Mâverâünnehir istikametini önermektedir. Bu konuda şunları söylemektedir: "*…Tana'dan Çin'e seyahat ettiğin yol ister gece ister gündüz olsun bu yolu kullanan tacirlere göre oldukça güvenliydi…*"[221]. Marignolli'nin de Avignon'dan 1338'de başladığı yolculuğu 1342'de Hanbalık'ta son bulurken o İran'a giden ne Trabzon ne de Ayas rotasını kullanmıştı. Kefe yoluyla Saray şehrine oradan da Almalık-Hami

---

218 Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," *The Journal of Economic History*, III/2, (1943), 183.
219 Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 299-300.
220 Nicola Di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts," 403.
221 Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 292; Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," 172.

rotasını izledi[222]. Çin'den dönerken de karayolu yerine deniz yolunu tercih etmiştir. Hürmüz'den ana karaya çıkmıştır[223]. Onun gibi Çin'den deniz yoluyla dönen bir diğer seyyah İbn Battuta'dır[224]. Moğol istîlâsı öncesi Çin ve Hindistan'dan yüklenen emtianın iki önemli istikameti vardı. İlki Orta Asya şehirleri üzerinden ilerleyerek Karadeniz sahillerine ulaşırken, diğeri ise okyanus üzerinden Basra'yı aşarak Bağdat'a ulaşmaktaydı. Bu sevkiyat düzeninin Anadolu'ya girdikten sonraki istikameti ise Trabzon ve Konstantinopolis şehirleri olmuştur. İtalyan tacirler söz konusu limanlarda aktif bir şekilde ticaret yapmakla birlikte uzun zamandan beri Karadeniz sahillerinin müdavimi olmasına rağmen Moğol öncesinde Türk siyasî teşekkülleri çağında Anadolu'nun doğusuna geçerek ticarî organizasyon oluşturamamışlardır. Avrupa'nın tedarik zincirinin ikinci önemli yolunun bir kolu, sırasıyla Irak ve Suriye'yi aşarak Bağdat'a çıkarken diğer ve en popüler çıkış noktası Kızıldeniz de Akdeniz'in doğusunda yer alan Mısır'dan geçerdi[225]. Kuzey-güney ticaret yolu ise Anadolu büyük öneme sahipken Suğdak Limanı'ndan Sinop Limanı'na, oradan da Anadolu'nun kavşak noktası olan Sivas'a inmekteydi. Bundan dolayı Sivas uluslararası anlamda hem önemli bir ticarî yol hem de pazar özelliğini birlikte taşımaktaydı. Müstevfî, Sivas'ın Anadolu için çok önemli olduğunu aktararak, "*…Sivas şehri oranın [Anadolu] en büyük/muazzam şehridir...*", demektedir[226]. Buradan da kervan yolu Suriye ve Irak'a inmek üzere Kayseri'ye çıkmaktadır[227].

Anadolu'nun şüphesiz İlhanlılar çağında en önemli iki limanı Ayas ve Trabzon'dur. M. Polo Ayas'ı kullanmış, Pegolotti de Tebriz'e giden rota olarak Ayas'ı işaret ederken Odoric de Tebriz güzergâhı için Trabzon'u tercih etmiştir[228]. Bu iki limanın bu denli ticaret rotası üzerinde kritikleşmesi Tebriz güzergâhında kullanılmasından ileri gelmiştir. Ancak Anadolu'nun alternatifsiz limanları değillerdi. İbn Battuta, Ebû Saîd Han zamanında Çin'e olan seyahatine başlarken Ceneviz gemisini kullanarak Alâiye Limanı'ndan karaya

---

222 Marion A. Habig, "Marignolli and the Decline of Medieval Missions in China," *Franciscan Studies*, March 1945. New Series, V/1, 21-23.
223 Marion A. Habig, "Marignolli and the Decline of Medieval Missions in China," 26.
224 Hosung Shim, "The Postal Roads of The Great Khans in Central Asia," 457.
225 Eileen Power, "The Opening of the Land Routes to Cathay," 125.
226 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 94
227 Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 143.
228 Odoric of Pordenone, "Biographical and Historical Notices," 44.

çıkmıştı[229]. Onun zamanında bu limanının Ayas ölçeğinde bir ticareti üstlenebildiği düşünülmese de özellikle Batı ve İç Anadolu'nun Akdeniz ticaretine çıkış kapısı olduğu anlaşılmaktadır. Sadece İtalyan tacirlerin uğrak limanı değil, Kâhire, İskenderiye ve Suriyeli tacirler de kullanmıştır[230]. Altın Orda topraklarına gitmek için Konstantinopolis'in yanı sıra Samsun, Sinop ve Trabzon gibi Karadeniz limanları mevcuttu. Seyyah güneyden kuzeye doğru katederek alternatifler arasından biri olan Sinop Limanı üzerinden Karadeniz'in karşısına geçmiştir[231]. Onun, Ebû Saîd Han döneminde işlevini koruyan Samsun Limanı'nı[232] tercih etmemesini, Ankara üzerinden yolculuğuna devam ettiği için Sinop'un ona daha yakın pozisyonda kalmasından kaynaklandığı şeklinde yorumlayabilmekteyiz.

Moğol çağında Çağatay Hanlığı ile Yuan hanedanı arasındaki gerilim göz ardı edildiğinde Hint deniz yoluna nazaran karayolu, daha masraflı olmasına rağmen daha kısa ve emniyetliydi[233]. Pegolotti karayolu ile yapılan seyahatte taşınabilecek emtia hakkında şu şekilde detaylı bilgi vermektedir: "*…bir öküz arabası için bir öküz gerekli ve 10 Cenova kantarı[234] (476.40 kg) ağırlığında yük taşıyacaktır. Deve arabası için üç deve gerekli ve 30 Cenova kantarı (1.429 kg) ağırlığında yük taşıyacaktır. At arabası için bir at 6.5 kantar (309.66 kg) ağırlığında ipek taşıyacaktır…*"[235].

Moğol hâkimiyetindeki İpek Yolu'nun İran kolu, İlhanlıların siyasal iktidardan uzaklaştırılmaları ile çökerken Altın Orda kısmı da 14. yy.ın ikinci yarısında düşüşe geçti. Bir Venedikli tacirin Tatar asıllı birini öldürmesi nedeniyle Tana'da başlayan olaylar sonucunda 1363'te Orta Asya rotasındaki en önemli

---

229 *Ibn Battuta,* vol. 2, 401.
230 *Ibn Battuta*, vol. 2, 417.
231 *Ibn Battuta,* vol. 2, 468.
232 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 96.
233 Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," 171.
234 1 kantar 47.64 kg'a eşittir. Bkz. Luisa Piccinno, "The Economic Structure of Maritime Trade Calling at the Port of Genoa Through the Analysis of General Avarage Data (Sixteenth- Seventeeth Centuries)," *General Average and Risk Management in Medieval and Early Modern Maritime Business*, ed. Mario Fusaro, Andrea Addobbati, Luisa Piccinno, (Cham, 2023), 309.
235 Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 293.

ticaret güzergâhı kapandı. Pegolotti'nin tehlikelerden uzak olduğunu açıkladığı kuzey yolu bu özelliğini yitirmiş oldu[236].

1.1.7. Hint Denizyolunun Durumu

İlhanlılar döneminde deniz rotası İpek Yolu'nun ticarî öneminin gölgesinde kalmadı. Fârs Körfezi'nin büyük kısmının İran Moğolları'nın elinde olması deniz ticaretini geliştirdiği gibi rotanın daha uzun mesafelerde kullanılmasını sağlamıştır. Ticaret gemileri Kirmân, Fârs, Hûzistân ve Irak limanları ile Çin ve Hindistan limanları arasında sıkça mekik dokumuşlardır[237]. Moğol istîlâsı öncesinde ekonomik ve siyasi şartlar gereği Hindistan'dan direkt olarak İskenderiye ve Bağdat olmak üzere trafiği yüksek iki güzergâh vardı. Moğollarla birlikte Fârs Körfezi girişinin önem kazanması ile önce Kîş, ardından Hürmüz Limanı yükselişe geçti. Söz konusu durum bu iki limanı karayoluyla Irak-ı Arap'a, Irak-ı Acem'e ve Horâsân'a bağlayan Fârs ve Kirmân karayolunun da önem kazanmasına neden oldu. M. Polo Çin'e gitmek isterken öncelikle denizyolunu kullanmak istemişti. Bu amaçla Fârs Eyaleti'nden Hürmüz yolunu tuttu. Onun verdiği bilgilerden bu istikametin tehlikelerle dolu olduğu anlaşılmaktadır. Bölge halkı ise tacirlere karşı saldırgandı. Dolayısıyla tacirlerin silâhlanmazlarsa öldürülme veya en azından soyguna uğrama riski ile karşı karşıya geldiğini aktarmaktadır[238]. Hamdullâh Müstevfî de benzer ifâdeleri Kirmân güzergâhı için kullanmaktadır. Kirmân ile Sistân rotasının çölle kaplı olduğunu, burada yaşayanların İslâm dünyasında ortalama çöl nüfusundan da az olduğunu ve sâkinlerinin yol kesici, hırsız olduğunu aktarmaktadır[239]. Müelliflerin birbirlerini doğrulayıcı kaydı, Nekûdarî süvarilerinin 1275'te başlayan ekonomi hedefli saldırıları da dikkate alındığında Hürmüz'de sonlanan bu ticaret yolunda uzun bir süre güvenlik istikrarı sağlanamadığı ortaya çıkmaktadır.

Hürmüz Limanı 13. yy.ın sonu ve 14. yy.ın başında tüm körfezin en önemli limanlarından biriydi. Çünkü Hindistan'ın İran, Anadolu, Azerbaycan ve İtalya'da müşterisi bulunan neredeyse tüm emtiası körfezde ilk önce bu limana

---

236 Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," 172 ve 179.
237 Ahmed Fazlı Nejâd, "Şeglgir-i siyâset-i deryâ-yı İlhanân u peyâmedhâ-yı ân- ber-tîcâret-i beynelmilelî evâhir-i kurûn-ı Vüstâ," 106-109.
238 *Marco Polo,* vol. 1, 79.
239 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 142.

yüklenmekteydi. Hem coğrafî hem de ekonomik kavşakta yer aldığı için İran-Irak ve diğer Arap ülkelerine düzenli dağıtılan emtianın merkeziydi[240]. Hürmüz'den çoğunlukla Hindistan limanları için ticaret gemileri kalkış seferleri yapardı. Söz konusu gemiler daha uzun istikametler amacıyla kullanılmadığı için anlaşılabilir şekilde nispeten daha kalitesiz tekniklerle inşa edilmişlerdir. Hatta öyle ki okyanus dalgalarının çok tehlikeli olmasına rağmen bazı gemiler çivisiz inşa edilmişti. M. Polo, parçaları birbirine bağlamak için tahta çivileri, sicimleri kullandıklarını bizzat şahit olmuştur. Onun gözüyle durum zaten tehlikeli olan Hint Okyanusu seferini daha da tehlikeler ile dolu hale gelmesine neden olmaktadır. Bahsi geçen tarzdaki ticarî gemiler kötü havanın hâkim olduğu zamanlarda güzergâh boyunca çok sık parçalanarak deniz tarafından yutulurdu[241].

Hindistan-İran arasındaki işlek limanlardan diğeri Kîş Adası'ydı. Özellikle Moğol istîlâsından önce Ortaçağ'da bölgede Sîrâf Limanı'nın rolünü yavaş yavaş üstlenmiştir[242]. Kîş'in Hindistan güzergâhında gelişmesinin bir diğer sebebi et-Tayyibî ailesinin ada yönetimine geçmesidir. Tacir bir aile olarak hem Moğol sarayından destek görmüşler hem de bu destek ile de ticarî bağlantılarını güçlendirmişlerdir[243]. Fârs Körfezi'nin son durağı Moğol öncesinde hayli işlek olan Basra'dır. Ticaretin istikameti Hürmüz ve Kîş Limanlarına kaysa da Basra'nın ülkelerarası transit ticaretteki varlığı sona ermedi. Hamdullâh Müstevfî, Bağdat-Bahreyn ve Bağdat-Kîş istikâmetlerinin 14. yy. başlarında hâlâ çalıştığını aktarmaktadır[244]. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh döneminde özerk yönetimlerin elindeki Kîş ve Hürmüz'den ziyade Basra'nın açıkça devlet tarafından desteklendiği anlaşılmaktadır. Vezirin bizzat kendi atadığı gulâmı Sunkur Bavurci eliyle devleti diğer iki limandaki aracılara bağımlılığı azaltma amacıyla Basra üzerinden Arap Yarımadası, Afrika ve Hindistan'da ticarî bağlantılar tesis ettirmişti[245].

Bağdat'tan Basra'ya Dicle Nehri vasıtasıyla yükler kolayca taşınabilmektedir. İbn Battuta ise Basra'dan tam tersi istikamette seyahat yapma imkânına sahip

---

240 *Marco Polo,* vol. 1,101.
241 *Marco Polo,* vol. 1,102.
242 David Whitehouse, "Siraf: A Medieval Port on the Persian Gulf, World Archaeology," *Urban Archaeology*, II/2, (1970), 142-3.
243 Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 301-2.
244 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 171.
245 Reşîdu'd-din, *Sevânihu'l-efkâr*, 22.

olmuştu. Küçük bir tekneye binerek devam ettiği yol boyunca meyve bahçeleri, hurma ağaçları ve ekmek, süt, balık satan tacirleri görmüştü. Ancak Bağdat'a yaklaşırken Basra'nın kuzeydoğusunda kalan Übülle'de hayal kırıklığına uğramıştır. Çünkü Abbâsîler zamanındaki görkemini kaybetmişti. Müellif, şu satırlarla dile getirmektedir: "*…Übülle eski zamanlarda Hint ve Fârs tacirleri tarafından işlek olarak kullanılan büyük bir şehirdi. Fakat çürümeye yüz tutmuş ve şimdi eski büyüklüğünü hatırlatan bazı yapılar ve mekanların izlerini taşıyan bir köydür…*"[246]. Polo ailesi de Ayas Limanı'ndan karaya çıktıklarında Musul güzergâhından Bagdat'a vardı. Oradan da Hürmüz'e indi. Asıl niyetleri gemiyle Çin'e gitmek olsa da bu gerçekleşmedi. Kirmân üzerinden Belh'e yönelerek Pamir Dağları yoluyla yolculuklarına devam etmek zorunda kaldılar[247]. Bağdat üzerinden karayolu ile Hürmüz'e giden diğer Seyyah Odoric'tir. Hürmüz'ün çok büyük bir kavşak noktasına sahip olmasından dolayı ekonomik açıdan vardığı ileri noktaya şahit olmuştur[248].

Baharat Yolu emtiası çoğunlukla Avrupalı tacirlerle İskenderiye Limanı'nda buluşmaktaydı. Memlükler zamanında Mısır yönetiminin Haçlı devletlerine karşı yürüttüğü askerî operasyonları arttırması ve güneyden kuzeye doğru genişleme politikası yürütmesi Avrupalı tacirleri Nil Nehri üzerinden Hindistan ve Çin'den gelen emtiaya daha da mecbur bırakmış hatta papanın ambargo çağrısına çıkarları el verdiği müddetçe kayıtsız kalmalarına neden olmuştur. Bu durum bazı Avrupalı önde gelen isimlerin Mısır'ın elinde tuttuğu ekonomik ve iktisadî gücünün yaratılacak yeni alternatif ticarî güzergâhlar sayesinde ortadan kaldırılması gerektiği inancına sahip olmalarına neden olmuştur. Onların en önde gelen ismi Marino Sanudo'dur. Ona göre Memlük Sultânı'nın ve halkının zenginliği ülkelerinde üretilen emtia dan değil, Hint Okyanusu'ndan sevkedilen emtialar sayesindedir. Çünkü Hint Okyanusu'nun batısında Kîş, Hürmüz ve Bağdat haricinde bu güzergâhların rakibi olan İskenderiye güzergâhı yer almaktadır. Baharat yüklü gemiler Aden Körfezi'nden geçerek Kızıldeniz'de ilerler ve İskenderiye Limanı'na taşınması için karanın başladığı yerde emtiayı develere yükleyerek taşırlardı. Sanudo bu ticarî güzergâhın o kadar işlek olduğunu söylemektedir ki geçişler için alınan gümrük vergisinin

---

[246] *Ibn Battuta,* vol. 2, 281.
[247] Eileen Power, "The Opening of the Land Routes to Cathay," 133.
[248] Odoric of Pordenone, "Biographical and Historical Notices," 54 ve 56.

Mısır gelirlerinin 1/3'ini oluşturduğunu iddia etmektedir[249]. Hindistan-Mısır hattının şaşırtıcı yoğunluğu M. Polo'nun da dikkatini çekmiştir. O gemilerin iki taraflı yüklemelerinin detaylarından dahi haberdardı[250].

Mısır Memlükleri'nin Levant'taki anti-Haçlı politikası ve ticaretteki katı tutumu Avrupalı Haçlı seferi propagandacılarını ve ticaretten kâr sağlayanları ortak paydada buluşturmuş olmalı ki 1290 yılında Argun Han ile Cenovalılar bir takım iş birliğine girdiler. Aden-Kâhire güzergâhını saf dışı bırakarak Bağdat hattını güçlendirmeyi ve Memlüklerin Kızıldeniz güzergâhını tahrip etmeyi amaçladılar. Bu proje için Argun Han bizzat emir vererek toplamda 900 Cenovalı denizciyi görevlendirdi. Bunların 200'ü Musul'da kalarak gemi yapım malzemeleri tedariği ile vazifelendirildi. 700 kadarı da Bağdat'a gönderildi. Denizciler bütün kış bu iş için çalıştılar. Çalışma sonunda iki adet gemi inşa ettiler ama projenin devamı amacı doğrultusunda yürümedi. Bunda Cenovalıların gruplaşması ve aralarında çatışma çıkması etkili olmuştur[251].

Fârs Körfezi'nden ticaret gemilerinin Hindistan'da en çok alışveriş yaptıkları bölgeler Gucerât[252] (گوجرات), Malabar[253] (مليبار) ve Ma'ber'e[254](معبر) ait limanlardı. Ma'ber limanı diğerlerinden 12. yy.ın sonları ve 13. yy.ın başlarında özellikle Kîş

[249] Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, Eng. trans., Peter Lock, (London, 2016), 50. Mısır'a Yemen üzerinden yapılan sevkiyatların Kârimîler eliyle tekele dönüşmesi, Gümrük gelirlerini arttıran diğer bir neden olmalıdır. Bkz. Abdullah Mesut Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, (Konya, 2015), 177.
[250] *Marco Polo,* vol. 2, 373.
[251] Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, Türkçe terc. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara 1950), 631-632; Jean Richard, "European Voyages in the Indian Ocean and Caspian Sea (12th-15th Centuries)," *Iran*, vol.6, (1968), 49. Bağdat'taki ağaçların gemi yapımı için kullanılarak donanma hazırlanması fikrinin Vezir Sa'dü'd-devle'ye ait olması da ihtimal dahilindedir. Bkz. Mustafa Uyar, "Jewish Vizier Sa'd al-dawla's Centralization Reform of Ilkhānid financial and Policy and the Reaction to it," *Jewish History Quarterly*, 229, (2009), 11.
[252] Hindistan'ın Kuzeybatısında yer alan eyalettir. Alâeddîn Halacî (1296-1316) döneminde Delhi Türk Sultânlığı topraklarına katılmıştır. Fars Körfezi ile yoğun ticarî ilişkileri olan Kambay da burada yer almaktadır. Bkz. Khaliq Ahmad Nizami, "Gucerât," *DİA*, XIV, (1996), 171.
[253] Hindistan'ın güneybatı bölgesidir. İslâm kaynaklarında Melîbâr olarak yer almıştır. İlhanlı toprakları üzerinden çok fazla sevkiyatın yapıldığı Kalikut Limanı da burada yer almaktadır. Bkz. Azmi Özcan, "Malabar," *DİA*, XXVII, (2003), 465.
[254] Ma'ber, Hindistan'ın güneydoğu sahillerine verilen isimdir. Yerel dilde Koromandel olarak geçmekle birlikte İslâm kaynaklarında Ma'ber olarak adlandırılmıştır. Bkz. Mehrdad Shokoohy, *Muslim Architecture of South India: The Sultanate of Ma'bar and the Traditions of Maritime Settlers on the Malabar and Coromandel Coasts (Tamil Nadu, Kerala and Goa)*, (New York, 2011), 23.

ile ticareti doruk noktasına ulaştığı için güzergâh trafiği oldukça yoğundu[255]. M. Polo, okyanusun Hindistan açıklarını çok iyi tahlil etme imkânı yakalamıştır. O, Gucerât açıklarının korsan yatağı olduğunu ve hatta yüzden fazla korsan gemisinin etkin olduğunu ileri sürmüştür. Hatta devamında korsanların ticaret gemilerini ellerinden kaçırmamak için bazen farklı korsan çeteleri birlikte hareket etmek suretiyle su üstünde manevra sayesinde kıstırarak ele geçirdiklerini tarif etmiştir[256]. Anlattıkları bölge seferlerinin gerçeği olmalı ki, İbn Battuta'nın da gemisi aynı bölgede soyulmuştu[257]. Bölgenin bir diğer korsan yatağı Seylan'dır (Sri Lanka). Müellif burada bulunan azılı bir korsan yüzünden güzergâh üzerinde yol alan tacirlerin rahat edemediğini aktarır[258]. Malabar'da ise daha farklı bir manzara vardır. Buraya her yerden ticaret gemileri gelir. M. Polo, Fars ve Aden yönüne giden gemilerin doğuya gidenin 1/10'u dahi olmadığını söylemektedir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Güneydoğu Asya ve Çin'den Malabar'a uzanan güzergâh, batıda kalan Fârs Körfezi ve Kızıldeniz'den gelen gemi trafiğine göre daha hacimli olmalıydı[259]. Böylelikle 1290'lardan sonra Hindistan'ın doğusunda kalan Ma'ber'in de İlhanlı limanlarına yüksek sevkiyatları yapabilmesi Hindistan'ın doğusundaki bu ticarî sevkiyatların yoğunluğu sayesinde başardığını doğrulamaktadır.

R. S. Lopez, Hint denizyoluna nazaran kuzey karayolu daha pahalı ama daha kısa ve de daha emniyetli olduğunu, bunun gerekçesi olarak da Moğollar tarafından korunmasını göstermektedir[260]. Ancak Orta Asya karayolunun karışıklık ve güvenlikten uzak olduğu zamanlarda alternatif olarak denizyolunun öneminin artması da delilleri ile inkâr edilemez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. John Marignolli, her ne kadar Çin'e karayoluyla gelmiş olmasına rağmen, Kağan'ın sarayından dönerken savaş nedeniyle deniz yoluyla geri dönmesi tavsiye edilmişti[261]. O da, karayolunun son durumunu dikkate alarak gemi seferlerinin birine katılarak geri dönmüştü. İster diplomatik, ister

---

[255] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 505-6; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* 283.
[256] *Marco Polo,* vol. 2, 324-5.
[257] *Ibn Battuta,* vol. 4, 865.
[258] *Ibn Battuta,* vol. 4, 847.
[259] *Marco Polo,* vol. 2, 325.
[260] Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," 171.
[261] John de Marignolli, "Recollections of the Travel in the East," *Cathay and the Way Thither*, vol. 2, ed. Henry Yule, (New York, 2009), 354.

ticaret amaçlı olsun deniz seyahatleri üzerinden tercihler karayoluna bağlı gelişmelerden kesin bir surette etkilenmişti.

1.2. Ticarî Partnerler

Hülâgü Han'ın 1258'de Bağdat'ı ele geçirmesinden 1336'da İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd Han'ın vefatına kadar ekonomik hayatta tacirlerin yatırımları ve mâliye ile ortaklıkları bir miktar izlenebilmektedir. Büyük Moğol İmparatorluğu döneminde ortaya çıkan ortaklık hukuku İlhanlılar döneminde İran'da mevcudiyetini korumuştur. Devlet, bazı tacirlere ortaklık payesi vermiş, ticaretlerine belli başlı avantajlar katarak hatta sermâye ile destekleyerek katılmıştır. Ayrıca ortaklık kurulmayan diğer tacirlerle de iyi geçinme politikası yürütmüştür. Bundan dolayı Moğol iktidarı, büyük askerî zaferlerin yanında sayıları az da olsa yüksek sermâyeli tacirler de ortaya çıkarmıştır. En büyük örneği Fârs Körfezi ticaretinde büyüyerek dönemin en büyük tacir ailesine dönüşen et-Tayyibîler'dir[262].

Devlet, harcamalarını finanse etmek için ticareti en büyük gelir kapılarından biri olarak görmüştür. Bundan dolayı yerli tacirini destekleme kararına olabildiğince devam etse de mâliye ve ekonomi için zamanla büyük sorunlara yol açmıştır. Yaşanan ekonomik problemlere son vermek isteyen devletin en üst düzey mâliye alanındaki yöneticileri olan vezirler ticarete pek çok defa müdahale etmek zorunda kalmışlardır. Çünkü özellikle devletle ortak olan tacirlerin zamanla birer feodal beylere dönüştüğüne tanık olmuşlardır[263]. Bu krizin doğal sonucu olarak bölgesel otorite sarsılmış hatta bir dönem Fârs Körfezi'nin en büyük taciri konumuna erişen Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî'nin konağında üç nevbet çaldırmasına izin verilmiştir[264]. Bir diğer etkisi de devlet hazinesine borçlanma, eyaletlerde mukataa görevini üstlenme ile başlayan hazine aleyhine ve tacirler lehine değişen ekonomik vaziyettir.

---

[262] Matanya Gill, "Jamaladdin al-Tibi, The Iraqi Trader Who Traversed Asia," *Along the Silk Roads in Mongol Eurasia Generals, Merchants, and Intellectuals*, ed. Michal Biran, Jonathan Brack, Francesca Fiaschetti (Oakland, 2020), 181.
[263] I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran under the Il-Khâns," *The Cambridge History of Iran*, vol. 5, (1968), 509.
[264] Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 268-269.

1.2.1.Tacirler ve Ortak-Mâliye İlişkisi

Hülâgü Han Tebriz'i başkent yaptığında devlet tüm ülkede iktisadî, adlî, siyasî örgütlenmesini henüz tamamlamıştır. Üstelik Altın Orda Devleti ile Kafkasya üzerinde hak iddiasına yönelik problemi ve Memlükler ile Suriye problemi henüz yeni ortaya çıkmıştı. Hülâgü Han Bağdat'ta büyük bir katliam yapsa da bazı grupların hayatta kalmasına izin vermişti. Bu beş grup içinde kadılar, Danişmendler, şeyhler ve Alevîler ve Moğol iktidarı ile düşmanlık gütmeyen tacirleri kenara ayırdı. Bu gelişmelerden Hülâgü Han'ın devletin kurumsal düzeni için ticaretin sekteye uğramamasını istediği anlaşılmaktadır. O, bu amaçla Bağdat'tan ayrılmadan önce onların genel işleri için de 'Ali Bahadır'ı görevlendirdi[265]. Kuzeyde ise tacirlerin kaderi üzerinde bu kadar yapıcı yaklaşım mevcut olmadı. Hülâgü ile Berke arasındaki gerilimde tacirlerin zarar görmesi kaçınılmaz oldu. İki tarafın tacirleri idam edildi ve servetleri yağmalandı[266].

Berke Han, Erran'ın kendi topraklarında olduğu iddiasından dolayı Hülâgü'ye karşı kesin bir tavır aldı. Bu durum iki tarafın askerî mücadele dönemini başlattı. Her iki taraf önce 1262'de iki tarafın ordusu Kür Irmağı'nda karşı karşıya geldi ardından Derbent-i Bakûyye'deki çatışmada Hülâgü Han ikinci kez kazandı. 1263'teki Terek Savaşı'nda ise Hülâgü Han kaybedince Tebriz'e döndüğünde halihazırda ticaret için gelen ne kadar Altın Ordalı tacirler varsa hepsini öldürerek, malına el koydu. Vassâf, bu tacirler için hadsiz emtiaya sahip olduğu şeklinde yorumlamaktadır. Bu olay iki ülkeden tacirlerin ticaret amacıyla geliş ve gidişlerini kesmekle birlikte Berke Han nezdinde de intikam fırsatını doğurmuştur. Çünkü o kendi ülkesinden giden tacirlerin herhangi bir yargılama yapılmaksızın ölüm cezasına çarptırılmasına aynı şekilde karşılık vermiştir. Altın Orda ülkesinde bulunan İlhanlı tacirlerinin idam edilmelerini emretmiştir[267].

---

[265] Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Caygâh-ı bâzarîyyân der-iktisad u câmia-yı 'asr-ı İlhanân," 53; Reşîdu'd-din Fazlullâh, 'Alî Bahadır'ın yeni vazifesi için şunları söylemektedir; "...'Alî *Bahadır'ı ortak ile zanâat gruplarının lideri ve şahne olarak belirlediler...*". (Reşîdu'd-din Fazlullâh-i Hemedanî, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Rûşen- Musevî, 1019. Ayrıca; Fahru'd-dîn Ebû Süleymân Dâvûd b.Tâcu'd-dîn-i Benâketî, *Târîh- Benâketî (Ravzat ûlî'l-elbâb fi ma'rifeti't-tevârîh ve'l-ensâb)*, neşr. Ca'fer Şi'âr, (Tahran, 1348), 409.

[266] Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Caygâh-ı bâzarîyyân der-iktisad u camiâ-yı 'asr-ı İlhanân," 57.

[267] Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 20.

Hülâgü'nün Bağdat'taki tutumunun tam tersini Tebriz'de görmemizin nedeni sadece tacirler üzerindeki savaş suçu ya da casusluk kuşkusundan kaynaklanmamaktadır. Bunun yerine direkt olarak Altın Orda ekonomisine sembolik bir zarar vermek olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü öldürülen tacirler Berke Han'ın kendi ortak tacirleriydi. Yapılan alışverişin kârının bir bölümü veya emtianın bir kısmının saraya teslim edileceği göz önüne alındığında Hülâgü Han ticaretin doğasından ziyade direkt olarak karşı tarafın hazinesine sekte vurdu. Ayrıca ortak tacirlerinden geriye kalan ne kadar emtia veya para varsa Tebriz'deki hazineye aktarıldı[268].

Hülâgü Han Bağdat'ta tacirlerin bürokratik prosedürleri için 'Ali Bahadır'ı görevlendirdiği gibi Azerbaycan özelinde de Elege Noyan'ın tacir ve ortakların operasyonlarını yürütmesi ve bunun yanında devlet memurlarınca sûistîmal edilmeden ödemelerini yapmalarını sağlamak gibi bir görevinin olduğu anlaşılmaktadır. Ondan sonra da yerini Şiktur Noyan almış olmalıdır[269].

Ortakların devletle ticaretinin yoğunlaşması Abâkâ Han döneminde gerçekleşmiştir. Bu devir Gâzân Han'ın reformlarına kadar ortak tacirler-devlet ilişkisinin en derinleştiği dönemdir. Sanayî ve tarımsal üretimin kurumsal kimliğe kavuşmadığı bu dönemde devletin ihtiyaç duyduğu ürünler tacirler tarafından temin edilmiştir. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî, Abâkâ Han döneminde tacir-devlet ilişkisinin hazinde yarattığı büyük kaybı ayrıntıları ile anlatmaktadır. Ona göre ordunun ihtiyaç duyduğu silâh, zırh ve diğer savaş araçları ve bir miktar atın devlete satılmasıyla karşılıklı ticaret ve güven ilişkisi yeni bir boyut kazanmıştı[270]. Söz konusu emtianın hazine tarafından satın alınması diğer tacirleri de devletle ticaret yapmaya yöneltti. Ayrıca kârın yüksek olması tacirlere ve girişimcilere faizle borç alacak motivasyonu da sağlamıştır. Çünkü yüksek kâr sayesinde borcun anaparasını kolayca ödeme düşüncesi hâkim olmuştu. Tacirlerin özellikle ordu ihtiyaçları için getirdiği ürünleri *kurci* ve *ahteci* emirleri kontrollerini sağlayarak teslim alıyor, ödemelerini ise nakit

[268] Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 21.
[269] Gerhard Doerfer, "Mongolica aus Ardabil," Z*entralasiatische Studien*, vol. 9, (1975), 191 ve 193. Elege gibi Celâyir boyuna mensup olan Şiktur Noyan'ın ordu emiri olmasına rağmen mâlî hiyerarşinin bir parçası olduğunu, Geyhâtû döneminde mükellefler üzerine vergi tahsildarlarını göndermiş olduğu bilgisi de doğrulamaktadır. Bkz. H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, 159.
[270] Reşîdu'd-din Fazlullâh-ı Hemedanî, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde, (Bakü, 1957), 520.

yapmak yerine berat yazarak havale ediyorlardı. Böylelikle henüz bir dengeye oturtulmamış alışveriş düzeninde hiçbir şeyi olmayan pek çok kişi, tacir olarak ortaya çıkmış hatta artık çok zengin olmuştu. Şehirlerde büyük üretim yapmayan, günlük kazancını zor kazanan esnaf bile artık devletin aşırı emtia tüketiminden faydalanmak için faizle borç alarak ticaret yapmaya başladı. Bir diğer nokta ise durumun yolsuzluğa dönüşmesidir. Devletle ticaret yapma amacıyla artık tefeciden borç alan tacirler ordu envanterine girecek emtiayı temin etmek yerine borçlarını kendi tüketimlerine kullanarak ve hiçbir şekilde beklenen emtiayı teslim etmemesine rağmen emirlerden rüşvet karşılığında berat yazdırmaktaydılar[271]. Bu durum sus payı alan bitikçilerin de bilgisi dahilinde gerçekleşmekteydi.

Abâkâ Han döneminde Altın Orda ve Memlükler ile yaşanan askerî çatışmaların yoğunlaşması ordu ihtiyaçlarını da arttırarak devlet ile yapılan ticareti çok kârlı pozisyona çıkaran başka bir etkendir. Bu alışverişin kaynaklarda iddia edildiği gibi revaç kazanması finans ihtiyacını doğurmuştur. Sadece kredi taleplerinin artması dahi faizle borç veren kimselerin kendi içlerinde kurumsallaşmasına kadar gitti. Tefecilerin yüklü miktarda kredi tedariğinde bulunması ve faiz kazancının tatmin edişi o yılların bir ekonomik gerçekliğine dönüşmüş olmalıdır. Ayrıca bu döneme kadar İran’da ticaretle uğraşan sermâye sınıfının ortaya çıkmasına izin veren politikalar üretilmediği için saray ve ordu ile ticaret yükünü kaldırabilecek bir para mevcudiyetinin piyasada yeterli miktarda olmadığından da söz edilebilir. Tam bu sebeple yerli halk elindeki para, madeni eşya, mücevher ve binek hayvanlarını tefecilere faizin bir kısmına ortak olmak amacıyla yatırmışlardır. Nihayetinde ticaretten elde edilen kâr katlanmaya başlayarak bir noktaya ulaştı ki yüz bin dinar geliri olanlar zamanla bir milyon dinar kazanmaya başladı. Devletin ise yüksek ödeme yapması bir yana, aynı zamanda mâlî ve idarî kadrolarında denetimini kaybettiği anlaşılmaktadır. Ticaret amacıyla devletten ödeme almak için kişiler kendilerini tacir veya mesasçi olarak adlandırıyorlar ve artık ödeme emrini gösteren belgeleri taklit etmek veya üzerinde oynama yapmak için Moğol yazısını bilenleri işe alıyorlardı. Bitikçilere de yarlıg yazmaları için her tümen başına dinar üzerinden rüşvet vermeye başladılar. Bundan dolayı onların tümen kelimesini bir süre sonra

---

[271] Reşîdu’d-din, *Câmi’u’t-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 521.

küçümseyerek miskalin 1/24'ü (0,18 gr)[272] anlamına da gelen "nohut" ile ifâde etmeye başladıklarını söyleyen Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, devletin içine girdiği ağır ödeme taahhüdüne yönelik iddialarını şu cümle ile sonlandırmaktadır: "*…Dünyadaki bütün altın ve gümüşü toplasalar ve madenlerde de gömülü olanlar ona eklendiğinde bu miktara ulaşmaya yetmez…*"[273].

Devletin çok büyük ağır ödeme taahhüdüne girmesi, artık sonunda tacirlere yazdığı beratların karşılıksız hale gelmesine kadar devam etti. Bir müddet sonra ticaretten kaynaklanan ödeme krizi dîvâna ulaştı. Alt kadrolardaki yolsuzluk artık dîvâna kadar sıçrar hale gelmişti. Vezir Şemsü'd-dîn-i Cüveynî bu durumu ortadan kaldırmak şöyle dursun yolsuzluğa karışarak tacirler ile uzlaşma yolunu seçti. Gerçekte onların devlete artık bir şey temin etmediklerini bilmesine rağmen rüşvet çarkına kendisini ve başka emirleri de ekleyerek ödeme krizini geçici olarak çözdü. Bunu devletin girdiği ağır ödeme taahhüdünü de azaltarak yaptı. Ancak uzun vadede hazinenin boşalmasına neden olacak süreci hızlandırmış oldu. Onun alacaklılarla yaptığı anlaşmaya göre alacaklı oldukları her 1000 dinarın 200 dinarını yani 1/5'ini ödemeyi önerdi. Reşîdu'd-dîn'in "siyahkaran" olarak adlandırdığı bu tacirler de nasıl olsa hazineye teslim ettikleri herhangi bir emtia söz konusu olmadığından önerilen miktarda dahi kârlı olduklarından dolayı anlaşmayı kabul etmişlerdir. Böylelikle Sahib-i Dîvân bu ödemelerden payını almak suretiyle yolsuzluğa karışmış oldu[274].

Detayları bahsedildiği şekilde aşılan ödeme krizinin finanse edilmesi için Şemsü'd-dîn-i Cüveynî yeni bir karar aldı. Buna göre hazinenin genel harcamalar için tahsis ettiği her 10 tümenden (yüz bin dinar) 2 tümeni (yirmi bin dinar) karşılıksız beratların ödenmesi için vilayetlere havale edilmesini emretti. Devlet gelirleri Moğol askerî aristokrasisinin de finansmanı olduğundan bu konuda emirleri de ikna etmek zorunda kaldı. Beratların karşılıksız hale geldiği ve durumun dîvânda çözülmeyi beklediği süre ile sorunun çözüme kavuşması aradaki dönem tarafımızca bilinmemekle birlikte uzun sürdüğü çıkarımı yapılabilir. Reşîdu'd-dîn, Şemsü'd-dîn-i Cüveynî'nin politikasının faiz kazancına alışan halkı memnun ettiğini, artık yeniden

[272] Rüşvet sistemi içindeki bu nohut benzetmesiyle miskalin 24'te 1'i değerindeki ağırlık ölçüsünün kastedilmiş olduğuna inanmaktayız. Bkz. Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, 29.
[273] Reşîdu'd-din, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 522.
[274] Reşîdu'd-din, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 523.

beratların eskisi gibi karşılıksız yazıldığını ve halkın nakitlerini tefecilere fâiz karşılığı mevduat olarak yatırmaya yeniden başladığını aktarmaktadır. Cüveynî ise baştan aşağı durumun farkında olmasına rağmen önleyici anlamda ikinci bir karar almadı. Durum o raddeye vardı ki dîvân bir defasında elinde beratla 500 tümen (beş milyon dinar) alacağı olan bir Yahûdî tacirin ödeme talebiyle karşılaşarak şok yaşayacağı duruma kadar gelmişti[275].

Kısa vadede geçici çözümle atlatılan ödeme krizinin ardından tacirlere, emirlere ve bitikçilere yönelik denetim getirilmemesi, yolsuzluğun tekrar etmesi, sahte berat ile pâyze yazdırılmaya devam edilmesi yeni bir krizin doğmasına yol açtı. Tacirlerin elindeki beratların ödenebilmesinin sağlanması amacıyla finansal bir hamleye başvurularak vilayetlerde mukataaların tacirlerin sorumluluğuna verilmesine başlanmıştır. Faizle borç yükümlülüğü altına girerek devletle ticarete girişen kişilerin de tefecilere ödemek zorunda olduğu tutarın bazen mukataasını aldıkları bölgenin gelirleriyle karşılanamayacağı durumlar da ortaya çıkmaya başlamıştı. Borçlarını kapatmak için mukataadan hesaplarına düşen miktar yetersiz olunca dîvân tarafından vilayet üzerinde belirlenen miktardan daha fazlasını toplamak son çareleri olarak görünüyordu. Söz konusu tedbir ise şüphesiz vergi mükellefi halkın üzerindeki baskıyı arttırmıştır. Dîvân ise kendi borcunu kapatmak adına bu durumu bilmesine rağmen müdahalede bulunmamıştır. Mukataa gelirlerinden hazinenin payına düşen miktar da bu şekilde azalarak yok olmuştu. Tüm bunlara ilaveten Mukataa sahibi aynî vererek mahsuplaşmak istediğinde ise hazineye ¼ değerinde bile ulaşmamaktaydı[276]. Kısaca iktâ sisteminin bozulduğu anlamına gelmektedir.

Tacirlere mukataa tahsisi ile merkezî hazinenin yükünü hafifleten bu uygulamanın İlhanlılar'dan da önce Çin'de bir örneğine rastlanılmaktadır. Aslen bir tacir olan 'Abdu'r-rahmân vergi toplama görevini uhdesine alabilmişti[277]. İran'da da bu uygulama Abâkâ döneminde gittikçe yaygınlaşmaya başladı. Özellikle Fârs Eyaleti'nin ardı ardına tacirlere mukataa olarak verildiğine şahit olunmaktadır. Bu anlamda ilk adı geçen Melik Şemsü'd-dîn Muhammed et-Taziku uluslararası ticaret ağına sahip bir tacir olmanın yanı sıra Fârs

---

[275] Reşîdu'd-din, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 524.
[276] Reşîdu'd-din, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 526.
[277] Mustafa Uyar, "Mongol Patronage of Trade Between China and Middle East during the Middle Ages," *The Journal of Middle East and Central Asian Studies,* vol. 1, (2017), 49.

mukataasını da dîvândan koparabilmişti. Onun bu şekilde çok ciddi bir yerel güç haline geldiğini görmekteyiz[278]. et-Taziku, Cemâlü'd-dîn'den önce Kîş'ten Tebriz'e kadar sevkiyat ağını tek elden yönetmiş olması da güçlü ihtimâldir. Yağmacı Neküdarî süvarilerinin el koyduğu ona ait 120.000 deve ile işte bu sevkiyatları yürütmüş olması gerekmektedir. Bu rakam onun sahip olduğu ağın tam anlamıyla sınırlarını dahi oluşturmuyordu. Sadece bir keresinde 360.000 kadar deve sipariş ettirdiği de bilinmektedir[279]. 1278 yılında Neküdarî askerlerini püskürtme harekâtında Fârs hâkimi hayatını kaybedince Şemsü'd-dîn et-Taziku, Tebriz tarafından Fârs'ın yeni hâkimi olarak atandı[280]. Ona Şemsü'd-dîn-i Cüveynî tarafından Fârs'ın mukataa sorumluluğu verilmesi kaynaklara yansıdığı kadarıyla mâliyenin gelirlerini arttırmıştı. Özellikle Körfez ticaretinden kaynaklanan vergi gökteki yıldızlarla kıyaslanmıştır. Bu anlamda İlhanlı döneminde imkânları yüksek olan sermâyedarlar ve tacirlerin girişimci, yetenekli, kendi çapında ticari ağı olan tacirlerle çalışması veya maddî destek sağlayarak ortak olduğuna tanık olmaktayız. Şemsü'd-dîn et-Taziku, mâliye ile ortaklığına devam ederken aynı zamanda işlerini genişletmeye yardımcı olabilecek tacirlerle de ortak olmuştur. Bunlardan biri Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî'dir. Ondan pek çok konuda yararlandığını bilmekteyiz. Yukarıda bahsedildiği üzere körfezdeki ticari vergilere övgü dizilmesindeki süreçte Cemâlü'd-dîn'in körfezdeki inci üretiminin payı büyüktü. Çünkü İbnü's-Sukâi özellikle ona bu konudaki girişimine yardımcı olarak yol gösterdiğini ifade etmektedir[281]. Bu tür ortaklıkların temelinde tamamen ekonomik çıkarlar yer almaktadır. Gerek mâliyenin güçlenen tacirlere desteği gerek bu tacirlerin küçük girişimcilerle ortaklığı veya geniş coğrafyada tesis edilen sevkiyat ağı aynı zamanda birer riskti. et-Taziku körfez ticaretinin gelişmesi nedeniyle yağmacılar tarafından hedef haline gelen Kirmân ve Fârs şehirlerine yapılan saldırı esnasında tüm mal varlığını kaybettiği ifade edilmektedir. Ama bundan sonraki süreçte Cemâlü'd-dîn'in onun bağlantılarını ve pazarlarını devraldığı

278 Matanya Gill, "Jamaladdin al-Tibi, The Iraqi Trader Who Traversed Asia," 179.
279 *Târîh-i Şâhî-yi Karahıtaiyân*, 286.
280 *Târîh-i Şâhî-yi Karahıtaiyân*, 319. Sa'dî-i Şîrâzî'nin Şemsü'd-dîn et-Taziku hakkında verdiği bilgilerden onun Şîrâz'daki iktidarı sırasında ticarî düzenden de sorumlu olduğu ve aracı tacirlerin üreticiden düşük mâliyette aldığı ürünleri yüksek bedele satıcılara pazarlamasını öğrendikten sonra el koyarak telâfi ettiği öğrenilmektedir. Bkz. Ebû Muhammed Sa'dî Müşerrifü'd-dîn Muslih b. Abdullâh b. Müşerrif-i Şîrâzî, *Külliyat-ı Sa'dî*, Neşr. Muhammed Ali Farûgî, (Tahran, 1385), 1210-1.
281 Fazlullâh b. Ebi'l-Fahr el-Muvaffak el-Kâtib en-Nasrânî İbnü's-Sukâî, *Tâlî Kitâbi Vefeyâti'l-a'yân*, nşr. Jacqueline Sublet, (Dımaşk, 1974), 32.

şahit olunmaktadır[282]. Elbette Tebriz mâliyesi de yeni ortağını bulmuştu. Önceleri et-Taziku'nun Hindistan ve Çin ile sevkiyat ağı üzerinde çalışan bir tacir olan Cemâlü'd-dîn, zamanla et-Taziku'dan boşalan Fârs'ın mukataası ile ödüllendirildi. Gâzân Han zamanında da elindekilere Basra, Vâsıt, Irâk-ı Arap da eklenmiştir[283].

Devletin şehir ekonomisi ile askerî-sivil kurumların kesintisiz işlerliğini sağlamak için ticarete yaklaşımı ve poltikası, Abâkâ Han döneminde sûistîmalle karşılaşmış, önlem alınamayınca ve memurların ortaya çıkan kârdan etkilenerek örgütlü rüşvet silselesine dahil olmasıyla mâliye Sa'd'üd-devle dönemi hariç tutulursa Gâzân Han'a kadar sürecek istikrarsız bir döneme girmiştir. Buna sadece ordu ihtiyaçları değil, saraya mensup hatunların lüks düşkünü olmaları, adeta birbirleriyle yarışır gibi ticaret yapmaları da neden olmuştur. Bazı hatunlar para sirkülasyonundan etkilenerek ve en kaliteli emtiaya sahip olma içgüdüsü ile tacirlerle ortaklık kurmuşlardır. Saray ile doğrudan ticaretin getirisi olan "kolay sermâye", "gümrüklerden geçiş hakkı" ve "siyasî nüfuzun" avantajıyla tacirler ortaklık ilişkilerini sürdürmek için ümera ve hatunlara rüşvet dahi vermişlerdir[284]. Ortaklar ve hatunlar arasındaki ticaret hacminin giderek artmasına paralel ilerleyen hazinedeki nakit sıkıntısı Moğol hanedanına ait incü topraklarının gelirlerinin tahsis edilmesiyle bir süreliğine çözüme kavuşacaktır.

Abâkâ Han'ın ölümü üzerine İlhanlı Devleti, Ahmed Tekûdâr ile yeni bir döneme adım atmıştı. O, İslâmiyeti tercih etmekle kalmamış Hülâgü ve Abâkâ'nın dış siyasette izlediği politikaları yavaş yavaş terkedeceğinin işaretini vermiştir. Hülâgü zamanından beri Deşt-i Kıpçak- Azerbaycan ile Suriye'den el-Cezîre'ye uzanan ticaret hattı tacirler için oldukça riskliydi. Tekûdâr ise ilk adımını Mısır'a diplomatik amaçlarla yolladığı elçilerle attı. O bu anlamda tacirlerin

---

282 Dönemin kaynakları iflâs ettikten sonra geçimini aldığı borçlar ve yardımlarla sağladığı bilgisini vermektedir. Bkz. İbnü's-Sukâî, *Tâlî Kitâbi Vefeyâti'l-a'yân*; *Târîh-i Şâhî-yi Karahıtaiyân*, 318.

283 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 335-8; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 204-5. Başka bir kanaate göre tacirlere verilen eyalet mukataaların bir diğer nedeni köylülerin gördüğü zarar ve bölgenin eski ekonomik gücünden uzaklaşmasından dolayı üretimi ve doğrudan da gelirleri arttırmaya yöneliktir. Bkz. A. K. S. Lambton, "Mongol Fiscal Administration in Persia (Part II)," *Studia Islamica*, no. 65, (1987), 105.

284 Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Moğûl,* 81; Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Caygâh-ı bâzarîyyân der-iktisad u câmia-yı 'asr-ı İlhanân," 57.

geliş-gidişinin riskli olduğunu bir anlamda doğrulamakla birlikte ticarete tam anlamıyla izin verdiğini Memlük Sultânlığı'na bildirse de iktidarda iki yıldan fazla kalamadı[285].

Abâkâ Han döneminde ağır ödeme taahhütleri hazineyi eritmiş olmalı ki Argun Han'ın iki ünlü veziri Buka ve Sa'dü-devle her ne kadar birbirinden farklı altyapıya sahip olsalar ve de iktidara geldikleri şartlar apayrı olsa da benzer mâlî politikalar yürütmüşlerdir. Kaynaklar her iki veziri benzer ifadeler ile anmaktadır. Ortak noktaları gelirleri arttırıcı politikalar izlemeleri olmuştur[286].

Buka'nın iktidar dönemi her ne kadar iyileştirici tedbirlerle geçse de muhtemel ki Moğol soyundan olması yavaş yavaş kişisel çıkarlarını ön planda tutmasına kolaylık sağlamıştır. Bu anlamda önce Bağdat hâkimi olan kardeşinin yolsuzluğu ortaya çıktı. Yahudi ve ticaret kökenli Sa'dü'd-devle onun yerine değişen kadrolarda Bağdat'ta işrâf makamında kendine yer buldu ve bu şekilde yıldızı parlamaya başladı[287]. Vezir Buka'nın da kaderi kardeşi Aruk ile aynı yönde gelişti. Onun iktidar sınırlarını nüfuzunun da ötesinde kullanmak istemesi kendisine karşı muhalefetin güçlenmesini ve çok büyük rahatsızlığın ortaya çıkmasını doğurdu. Sa'dü'd-devle de daha sonra başlayacak olan Tebriz'deki iktidarında ise ortakların yetkilerini ve sûistîmallerini kısıtlama yoluna gitmiştir. Göreve başladığında ilk olarak ülke hâkimlerine gönderdiği yazıda üç gruba seslenmektedir. Öncelikle idarî hâkimlere halk için iyilik kapılarını her zaman hazır tutmalarını emretmiştir. Adâletin ve şer'î kanunların uygulayıcısı olan kadılara da şeriat kanunlarından sapmamalarını ve kimseyi mağdur etmemelerini nasihat vermiştir. Üçüncü grup olarak da ortaklara seslenerek şöyle demektedir: *"…ve hazretin adamlarına bağlı olan ortaklar halka ulûfeler ve ulakları bahane ederek sıkıntı yaratmasınlar ve belde emirlerinin himâyelerine saklanmasınlar…"*[288]. Bu bildiri ortakların ekonomi çarkındaki konumunu doğrudan işaret etmektedir.

Vezir Sa'dü'd-devle birkaç noktaya temas etmektedir. Abâkâ Han döneminden itibaren gerek ordu gerek hatunlarla kurulan doğrudan ortaklık veya alışveriş neticesinde ülke topraklarının gelirlerinde de ortak konuma gelen tacirlerin

---

[285] Adel Allouche, "Tekuder's Ultimatum to Qalāwūn," *International Journal of Middle East Studies,* XXII/4, (1990), 438.
[286] Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi,* c.2, 622.
[287] Reşîdu'd-din, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1166-1167.
[288] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezcıyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 237-238.

zaman zaman halka baskı yapmalarının getirdiği düzensizlik onun kontrol altında tutmayı istediği ilk problem olmuştur. Ayrıca tacirlerin aldıkları pâyzeler sayesinde yollardan serbest geçiş haklarına sahip olmaları, yam istasyonlarını kullanmaları ve ulaklardan yararlanmaları onların pozisyonunu sıradan köylüye karşı sûistîmale açık hale getirmektedir. Vezir göreve geldikten sonra uyguladığı reçete sayesinde iki sene içinde hazineye 1000 tümenden oluşan rezerv kazandırabilmişti.

Henüz Buka'nın iktidarı sırasında üst düzey mâliyeci olarak görev yapmış olan Sadrü'd-dîn-i Zencânî'nin[289] bir süre sonra (Sa'dü'd-devle'nin vezareti sırasında olması çok muhtemel) hatunların incü mülklerini idaresine atanmıştı. O, böylelikle Sa'dü'd-devle'nin tedbirlerini detaylarına ve amacına vâkıf olarak bu politikaya uyumlu çalışmaktaydı. Kendisi vezarete atanınca da olumlu sonuçlarına tanık olduğu söz konusu programı devam ettirdi. Onun Baydu Han'ın (öl. 1295) kısa hükümdarlık döneminde görevden alınarak Anadolu mâliyesine atanması, bu disiplinin bir süre kesintiye uğramasına neden oldu[290]. Buraya kadarki vezirliği zamanında geçmişten gelen problemler devam etmiştir. Görevini sürdürdüğü dönemde tacirlerle dîvânın ilişkisinin üç safhada geliştiğini teşhis etmekteyiz. Birinci dönemde siyasî şartların olgunlaşmaması ve henüz iktidarda yerinin sağlamlaşmamasının da etkisiyle tacir lehine ilişkinin devam ettiği, harcamalara müdahale edilemediği dönemdir. İkinci olarak da mâlî açığın yavaş yavaş ortaya çıktığı ve Sadrü'd-dîn-i Zencânî'nin tedbirler almaya başlayarak özellikle devlet gelirleri üzerinde tasarruf hakkı olan tacirlerin kontrol altına alma girişimini kapsamaktadır. Üçüncü olarak da arkasından onun kâğıt para reformu gelmiştir.

Sadrü'd-dîn-i Zencânî karşılaştığı ilk siyasal krizde krediye başvurmayı seçmişti. Baydu ile Geyhâtû'nun mücadelesinde harcamaları finanse etmek için Tebriz'de bazı tacirlerden birkaç tümen borç almak zorunda kalmıştı[291]. Gâzân Han dönemi mâliyecisi Reşîdu'd-dîn, bu yıllarda dîvânın gittikçe tacirlere bağımlı hale gelmesini Zencânî yönetiminin söz konusu tercihlerindeki zaafiyeti ile ilişkilendirmiştir. Abâkâ Han döneminde hazine ile yapılan ticaretin faiz

[289] Gıyâsu'd-din b. Husâmu'd-dîn Hândmir, *Destûru'l-vüzera'*, tashih Sa'id Nefîsî, (Tahran, 1976), 300.
[290] Hândmir, *Destûru'l-vüzera'*, 307.
[291] Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Mogûl,* 94; Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Caygâh-ı bâzarîyyân der-iktisad u câmia-yı 'asr-ı İlhanân," 58.

karşılığında sürdürülebilirliğinin sağlanması zaman içinde enflasyonu doğurmuştu. Daha sonraki mâlî yönetime göre; devlet harcamalarına zaman içinde tam anlamıyla kısıtlama getirilmemesinin ve hatta fahiş ödemelerin yapılmasının sebebi Zencânî'nin siyasetinden kaynaklanmıştır. Onun günümüz terminolojisinde sıcak para seçeneğini kullandığını kolayca anlamaktayız. "Bir ineği, bir buzağıya satma" âdeti olarak eleştirilen ve gelecek yılların gelirlerini tehlikeye atan kararından dolayı tefecilerden faiz ile borç alma pahasına dîvânla alışveriş yapan tacirleri mâliyenin ve ekonominin başına bela ettiği aktarılmaktadır. Böyle bir iklimde doğal olarak devletin eskiden olduğu gibi yüksek ödemelere başladığını görmekteyiz. Mâliyeti normal şartlarda 6 dinara olan bir ürünün sıradan koşullarda 10 dinarlık satış fiyatı olduğu düşünüldüğünde faiz ile borç alınarak fiyatının 20 dinara çıkması ve dîvâna da 40 dinara satılması dahi söz konusuydu. Hiç de gizli olmayan bu durum naiplerin dîvânı açıkça uyarmalarına rağmen devam etti. Sonunda ise para çıkışının incelikle denetlenmemesi hazinenin açık vermeye başlamasına yol açtı. Reşîdu'd-dîn, Sadrü'd-dîn-i Zencânî'in işte tam bu aşamada hazinenin paraya ihtiyaç olduğunu duyurduğunu nakletmektedir. Ayrıca dîvân aleyhine yaşanan bu ticareti iktâ sahibi tacirlerin yürüttüğüne işaret etmektedir[292]. Kısaca bu dönemin mâlî politikalarının sonuna gelindiğini kabul edebiliriz. İflâs tehlikesi ufukta gözükünce de kâğıt para sayesinde hazinenin rezervlerini arttırma teşebbüsü gerçekleşecektir.

Mâliye ile tacirlerin ilişkisi sanıldığından da çetrefillidir. Çünkü devletin hem gelirleri hem de harcamaları üzerinden karşılıklı sorumluluk doğmuştur. Şehirler üzerindeki gelirleri temlikleme ve peşin para karşılığında iktâ olarak vermek mâliye için bir opsiyon olsa da ince bir siyaset izlemek zorunda kalmaktaydılar. Tacirlere verme fikri, olası kayıplarda mükellefin hazineye taahhüt ettiği miktarı kendi servetinden verebilecek durumda olması ile yakından ilgiliydi. Ayrıca aynı kişilere hazinenin hem alacaklı hem borçlu olması mâliyenin kişilere özel ayrıntılı muhasebe kaydı tutmasını da zorunlu kılmıştır. Bunun sonucu olarak da Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî'nin pek çok kez ön muhasebe sonucunda borçlu çıkması ile karşılaşmaktayız. Zencânî'nin sıcak para kararları sonraki yönetimce eleştirildiği esnada iktâ sahibi tacirlerin de bu hususta suçlandığını izlemekteyiz. Bu beyanlarda adı direkt geçmese de 1292

[292] Reşîdu'd-din, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 527.

yılında Fârs'ın mukataası üzerine Zencânî ile anlaşma yapmış olmasını dikkate aldığımız için Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî'yi işaret ettiğine inanmaktayız.

Abâkâ Han döneminde gittikçe bütçeyi aşan ordu ve hatunların harcamaları Sa'dü'd-devle zamanında belli bir dengeye oturtulsa da istikrarın sağlanamadığı açıkça ortadadır. Sadrü'd-dîn-i Zencânî'nin de ilerleyen zamanlarda devletin en büyük ticarî giderlerinden olan hatun ve ordu harcamalarını kontrol altına alarak bir miktar kısıtlamalara gittiği anlaşılmaktadır. Onu bu kısıtlamalara iten en büyük etken şüphesiz Sa'dü'd-devle zamanında başarıyla uygulamaya konan bütçe planlamasını devam ettirme zorunluluğu görmeleridir. Ayrıca ciddi muhalefetin varlığına rağmen tahta geçen Geyhâtu israfa meyletmiş, tahtta kalabilmek adına devlet hazinesinden emirlere ve büyüklere para dağıtmıştı. Paraların bütçede yaratacağı açık da dikkate alındığında ordu ve hatun harcamalarına getirdiği kısıtlamanın sebepleri anlaşılabilir. Vassâf, bu durumun Tebriz ileri gelenlerinin onun hakkında söylenti çıkarmalarına kadar ileri gittiğini, ordu ve hatun giderlerini ihmal etmesine rağmen hazinede ne nakit ne de değerli eşya kalmadığı şeklinde yorumladıklarını aktarmaktadır[293]. Sahib-i Dîvân'a karşı duyulan huzursuzluk muhtemel olarak ticaretin en büyük müşterisi olan devletin piyasaya para akışını kısıtlamasından kaynaklanmıştır. Bu durumun üretici ve aracı nezdinde krize neden olacağı muhakkaktır. Dolayısıyla ilk rahatsızlık duyan, sarayın en yakınında olan Tebriz esnaf ve tacirleridir. Başkent esnafına yarattığı depresyon ve kayıp rakamlarla ortaya konurken yine ticaret vergisi olan tamga oranı üzerinden hesaplanarak açıklanmıştır[294].

Yaklaşık 25 yıldır harcamalardan doğan bütçe boşluğunu denkleştirme çabaları Sadrü'd-dîn-i Zencânî iktidarında da devam edecek, gidişatı değiştirmek için aldığı kararla o zamana kadarki en büyük mâlî reformist olacaktır. Bir yandan da merkezî bütçeyi denk tutmaya odaklanarak verdikleri ödün zamanla devletin Fârs örneğinde olduğu gibi bölge mâliyelerinden denetimini uzaklaştırmıştır. Çünkü bölge hâkimiyeti devlete ihtiyaç duyduğu emtiayı sağlayan hem de bölgenin mukataasını alan tacirlere geçmiştir. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh bu son varsayımımızı muhtemelen doğrulayan şu açıklamayı yapmaktadır: "…*Her ne kadar birkaç yıldır Şîrâz'ın yönetiminde ortaklar ve bezirgânlar bulunsa da hâlâ*

---

293 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 269.
294 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 269.

növbeti atabeğ'in sarayında vurmaktadırlar. Büyük dîvân orada bulunmaktadır…"[295]. Bundan dolayı Gâzân Han dönemi bürokratlarının merkezileştirme kararları en başta mâlî programlar ile başlamıştır. İlhanlı mâliyesinin vergi mükelleflerine baskı yapan mukataa sahiplerine yönelik dengeleyici tutumu, halkçı zihniyetten değil üretici ve mükelleflerin kaçakçılık ve de karaborsa gibi yollara başvurmaları ihtimâlinin yarattığı tedirginlikten ileri gelmektedir. Aslında gerek Sa'dü'd-devle gerek Reşîdu'd-dîn Fazlullâh yönetimlerinin ısrarla vurguladığı düzenden kasıt vergi istikrarıdır. İktâların sırf o anki bütçe açığını kapatmaya yönelik gelişigüzel dağıtılması tefecilerin elini güçlendirmesinin yanında bir de mukataanın geçici sahiplerinin kalıcı siyasi iktidarın işini zorlaştırdığı da ortaya çıkmaktadır. Aşırı tahsilat durumunda üretim, hizmet, ticaret ve dolayısıyla da mâliye uzun vâdeli etkilenmekteydi. Devletin işte bu düzeni koruyamadığı açıktır. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh yönetimine kadar katlanarak biriken mâlî sorunların en büyüğü olmakla birlikte diğer ekonomik sorunların da temelini teşkil etmekteydi. Mukataa sahiplerinden memnun olmak için peşin ödemelerini zamanında ve eksiksiz yapması kadar vergi mükellefleri ile üretim araç gereçleri üzerinde yıkım yaratmaması da beklenmekteydi.

Şîrâz örneğinde iktâ sahibi tacirlerle ilgili aktarılan vaziyet son derece doğru olmakla birlikte şüphesiz en başta Fârs Eyaleti'nin ve körfezin en nüfuzlu tacirlerinden Şemsü'd-dîn et-Taziku ve ardından Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî'yi işaret etmektedir. Adı geçen tacirlerden ikincisi Hürmüz hâkimi Mahmûd el-Kalhâtî'nin ölmesi üzerine Fârs Körfezi'nin en büyük taciri olmuştu[296]. Her ne kadar bölge yerlilerinden Vassâf onun iftiraya uğradığını aktarsa da mâliye ile yaşadığı sorun Vezir Sadrü'd-dîn-i Zencânî'yi en sonunda para politikasında köklü devrim yaptırmaya kadar götüren problemlerinden birini teşkil edecektir. Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî'nin zimmetine para geçirdiğine dair suçlamalar dönemin işrâf makamı sahibi mâliyeci İzzü'd-dîn Muzaffer'in dîvâna şikâyetiyle başlamıştır. Bu şikayet Vassâf'a göre müşrifin Cemâlü'd-dîn'e duyduğu kıskançlık nedeniyle aslı olmayan bir suçlamadır[297].

---

[295] Reşîdu'd-din Fazlullâh-i Hemedanî, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Rûşen- Musevî, 937.
[296] Matanya Gill, "Jamaladdin al-Tibi, The Iraqi Trader Who Traversed Asia," 181.
[297] Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 268-9.

Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî'nin suçsuz olup olmadığından bağımsız olarak tacirler ve devlet ilişkisinin mâliyeye getirdiği yükün boyutu ve tahlili yapılabilmektedir. Mâliye aleyhine yaşanan gelişme Cemâlü'd-dîn ile İzzü'd-dîn Muzaffer'in karşı karşıya geldiği noktada ve sembol bir örnekte kendini göstermektedir. Her ne kadar soruşturmanın sonrasında yaşananlar için Vassâf aniden bilgi vermeyi keserek İzzü'd-dîn'i haksız gösterse de dîvânın farklı bir plan dahilinde ilerlemek kaydıyla, Fârs Körfezi'nin İlhanlılara bağlı en büyük tacirini daha fazla karşısına almak istemeyeceği için kararından vazgeçmek zorunda kalması ihtimâl dahilindedir. Olay sonunda Cemâlü'd-dîn adına verilen hükmün iptalini emreden bir yarlıg yayınladı[298]. Ama hem İzzü'd-dîn hem de Cemâlü'd-dîn eski görevlerine devam etmişlerdir. Bu yargılama bütçe açığını kapatmak ve problemin çekirdeğinde merkezî mâliyenin sorumlu olmadığı, aksine bölge hesaplarındaki hataların yer aldığına yönelik propagandaya meşruiyet kazandırma operasyonlarından biriydi.

Yaşanan son olaydan Sadrü'd-dîn-i Zencânî'nin ortakları ve diğer tacirleri doğrudan karşısına alamadığını anlamaktayız. Bundan dolayı halihazırdaki diğer plan olarak para politikasında İran tarihinde görülmemiş bir değişikliğe gitti. Bir süredir Çin'de dolaşımda olan kâğıt parayı tüm İlhanlı topraklarında yürürlüğe soktu. Sonuçları zarar verse de amacı ticarete sekte vurmak veya tacirleri devlet karşısında aciz duruma düşürmek değildi. Bu anlamda ülke içinde geçerli olmasına rağmen ülkelerarası kullanımı mümkün olmadığından dolayı yerli tacirlerin yabancı topraklardaki ticaretine engel teşkil etmemesi için tacirlerin ellerindeki çavın hazineye başvurarak altınla değiştirilebileceği şeklinde ek bir karar alınmıştır. Özellikle bu hassasiyet dile getirilirken "Fârs Denizi'nde sefer yapan tacirler" ifâdesinin kullanılması da dikkate değerdir[299]. Kısacası para reformunun özü, dış ticarette altın kullanılmaya devam edecekken, iç ticarette kâğıt paraya dönüş kararıdır. Bu durum ülke genelinde altın ve gümüşün hazinede toplanmasını sağlaması ve büyük çoğunluğu ordu, saray ve dîvân harcamalarından oluşan giderlerden doğan borçlanmaları kontrol altına alması açısından dîvânın elini güçlendirecekti. Ayrıca devlet tacirlere kâğıt para ile borçlanacaktı. Sadrü'd-dîn-i Zencânî'nin böyle bir kararını doğrudan etkileyenlerden biri zimmetine para geçirme iddiası

---

298 Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 268-9.
299 Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 273; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 166.

nedeniyle Cemâlü'd-dîn ile bir süre önce yargıya çekilen İzzü'd-dîn Muzaffer'dir. Onun her iki olayda da başrolde olması Cemâlü'd-dîn'e güdülen siyasetin nedenlerini ve doğuran koşulları da hissettirmektedir. Vassâf onun kâğıt para planı için Sahib-i Dîvânı ikna eden sözlerini şu şekilde aktarmaktadır *"…Kağan'ın vilayetlerinde olduğu gibi İlhanın ülkesinde de çavı kullansınlar [böylece] ona alışveriş yolu açılsın ve zirâat vergisi hazineye girsin ve hiç kimseye hazine kapılarının acısı ve kaybı düşmüş olmasın…"*[300].

İzzü'd-dîn Muzaffer'in yaptığı konuşma, açıkça hazinenin tacirlere olan borçları nedeniyle bir kısmını kaybettiği mukataa gelirlerini yeniden kazanma iddiasına yöneliktir. Kâğıt paranın yürürlüğe girme kararı her ne kadar sert bir reaksiyon olsa da dîvân gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Dış ticareti sekteye vurmaması için alınan önlemden sonra paranın yüzeyinde olabilecek yırtılma gibi bir durumda değişim oranı (9/10)[301] yüksek tutularak halkın servetinin değer kaybına uğrayarak mağdur olmasının veya alışverişte kabullenilmemesi gibi bir olası durumun önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ancak Sadrü'd-dîn-i Zencânî değiştirdiği para politikasını gözden geçirmek zorunda kaldı ve kâğıt para kanunu 2 ay kadar yürürlükte kalabildi. Bu süre içinde özellikle Tebriz esnafı ve taciri memnuniyetini yitirdi. Kimse çavın altın ve gümüşe belirlenen oranına uygun ticaret yapmadı[302].

Başarısız kâğıt para girişimine karşı esnafın olumsuz tutumu açıkken, büyük tacirleri nasıl etkilediği veya nasıl reaksiyon gösterdikleri bilinmemektedir. Yaklaşık bir yıl sonra Gâzân Han iktidara geldiğinde en büyük problemlerin başında düzensiz dîvân harcamaları ve enflasyon gelmekteydi. Onunla birlikte tedricen merkezî otoriteyi güçlendirme çalışmaları başlamıştır. Tacirlerin mukataa sahibi olması ve bununla beraber borç para alarak dîvânla ticaret yapması hem devlete hem de halka zarar vermekteydi. Gâzân Han'ın mâlî yöneticileri kendi yönetiminden önce revaçta olan bu durumu çok sık eleştirmiştir. Onun döneminde ülke siyasetinde ve mâlî yönetiminde güç sahibi olan Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî toplamda üç kez yargıdan geçmiş ve sonunda mukataalarını bırakmak zorunda kalmıştır. Her ne kadar Reşîdu'd-dîn kendi

---

300 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 272.
301 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 273; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 166.
302 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 273; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 166.

bırakma kararı almış gibi gösterse de Tebriz tarafından nüfuzunun doğal yollardan kırılmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır[303].

Bu dönemde mâlî alandaki bir diğer olumlu gelişme geçmişte Şemsü'd-dîn Cüveynî döneminin kredi sisteminden doğan ve enflasyona sebebiyet vermiş olan faizin yasaklanmasıdır. Sadece enflasyonu arttırması ve devletin yüksek ödeme taahhüdü altına girmesine neden olmuyor aynı zamanda toplumda da krize sebebiyet veriyordu. Bu tefecilerin çoğu Uygur ve Moğol aslından kimselerdi. Söz konusu kredileri alarak ticarete soyunanlar başarısız olduklarında bazen eşlerini ve çocuklarını rehin vermek zorunda kalmışlardır[304]. Gâzân Han'ın ortakların nüfuzlarını kısıtlaması devlet bütçesini korumayı amaçlasa da toplumda kabul edilebilirliğini sağlamak ve yasağı açıklayabilmek adına halka verdiği sosyo-ekonomik zarar tampon vazifesi görmüş olmalıdır[305]. Çin'de de 1260-1294 arasında ortak tacirlerin alışverişlerinde ve vergi sorumluluklarında devlet denetimi getirilerek uygulandığı süreçten geçmiştir[306].

Vezirler mâliyeyi kontrol eden en üst düzey görevli olarak devlet ve tacirler arasında aracı konumunda olmaları nedeniyle ticarette kritik pozisyonlara sahiplerdi. Bunun yanında pek çok vezir de ticaretten gelmekteydi. Sa'dü'd-devle, Sadrü'd-dîn-i Zencânî, Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî ve Tâcu'd-dîn 'Ali Şâh-ı Gîlânî tacir kökenli vezirlerdendi. Özellikle Reşîdu'd-dîn Fazlullâh o kadar zengindi ki sahip olduğu gayrimenkulleri Kâbil'den Sivas'a kadar uzanmaktaydı[307]. Bu kadar servetin ciddi bir bölümünü ticaretten kazanmış olmalıyken, geniş bir coğrafya üzerinde benzeri görülmemiş mülklerinin amaçlarından biri de naipleri aracılığı ile yürüttüğü ticarî bağlantıları kontrol etmekti. Kendi ağzından bir defasında 2.500.000 dinar altını *emin tacirler* diye adlandırdığı kişilere yabancı ülkelerde ticaret yapmaları için emanet ettiğini aktarmaktadır. Onun ticaret yapmak için parasını verdiği ortakların başını Mevlânâ Şemsü'd-dîn-i Eberkûhî çekmektedir[308]. Yezd'deki işlerini Mecdü'd-dîn,

---

303 Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 405; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 255.
304 Reşîdu'd-din, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. A. Alizâde, 525.
305 Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Teşkilât-ı pişe-verî der-'ahd-ı İlhanân," *Faslnâme-yi ilmî Pejûheş-i Târîhnâme-yi İrân ba'd ez-İslâm* S.1, (1389), 52.
306 İsenbike Togan, "Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret ve Ortak Tüccârları," *Toplum ve Bilim*, no. 25/26, (1984), 74.
307 Ankhbayar Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezaret*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016), 352-3.
308 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 215.

Hindistan'dakini işlerini Hâce İkbâl Mansûrî yürütmekteydi[309]. Kendi nâibi ve Anadolu Müstevfîsi Hâce Celalü'd-dîn-i Sivasî ile yazışmalarında da başka bir ticarî faaliyetinden bahsedilmektedir. Hâce Ahmed isimli taciri bir defasında hem ticaret ve diplomatik amaçlı Mağrib'e göndermiştir. Yazışmadan Reşîdu'd-dîn'in ilk defa ticarî amaçla bölgeyle temas kurduğu ve hatta yeni ticarî güzergâhlar veya girişimler arayışında olduğu anlaşılmaktadır. Mağrib uleması ve ileri gelenleri bu ziyaret sebebiyle Reşîdu'd-dîn'in varlığından haberdar olarak memnuniyetlerini dile getirmişlerdir. Ayrıca Reşîdu'd-dîn ile daha fazla yakınlık kurma ve ticarî ortaklıklar tesis etme niyetleri olmasına rağmen sermâye yetersizliği nedeniyle girişim başlatamamışlardır. Bunun yerine Malikî mezhebince kıymetli olan pek çok kitap hediye etmekle yetinmişlerdir. Hâce Ahmed'in hangi diplomatik görevlerle gittiği bilinmemekle birlikte mâliyenin ortağı olup olmadığı da belirsizdir[310]. Ancak bu dönemde büyük tacirlerin daha küçük çaplı ticaret yürüten kişileri sermâye ile destekleyerek uzak mesafeli kervan ve deniz seferlerini böyle bir ortaklık sayesinde organize ettikleri anlaşılmaktadır. Hâce Ahmed de böyle bir ortaklık yükümlülüğü ile Reşîdu'd-dîn'in acentası olmuştu. Onun aslen Anadolu'da faaliyet gösteren bir tacirken Reşîdu'd-dîn'in finansörlüğü ile Kuzey Afrika'ya gittiği oldukça güçlü ihtimâldir. Çünkü *Nüzhetü'l-kulûb*'taki kayıtlarda Zara-Sivas arasında yer alan ribatın bânîsi Hâce Ahmed[311] olduğunu da göz önüne aldığımızda, Reşîdu'd-dîn'in Anadolu Müstevfîsi Celâlu'd-dîn-i Sivasî ile yazışmasında bahsi geçen tacir ile aynı kişi olması yüksek ihtimâldir. Böylelikle onun Anadolu'nun yerli taciri olmasının yanı sıra vezirin ortağı olduğu da netleşmektedir.

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh ticarî ağa sahip olmasının yanında devlet adamı olduğu için kanunlara uymanın önemini pek çok ifâdesinde vurgulamaktadır. Bu anlamda Basra hâkimi olan Sunkur Bavurci'ye yazmış olduğu mektupta halka ve çeşitli meslek gruplarından olan kişilere iyi davranması ve yasalara aykırı şekilde hareket edilmemesini nasihat ederken tacirler için şöyle demektedir: "*…Halkların umumuna yararı ulaşan tüccâr, muamelelerinde memnun ve hoşnut olsunlar. Zulüm ve zorluk içeren taleplerden korunmalarının lüzum olduğunu bilsinler…*"[312]. Köle ticaretine oldukça yatırım yapan ve bu anlamda

---

[309] Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 176.
[310] Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 226.
[311] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 183-4.
[312] Reşîdu'd-dîn*, Sevânihu'l-efkâr,* 13.

Basra Limanı ile çok fazla çalışan vezirin asıl yatırımları Tebriz ve civarına olmuştur. Irak çıkış kapısında yer alan Serkis Çinan (سرکیس چینان) Kervansarayı ve Fethâbâd bölgesinde kendi inşa ettirdiği anlaşılan Fethâbâd-ı Reşîdî kervansarayının hamamlarında kullanılmak üzere altyapı çalışmasıyla ve su kanalı projesi ile dahi ilgilenmişti[313].

Argun Han zamanında yaşanan kısa süreli bir iç savaş, tacirlerin dokunulmazlığı hususunda İlhanlı iktidarının duyduğu hassasiyeti yansıtmaktadır. Abâkâ Han bizzat katıldığı Gîlân seferinde az kalsın hayatını kaybediyordu. Atından düşmesine rağmen Lor atabeği Yusuf Şâh onun hayatını kurtarmıştı. Bu durum her ikisi arasındaki yakınlaşmayı arttırsa da yeni hükümdar Argun Han ile Lor Atabeği'nin ilişkisi bir müddet sonra bozuldu. Yusuf Şâh İlhan nezdine gelerek bağlılığını sunmak yerine üzerine gönderilen birlikler ile savaşı tercih etmişti. Bu savaşta beraberindekilerle öldürülünce sahip olduğu ne kadar mal ve mücevher varsa yağmalandı. İlhanın dîvânına çalışan ortak tacirler ve zengin Yahudiler her ne kadar bu savaşta iki taraf arasında sıkışmışlarsa da İlhan, Lor Atabeği'ne çalışan Yahudilerin katline ve mallarının hazineye aktarılmasına karar vermesine rağmen ortakların canını bağışladı[314].

Tacir kökenli vezirlerden olan Tâcu'd-dîn-i 'Alişâh kariyerinin ilk dönemlerinde mücevher ticareti yaparak Moğol sarayı ile yakın ilişkiler kurmuştur[315]. Ülke içinde somut yatırımlar da yaparak güzergâhlar üzerinde han ve ribatlar inşa ettirdi[316]. Onun Karabağ-Tebriz yolu üzerinde toplamda üç adet, Tebriz-Sultâniye yolu üzerinde bir ribat yaptırdığı bilinmektedir. İlki Berzend'den 18 km uzaklığındaki Ribat-ı Elvan; ikincisi ise aynı yolun devamında Aher şehri civarında kalan Füruçay deresinde; üçüncüsü ise Tebriz ile Dih-i Ermeniye arasında kalmaktadır. Sonuncusu ise Zencân-Tebriz arasındaki Nikbay ribatıdır[317].

---

313 Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedanî, *Vakf-nâme-yi Rab'-i Reşîdî*, neşr. Muctebâ Mînovî-İrec Afşâr, (Tahrân, 1977), 204-5.
314 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 273; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 249-253.
315 Ankhbayar Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezaret*, 250.
316 Nâsiru'd-dîn Munşî-yi Kirmânî, *Nesâ'imu'l-eshâr ve letâ'imu'l-ahbâr*, neşr. Mir Celâlu'd-dîn-i Hüseynî Urmevî, (Tahran, 1364), 117.
317 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 182.

Ticaret yolları üzerinde yaptırdıkları ribatlarla ticareti destekleyenlerden biri de Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın çocukları Gıyasü'd-dîn ve Celalü'd-dîn'dir. Nikbay Ribatı'nı geride bıraktıktan sonra Serçem adlı bölgede birer tane ribatları vardır. Bir diğer İlhanlı Veziri Sadü'd-dîn-i Sâveci'nin de yaptırdığı ribatlar bilinmektedir. Onun yaptırdığı ribat ise Aher ile Dih-i Ermeniye arasında yani Tâcu'd-dîn-i 'Ali Şâh'ın bu mesafelerde yaptırdığı iki ribatın arasında kalmaktadır[318].

Tacirlerin ülke içinde en büyük müşterisi dîvân, ordu ve Hatun ordalarıydı. Özellikle hanedanın erkek ve kadın üyelerinin Moğol boylarının fertleriyle çok sık evlilik yapması Moğol kadınları arasında gösteriş, azamet ve asalette birbirlerine rakip hale gelmesine neden olmuştur. Bu durum her türden emtianın ulaşılabilirliğinin arttığı Moğol ulusları çağında Hatun ordaları ile alışverişi tacirler açısından kârlı hale getirmiştir. Hatunlar sadece emtia tedariği ile yetinmemişler ticarette yaşanan kârın son derece farkında olarak tacirlerle ortaklık kurmuşlardır. Kurulan ortaklık Gâzân Han'ın Cemâlü'd-dîn ve oğlu Fahrü'd-dîn Ahmed et-Tayyibî ile kurduğu ortaklık ağı ile benzer genişlikte olmuştur. Ortaklık bağının kurulmasının bir sebebi yüksek kâr olurken aynı zamanda bu girişim sayesinde onları himaye ederek yolculuk boyunca yaşadıkları zorlukları en aza indirmişlerdir. Sadece İpek Yolu değil, Fârs Körfezi'ni aşarak Hindistan ve Çin ile ticaret yapmışlardır. 1340'da hatunlar ile kurulan iki ortaklığın bazı detaylarına ulaşılmaktadır. İlki Hâce Zeynü'd-dîn isimli ortak tacirdir. Kendisi Körfez'de çalıştığı sanılmaktadır. Orda'ya Hürmüz'den gelmiştir. Başkente vardığında ise iaşesi için 300 dirhem[319] koyun eti ve 100 menn[320] ekmek tahsis edilmiştir. Bir diğer ortak tacir ise Hâce Cemâlü'd-dîn'dir. İpek Yolu üzerinde ticaret yapmış olması çok muhtemeldir. Orda'ya Semerkand'dan gelmiştir. Begüm Hanım isimli bir hatunun ticarî işlerini görmektedir. Sadece bir defada 300 dirhem koyun eti, 50 menn ekmek tahsis edildiği bilinmektedir[321].

---

[318] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 182.
[319] Dirhem 3.2-3.3 gr ağırlığındaki ağırlık birimidir. Gazan Han zamanında 3.22 gr olarak sabitlenmiştir. Bkz. Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, 8; Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 499.
[320] Ortaçağ İslâm dünyasında ve İran coğrafyasında üç kalıp menn çok popülerdi. Büyük menn 3000 gr, orta menn 1920 gram, Moğol döneminde çok sık kullanılan küçük menn ise 833 gramdır; Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, 20.
[321] el-Mâzenderânî*, Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, 270.

Tacirler fonksiyonlarına göre gruplara ayrılmaktadır. Öncelikle ticaretle uğraşanların hepsi sıradan mal alıp satan tacir statüsünde değildir. Emtia ticareti yapanların dışında paranın ticaretini yapanlar da vardı. Özellikle Sahib-i Dîvân Cüveynî zamanında dîvân ve ordu ile ticaretin çok kârlı olduğu dönemde bundan yararlanmak isteyen ama sermâyesi yetersiz olan tacirler borçlanma yoluna başvurmuşlardır. Bu türlü ticaret de borç veren tacirlerin ya da diğer bir deyişle tefecilerin sayısını arttırmıştır. Kredi veren tacirlerin kazançları o kadar büyük çaplı olmalı ki emtia alıp satana "küçük tacir" denirken, kredi veren tacire de "büyük tacir" denmiştir[322]. Şehirler arası veya ülkelerarası çalışanların yanında sadece müşteri ve ulaşım ağı şehir içini kapsayanlar iki grubu oluşturmaktadır. Bunlara kaynaklarda bazen *pişeverân* denmektedir. Çoğu zaman emtiayı atölyede üreten *muhterife* olarak anılan grupla aynı kişilerdir. Bundan dolayı da aynı pek çok defa aynı anlamda kullanılmaktadır[323]. Tacirlerin üreticiyle veya müşteriyle sahip olduğu ilişki ağından öteye geçtikleri de anlaşılmaktadır. Konya'daki Mevlevî dergahına Tebriz'den gelen tacirlerin varlığı bilinmekle birlikte, Fârs Körfezi'nde Hindistan ile ticaret yapan bazı tacirlerin de Kâzerûnî tarikatı ile bağlantıları olduğu bilinmektedir[324]. Kısaca şehirlerde yakın temaslar tesis etmek isterken dinî gruplarla yakın ilişkilerinin çıkarlarına olumlu tesirlerini görmek adına hareket ettikleri anlaşılmaktadır.

1.2.2. et-Tayyibî Ailesi ve Melikü'l-İslâm Cemâlü'd-dîn

İlhanlı Devleti, Moğol İmparatorluğu'nun diğer şubeleri gibi ticarete ve tacirlere destek vermeyi ekonomik politikaları zorunlu kıldığı için benimsemiştir. Devletin 13. ve 14. yy.ına damga vuran en önemli sermâyedarları et-Tayyibî ailesidir. Ailenin en önde gelen ismi Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî[325] sadece bir tacir değil, devletin mâlî politikasına hizmet eden bir devlet adamı ve aynı zamanda da Tebriz'in tesis ettiği Moğol ideolojisinin de Fârs Körfezi'nde temsilciliğini yapmıştır. Etki alanı sadece Körfez ile sınırlı değil, Fârs Eyaleti, Hindistan, Çin, Yemen ve hatta Tebriz'deki hükümdar ordasını da içine almaktadır. Argun, Geyhâtu, Baydu, Gâzân ve Olcâytû döneminde devletin en önemli taciri olarak ailesi ile birlikte ticarî, siyasî, askerî, mâlî, diplomatik vazifeler üstlenmiştir.

---

322 Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Mogûl,* 92.
323 Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Caygâh-ı bâzarîyyân der-iktisâd u câmia-yı 'asr-ı İlhanân," 52-53.
324 Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Mogûl,* 92.
325 Suriyeli müellif İbnü's-Sukâî, biyografi eserinde Cemâlü'd-dîn İbrahim es-Sevamilî (جمال الدين ابراهيم السواملي) olarak tanıtmaktadır. İbnü's-Sukâî, *Tâlî Kitâbi*, *Vefeyâti'l-a'yân*, 32.

Cemâlü'd-dîn[326] 1236 yılında Abbâsî Devleti'nin egemenlik sürdüğü Irak'ın Vâsıt şehrine bağlı Tayyib (الطيب) kasabasında doğdu. Babası Muhammed b. Sadi et-Tayyibî Bağdat'ta çömlek yapımı ve ticaretiyle uğraşmıştır[327]. Ticaret ile ilişkisi aileden gelen Cemâlü'd-dîn, Bahaü'd-dîn-i Cüveynî'nin valilik yaptığı İsfahân'da pazardan sorumlu memur olarak çalışmıştır[328]. Ardından da bilinmeyen bir zamanda Fârs Körfezi'ne taşınmıştır. Kardeşi Takîu'd-dîn 'Abdu'r-rahmân ile birlikte ticarî amaçlı uzun deniz yolculukları yapmıştır. Takîu'd-dîn daha çok Hint ticaretine odaklanmış olmalı ki, dönemin Ma'ber'de iktidarda bulunan Pandyar hanedanı tarafından bir süre sonra istihdam edilmiştir. Cemâlü'd-dîn ise 1260'larda Moğolların Fârs yöneticisi ve zamanın en önemli tacirlerinden olan Şemsü'd-dîn et-Taziku'nun Çin-Hindistan ve Avrupa ile olan ticarî temaslarını kurarak yönetmeye başlamıştır[329].

Takîu'd-dîn'in Ma'ber'deki hızlı yükselişi sadece onun değil, kardeşi Cemâlü'd-dîn'in de kariyerini etkiledi. Hint-İran ticaretinin dominant karakteri haline gelerek kısa sürede ticarete tekel konumuna eriştiler. Vassâf da Fars Körfezi ticaretinde Ma'ber'e çok ciddi önem atfetmiştir. Ona göre Çin, Maçin, Hindistan'dan toplanan emtia Fârs Körfezi, Irak, Horâsân, Anadolu ve Avrupa'ya Ma'ber'den nakledilmekteydi. Bundan dolayı oraya Hindistan'ın "mesâbet-i kelîli" (tacının merkezi) adını vermektedir. Onun bu ifâdesinden anlaşıldığı kadarıyla Ma'ber doğu emtiasının batıya taşınması açısından bu dönemde tam bir aracı konumdaydı. 'Abdullâh-i Kâşânî'nin, *'Arâ'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib* adlı eserine göre bugünkü Endonezya, Bangladeş, Malaka ve Sumatra'dan getirilerek Tebriz pazarlarında fiyatlanan emtianın işte bu şekilde Ma'ber'den toplanarak transfer edildiğini tahmin etmekteyiz[330]. Ayrıca Kâşânî'nin eserini kaleme aldığı 1300 yılında Takîu'd-dîn et-Tayyibî'nin hâlâ vezaretteki görevine devam etmesi de Vassâf'ın verdiği bilginin güncelliğini ve iddiamızı güçlendirmektedir. Takîu'd-dîn ise vezirliğe kadar yükselmişti ve

---

326 Cemâlü'd-dîn'in etnik kökeni konusunda gerek Vâsıt'ın yerlisi olması ve gerekse *Şîrâznâme*'nin müellifinin "Cemâlü'd-dîn-i Arap" şeklinde hitap etmesinden dolayı Arap asıllı olduğu sonucuna varmaktayız. Bkz. Ebû'l-Abbas Muînü'd-din Ahmed Şihâbü'd-dîn Ebu'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, neşr. İsmâil Vâiz Cevâdî, (Tahran, 1350), 99.

327 Matanya Gill, "Jamaladdin al-Tibi, The Iraqi Trader Who Traversed Asia," 177; İbnü's-Sukâî, *Tâlî Kitâbi*, *Vefeyâti'l-a'yân*, 32.

328 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 62.

329 Matanya Gill, "Jamaladdin al-Tibi, The Iraqi Trader Who Traversed Asia," 179.

330 Ebû'l-Kâsim 'Abdullah b. Muhammed el-Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*, neşr. İrec Afşâr, (Tahran, 1386), 256, 258 ve 260.

ülkenin ticarî organizasyonlarını yürüterek, sirkülasyonu sağlamaktaydı. Kendisi de mâliyeci olduğu için sirkülasyonun detaylarına şüphesiz hâkim olan Vassâf, onu tanımlarken “Melik’ül-a’zam merzûban el-Hindî” ifadelerini kullanmıştır[331].

Cemâlü’d-dîn’in çok zengin bir tacir olarak ortaya çıkması ailesinden kalma çömlekçilik mesleğini aşan bağlantıları ve kabiliyeti sonucunda gerçekleşmiştir. Onun zenginleşmesi Abâkâ Han döneminde mâliyenin ortaklar ile yakın ilişkiler ve cüretkâr yaklaşımlarıyla da yakından ilgiliydi. Şemsü’d-dîn et-Taziku, Şemsü’d-dîn-i Cüveynî ve Suguncak Noyan’a olan hizmetinin başarısı onu daha ileriye taşımıştır[332]. İlk kez -zamanında Hülâgû Han ile yakın ilişkileri bulunan- yerli tacirlerden et-Taziku adına çalışması Moğol sarayı ile tanışmasına yardımcı oldu. Ardından Cüveynî ve Suguncak Noyan ile inci dalgıçlığı ve ticaretinde bir defaya özel ortaklık tesis etti. Onlardan 60.000 dinar değerinde emtia alarak körfeze geri dönmüştü. Sadece dalışları organize etmemekte, çıkartılan incileri ustalar vasıtasıyla işlenmesini sağlamaktaydı. Bu ortaklık girişiminde Tebriz’e tekrar gittiğinde getirdiği emtianın ticarî değeri 360.000 dinar olarak belirlenmişti. Bu işten kârını da Şîrâz gelirleri üzerine yazılan bir beratla tahsil etti[333].

Cemâlü’d-dîn’in Tebriz dışındaki asıl ünü ise Kîş’teki yöneticiliği ile buradan yürüttüğü ticaret ağı ve körfez siyasetinde izlediği rol ile daha da artmıştır. Fârs Körfezi’nin en önemli adalarından biri olan Kîş 12. yy.da Benî Kayser ailesi tarafından yönetilmekteydi. Atabeg Ebû Bekir deniz kuvvetleri olmadığından Hürmüz yöneticisi Seyfü’d-dîn’nin donanması ile Kîş’i ele geçirmesini istedi. Ancak Seyfü’d-dîn adayı ele geçirmesine rağmen Ebû Bekir ile anlaşmasına sadık kalmadı. Salgurlular adayı zor kullanarak Hürmüzlülerin elinden aldı. Böylelikle Kîş 1230’dan 1286-7’ye kadar da Fârs hükümdarları olan Salgurlulara bağlı kaldı. 1272’de ada tekrar Hürmüz’den saldırıya uğrasa da Şîrâz’ın askeri yöneticisi Suguncak Noyan 1 yıl sonra tekrar kurtarmayı başardı[334]. Cemâlü’d-dîn’in ise tam olarak ne zaman Kîş’in hâkimliğine

---

[331] Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu’l-emsâr ve tezciyetu’l-a’sâr (Târîh-i Vassâf),* 301-302.

[332] Cemâlü’d-dîn’in çocuklarından birine Şemsü’d-dîn ismini vermesi onun et-Taziku veya Cüveynî’ye olan bağlılık ve sıcak ilişkisine atfettiğine dair bir işaret olabilir. Bkz. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 99.

[333] İbnü’s-Sukâî, *Tâlî Kitâbi*, *Vefeyâti’l-a’yân*, 32-33.

[334] Ralph Kauz, “The Maritime Trade of Kish during the Mongol Period,” *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. L. Komaroff, (Leiden, 2006), 57.

yükseldiğini tespit edememiş olsak da 1281'den sonra Kîş ve körfezin ciddi bir bölümünü tedricen onun kontrolüne girmiş olduğu düşünülmektedir[335]. Geyhâtû iktidarı Cemâlü'd-dîn için hem siyasî hem de ekonomik açıdan dönüm noktası olmuştur. Detaylarını bilmesek de Argun Han zamanında tahminen Kîş'in gelirlerinin uhdesini almasıyla başlayan mukataa sorumluluğu, 1292 yılında kendisine 4 senelik için 4 bin tümen (40 milyon) karşılığında Fârs'ın incü ve dalay gelirlerinin mukataası verilmesiyle genişledi. Bunun yanında Melikü'l-İslâm lakabı ve kapısında üç nevbet çaldırma hakkı tanındı. Ona verilen ödünler ciddi bir yerel siyasal güç haline geldiğini göstermektedir. Vergi görevini uhdesine alması ile Tebriz'den Fârs'a vergi memurları gönderilmedi. Vassâf bu durumu halkın üzerindeki zulüm elinin yok olması şeklinde tanımlamaktadır[336].

Fârs mukataasını almasından sonraki geçen süreç Cemâlü'd-dîn'in çok sık defa ordaya çağrılarak yargıya çekilmesine şahit olacaktır. Buna neden olan ise, Sadrü'd-dîn-i Zencânî'nin vezirliği döneminde mâliyenin üst düzey memuru ve İran tarihindeki ilk kâğıt para olan çavın yürürlüğe girmesinde ciddi derecede etkisi olan İzzü'd-dîn Muzaffer ile yaşadığı gerginliktir. Vassâf bu gerilimin kaynağını İzzü'd-dîn'in Fârs'ın istîfâ makamına atandıktan sonra Cemâlü'd-dîn'e karşı duyduğu kıskançlık olarak açıklamaktadır[337]. Ancak bu kanaatin oluşmasının sebeplerinin başında tacirin Şîrâz'da çok sevilmesinin yattığı açıktır. Şîrâz'ın yerlisi olan müellif pek çok yerde Cemâlü'd-dîn'e sempati ile bakan ifadelere sahiptir. Bunun yanında sonraki yönetimlerin Sadrü'd-dîn-i Zencânî ve memurlarına karşı yoğun eleştirilerinin bulunması, Vassâf'ın da politik bir duruş almasına sebep olmuştur.

Geyhâtû henüz daha iktidardayken İzzü'd-dîn Muzaffer, Cemâlü'd-dîn'in 100 tümen altın (1 milyon dinar) ve 1500 men inci tutarındaki eksik bedelin ödenmesi gerektiği şeklinde ihtarda bulunarak ona 10 gün süre verdi. Cemâlü'd-dîn de kendi hazinesinden 30 tümen (300 bin dinar) merkeze teslim etmek zorunda kaldı. Ancak kısa süre sonra bu uyuşmazlıkta Melikü'l-İslâm'ın haklılığı ortaya çıkmış, ödeme kararının iptali ve suyurgamışı içeren bir yarlıg yayınlanmıştır[338].

---

335 Ralph Kauz, "The Maritime Trade of Kish during the Mongol Period," 58.
336 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 268-9.
337 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 320-334; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* 202-203.
338 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 268-9.

Geyhâtû'nun ölümünden sonra tahta geçen Baydu Han her bir eyalete Moğol emirlerini hâkim olarak atamaya başladı. Fârs ve Şebânkâre'ye de Koncukbal'ı görevlendirdi. Ancak bu esnada Cemâlü'd-dîn'in görev değişikliği veya yetkilerinin kısıtlanması ile ilgili bir bilgiye sahip değiliz. Aksine bu esnada Vassâf onun başkentte bulunduğu bilgisini vermektedir. Baydu Han'ın kısa süren iktidarında devlet nezdindeki öneminin daha da arttığı ve anlaşıldığı muhakkak olmalı ki, İlhan ona düşmanlık güden İzzü'd-dîn Muzaffer ve Kurmuşi Kürkan'ı tutuklatmıştı[339]. Yargılamadan sonra gerçek ortaya çıktı, İzzü'd-dîn Muzaffer suçunu itiraf etti. Cemâlü'd-dîn'in hazineye ödemesi gereken 150 bin dinarı zimmetinde olduğunu aktarmasına rağmen Melikü'l-İslâm onu affetti, İzzü'd-dîn de bir daha onun aleyhinde iş çevirmeyeceğine dair söz vererek canını kurtardı[340]. Böylelikle merkezî hazinenin gelirlerini arttırmaya yönelik eyaletle yaşadığı mücadele de geçici süreyle durdu.

Geyhâtû dönemi ile birlikte Cemâlü'd-dîn sadece iç siyasette değil, dış siyasette de etkin olmaya başladı. Fârs Körfezi'nin en önemli limanlarından biri olan Hürmüz'ün iç işlerine karışma imkânı elde etti. Onun bu siyaseti bazen olumsuz sonuçlar doğurmuş bölgenin en büyük ticarî adası olan Kîş'in aralıklı olarak iki kez yağmalanmasına yol açmıştır. Hürmüz'ün hükümdarı Mahmûd el-Kalhâtî öldükten sonra yerine oğlu Nusret geçti. Ancak onun hükümdarlığını tanımayan kardeşi Rüknü'd-dîn Mesut ağabeyine karşı askerî harekâta girişerek şehri ondan aldı. el-Kalhâtî ailesinin bu iç mücadelesinden faydalanan ve onlara hizmet eden emir Bahaü'd-dîn Ayaz, el-Kalhâtî iktidarına askerî darbe ile son vererek adaya yerleşti. Cemâlü'd-dîn'in de bu mücadele esnasında körfezdeki en büyük ticarî rakibi olan el-Kalhâtîler yerine doğal olarak Ayaz'ı desteklediğini görmekteyiz. 1292/1293 yılında Rüknü'd-dîn'in Hürmüz'ü geri almak için giriştiği saldırıda Ayaz kaçarak Kîş'e sığındı. Cemâlü'd-dîn ile Rükni'd-dîn'in donanması karşı karşıya geldiğinde ise, Hürmüz hükümdarı askersiz kalan Kîş'e saldırdı. Vassâf bu saldırı ve yağmanın 200 tümen (2 milyon dinar) altın, pek çok ipek ve çeşitli kumaşlar ile pek çok emtiaya el koyduklarını, dışarıdan

---

[339] Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 273; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 182.
[340] Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 320-334; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 202-3.

ticaret için gelen tacirlerin de emtiasının gasp edilmesine neden olduğunu aktarmaktadır[341].

Cemâlü'd-dîn'in desteğini alan Bahaü'd-dîn Ayaz tekrar saldırıya geçerek Hürmüz'ü geri alabildi. Bölgede sikkeyi ve hutbeyi Melikü'l-Muazzam Fahrü'd-dîn Ahmed et-Tayyibî adına okutmaya başladı. Bu durum, Hürmüz'ün en azından bir süreliğine Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî'nin vassalı haline geldiğini ortaya koymaktadır[342].

Gâzân Han, tahtı Baydu Han'dan devraldıktan sonra Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî'nin hem körfezdeki siyaseti hem de Moğol ordasındaki konumu istikrarsız bir döneme girmiştir. 1295/1296 yılına gelindiğinde Hürmüz hükümdarı Bahaü'd-dîn Ayaz bağımsızlık kıpırdanmaları göstermişti. 1296 yılında ise İlhan tarafından Ayaz'ın Hürmüz'den atılması için ferman yayınlandı. Bu durumu fırsat bilen Rükni'd-dîn bu kez Ayaz'ı devirmek için Cemâlü'd-dîn ile iş birliğine girişti. Kirmân, Fârs vb. bölgelerden toplanan asker ve techizat ile ordu meydana getirildi. Vassâf bu süreçte 21 tümen altının (210 bin dinar) harcandığını ifâde etmektedir. Ayaz iki taraftan sıkıştırılmasına rağmen ablukadan kurtularak o esnada savunmasız kalan Kîş'e saldırdı. Üç gün boyunca şehri yağmaladı. Şehir halkı ise anakaranın sahillerine kaçarak canlarını kurtarabildi[343]. Ayaz ve Melikü'l-İslâm arasındaki bu çatışmanın nedeni liman rekabetiydi[344]. Çünkü doğu emtiasının Irak ve İran'a taşınmasını sağlayan ve Fârs Körfezi'nde yer alan iki ticaret merkezi vardı: Hürmüz ve Kîş. Her ikisi stratejik özelliklerinden dolayı birbirlerine doğal rakip konumundaydılar. Tarihsel veriler de bu rekabeti sürdürdüklerini göstermektedir.

Cemâlü'd-dîn Hürmüz üzerinde nüfuz mücadelesi içindeyken 1295/1296'da Gâzân Han tarafından Fârs'ın kara ve deniz mukataasını devraldığına dair ferman yayınlandı[345]. Ancak mâliyenin hesaplarında Fârs gelirleri üzerinde

---

341 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 297; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 182.
342 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 297; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 182.
343 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 298; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 183-4. Vassâf ikinci yağmanın ardından adada sadece bir balıkçının yaşamaya devam ettiğini söylemektedir.
344 Ralph Kauz, "The Maritime Trade of Kish during the Mongol Period," 59.
345 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 298; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 183-4.

açıklar sebep gösterilerek İzzü'd-dîn Muzaffer tarafından yeni bir hamle başlatılmıştır. Her ne kadar Cemâlü'd-dîn'e karşı yürüttüğü muhalefeti nedeniyle Baydu Han'ın hükümdarlığı zamanında sorguya çekilse de hâlâ görevde bulunan İzzü'd-dîn Muzaffer bu defa Gâzân Han nezdinde Cemâlü'd-dîn aleyhine propagandasına devam etti. İlhan suçlamaları açığa çıkartmak için Şîrâz'a atanmış olan Hürkudak'ı soruşturma için görevlendirdi. Melikü'l-İslâm'a da kısa süre sonra Tebriz'e gelmesi için çağrıda bulunuldu. Cemâlü'd-dîn'in yargıya çekilmesinin bir başka gerekçesi olarak Gâzân Han'ın mâlî denetimden ödün vermeme politikasının yatması en güçlü ihtimâl olarak öne çıkmaktadır. Çünkü Cemâlü'd-dîn her şeyden önce mâliyenin en büyük ortağıydı. Ordaya vardığında Şerafü'd-dîn Muhlis es-Simnânî yeni azledilmişti ve üç gün sonra da Vezir Cemâlü'd-dîn-i Destgerdanî yasaya çarptırıldı. Vezaret makamına ise Ekim/Kasım 1296'da tekrar Sadrü'd-dîn-i Zencânî atandı. Cemâlü'd-dîn'in Moğol sarayındaki ilk yükselişi, ticaretteki başarısı ve değerli hediyeler ile İlhan ve ailesinin gönlünü almasından kaynaklanmıştı. Bu kez de yargıya çekilmeden önce Gâzân Han için büyük bir ziyafet tertip etti. Daha önce eşi benzeri görülmemiş sırmalı kumaşlar, mücevherler, 100 kadar ahte, inciler, altın ve gümüşten kâseler, Çin ve Hindistan'dan gelen pahalı emtiayı hediye olarak İlhan'a sundu. Bu durum aslında Moğol dönemi iktidar-sermâyedar tipik ilişkisine dair en organik örnektir. Çünkü sermâye kontrolünün söz konusu olduğu böyle bir dönemde devasa ticaret ağına sahip olarak aşırı zenginleşen yatırımcıdan maddî feragat beklenmesi hem olağanken hem de onun iktidar tarafından sahip olduğu olanakları devam ettirmenin meşru yollarından biriydi. Bölgenin tüm muhasebe defterleri açıldığında Cemâlü'd-dîn bir kez daha aklandı. Mukataa üzerinde hesaplama yapıldıktan sonra Melikü'l-İslâm'ın 1.700.000 dinar alacaklı olduğuna ikna olundu. Bu miktarın tazmin edilmesi için gelecek yılın mukataası devredildi. Ayrıca buna ek olarak Irak-ı Arap, Basra ve Vâsıt'ın gelirlerini üç yıllığına Şebânkâre ve Şîrâz'ın deniz ve karasının dalay ile incü gelirlerinin mukataa görevini aldı. Bunların yanında özel hil'at, Hüsrev kılıcı, beş adet pâyze ve aslan kafası hediye edilerek gönlü alındı[346]. Vassâf onun nüfuzunu giderek genişletmesiyle ilgili, İlhanın bir inayetiyle Şîrâz, Bağdat, Kîş,

[346] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 335-8; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 204-5

Bahreyn ve Hindistan'a kadar onun etki alanına girdiği şeklinde yorumlamaktadır[347].

Her ne kadar Melikü'l-İslâm etki alanını ve ticarî ağını Irak'a kadar genişletme imkânı bulsa da ve 1297-1298 yılı sonlarında Gâzân ona iltifat gösterse de bazı emirler Melikü'l-İslâm'a karşı aldıkları tavrı yumuşatmamışlardır. Cemâlü'd-dîn bir defa daha tüm hesapları Gâzân Han'ın huzurunda açmak zorunda kaldı. Sonuç olarak 540 tümen (5 milyon 400 bin dinar) dîvâna borçlu olduğunu İlhan'a iletildi. İlhan rencide edilmeden bu rakamın ondan alınmasını emretti. Cemâlü'd-dîn'in kendi hesaplarının doğru olduğuna dair yapılan itirazı ise sonuç verdi. Şîrâz vergi memurunun uhdesindeki rakam da sonradan eklenince hesap açığı kapandı. Gâzân Han dönemindeki bu ikinci teftişten de aklansa da gelecek yılın mukataa vazifesini bırakma kararı aldı. Onun vazifeden çekilmesiyle doğan boşluğu kapatmak için bölgenin kara ve deniz mukataası on altı parçaya bölünerek farklı kişilere 3 yıllığına toplamda 10 milyon dinar karşılığında verildi[348]. Cemâlü'd-dîn'in sadece sıradan bir tacir değil aynı zamanda mâliye için çok önemli bir ortak olduğu terk ettiği iktâlardan anlaşılmaktadır. Ortada bir yolsuzluk olup olmamasından bağımsız, bütçe açığının yaşandığı sıralarda mâliyenin Cemâlü'd-dîn'e soruşturma açmasının birinci sebebi yam sisteminin bozulması ve sûistîmallerin de etkisiyle giderlerin gittikçe artarak merkeze planlanandan daha az vergi miktarının gönderilmesidir. Bu durum Gâzân Han zamanında bir dizi reform ile Sadrü'd-dîn-i Zencânî'nin müdahalesiyle çözülecektir. İkinci sebebi ise siyasî iktidarın denetim çabası ve tahminin üzerinde zenginleşmesinden kaynaklı olmalıdır. Özellikle tacirlerin ekonomik büyümelerinden faydalanmaya yönelik siyasetin ve ortaklık hukukunun yürütüldüğü Moğol iktidarında uluslararası sevkiyatlarla yüksek kâr elde eden tacirleri ülke içinde tamamen bağımsız hareket etmelerine izin vererek yatırımlarını tümünü kendi iradelerine teslim ettikleri düşünülemezdi. Şehzade Gâzân'ın Baydu Han'a karşı isyan ederek askerî harekât başlattığı sırada mücadeleyi finanse etmek için Şîrâz'dan incü gelirleri adı altında 1 milyon dinar nakit göndermeleri istenmişti[349]. Göründüğü gibi olağan veya olağanüstü

---

[347] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 340.
[348] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 348-9; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* 210-1.
[349] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 317; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* 193.

durumlar farketmeksizin mâliyenin ortağı olan tacirlerden her durumda elini taşın altına sokması beklenmiştir.

Melikü'l-İslâm kendisine karşı merkezdeki muhalefetin de etkisiyle birlikte Gâzân döneminde üçüncü bir soruşturma geçirecektir. Uhdesindeki son iktâ olan Kîş, 1297 yılı başından 1302 yılı sonuna kadar her yıl 70 tümen altın (700.000 dinar) karşılığında Cemâlü'd-dîn'e verilmişti. Ancak hesaplar açıldığında o, başkente Kîş için yıllık 40 tümen (400.000 dinar) altın verebileceğini bildirdi. Bu durumu fırsat bilen ve onunla eskiden beri aralarında düşmanlık bulunan Nurü'd-dîn Ahmed b. Seyyâd isimli bir rakibi İlhan'a, Kîş'in gelirlerinin ve inci dalgıçlığı gelirlerinin toplamda yıllık 130 tümen (1. 300.000 dinar) altın değerinde olduğunu ve vazifeyi takdim ederlerse bu meblağı ödeyebileceğini taahhüt etmesiyle 1302 yılından itibaren Kîş'in üzerindeki gelirler de uhdesinden alındı. Bundan sonra onun naiplerinin bölgede herhangi bir vergi toplama işine müdahale olmamaları istendi. Evlat ve kardeşlerinin Kîş'te öşür tahsil etmelerine izin verilirken diğer adalara giderek müdahil olmamaları şeklinde uyarıldı[350]. Görünüşte ticaret yapmalarına bir yasak ya da sınırlama getirilmedi ama şüphesiz ki bölgedeki ticarî etkinlikleri bu kararla geçici bir süreliğine daraldı.

Olcâytû'nun Hanlığı tasdik olduktan sonra Cemâlü'd-dîn, 1304 yılı içinde yeni pozisyonunu görüşmek için Tebriz'e geldi. İlhan ondan Bağdat ve Fârs'ın gelirlerinin sorumluluğunu almasını istese de bu görevi kabul etmeyerek Kîş'e geri döndüğüne şahit olmaktayız[351]. Cemâlü'd-dîn bundan sonra 1306 yılındaki vefatına kadar ticarete yoğunlaştı. Onun Hindistan yarımadasındaki ticarî bağlantılarını uzun süre kardeşi Takîu'd-dîn yürütmüştür. İlhanlı Devleti nezdinde et-Tayyibî ailesinin gittikçe güç kazanmasıyla Cemâlü'd-dîn'in oğulları da ticaret alanındaki girişimleri ile ortaya çıktılar. 1303 yılında Ma'ber veziri Takîu'd-dîn 'Abdu'r-rahmân vefat etti. Bu durum Cemâlü'd-dîn ve dolayısıyla Kîş Limanı'nın ticarî bağlantısına sekte vurması beklenen bir gelişmeydi. Ma'ber hükümdarı ölen vezirinin ardından tüm mallarına el koymaya kalktı ama Cemâlü'd-dîn'in girişimleri ile bu engellendi. Kardeşinden sonra, kendi oğlu Şiracü'd-dîn'in Ma'ber'e vezir olarak atanmasını sağladı. Diğer oğlu Fahrü'd-dîn

350 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 405; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 244.
351 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 505-6; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 283.

Ahmed de ticaret ile uğraşıyordu. 1297/1298 senesinde hem ticarî hem de diplomatik görevle Gâzân Han tarafından Çin'e gönderildi. Onunla birlikte Tokay İlçi ve beraberinde bolca hediyeler ile yola koyuldular. Vassâf bu ticarî yolculukta Gâzân ve Fahrü'd-dîn Ahmed'in ortaklık tesis ettiğini özellikle vurgulamaktadır. Bu amaçla hazineden 100.000 dinar ödeme yapılmıştır. Müellifin ifâdelerinden anlaşılmaktadır ki sadece Gâzân ile değil, pek çok tacir ile de ortaklık kurarak bu yolculuğa başlamışlardır[352].

Fârs Körfezi'nin en büyük taciri olan Melikü'l-İslâm Cemâlü'd-dîn şüphesiz önce kardeşi ardından da oğlunun ölümünden sonra şahsi ticarî ağı ve Kîş'in ekonomik statüsü güç kaybetmiş olmalıdır. Olcâytû döneminin hemen başında Fârs bölgesinde yaşanan kuraklığın da tesiri göz ardı edilmeksizin, hâkimlerin kötü yönetimi, aç gözlülüğü nedeniyle mâlî ve idarî olarak problemli günler geçirmekteydi. Bunun üzerinde 1305/1306 yılında Cemâlü'd-dîn'in Kîş'ten Şîrâz'a gelmesi ve "mazlum halkın başında sevgi gölgesini yerleştirmesi" için ferman yayınlandı. Bu ifâdeden anlaşılmaktadır ki Gâzân Han döneminde mukataaları bir şekilde ya iradesiyle ya da saray kararı ile elinden alınan Melikü'l-İslâm'a mâliye bir kez daha ihtiyaç duymuş, bir müddet aradan sonra Fârs'ın mukataasını uhdesine vermiştir. Orada önce şahneleri pasifize etti ardından çiftçi-köylüye ihtiyaç duyduğu tohum ve araçları tahsis etti. Ancak Fârs'taki bu halk yanlısı ve yenilikçi tutumu sürdüren Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî 28 Kasım 1306 Perşembe günü vefat etti. Onu Şîrâz'a defnettiler. Mezarına da kubbe inşa ettiler[353].

Cemâlü'd-dîn'den sonra ticarî faaliyetlerini bir diğer oğlu İzzü'd-dîn Abd-ü'l 'Azîz yürütmeye başladı. O, Bahaü'd-dîn Ayaz öldükten beş sene sonra Hürmüz şehrini vergiye bağlamayı başardı ve bu durum 1317/1318'e kadar sürdü. İzzü'd-dîn et-Tayyibî de Ekim/Kasım 1325'te vefat etti[354]. Daha sonra Fahrü'd-dîn

---

[352] Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 505-6; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 283.
[353] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 507; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* 280; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* 99. Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, 552.
[354] Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 101. Müellif, İzzü'd-dîn'in babasının İlhanlı sarayındaki prestijini devralmak için Sultan Olcâytû ile sıcak bağ tesis ettiğini anlatmaktadır. Olcâytû'nun sevgisini kazandıktan sonra bir müddet Şîrâz'da herhangi bir Moğol temsilcisi olmadan tek başına yönettiğini ancak bir süre sonra buraya darugacı olarak atanan Aştu ile giriştiği mücadeleden galip ayılmasına rağmen daha sonradan Tebriz'de Dımaşk Hâce'nin kara propagandası nedeniyle idam ettirilmiştir.

Ahmed'den olan torunları Gıyasü'd-dîn Ahmed ve Fahrü'd-dîn Ahmed Hürmüz'ü tekrar ele geçirmek için harekete geçseler de, onların yokluğundan faydalanan ve Kîş'i işgal eden Kutbü'd-dîn tarafından 1330/1331'de öldürüldüler. Soyundan gelen Melik Şemsü'd-dîn ve Melik Nizamü'd-dîn adayı geri kazanmak için yeniden mücadele başlatsalar da bu kez Fârs hâkimi Mahmûd Şah İncü onları engelledi. Şemsü'd-dîn hayatını kaybederken, Nizamü'd-dîn de Delhi'den sığınma talep etti[355].

Cemâlü'd-dîn'in Kızıldeniz hattında ya da direkt Memlük topraklarında ticaret yaptığına dair bilgiler bulunmamaktadır. Ancak bu durumun varlığına dair şüpheler vardır. Onun Şeyh İmadü'd-dîn el-Faruthî'ye olan ilgisi ve yaptığı bağışlar bilinmektedir. Şeyh'in Dımaşk'a göçmesinden sonra da bağışlara devam etti[356]. Ayrıca Dmaşklı din adamlarınca tanınmaktaydı[357]. Bu durum onun Memlükler ile bağlantıda olduğuna dair ihtimâlleri akla getirmiştir. Onun çok geniş ticarî ağı ve politik ağırlığı Gâzân Han tarafından tehdit unsuru olarak görülmüş olmalı ki iki sene Tebriz'de ikamet etmesi uygun görülmüştü. Bir yandan Tebriz'de göz hapsindeyken diğer taraftan oğlu Fahrü'd-dîn Ahmet Çin'e Timur Kağan'a (1294-1307) hem elçi hem de ortak sıfatıyla görevlendirildi. Kîş Adası'nın vergi gelirleri ise en büyük rakibi Nuri'd-dîn Ahmed'e tevdî edildi. Tüm bu olanlar iktidarın Cemâlü'd-dîn'in konumuna hem alternatif güç hem de mâliyenin sermâyedarlar ve tacirlerden yeteri kadar yararlanamadığı zamanlarda pragmatik zihniyet gereği alternatifine yöneldiğini göstermektedir. 1292 Fârs'ın eyalet genelinde yıllık tüm gelirleri 10 milyon dinar, 1297-1302 arasında da sadece Kîş'in 700 bin dinarlık gelirlerinin 1338/1339 yılına ait 572.500[358] dinarlık ve 1340 yılına ait sadece tamgadan oluşan 450.000[359] dinarlık Şîrâz geliri ile karşılaştırıldığında oldukça yüksek olması siyasal otoritenin sarsılmadığı dönemde tacirlerin hazine girdilerine katkısının ortalama önemini direkt işaret etmektedir.

et-Taziku, et-Tayyibî ve Nuri'd-dîn Ahmed'in sırayla aynı mukataa devralmaları esasen merkezî mâliyenin tacirler ile ilişkisinde iki denklem üzerinde yer

---

[355] Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 101.
[356] Matanya Gill, "Jamaladdin al-Tibi, The Iraqi Trader Who Traversed Asia," 183.
[357] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* XIV*,* 99.
[358] Nejat Göyünç, *Das sogenannte Game'o'l-Hesab des Emad as-Sarawi ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*, (Unpublished PhD Dissertation, Georg-Agust Universität, 1962), 46.
[359] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 116.

aldığına işarettir. İlk olarak bu uygulamanın bir tür sermâye kontrolü olduğuna kanaat getirmekteyiz. Çünkü devlet bölgesel gelirlerini tacirler üzerinden alırken, onların topraklarını gerekli gördüğünde genişletebilmekte veya soruşturma açarak yeniden hesap kesebilmekteydi. İkinci olarak da Cengiz Han'dan itibaren ortaklık hukukunun hanedan ile özel girişimciler arasında işletilmesi araştırmacıların temel odak noktası olsa da bu kez mâliyenin kendisine ortaklar bularak hazine gelirinin bir kısmına garanti getirmesi İran'da ortaklık hukukun genişleme yönünü açıklığa kavuşturmaktadır.

1.3.Emtia

İlhanlılar döneminde İran, Kafkasya, Irak ve Anadolu'da ticarî sirkülasyonun hızlanmasına paralel olarak yüksek bir emtia akışı meydana gelmiştir. Moğol İstilâsı her ne kadar şehir hayatına ciddi bir darbe vursa da daha sonradan Moğol yönetiminin tesis edildiği bölgelerde üretim faaliyetlerini arttırıcı önlemlerin alınması küçük ölçekli atölyelere dayanan sanayi ürünlerinde ve tarımsal üretimin hacminde artışa neden olmuştur. Sonucunda sadece uluslararası ticaret değil şehirlerarası ticaret de ciddi derecede canlanmıştır. Örnek olarak, Merv'in toprak yapısının verimli olmasından dolayı çevresindeki arazilere göre daha fazla tarımsal üretime sahip oluşu bölgede tarıma yoğunluk verilmesine ve aynı zamanda da çevre şehirlerin tedariğini sağlamakla yükümlü bir pozisyona erişmesine neden olmuştur[360]. Merv sadece bir örnek olmakla birlikte İlhanlı coğrafyası genel olarak tarımsal anlamda oldukça zengin topraklara sahipti. Tarıma elverişli topraklarda temel gıda maddeleri boş bırakılmaksızın yetiştirilmesine yönelik oldukça hassas yaklaşılmıştır. Aynı şekilde pamuk da pek çok şehirde yetişirken, el-Cezîre, Azerbaycan, Mâzenderân'da ipek ve Fârs'ta keten üretimleri sayesinde yükselişteki tekstil üretimi için hammadde tedarik edilmekteydi. Böylelikle tarımsal üretimin İlhanlıların ticarî hayatında çok önemli bir yeri olduğu anlaşılabilmektedir. Nâsiru'd-dîn-i Tûsî'nin Abâkâ Han'ın reformlarından önce devletin gelir ve giderlerini organize ederek tarımsal gelirleri devlet harcamalarına, ticarî gelirleri de Moğol hanedanının harcamalarını finanse edecek şekilde ayırması

[360] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,*157. Petrushevsky Moğol istîlâsının şehir hayatına verdiği zarar kadar köy yaşamına, çiftçiliğe ve hayvancılığa verdiği zararın da ciddi boyutta olduğunu söylemektedir. Hatta Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî'nin bazı İran şehirlerinin 12.yy.daki zengin çiftlik yaşamı için kendi dönemi hakkında suskun kalmasını da görüşünün doğrudan kanıtı olduğuna inanmaktadır. Bkz. I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran under the Il-Khâns," 490.

dahi iki gelir kolunun birbirinden ayrı icra edilebilmesi için gerekçe olmamıştır[361]. Çünkü İlhanlılar döneminde ticaret dendiğinde yalnızca transit ticaret ile birlikte Cengiz Han, Ögeday, Güyük ve Mengü Kağanlar dönemindeki gibi kıtalararası seyahatin ardından saraya gelerek kervanındaki emtiayı saraya biraz da diplomatik marifetlerle satan tacirlerin organizasyonundan ibaret sanmak birtakım yanılgılara neden olacaktır. Öncelikle İlhanlı mâliyesi ülkedeki üretimi bizzat desteklemek zorunda kalmıştır. Hülâgü hanedanı ve Moğol aristokrat sınıfının giderleri ile gittikçe nüfuzu artan şehirlerin taleplerinin karşılanması da mutlak suretle buna bağlı olmuştur.

1.3.1. Köle

Göçer ekonomisi yoğun iş gücüne dayanmadığı için geniş çaplı köle kullanımına da ihtiyacı yoktu. Üretim artışları da insan gücünden çok ekolojik faktörlere bağlıydı. Moğollar arasında köleye "bo'ol" deniyordu. Cengiz Han tahta oturunca "bo'ol" kelimesi daha çok siyasal anlam kazanmaya başladı. Çünkü Cengiz Han fetihlerine devam ettikçe kendisine gönüllü olarak boyun eğenleri ve zorla boyun eğdirilenleri, kendi yönetimi altında aynı kategoriye tabi tutmadı. Kendi istekleriyle itaatini sunanlar "ötegü bo'ol" olarak adlandırılır ve nesillerce hizmet edebilirlerdi. Hatta içlerinden devlet bürokrasisinde yüksek mevkiye çıkanlar da vardı. Cengiz Han'ın harekâtları sırası ve sonrasında Moğollar milyonlarca insanı imparatorluğun askerî, idarî ve kültürel ihtiyaçlarına göre mobilize ettirdi. İmparatorluk uluslara bölünmemişken köleleştirilen insanlar asker, zanâat ustaları, satılabilir köleler yani kadın ve çocuklar olmak suretiyle bazı kategorilere ayrılmaktaydı[362]. Yakındoğu'da Moğollar arasında köle ticareti İlhanlılara nazaran Altın Orda pazarlarında daha çok hacim tutmaktaydı. Moğol dünyasından dışarıya iki önemli köle ticareti rotası vardı. Biri Altın Orda topraklarından Mısır'a yapılan erkek köle ticaretidir. İkincisi ise İlhanlı topraklarından özellikle Tebriz'den Kilikya yoluyla Avrupa'ya giden rotadır[363]. Bilhassa Tana ve Kefe limanlarından taşınan Kıpçak ve Tatar kölelerin sayısı 13. ve 14. yy.da çok büyük miktara ulaşmıştır. Bu kölelerin en büyük alıcısı her zaman Mısır olmuştur. Eyyûbîlerin son Sultânı Melikü's-Sâlih (1240-1249) taht

---

[361] Judith Grace Kolbas, *Mongol Money: The Role of Tabriz From Chingiz Khan to Uljaytu 616 to 709 AH/1220 to 1339 AD*, (PhD Dissertation, The University of New York, 1992), 581.
[362] Michal Biran, "Forced Migrations and Slavery in the Mongol Empire," *The Cambridge History of Slavery,* vol. 2, (2021), 78-79.
[363] Michal Biran, "Forced Migrations and Slavery in the Mongol Empire," 89.

kavgalarından sonra konumunu sağlama almak için Kıpçak bozkırından Memlük ithâl etmeye başlamıştı. Kölelerin alım-satım organizasyonu daha çok Müslüman tacirlerin elindeydi. 13. yy.ın ortalarında bu köle ticaretinin istikameti Suğdak'tan başlardı. Buradan yola çıkartılan köle kervanı Sivas güzergâhı üzerinden kara yoluyla Suriye'ye getiriliyordu[364]. Mısır ile Altın Orda limanları arasındaki köle ticareti trafiği öyle bir boyuttaydı ki, Memlük Sultânlığı Mısır ve Şam'da bu köle tacirlerine işlerini yürütmeleri için bürolar açacakları bir bölge tahsis etmişti[365]. Sadece Türk asıllı köleler değil, bir süre sonra Deşt-i Kıpçak'taki Moğollar arasındaki iç savaş Moğol askerlerini ve ailelerin köle olarak Mısır'a satılmasına olanak veren ortamı doğurdu. Özellikle Tokta ve Nogay arasındaki mücadele bazı obaların sosyal durumunu etkileyerek mensuplarının köle olarak satılmasına neden oldu[366].

13. yy.ın sonlarında ise artık Karadeniz'deki köle ticaretinde Memlük menşeili Müslüman tacirler ile Venedik ve Cenovalı tacirler rol oynamaktaydı. Fakat Mısır tümüyle köle ithâlatında İtalyan tacirlere bağımlı değildi. Köleler karayoluyla Sinop üzerinden de getirilebiliyordu. Ayrıca Memlük kaynaklarında Kırım ve Anadolu orijinli tacirlerin isimleri zikredilmektedir. Tana ve Kefe'den alınan köleler Akdeniz'de ve Avrupa'da satılmaktaydı. Cenova ise Memlükler'e köle satışında Venedik'ten daha aktifti. Venediklilerin ise Ege kolonilerinde Avrupa'ya köle sağlayan ve başını da Girit kolonisinin çektiği pazarları vardı[367]. Bu dönemde İslâm dünyasının en büyük köle ithâl eden ülkesi Mısır, kölelerin büyük bir bölümünü Kırım limanlarından temin etse de özellikle İlhanlılar ile siyasal gerilimin daha da düştüğü zamanlarda farklı alternatiflere de yönelmişlerdi. Mısır Sultânı en-Nâsır Muhammed ithâlâtı arttırmak istediğinde tacirleri bizzat finanse ederek onlara Tebriz, Deşt-i Kıpçak, Bağdat, Anadolu ve diğer ülkelerden köle getirilmesini istemişti. Böylelikle Mısır hükümeti siyasal

---

364Bruce Lippard, "The Mongols and Byzantines (1243-1431)," (Doktora Tezi, Indiana University, 1983), 91.

365 Maryam Şiperî, Marziye Fedovî, "Tahlîl u ber-resî-yi tekâpûhâ-yı siyasî-İktisâdî-yi Memâlik der-deryâ-yı Mediterane der-tekâbil-i bâ-İlhanân, (M.1250-1517, H. 648-923)" *Târîhnâme-yi Hârizmî*, S.17, (1396), 105.

366 Nam Jong Kuk, "Rethinking Trade Between Europe and the Mongol Realm during the Pax Mongolica," *The Mongols and Global History, An International Conference*, (2018), 116.

367 Hannah Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade, 1260-1500*, (Doktora Tezi, Columbia University, 2014), 216-218.

şartların düzelmesiyle köle ticaretinde İlhanlı pazarına da açılmıştır[368]. Bu noktada Mısır'a köle getiren tacirlerden 5 tanesinin Anadolu menşeili olduğu bilinmektedir. İki tacirin nisbesinde de Rumî geçmektedir. Diğer üç tacir de Sivas, Bursa ve Karaman'dan (Muhammed İbnü'l Mustafa el-Karamanî) gelmişlerdir. Bu tacirlerin Anadolu'nun kuzey-güney hattında yani Şam ticaret yolunda çalışmaları çok muhtemeldir. İlhanlılar ve Memlükler arasındaki köle ticaretinin aktörlerinden biri de dönemin Mısırlı ünlü taciri es-Sellâmî'dir. O, Sultân en-Nâsır Muhammed tarafından Ebû Saîd Han'a elçilik ile görevlendirilmişti[369]. Tacir olarak bilinen biri olmasına rağmen böyle kritik bir diplomatik görevi üstlenmesi de Mısır ile İran arasındaki ticaretin seyri için ipuçları verebilmektedir. es-Sellâmî esasen bir köle taciridir. 1323 yılında İlhanlılar ve Memlükler arasındaki kalıcı barışın sağlanmasından sonra diğer emtialar gibi köle de özellikle İran ve Irak coğrafyasından Suriye ve Mısır pazarlarına sevkedilmiştir. Ayrıca bu gelişme Karadeniz sahilleri ile Halep arasında 60-70 yıllık geçmişi olan köle sevkiyatının üzerindeki siyasî baskıyı da muhtemel olarak azaltmıştır[370].

Moğol istîlâsından önce Bağdat ve Buhara en büyük köle pazarlarının bulunduğu şehirlerden ikisiydi. Moğol döneminde ise Çin'de Hanbalık ve Shangdu, İran'da Tebriz ve Sultâniye, Altın Orda coğrafyasında Saray önemli konuma yükseldiler[371]. Bağdat, Moğol öncesinde Ortadoğu'nun en büyük köle ithâl pazarlarının bir kısmına sahipti. Öyle ki Hülâgü şehri Abbâsîler'den alınca pek çok Türk, Kıpçak, Çin, Berberî asıllı köleler Moğol ordasının envanterine girmişti[372]. Delhi Sultânlığı'nda 1266-1287 yıllarında hükümdarlık yapan Gıyasü'd-dîn Balaban da Kıpçak asıllı bir aileden gelmekteydi ve çocukken kardeşiyle birlikte kaçırılmış ve Moğollara esir düşerek Bağdat esir pazarında satılmıştı. Buradan Gucerât'a götürüldü. 1233'de ise Delhi'ye götürülerek

---

368 Sato Tsugitaka, "Slave Traders and Karimi Merchants during the Mamluk Periods: A Comparative Study," *Mamluk Studies Review,* S.1, (2006), 144-6.
369 Hannah Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade, 1260-1500*, 245-9.
370 Hannah Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade, 1260-1500*, 272.
371 Michal Biran, "Forced Migrations and Slavery in the Mongol Empire," 88.
372 Hâfız-i Ebrû, *Coğrafyâ,* c. 2, 69.

Sultân İltutmuş'a (1211-1236) satıldı. Sonunda sarayda yetişerek Delhi Sultânlığı'nda hükümdar mertebesine kadar yükseldi[373].

Bağdat lokal köle pazarı olarak statüsünü Moğol döneminde de devam ettirdi. 1274'e ait noter kayıtlarından Cenovalı aracıların Ayas'ta[374] %50 kâr elde ettikleri Hristiyan kölelerden birini Bağdatlı ortak tacir Fahrü'd-dîn'e (Falcadino Ortaco de Baudacha[375]) sattıkları anlaşılmaktadır[376]. Bağdat'ta 1285'te yaşanan ekonomik kriz ile temel gıda maddelerinin fiyatı tavan yapınca gıda sıkıntısı nedeniyle şehir halkı, çocuklarını köle pazarına götürmek zorunda kaldı. Bu durum 1286 yılı haziran ayına kadar devam etmiştir. Sonrasında da fiyatlarda geçici düşüş başlamıştır[377]. Bağdat Haçlı Levantı'ndaki siyasî ve askerî gelişmelerden de etkilenmiştir. 1291'de Memlüklerin son Haçlı toprağı olan Akka'yı ele geçirmesi ile Haçlı şehrinde büyük karışıklıklar çıkmasına neden oldu. Ortadoğu'da değişen bu siyasal durumdan dolayı köleleşen Franklar Bağdat pazarında satışa çıkmıştır. 1300 yılında Gâzân Han'ın Suriye'ye yönelttiği askerî operasyon ise köle ticaretini geçici de olsa istemeden etkilemiş, Müslüman asıllı kölelerin Kilikya yoluyla Avrupa'ya satılmalarına zemin hazırlamıştı[378].

İlhanlılar döneminde ülke içinden çevre ülkelere sevk edilen kölelerin ciddi bir bölümü özellikle 14. yy.da Hindistan'a gönderilmiştir. Tuğluk hanedanı döneminde orduda kullanmak üzere gulâm ihtiyacı ciddi boyutlara ulaşmaktaydı. Temin etmek için Horâsân'dan nakledildiği bilinmektedir. Bu Horâsânlı gulâmların Hindistan'a sevkiyatı İlhanlılardan sonra da devam

---

373 Joginder K. Chawla, *India's Overland Trade with Central Asia and Persia during the Thirteenth and Fourteenth Century*, (New Delhi, 2006), 88.

374 1270'lerde Cenova vatandaşlarının Ayas'ta köle satışları üzerine örnekler çoğaltılabilmektedir. 1274'te Fatıma adındaki Müslüman bir kadın kölenin satışı da kayıtlara geçmiştir. Bkz. Seyit Özkutlu, *Medieval Famagusta: Socio-Economic and Socio-Cultural Dynamics (13th to 15th Centuries)*, (Unpublished PhD Dissertation, Universtiy of Birmingham, 2014), 193.

375 Sözleşmenin yapıldığı yıla yakın bir tarihte Bağdat'a gelen Marco Polo da şehri Baudach olarak ifade etmiştir. Bkz. Paul Pelliot, *Notes on Marco Polo*, vol.1, (Paris, 1959), 90.

376 Laura Balletto (ed), *Notai genovesi in Oltremare: Atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279),* [CSFS 53], (Genova, 1989), 19. Söz konusu satış belgesi yanlış yorumlanarak alıcı Memlük taciri olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Ahmet Usta, *Hilal ile Haç Arasındaki Hayatlar, Ortaçağ Akdenizi'nde Ticaret ve Tüccarlar*, (İstanbul, 2022), 228-229. Ancak Sözleşmede tacirin Bağdatlı ve ortak tacir olarak kayıtlı olması Memlük taciri olduğu yönündeki kanaati de boşa çıkartmaktadır.

377 Mustafa Aylar, *İlhanlılar Döneminde Bağdat (1258-1335)*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2018), 237.

378 Michal Biran, "Forced Migrations and Slavery in the Mongol Empire," 90.

etmiştir ve 14. yy. sonlarında devlet içinde güçlenmelerine, yönetimde söz sahibi olmalarına yol açmıştır[379]. Hindistan ile İran arasındaki köle ticareti tek yönlü sürmedi. Sultân Muhammed bin Tuğluk (1325-1351) döneminde Horâsân'dan gelmek suretiyle Hindû köle satın alarak Horâsân'a sevkeden tacirlerin de azımsanamayacak sayıda olduğu tespit edilmiştir[380]. Ayrıca İlhanlılar denetiminde en büyük köle sevk limanlarından ikisi Kîş ve Basra'dır. Afrikalı köleler bir dönem düzenli olarak getirilerek bu limanlardan çevre güzergâhlara dağıtılmıştır[381]. Tebriz gittikçe geliştiği için özellikle Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî'nin kalkınma program dahilinde tarım çiftliklerinde ve inşaatlarda kullanılmak üzere Hindistan, Sudan, Habeşistan, Gürcistan ve Anadolu'dan sayılı miktarda erkek (غلام) ve kadın (كنيزک) köle satın alınarak getirtilmiştir[382].

Risâle-yi Sâhibiyye'den anlaşıldığı kadarıyla erkek kölelerin fiziksel özellikleri ayırt edicidir. Uzun boy, beyaz ten, kırmızı yüz, açık kaşlı olanlarının makbul olduğu bilinmektedir. Bu özelliğe sahip 15 Aralık 1330 tarihinde Çin asıllı Tahmasb adındaki bir köle 500 Tebriz talgami beyaz altın gibi yüksek bir bedele satılmıştır. Ayrıca satan tacirin de Sivaslı olduğu göz önüne alınırsa Suğdak Limanı'ndan karayolu ile Sivas üzerinden Halep'e giden köle kervanlarından birinde satın alınarak Tebriz'e getirilmiş olması da en güçlü ihtimâl olarak gözükmektedir[383]. Tebriz'deki köle pazarının İlhanlılar döneminde ülkenin en büyük köle pazarlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. *Risâle-yi Felekiyye*'ye göre 1341 tarihinde Tebriz'in tamga vergisi 2.270.000 dinar'dır. Esir pazarından yılda 25.000 dinar toplanmaktaydı[384]. Bu tutar sadece pazar vergisi olup kölenin satışından da ayrıca vergi kesilmekteydi. Kadınlar, kızlar ve erkek çocuklarından alınan ve "esircilik vergisi" olarak adlandırılan bu vergiye göre her 1000 dinardan 20 dinar alınmaktaydı. Senelik 244.000 dinar gelir getirmiştir[385]. Rakamlar incelendiğinde eğer her köle satışını 1000 dinar üzerinden fiyatlandırırsak yılda 12.200 kölenin satışı gerçekleşmiş demektir ve en azından köle pazarının hacmini işaret etmesi açısından oldukça kritiktir.

---

379 Hâfız-i Ebrû, *Coğrafyâ,* c. 2, 127.
380 Joginder K. Chawla, *India's Overland Trade with Central Asia and Persia during the Thirteenth and Fourteenth Century*, 101.
381 Hâfız-i Ebrû, *Coğrafyâ,* c.2, 151.
382 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 22 ve 64.
383 Osman G. Özgüdenli, "İlhanlılar Devrine Ait Anonim Bir Münşe'at Mecmuası: Risâle el-Sâhibiyye," *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, (İstanbul, 2006), 244.
384 el-Mâzenderânî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, 200.
385 el-Mâzenderânî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, 258.

İran'da İlhanlı döneminde zaman zaman köle ticaretine yönelik kısıtlamaların getirildiğini görmekteyiz. Özellikle Moğol boyları arasındaki mücadeleler, İlhanların İslâmiyet'e girmesi kabilelerin yönetim bazındaki güç dengesini değiştirdi. Bu durum göçer nüfusu içindeki erkeklerin köleleştirilerek satılmasına yol açtı. Moğol dünyasındaki bölgesel iç çatışmalar da köleleştirmeye zemin hazırlayan başka bir faktördür. 1270'lerde Çin ve Orta Asya Moğollarının mücadeleye girmesi, bu bölge sınırlarından Mısır'a köle ticaretine zemin hazırladı. Diğer bir faktör ise Altın Orda-İlhanlı mücadelesinin pek çok kimseyi esaret vb. yolla köle haline getirmesidir ki bu durum bölge tacirleri tarafından fırsata dönüştürülmüştür. Özellikle Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki çatışmaları Mısır ve Suriye'ye giren kölelerin fiyatını ciddi ölçüde düşürmüştü[386].

Gâzân Han köle pazarlarının bu yönünden oldukça rahatsızlık duyduğu için Moğol erkeklerinin pazarlarda köle olarak satışını kesin olarak yasakladı. İktisadî durumu kötüleşen ailelerin çocuklarını köle olarak satması yerine ordu içerinde istihdam edilmesi şeklinde bir çözüm buldu[387]. Olcâytû Han döneminde yaşanan bir olay da Gâzân Han'ın kaygılarının ne kadar haklı olduğunu göstermektedir. 1307/1308 yılında Altın Orda'dan askerî bir grup gelerek saraydan bir prensesin kaçırıldığını ve satılmış olma ihtimâline binâen Sultân Olcâytû'nun izin vermesi halinde İlhanlı topraklarında arayacaklarını ifade etmişlerdir. Prenses ordubâzarda bulunarak yurduna geri gönderildi. Bu durumun yarattığı incitici kazanın bir daha yaşanmaması için Moğol soyundan gelen bir kimsenin sarayın haremi için alımı ve satımı dışında, üzerlerinden dönen tüm ticarî işler bir ferman ile yasaklandı[388].

1.3.2. Mücevher ve Değerli Taşlar

Moğol istîlâsından sonra gelişen uluslararası ticarette değerli taşların üretimi ve tüketimi artış gösterdi. Özellikle şehirlerde yeni baştan inşa edilen atölyelerde mücevher üretiminin arttığı anlaşılmaktadır. Moğol hâkimiyeti çağında en popüler mücevherlerden biri inci olmuştur. Fârs Körfezi ise tam anlamıyla Yakındoğu'nun en büyük inci avlama bölgesi haline gelmiştir.

---

[386] Michal Biran, "Forced Migrations and Slavery in the Mongol Empire," 90.
[387] Hâfız-i Ebrû, *Coğrafyâ,* c.2, 116.
[388] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 520; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 294.

Kirmân ve Fârs eyaletlerinin sahilleri ile körfezdeki adaların ekonomisinin büyük kısmı inci avcılığına doğru kaymıştır[389]. Sadece İran asıllı lokal liderlerin değil, körfezin karşı sahilindeki Arap topraklarında da inci avcılığı önemli bir gelir kaynağıydı. İbn Battuta 14.yy. için Sîrâf ile Bahreyn arasındaki inci sektörünü detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Ona göre Fârs Eyaleti'nden ve Bahreyn'den dalgıçlar ve inci alım satımında tecrübeli tacirler teknelerle gelirlerdi. İnci avı bittiğinde bir çeşit vergi olarak hükümdara çıkartılan incilerin 1/5'i teslim edilirdi. Müellif dalgıçların çoğu zaman tacirlere borçlanmasından dolayı avdan sonra elde ettikleri incilere tacirlerin el koyabildiklerini aktarmaktadır[390]. İlhanlı kaynakları da dalgıçlığın o günün şartlarında herkes için serbest olmadığı hususunu doğrulamaktadır. Dalgıç karaya çıkardığı incilerden 1 "dâneg"ten (دانگ)[391] büyük olanı bölge emirine teslim etmek zorundayken sadece bundan küçük olanları alabilmekteydi[392]. Suyun altında istiridye aramanın biyolojik, çevresel ve politik risklerinin varlığı ve uygun gemilerle ekipman gerektiren bir iş olması dönemin sermâyedarlarının kendi tekellerine almasına giden süreci ortaya çıkarmış olmalıdır. et-Tayyibî ailesinin ekonomik yükselişinin de bu koşullara bağlı olduğu da daha belirginleşmektedir.

Başka zorlukların da inci dalgıçlığını kısıtladığı ifade edilmiştir. Bunlardan biri denizin sadece sıcak ve berrak zamanlarında yapılabilmesidir. Yengeç ve aslan burcunda (22 Haziran-23 Ağustos) olmak üzere iki aylık müddetin bu işin mevsimi olduğunu öğrenmekteyiz. Bir diğer sorun ise balinaların dalgıçlara saldırmasıdır[393]. Özellikle güneş ışığının ulaşamadığı derinlerdeki inciler daha çok talep görmekteydi[394]. Bundan dolayı dalgıç ihtiyacı olduğu derin nefesi uzun süre tutamadığında tekneye tutunmak suretiyle pek çok deneme yapmak zorunda kalırken bir taraftan da balina saldırısından korunmak zorundaydı.

Moğol çağında, aristokratların en çok tercih ettiği mücevher çeşidinden biri olan inci, Moğol hatunları için atölyelerde işlenerek takıya dönüştürülmesinin

389 *Ibn Battuta,* vol. 2, 388.
390 *Ibn Battuta,* vol. 2, 408-409.
391 Dâneg esasında 1/6 anlamına gelen bir birimdir. Gazan Han döneminde miskalin 1/6'sı, dirhemin de 1/4'ünü oluşturarak 0,768 gr. ağırlığına denk gelmiştir. Bkz. Cengiz Kallek, "Dânek," *DİA*, VIII, (1993), 458.
392 Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 88; A. Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir*, 91.
393 Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 84 ve 87; A. Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir*, 85.
394 Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 84.

yanında tekstilde de kullanılmış, ipek ve pamuklu elbiseler inciler ile süslenmiştir[395]. Talk (طلق)[396] taşı ile atölyede başarılı bir sahtesi kolayca yapılabilen inci, bu dönemde artan talebin de etkisiyle Fârs ve Kirmân sahilleri ile adalarda inci avcılığı insanların ana geçim kaynağına dönüşmüştür. İlhanlılar döneminde Kîş inci avcılığı alanında bölgenin en popüler şehirlerinden biri haline geldi[397]. Kîş'in 13.yy. sonu ile 14.yy. başlarında öne çıkmasının nedeni et-Tayyibîlerin bölgedeki siyasî ve ekonomik gücü eline geçirmesinin dışında inci avcılığında tekel sistemi kurması yatmaktadır. Böylece Tebriz, Delhi, Ma'ber ve Zeytun'un başta olduğu ticaret merkezlerine ham ve işlenmiş incinin düzenli sevkiyat imkânları sağlanmıştır[398]. Aile içinden Takîu'd-dîn Ma'ber'de vezaret konumuna kadar yükselmişti. M. Polo'nun aktardığına göre Ma'ber sahillerinde de inci avcılığı yaygın bir geçim kaynağıydı. Pek çok kişi ortaklık kurarak dalış için gemiler hazırlıyorlardı[399]. Ancak Kâşânî'nin Delhi ve Zeytun üretimlerinin İran pazarlarında yer aldığını aktarmasına rağmen Ma'ber üretimlerinin varlığında bahsetmemesi İlhanlı coğrafyasına ait pazarlarda Kiş'in tekel engeline takıldığı için yer bulamadığına işaret etmektedir. Bunun yanında genel olarak Hindistan açıklarından çıkartılanların körfez incilerine göre düşük kaliteli ve ucuz olduğunun imâ edilmesi tacirlerin kâr kaygılarını aşamadıklarını işaret etmektedir[400]. Kîş'e rakip yerlerden biri Harîk Adası'dır. Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî'nin bu bilgiyi verdiği dönemde Kîş, Fârs Körfezi'ndeki itibarlı ve tekel sahibi konumunu Hürmüz lehine terk etmişti. Harîk Adası için de inci avcılığının diğer yerlerden daha fazla yapıldığını ve daha fazla miktarda inci çıkartılmakta olduğunu aktarmaktadır[401]. Bu durum yeni

---

395 Thomas T. Allsen, *The Step and the Sea, Pearls in the Mongol Empire,* (Pennsylvania, 2019), 72-3.
396 Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 170.
397 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 136.
398 Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 320-334; Thomas T. Allsen, *The Step and the Sea, Pearls in the Mongol Empire,* 181. İran'ın Moğol hâkimiyetine girdiği dönemde Fârs Eyaleti'nin yöneticileri Salgurlular'dı. Atabeğ Ebû Bekir, Ögeday Han'a karşı çok dikkatli ve gönül alıcı bir siyaset izledi. Körfez'den çıkartılan incilerden bir kısmını düzenli olarak Karakurum'a gönderdi. Böylelikle Moğolları inciye verdiği değer ve düşkünlüklerinin başlama sürecinin adımını atmıştı. Önce Şemsü'd-dîn, ardından Cemâlü'd-dîn'in hâkimiyetine kadar Moğolların en büyük inci tedarikçisi Şüphesiz Salgurlular'dır. Onu bu hareketiyle eskiye göre daha rağbet gören incinin piyasada kadınların aksesuarından tekstil ürünlerine kadar kullanım alanının genişlemesiyle fiyatının da artmış olması gerekmektedir. Atabeğ Ebû Bekir, tahminen bu sebepten dolayı Körfez'deki diğer inci dalışının yapıldığı Bahreyn, Kîş ve Katîf'e saldırarak kontrolü altına almıştı. Hâfız-i Ebrû, *Coğrafyâ,* c.2, 171.
399 *Marco Polo,* vol. 2, 267.
400 Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir*, 124.
401 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 137-8.

olmayıp ekonomisi Moğol istîlâsından çok önce, 10. yy.da da inci avcılığına dayanmaktaydı[402]. Körfezden çıkartılan incilerin bir bölümü şüphesiz Moğol sarayına gönderilerek ticaret öznesi olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca körfez incilerinin diğer istikameti Basra olmak üzere karaya çıkartılarak Dicle Nehri yoluyla Bağdat'a ulaşmıştır. Avrupa'ya ihraç edilenler buradaki atölyelerde işlenmiştir[403]. İlhanlı döneminde tacirler sadece Kirmân ve Fârs sahili açıklarındaki incileri satın almıyordu, büyük ihtimâlle Yemen ile devam eden ticaret dahilinde inci ithâlatında bulunmaktaydılar. Özellikle Çin, Fârs ve Irak'tan gelen tacirler Aden limanlarında düzenli ticaret ile uğraşmaktaydılar[404]. Bağdat ve Tebriz tezgahlarında işlenen incilerin diğer kısmı buradaki dalışlardan gün yüzüne çıkartılanlardı. En azından erken dönemde Sîrâf'ta[405] gerdanlık yapılmak için delinen Fârs Körfezi incileri sadece İran, Hindistan ve Avrupa şehirlerinde değil, Karakurum'da da iyi tanınmaktaydı[406]. Mısır'da da girişimcilerin inisiyatifi sayesinde pazarlandığı öğrenilmektedir[407].

İnciler tane tane veya standart olarak 36 parçadan oluşan gerdanlık halinde satılmaktaydı. Rengi, ebatı, görünüşü, canlılığı, ağırlığı çok çeşitli olduğu için fiyatlarına da yansımıştır. 1300 yılında 1 dinardan 4.000 dinara kadar inci piyasasında emtia bulunabilmekteydi. Ağırlığı, büyüklüğü, renkli veya şeffaflığı, parlak görünümü, hatasız hatları olduğu müddetçe fiyatı da o oranda artmaktaydı[408]. Piyasadaki çeşitliliğinin bir diğer sebebi olarak sektörde çalışan işçilerin fazla olduğu ve her türden inciyi değerlendirerek daha geniş bir müşteri kitlesine sahip olmayı hedeflemelerinden ileri geldiğine inanmaktayız. Ayrıca Moğol çağında mâliyelerin altın rezervlerini arttırmaya yönelik kararları mücevher piyasasında ondan doğan boşluğu inci ile doldurmaya gayret gösterildiği anlamına da gelebilmektedir.

Ayrıca Tebriz'den önce inci zanaatı ve pazarının Bağdat'ta daha hacimli olduğu bilinmektedir. İlhanlılar döneminde de Tebriz'e kademli kayışı bir miktar izlenebilmektedir. Mücevher taciri olan M. Polo 1270'lerin başında Tebriz'de

[402] *Hudūd al-Ālam, Region of the World*, Eng. trans. V. Minorsky, (London, 1970), 58.
[403] Sinclair, *Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary*, 99.
[404] Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 150-1.
[405] Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 110.
[406] Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Mogûl,* 153-4.
[407] Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 111; Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir*, 128.
[408] Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir*, 107 ve 119-120.

inceleme yapma fırsatı bulmasına rağmen bu yıl için inciden bahsetmemesi şüpheleri arttırmıştır. ʻAbdullâh Kâşânî'nin İsfahânlı bir inci tacirinden bu sektörün keskin bir dönüşüm geçirdiğini aktarması da incinin tedricen Bağdat'tan Tebriz'e yeni bir tarzda geçtiğini işaret etmektedir[409]. Nâsiru'd-dîn-i Tûsî de İlhanlıların erken dönemi için bilgiler veren eserinde körfez incilerinin Şiraz ve Bağdat'ta işlendiğini aktarırken Tebriz'den bahsetmemiştir[410]. Böylelikle Tebriz'in Fars'taki ortakları sayesinde ilerleyen yıllarda inci üzerinden yaratılan ekonominin çoğunu başkente çekmiş olduğunu doğrulamaktadır. Şemsü'd-dîn-i Cüveynî ve Suguncak Noyan'ın 1270'lerde Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî ile inci üzerinden ortaklığa ihtiyaç duyması da bu zorunluluk ve fırsattan ileri gelmişti.

Tebriz, Bağdat ile birlikte İlhanlı ticaret hayatında mücevher piyasası özelinde iki büyük şehirdi. Marco Polo Tebriz'deki mücevherlerin hem işlenişini hem de tezgâhlarda satışa sunulmasını çok iyi tasvir etmektedir:

"…*Halk yaşamını ticaret ve el işleriyle sağlar. Çok çeşitli güzel ve değerli ipek ve altın işleme dokunur. Şehir öyle güzel bir konumdadır ki Hindistan, Bağdat, Hürmüz ve birçok bölgeden ticarî mallar gelir ve özellikle Cenovalılar olmak üzere Latin tacirleri de emtia satın almak ve başka işler için oraya çeker. Dahası da değerli taşlar için büyük bir pazar, tacirlerin büyük kâr ettiği bir şehirdir*…"[411].

İbn Battuta da Tebriz'deki mücevher pazarını yakından gezerek inceleme fırsatına sahip olmuştur. O, Bağdat'tan Ebû Saîd Han'ın konvoyu ile Tebriz'e doğru yola çıkmıştı. On günlük yolculuğun sonunda Tebriz şehrine vardıktan sonra buradaki pazarı o güne kadar gördüğü en hoş pazarlardan biri olarak adlandırmakla birlikte sadece kuyumculara ait bir çarşının varlığından bahsetmektedir[412]. 1341 yılına dair tamga vergisi gelirleri, kalemlerine göre ayrıldığında toplamdaki 2.270.000 dinarlık tamga gelirinin 250.000 dinarı darphane ve kuyumculuk gelirlerinden elde edilmesi, mücevher piyasasının şehir ekonomisindeki yerini tahmini şekilde göstermektedir[413].

---

409 Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir*, 106.
410 Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 101.
411 *Marco Polo,* vol. 1, 70.
412 *Ibn Battuta,* vol. 2, 327-8.
413 el-Mâzenderânî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, 198-9.

Mücevher piyasasında ikinci önemli şehir olan Bağdat ise aynı zamanda köklü atölyeleri sayesinde çeşitli mücevher işlemeleri konusunda önemli bir konuma gelmişti. Bağdat'ta cam, mercan, doğal altın (altın bullion), sırmalı kumaş, ipekli astar, kırmızı kızılcık ve inciler ve Çince *hié-ki-si* veya *tuing-t-ién-si* adlı değerli taşlar üretilmekteydi[414]. Bu saydıklarımızın tümünün Çince karşılığı yer alması Çin'e satış için transfer edildiğini kanıtlamaktadır. Ancak Moğol dönemi boyunca Bağdat menşeili mücevherlerin Çin'e diplomasi aracılığıyla veya direkt ticarî sevkiyatlarla nakledildiği hususunda kayda değer bilgi bulunmamaktadır.

Mücevher ticareti sadece nakliyesi kolay ve yüksek kâr getirisinden dolayı popüler değildi. Moğol hanedanının erkek ve kadın üyelerinin beğenilerine hitap etmesi açısından da ticaretteki sirkülasyonda aralıksız olarak teşvik edilmiştir. Hanedanın yine çok fazla talep oluşturduğu tekstil ürünleri de mücevher sektörüyle ilişkiliydi. Çünkü ipek ile dokunan giysiler bazen altın işlemeler ile bazen de incilerle süslenebiliyordu. Bu şekilde Moğol hanedanı üyelerinin beğenilerini oldukça cezbedebiliyordu. M. Polo da özellikle Yuan dönemi Çin'de aynı türden emtiayı çok sık gördüğünü aktarmaktadır[415]. Mücevhere ilgi zamanla aristokrat bir uğraşa evrilmiştir. Gâzân Han'ın sahip olduğu bazı ilimlerden biri de maden işçiliğiydi. O bu konuya öyle ilgiliydi ki nerede bir maden görse hangi cevherin madeni olduğunu anladığı aktarılmaktadır[416].

Altın ve gümüş de hem para basımı hem de ziynet eşyası olarak işlenmesi açısından önemini korumuştur. İlhanlı mâliyesi Geyhâtû döneminde geçirdiği sıkıntılı dönemde hazineye altın ve gümüş girişi sağlamak için kâğıt para uygulamasına geçmişti. Ancak güvenirliği kabul edilmediği için ticarette halk tarafından banknot kullanılmadı. Böylelikle devletin maden konusundaki bu tedbiri de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Her ne kadar tedbirlerden sonuç alınamasa da özellikle ülke içindeki madenlerin işlek ve devletin tekelinde olduğu anlaşılmaktadır. Tebriz'in kuzeyinde kalan "Serhab" ve "Leyankûh" dağlarındaki altın ve gümüş madenlerinden çıkarılanlar Tebriz'e getirilerek işlenmekteydi. Ayrıca Sri Lanka'da bir madenden çıkartılan yakutlar İlhanlılar

---

414 *Chau Ju-Kua: His Work on the Arap Trade in the Twelfth and Thirteenth Century*, Entitled Chu-Fan-Chi, Eng. trans. Friedrich Hirth and W. W. Rockhill, (Petersburg, 1911), 103.

415 *Marco Polo,* vol. 2, 251.

416 Fatma Porbahtîyarî-'Alî Behrânîpour, "Sehm-i Tebriz der-rovnek-i iktisâdî dovrân-ı İlhanân ba-tekiyye ber-tîcâret-i cevâhirât," 28-9.

döneminde İran'a sevk edilmekteydi[417]. Aynı yerden çıkartılan elmaslar da İran'a gelen bir diğer mücevherdir. Bunların haricinde Türkistan'dan yeşim taşı, İran'a gönderilmekteydi[418]. Mısır'da üretilen zümrüt de Horâsân'a kadar sevkedilmiştir[419].

Tebriz'in çevresindeki madenlerden çıkartılan bir takım maddî değeri yüksek taşlar ve özellikle metaller Tebriz'e getirilerek buradaki atölyelerde işleniyor ve dükkanlarda satışa sunuluyordu. Şehir bu anlamda İlhanlılar çağında en önemli mücevher ve hafif sanayi pazarlarından birine dönüştü[420]. Hürmüz, Kîş gibi limanlar mücevher imalâtında önemli rolleri üstlenirken İsfahân, Şîrâz, Tebriz gibi merkezler de mücevherlerin işlendiği, değerlendirilerek gerçek kıymetini bulduğu şehirlerdir[421].

Bu dönemde gümüşün çok çeşitli kullanım alanı vardır. Bunlardan biri koşum takımlarında yer almasıdır. Bu durum oldukça popülerdir. Aynı dönemde Şam işi gümüş varaklı takımların Tebriz'e sevk edildiği tespit edilmiştir[422]. M. Polo Bayburt'ta çok büyük bir gümüş madeni olduğunu söylemektedir. Bu maden faal olarak çalışmakta ve İlhanlı pazarlarında ve kuyumcu tezgâhlarında büyük olasılıkla işlenmekteydi[423]. Bunun haricinde Merâga ve Zencân arasında Şeyz kasabasında gümüş madeni bulunmaktadır. Firuze ise Kirman'dan da çıkartılmasına rağmen muhtemel olarak daha çok Nişâbûr'daki Ebû İshâk madeninden elde edilmekteydi[424]. Bunun yanında Tûs'da da firuze madeni vardı. Burada aynı zamanda kâselerin üretildiği "beram" taşı da çıkartılmaktaydı[425]. Şap ise en azından erken dönem için Yemen'den getirilmiştir[426].

---

[417] Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 32.
[418] Fatma Porbahtîyarî-'Alî Behrânîpour, "Sehm-i Tebriz der-rovnek-i iktisâdî dovrân-ı İlhanân ba-tekiyye ber-tîcâret-i cevâhirât," 21 ve 31-33.
[419] Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 54-5.
[420] Fatma Porbahtîyarî-'Alî Behrânîpour, "Sehm-i Tebriz der-rovnek-i iktisâdî dovrân-ı İlhanân ba-tekiyye ber-tîcâret-i cevâhirât," *Faslnâme-yi Cûndişâpûr, Dânişgâh-ı Şehîd Çomran-ı Ahvaz*, S. 5. (1394), 21.
[421] Fatma Porbahtîyarî-'Alî Behrânîpour, "Sehm-i Tebriz der-rovnek-i iktisâdî dovrân-ı İlhanân ba-tekiyye ber-tîcâret-i cevâhirât," 24.
[422] el-Mâzenderânî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, 207.
[423] *Marco Polo,* vol. 2, 45.
[424] Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 75.
[425] Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 468-480.
[426] Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 182.

1.3.3. Tekstil

Moğol istîlâsından sonra ticareti canlanan ve bir hayli önem kazanan emtianın başında tekstil ürünleri gelmektedir. Hanedan üyeleri birbirinden estetik giysilere önem vermiş, kendilerini bunu getiren tacirlere ortak olarak onları desteklemişlerdir. Bundan dolayı Moğol istîlâsı ile birlikte yıkılan ve daha sonra inşasına girişilen şehirlerde tekstil atölyeleri açmışlardır. Tacirler de Moğol hanedanına veya üst düzey görevlilere tekstil ürünü satmak için birbirleri ile yarışmışlardır[427]. 12. yy.da tekstil ürünleri, özellikle ipek Yakındoğu'da Bizans İmparatorluğu topraklarında ciddi miktarda üretilirdi. Buralardan Konstantinopolis'e getirilir, oradan da Ceneviz ve Venedik gemileri ile Avrupa'ya ihraç edilirdi. Bizans'ın bu dönemde ipek ve tekstil ihrâcatında ciddi bir paya sahip olduğu tartışmasız bir gerçektir. Bizans İmparatorluğu ile yarışabilecek en büyük ülke de Mısır'dı. 12.yy.da Mısır tekstil sektörü oldukça iyi durumdaydı. Mısır, Hindistan'dan ihraç ürünlerini finanse etmek için Çin, Hindistan, İran, Irak'a tekstil ürünleri pazarlamaktaydı[428]. 10. yy.dan sonra Bizans-Mısır ticaretinde artış meydana gelmişti. Özellikle tekstilden elde edilen parayı Mısır'dan gelen baharat ticaretinde kullanıyordu. Ticaret mümkün oldukça karşılıklı ve emtia sevkiyatları sayesinde oldukça yoğundu[429].

Moğol istîlâsından sonra ve özellikle 13. yy.ın ortalarından itibaren Çin ile İran'ın ipek ve pamuk gibi hammadde üretimindeki artış, Batı Avrupa pazarlarına kadar giriş yaparak üretim-tüketim hacmini yansıtmıştır. Buna bağlı olarak da tekstil atölyelerinin sayısı arttı. Üretilen kumaşların hacmi de aynı oranda artış gösterdi. Dikkatle incelendiğinde dönemin tekstil sektöründe en önemli hammaddelerden ikisi olan pamuk ve ipek üretimi İlhanlı topraklarında çok geniş bir coğrafyada yetiştirildiği kanaati ortaya çıkmaktadır. Ülke topraklarının iktisadî çapını en iyi veren kişi, mâliyeci Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî'nin kaydına göre tekstil hammadde vaziyeti şu şekildeydi:

Hammadde	Üretildiği Yer

427 Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism*, 211.
428 David Jacoby, "Western Commercial and Colonial Expansion in the Eastern Mediterranean in the Eastern Mediterranean and the Black Sea in the Late Middle Ages," *Rapporti Mediterranei, Pratiche Documentarie, Presenze Veneziane: Le Reti Economiche e Culturali (XIV-XVI Secolo)*, (Venezia, 2017), 6-7.
429 David Jacoby, "Western Commercial and Colonial Expansion in the Eastern Mediterranean in the Eastern Mediterranean and the Black Sea in the Late Middle Ages," 11.

Pamuk	Sircan, Şehr-i Bâbek, Kûhbenan (Kirmân); Cürcen (Mâzenderân[430]); Tûlem, Reşd (Gîlân); Habuşân, Hutlan, Zâve (Horâsân[431]); Tun, Zirkûh, Tabs Gilekî (Kûhistân[432]); Zerkan, Lar (Şebânkâre[433]); Cehrum, Kâzerûn Henayfkan, Lâger-Kehrecan, Mandestan, Eberkûh (Fârs[434]); Tüster, Havîzeh, Ramiz (Hûzistan[435]); Erbil, Erzen, Basabdeh, Bertelli, Re'su'l-'ayn, Mardin, (el-Cezîre[436]); Erciş, Velascerd (Büyük Ermeniye[437]); Beylekan, Kıble, Geştasfi (Erran ve Mugan[438]); Sivas, Ankara, Erzincan, Konya, Malatya (Anadolu[439]); Ucan, Derâvend, Kal'a-yı Kehan, Kilen Faslûn, Nevdiz, Miyaniç, Dih-i Darkan, Nilân, Merend, Dizmar, Kerker, Nahcivan, Erdubâd, Âzad (Azerbaycan[440]); Deylemen, Avah, Rudbar, Sâve, Kum, Tefriş, Ferahân, Esedabâd, Harrakaneyn, Dergüzîn,

[430] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 141-2.
[431] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*,154.
[432] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*,144-5.
[433] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*,138-9.
[434] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*,117-122, 125-6.
[435] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 110-1.
[436] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*,102-6.
[437] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 100-2.
[438] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 90-3.
[439] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 94-9.
[440] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 80-86.

	Nihâvend (Deylem[441]); Verâmîn, Kûfe, Bağdat (Irak-ı Arap ve Acem[442])
İpek	Cürcen (Mâzenderân[443]); Reşd, Fümin, Lahican (Gîlân[444]); Havf, Zâve (Horâsân[445]); Cenâbâd, Zirkûh, Turşîz (Kûhistan[446]); Beşavur (Fârs[447])
Keten	Kâzerûn, Rişehr (Fârs[448])
Yün	Sivas (Anadolu[449])

Tablo 1. *Nüzhetü'l-kulûb*'e Göre İlhanlı Coğrafyasının 1340 Yılında Tekstil Hammadde Üretim Kapasitesi

Bir devlet memuru tarafından kaleme alınan ve ülke topraklarının iktisadî durumunu resmî kayıtlara dayanarak yansıtan *Nüzhetü'l-kulûb'* e göre İlhanlı Devleti'nin toprakları tekstil hammaddesi için oldukça yeterli görünmektedir. Tablodaki veriler devletin direkt üretimini kontrol ettiği veya üzerinde mâlî denetim olan hammadde alanları olduğu muhakkaktı. Pamuk üretiminin oldukça geniş bir coğrafyada yaygın olması ilk olarak iç rekabeti arttırmış Kûhistân, Yezd, Dih-i Erdekân, Mûsul, Erbil, İsfahân üretimlerinin kalitesi diğerlerine göre öne çıkmıştır. Öyle ki, ipekle yarışabilecek kadar yumuşak giyimlerin üretimlerini de beraberinde getirmiştir. Muhakkak ki, dîvânın hammaddeden üretime kadar geçen aşamalarda bizzat teşvik ve desteğinin bulunması ilerlemenin somut örneklerinde büyük katkısı olmuştur. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh talebi yüksek ürünlerin tedariğine ihtiyaç duyulmasına rağmen bu dönemde çevre ülkelere yoğun ihrâcı yapılan ve Mâverâünnehir şehirlerindeki kirbas gibi popüler bir ürüne hammadde olan Hint pamuğunun İlhanlı topraklarına ithâl edilmesine lüzum olmadığını gururla anlatması içteki

441 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 60-74.
442 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 30-4, 55.
443 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 159.
444 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 162-3.
445 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 154.
446 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 143.
447 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 126.
448 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 126, 130.
449 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 94.

üretim kapasitesinin yeterli ve fiyatının da alım gücüne oranla yüksek olmadığını direkt olarak kanıtlamaktadır[450]. Üretime yönelik dikkat ve hassasiyet Bağdat, Tebriz, Şîrâz'ın atölyelerinde dokunan tekstil ürünlerinin ülke içinden kolaylıkla temin edildiği sonucunu işaret etmektedir. Özellikle iç pazarda satılan tekstil ürünleri Tebriz tezgâhları sayesinde Avrupalı alıcılarla buluşmaktaydı[451]. İtalyan tacirler 1263'ten itibaren Tebriz'de doğrudan ticaret yapmaya başladı. Böylelikle Moğol yönetimindeki şehir atölyelerinde dokunan tekstil ürünlerine Tana ve Kefe limanlarının hâricindeki alternatif bir noktada buluşma imkânı doğmuş oldu. Öncelikle Moğol hanedanının zevkine hitap eden ipekli dokumalar Tebriz'de doğrudan ticaret yapan İtalyanlar tarafından ya da Trabzon ve Ayas limanından sevkiyat yapan gemiler vasıtasıyla Avrupa'nın tanımasına olanak sağlanmıştır. Bu dönemde Avrupa pazarları bu ipekli tekstile *panna tartarici* adını vermişlerdir[452]. Bu üretimlerin büyük çoğunluğu Çin ve İran ipekleri ile dokunmaktaydı. İlhanlı iktidarının tesis edildiği ilk yıllardan itibaren Avrupa'ya artık Gîlân üretimi ipek sevkedilmekteydi. Bu ipek türü Avrupa'da *sete geieli, seta gaieli, seti gheli, seta ghella* şeklinde tanımlanmıştır[453]. M. Polo da Gîlân ipeğinin Avrupa'ya gittiğine tanık olmuştur. Ondan öğrendiğimiz kadarıyla Cenovalı tacirler Hazar Denizi'ne gemi indirerek *Ghelle* olarak telaffuz ettikleri Gîlân ipeğinin sevkiyatını yürütmüşlerdir[454]. Cenova'nın uzun bir süre Gîlân ipeğinin sevkiyatında tek başına rol aldığı tahmin edilse de daha sonradan İlhanlı topraklarında etkinliğini arttıran Venedik de bu bölgenin ipeğinin müşterisi olmuştur[455]. Onun çok uzun bir süre yabancı tacirler tarafından ticaretinin yapılması bölge ekonomisini de şüphesiz olumlu etkilemiş olmakla birlikte Hazar Denizi gemi trafiğini de yoğunlaştırmıştır. Bu anlamda Hazar Denizi'ndeki Nimmurdan Adası'nın ismi geçmektedir. Rusya, Gîlân ve Mâzenderân'dan gemiler ada limanına sıkça

---

450 Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedanî, *Âsâr u ihyâ'*, neşr. Menûçehr Sutûde-İrec Afşâr, (Tahran, 1368), 162.

451 *Marco Polo,* vol. 2, 70.

452 Johannes Preiser-Kapeller, "The Significance of Tabriz in the Spatial Frameworks of Christian Merchants and Ecclesiastics in the 13th and 14th Centuries," *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, ed. Judith Pfeiffer, (London, 2014), 257-8.

453 Arsenio Peter Martinez, "The Eurasian Overland and Pontic Trades in the Thirteenth and the Fourteenth Centuries with Special Reference to their Impact on the Golden Horde, the West, and Russia and to the Evidence in Archival Material and Mint Outputs," *AEMA*, vol.16, (2008-2009), 141.

454 *Marco Polo,* vol. 1, 51.

455 Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 102.

uğramaktaydı. Halkın kazançlarının çoğunun gemiler tarafından elde edildiği bu noktada başta ipek olmak üzere lokal ürünlerin sevkiyatının yapıldığına dair şüphelerimiz bulunmaktadır[456].

İran ipekli kumaşlarının bir diğer istikameti de Bağdat ve Suriye'dir. Burada Avrupalılar tarafından satın alınmaktaydı[457]. Kumaş ticareti tek taraflı değildi. 1330-1331 yıllarında Cenova asıllı Ansaldo kardeşler Fransa üretimi kumaşlarını Suriye ve İran'a ihrâcını gerçekleştiriyorlardı[458]. Her ne kadar coğrafî yakınlık nedeniyle İran ipeği Avrupa için daha makbul görünse de Çin'deki yoğun üretim ve kalitesinin düşük olması buradaki ipeğin daha ucuza Avrupa'ya sevkedilmesini sağlamıştır. 1340 yılında da Çin ipeği Merv ipeğinin 1/5'den daha ucuz piyasa fiyatına sahip olması bu dengenin İlhanlı iktidarının sonuna kadar devam ettiğinin kanıtıdır[459]. Pegolotti de Avrupa'ya ihraç edilen ipek türlerinden biri olarak Merv ipeğinden bahsetmektedir ki "Merv Hadican" ipeğini "Seta Merdacascia" şeklinde telaffuz etmektedir[460]. Böylelikle uzun müddet içinde Çin'in ucuz ipeğinin en azından Merv üretiminin pazar imkânlarını ortadan kaldırmadığı anlaşılmaktadır. M. Polo ise Kafkasya'daki ipek yetiştiriciliğinin bölge ekonomisindeki önemine ve ipek üretim kapasitesinin yüksekliğine şahitlik etmiştir. Ayrıca altın giysiler ve çok ince ipek dokumaların yapıldığını, buranın insanının yokluk çekmediğini, ticaret ve el sanatıyla geçindiğini nakletmektedir[461]. Avrupa tarafından çokça rağbet gören bu ipek Seta Cangia (Gence) olarak anılmaktaydı[462]. Bundan dolayı halkın bir bölümünün temel geçim kaynağı ipek yetiştiriciliği üzerineydi. Zekeriyâ el-Kazvînî de ipek yetiştiriciliğinin Gence'ye etkisi hakkında şunları söylemektedir:

"…*Gence halkı ipek yetiştiriciliğinde oldukça hünerlidir. Gence'nin ipeği diğer vilayetlerin ipeğinden daha iyidir…Gence'de iki tane su yolu [ırmak] vardır. Biri ipeği*

456 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 160.
457 Eliyahu Ashtor, *Levant Trade in the Middle Ages*, (Princeton, 2014), 23.
458 Eliyahu Ashtor, *Levant Trade in the Middle Ages*, 49.
459 Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," 180.
460 Sinclair, *Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary*, 104.
461 *Marco Polo,* vol. 1, 50.
462 Sinclair, *Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary*, 105-6.

kaynatmak için ötekinden daha yararlıdır. Bundan dolayı fiyatı da farklıdır. Suların adlarının biri Bab el-Berda öteki Bab el-Makbere[مقبره] dir…”[463].

Gence ipeği sadece hammadde aşamasında Avrupa'ya taşınmıyor, aynı zamanda bu şehirdeki tezgâhlarda dokunarak çevre şehirlere, ülkelere tacirler tarafından sevk ediliyordu[464]. Dokunarak dönemin en popüler kumaşlarına dönüştürülmesi oldukça kârlı bir işti. *Nesic* (نسيج) *ve nah* (نخ)[465] kelimeleri özelleştirilerek bu popüler dokumaları ifade edecek şekilde kullanılmaya başlanmıştır. İlhanlıların tedarik sıkıntısı çekmemek için büyük şehirlerinde yoğun üretim yaptıkları anlaşılmaktadır. Nesic sadece İlhanlılar'da değil Çin'de de farklı tasarım ve modelde üretilmekle birlikte Konstantinopolis'deki pazarlara yüksek miktarda transferi sayesinde buradan Avrupa ülkelerine temin edilebilmekteydi. Pegolotti Çin'de İtalyanlar için 1 summo karşılığında 3 veya 3,5 parça Dımaşkî kumaş ya da 3-3,5 parça nesic alınabileceğinden bahsetmektedir[466]. Böylelikle 14. yy.ın ilk yarısının ortalarında ünlü Dımaşk işi kumaşlar ile nesicin aynı satış fiyatına sahip olduğu öğrenilmektedir. Nîşâbûr'daki üretimleri ise Hindistan pazarlarında alıcı bulmaktaydı[467]. Bu kumaşların imparatorluğun her tarafında dokunduğu ve iç ile dış ihtiyacı karşıladığını söyleyebiliriz. Şehirlerdeki dokumalar çoğunlukla o şehrin ismi ile anılmaktadır. Yezd örneğinde olduğu gibi bu şehir, tacirlerin çeşitli bölgelere taşıdığı ve Yezdî olarak bilinen ipek kumaşlara sahiptir[468]. Bir diğer dokumacılık alanında gelişmiş şehir Bağdat'tır. M. Polo burada farklı tarzda bir *nesic* ve muhtemelen tecrübe ile gelişen farklı sitil nesicin bir benzeri olan *nac cramoisi* gibi altın işlemeli ipekli dokumaların üretildiğinden bahsetmektedir. Kuş ve hayvan figürleri ile çok zengin süslemeleri ile tarzı öne çıkmıştır[469]. Altın süslemeli ipekli dokumalarla ünlü

463 Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 600.
464 Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 601.
465 Mirkamal Nabipour, *Die beiden persichen Leitfaeden des Falak 'Alā-ye Tabrīzī über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, (Unpublished PhD Dissertation, Georg-August Universität, 1973), 56-7.
466 Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 295.
467 *Ibn Battuta,* vol. 4*,* 584.
468 *Marco Polo,* vol. 2, 84.
469 *Marco Polo,* vol. 2, 60. Bağdat çok uzun süreden beri dokuma sanayinde önemli bir yere sahipti. Müellif Moğol istilası öncesi şunları söyler: *"Irak'ta ithâlat ihrâcattan fazladır. Bağdat pazarları yabancı ülkelerden gelen ürünlerle doludur. Ürettiği ürünler ise, renkli ipekler ki attabi ve tabby şeklinde isimlendirilmiştir bunlar ve sağlam kumaşlar, perde, örtüler, bezlerin tüm çeşitleri, hasır dokumalar… Basra ham ipek üretir. Pazarlar meraklısı için her türden mücevherlere sahiptir. Basra çeşitli mineraller, antimon, safran, zencefil, mürdesenk bitkisi için en önemli pazardı. Kına boyası, ham ipek, gül suyu*

başka bir bölge de Fârs'tır. Bundan başka ise el-Cezîre'de ise bu alanında en önemli şehri şüphesiz Musul'du. İtalya'da *Muslin* olarak telaffuz edilen ipek kumaşların tümü Musul'da üretilmektedir. Sadece bunun alım-satımı ile uğraşan kimselere Musolin tacirleri de denmektedir. Irak ve Fârs'ta dokunan kumaşlar Hürmüz limanında Çin, Hint ve diğer Arap ülkelerine satılmakta olduğu tahmin edilmektedir[470]. Hint kültüründeki ipek kumaşların önemli olması İlhanlı topraklarından bu ülkeye tekstil sevkiyatının da önünü açtığı yolunda şüpheleri arttırmaktadır. Delhi Türk Sultânlığı Çin, Irak, İskenderiye'den istikrarlı bir şekilde kumaş ithâl etmiştir. Özellikle hükümdarın hediye olarak binlerce giysi dağıtması da bu ticaretinin hacmini arttırmıştır[471]. İbn Battuta özellikle ipeklilerin Hindistan'daki popülerliğine tanık olmuştur[472].

Avrupa için ipek ve pamuk ithâlatında en önemli problem mâliyetlerdir. Her ne kadar Moğol coğrafyasından yüklü miktarda transferi gerçekleşse de hâlâ Mısır'a baharat ticaretinde olduğu gibi özellikle pamuk konusunda bağımlı oldukları anlaşılmaktadır. Avrupalı aracılar Mısır limanlarından akan pamuk ve şekerin yüksek mâliyetinden şikâyet etmiştir[473]. Buna alternatif arayışları içinde pamuk tarımına elverişli olmasından dolayı Kilikya toprakları işaret edilmiştir[474]. Özellikle 14.yy.da Hint pamuğu İran pamuğunun en yakın rakibi olarak ortaya çıkmıştı. Yemen'in pek çok bölgesinde Hint pamuğunun tercih edilmeye başlandığı bilinmektedir. Bu durum da İran pamuğunun körfez yoluyla Arap ülkelerine sevkiyatı hakkında hiçbir bilgimizin olmamasını açıklamaktadır[475]. Muş ve Mardin'de pamuk üretiminin dışında dokuma aşamasına da önem vermişlerdir. Burada *bukram* (bu isim Buhara'nın

---

ve menekşe esansı ihraç ederdi. Übülle'de de mükemmel ketenler dokunurdu. Küfe de hurmalarıyla, menekşe esansı ile ipek kumaşlarıyla meşhurdur. Vâsıt; acı bakla, şim adındaki kurutulmuş balık, ihrâç ederdi. Numaniye bol miktarda kumaş üretirdi ve yünlü kumaşın tüm çeşitler ile ünlüydü." Guy Le Strange, *Lands of Eastern Caliphate,* (New York, 1873), 81-82.

470 *Marco Polo,* vol. 1, 57 ve 79 ve 101.

471 Muhammad Zâki, *Arab Accounts of India during the Fourteenth Century*, (Delhi, 2009), 23-4.

472 *Ibn Battuta,* vol. 4*,* 758.

473 Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, 51-52.

474 Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross,* 66.

475 Joginder K. Chawla, *India's Overland Trade with Central Asia and Persia during the Thirteenth and Fourteenth Century*, 96.

geleneksel pamuklu kumaşlarından gelmektedir) ve diğer giysilerin de yapıldığını bizzat M. Polo anlatmaktadır[476].

Sadece ipek veya pamuk ağırlıklı dokuma sanayi gelişmemiştir. Fârs'a bağlı Kâzerûn'da keten dokumacılığı yapılmaktadır[477]. Körfezin kıyısındaki Rişehr halkı da geçimini daha çok ticaretle sağlarken ketende oldukça iyi bir konuma kavuşmuşlardı. Yemen ve Umman gibi ülkelere pazarlamakta oldukları anlaşılmaktadır[478]. Anadolu'da ise Sivasî yün meşhurdur[479]. Anadolu'nun başka şehri Erzincan'da tekstil alanında bölgenin en önde gelen şehri konumuna kavuşmuştur. Burada dokunan kumaşlar şehrin ismiyle anılmaktadır[480]. Bu şehirde dokunan kumaştan her yıl 200 top kemha, 1.000 arşın kadife ve 10.000 arşın İskarlet Tebriz'e gönderilmekteydi[481]. Sadece Anadolu'da dokunan kumaşlar imparatorluğun diğer bölgelerine satılmıyordu. Aydınoğlu Umur Beğ tarafından Çin, Bağdat, Tebriz ve Nîşâbûr'da dokunan ipekli kumaşlardan iki takım elbise hediye edilen İbn Battuta sayesinde diğer şehirlerden de kumaş sevkedildiğini öğrenmekteyiz[482]. Moğol öncesinde Irak'ın ihrâcatta başı çektiği kirbas üretiminde artık Kâzerûn'da dokunanları sadece İran'da değil çevre şehir ve ülkelerde de gittikçe popüler hale geldi. Anlaşıldığı kadarıyla dokuma sanayinde önemli bir yeri olan Kâzerûn'da hem pamuk hem de keten dokumacılığı bir arada sürdürülmüştür[483]. İran menşeili keten kumaşların sıcak ikliminden dolayı doğal müşterisi olan Yemen'e ciddi miktarda ihraç edildiğini bilmekteyiz. Eğretilmemiş ketenin bir türü olan "bûrd"ün bir kısmı Yemen'e İran ve Irak'tan sevk edilmekteyken, Yemen'in geleneksel giyiminde kullanılan "futah" da ülke içindeki üretimine rağmen Kîş adasından belli miktar getirilmekteydi. Bileğe kadar bir çeşit tunik olan ve Arapların geleneksel giyimi "savb"ın da ithâl edildiği ülkeler arasında İran yer almaktadır[484].

İran'ın bu dönemde ciddi derecede tekstil üreticisi ve sevkiyatçısı olmasının en önemli nedenlerinin başında devletin üretime destek vermesi gelmektedir.

---

476 *Marco Polo,* vol. 1, 57.
477 Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 300.
478 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 130.
479 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 94.
480 *Ibn Battuta,* vol. 2, 437.
481 Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ'da Dokuma Endüstrisi," 767.
482 *Ibn Battuta,* vol. 2, 445.
483 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 126.
484 Nayef Abdullah al-Shamrookh, *The Commerce and the Rasulids in the Yemen, (1231-1454)*, (Doktora Tezi, Manchester University, 1993), 169-170.

Hûzistân, Günabâd, Horâsân, Sultâniye ve Gîlân'da devlet teşvikiyle atölyeler kuruldu. Ayrıca Tebriz, Kâşân, Kirmân, Yezd'in var olan atölyelerinde zamanla İran'ın sahip olduğu dokumacılık teknikleri de değişme gösterdi. İlhanlıların geniş bir coğrafyaya sahip olması ve çeşitli dokuma tekniklerinin sınırlar gözetilmeksizin bir arada kullanılma olanağının doğmasıyla artık Yezd, Merâga, Hemedân, Kazvîn, Kâşân ülkelerarası tekstil pazarı için İran'daki en önemli üretim bölgeleri haline geldi. Teşvikin yanı sıra dokuma tekniklerinin de eskisi gibi kalmayarak gelişme göstermesi İlhanlı coğrafyasındaki tekstil üretimini kârlı ve de Avrupa pazarında cazip hale gelmesine yol açmıştı. Daha Hülâgü Han'ın Bağdat harekâtından çok önce, 13.yy.ın ilk yarısında dokuma sanayinde devrim meydana gelmişti. İran, Afganistan, Mâverâünnehir şehirlerinde çok büyük yıkımlar meydana gelirken buradaki şehirlerden tekstilde çalışan usta ve işçiler Türkistan ve Çin'e gönderilmişti. Sonucunda ise Asya'nın doğusundaki tekstil geleneği İslâm dünyasının üretim tarzıyla birleşerek ortak bir estetik ve tekniğe dayanan üretim meydana geldi[485]. İran, Irak ve Anadolu tekstil imalâtında her ne kadar İlhanlılar döneminde kapasitesini gittikçe yükseltse de Tebriz'de Mısır'dan gelen kervanlar sayesinde İskenderiye üretimi bundukî (بندقی) adında ve daha çok aristokratların tüketimine yönelik kaliteli giysilerin dikildiği kumaşlar da satın alınmış ve rağbet duyulmuştur[486].

Her ne kadar İran coğrafi nedenlerden dolayı Avrupa için ipek ticaretinde daha mâkul bir seçenek gibi gözükse Çin İpeği Avrupa'ya daha ucuza transfer oluyordu. 13. ve 14. yy.da Avrupa sarayları ve kilise envanterlerinde çok fazla Asya ipekli kumaşlarına dair örnekler yer alsa da 15. yy. ile birlikte bu durumun bıçak gibi kesilmesi Moğol iktidarının düşüşü ile Asya'dan Avrupa'ya uzanan ipek ticaret ağının da eski canlılığını yitirdiğinin yeterli bir kanıtı olarak görülmüştür[487].

1.3.4. Hayvan

Canlı hayvan ticaretinde at en büyük paya sahiptir. Gerek kullanıldığı coğrafyaya bağlı olarak en etkili ulaşım aracı olması ve gerek askerî amaçlarla

---

485 Ferînaz Ferbud, Nevşîn Dehemlayan, "Ber-resî tatbik-i terâhî-yi Mensûcât-i İlhanî-yi Îrân u Memâlik-i Mısır der-kurûn-u heftom u heştom-i hicrî," *Neşrîyye-yi Hünerhâ-yı Senaî-yi İslâmî*, S.1, (1395), 24.

486 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 170; H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 247.

487 Helen Persson, "Chinese Silks in Mamluk Egypt," *Global Textile Encounters*, ed. Marie-Lousie Nosch, Zhao Feng, Lotika Varadarajan, (Oxford, 2014), 118.

kullanılması atın önemini ve kıymetini belirleyen en önemli sebeplerdendi. Yakındoğu'da at ticareti hemen hemen her ülkede aktifti. Arap ülkeleri, İran ve Deşt-i Kıpçak'ta yetiştirilen atlar birbirinden farklı özelliklere sahiplerdi. 13. ve 14. yy.da at ticaretinin en önemli odak noktası Hindistan'dır. Ülkede arzın talebi karşılayamaması yüksek ithâlatla sonuçlanmıştır. At sadece bu dönemde değil bir yüzyıl önce dahi Hindistan'a ihraç edilen ana emtia olmuştu[488]. Hindistan'ın çevre ülkelerden aldığı atlar dört çeşittir. İlki savaşlarda kullanılanlardır. Bunlar çoğunlukla Türklerin yaşadığı coğrafyadan temin edilirdi. Özellikle 13 ve 14. yy.da bu türden atları Deşt-i Kıpçak coğrafyasından çok fazla temin etmiştir. İkincisi de günlük kullanıma uygun sıradan binek atlarıdır. Üçüncüsü yarış atlarıdır. Mesafeleri hızlı katetmeleri ile diğerlerinden ayrılmaktadırlar. Çoğunluğu Arap coğrafyasından ithâl edilmektedir. Sonuncusu ise soylu Arap atlarıdır. Seremonilerde kullanılır. Yüksek ihtimâlle değerli bir hediye olarak da önemli şahıslara sunulmaktadır[489]. İbn Battuta Azak'tayken at ticaretine şahit olmuştur. Deşt-i Kıpçak meralarındaki at çiftliklerinin çokluğu onu şaşırtmıştır. Bundan dolayı fiyatları 50-60 dirhem civarında olup ucuz olarak tanımlanmıştır. Ona göre Kuzey Afrika'da koyun besiciliği nasıl yaygınsa, Altın Orda coğrafyası için de at o kolaylıkla yetiştirilir, beslenir ve satılmaktadır. Yani kısaca benzer sirkülasyona sahiptir. İfadeleri doğru kabul edilirse sıradan bir Türk'ün elinde Deşt-i Kıpçak'ta binlerce at bulunabiliyordu. İbn Battuta Azak'tayken 10 bin atın sevkedilme anına şahit olmuştur. Hindistan'a sevk edilenlerin en ucuzu 100 gümüş dinara satılmaktaydı. Yine bu ülkede ithâl edilen atların ciddi miktarı çalınmaktaydı. Altın Orda ülkesinden savaş atları, Yemen ve Umman'dan ise yarış ve yük atları sevkedilmekteydi. Hindistan'daki fiyatı ise 1000 ile 4000 dinar arasında değişen orana sahipti[490]. M. Polo ise Hindistan'a ihraç dilen ikinci grubu oluşturan Arap atlarından bahsetmektedir. Aden Körfezi'ndeki limanlar, Umman limanları ve özellikle Fârs Körfezi'nin İranlı ve Iraklı tacirlerin en büyük rakiplerinin yer aldığı Kalhât başı çekmiştir[491]. At ticaretinde olduğu gibi iç kesimlerin emtiasını liman üzerinden Hindistan'a düzenli sevkiyatları Hürmüz hâkimlerinin Kalhât üzerinde

488 'Alî Behrânîpour, "The Trade in Horses Between Khorâsân and India in the 13th -17th Centuries," *The Silk Road*, no.11, (2013), 126.
489 'Alî Behrânîpour, "The Trade in Horses Between Khorâsân and India in the 13th -17th Centuries," 125.
490 *Ibn Battuta,* vol. 2*,* 478-9.
491 *Marco Polo,* vol. 2, 373 ve 382.

yayılmacı siyasetlerini şekillendirmiştir. Böyle kritik ekonomik konumu nedeniyle pek çok kez el değiştirmiş sonunda Hürmüz yönetimine bağlanmıştır[492]. Kısaca Arap Hindistan'a at ihrâcatında Yarımadasının güneyi ile İran'ın rekabet halinde olduğu anlaşılmaktadır. İlhanlıların yıkılmaya yüz tutmasından yarım asır sonra meydana gelen bir olay bu durumu desteklemektedir. 1388 yılında İran'dan Yemen'e Arap atları satın almak için bazı tacirler burada konumu güçlü olan Emir Bedrü'd-dîn-i Horâsânî tarafından engellenmişlerdir. Adından da anlaşılacağı gibi Horâsânlı olan bu tacir büyük ihtimâlle rekabetin kendisine ve girişimine getireceği zarardan dolayı Yemen'e gelen İranlı at tacirlerini yağmalatmıştı ve katledilmelerine neden olmuştu[493]. Hindistan coğrafyasında at ticaretinin müşterilerinden biri de Delhi Türk Sultânlığı'dır. el-Ömerî burada gördüğü atları iki gruba ayırmaktadır. İlki olan Türk ülkelerinden gelen yük atlarının kayda değer bir iş yapmadıklarını, ikincisi olan Arap atlarının ise daha önemli olduğunu ifade etmektedir. Bunlar Bahreyn, Yemen gibi Arap ülkelerinden gelirken, İlhanlı yönetimindeki Irak'tan da ithâl edilmekteydi. Müellif, fiyatlarının ise ucuz olduğunu vurgulamaktadır. Hindistan'daki iklimsel şartlar ve bakımlarının bilinmemesi nedeniyle bu ithâl atların bacakları zamanla güçsüzleşmekteydi[494]. Delhi Türk Sultânlığı at ihtiyacını karşılamak için mümkün olduğu müddetçe pek çok ülkeden at sipariş etmekteydi. Devlet, atları sadece devlet kurumları için tedarik etmemekte, her yıl 10.000 kadarını piyasaya sürmekteydi[495]. *Tarih-i Fîrûz-şâhî* de Sarayın at ithâlâtını doğrulamaktadır. Ancak Moğol vilayetlerinden geldiği yönündeki genel ifâdesiyle, direkt Altın Orda mı yoksa İlhanlıları mı kastettiği hususunu belirsiz bırakmaktadır[496]. İlhanlı coğrafyasından özellikle Irak ve Horâsânlı tacirlerin sık sık at sevkiyatında bulunduğu anlaşılmaktadır. Sultân Muhammed b. Tuğluk da Gazne'de bir defasında kendisine sunulan 30 adet atın satın alınması emrini vermiştir. Bu atları Iraklı bir tacir temin etmiştir[497]. Horâsân'ın en önemli dört şehrinden biri olan Herât'ın da bu dönemde ünlü dört adet pazarı vardır. "Pazar-ı hoş" isimli biri sadece at satışı için ayrılmıştır.

---

492 *Ibn Battuta,* vol. 2, 381.
493 Behrânîpour, "*Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Moğûl,* 116.
494 Muhammad Zâki, *Arab Accounts of India during the Fourteenth Century*, 17.
495 Muhammad Zâki, *Arab Accounts of India during the Fourteenth Century*, 24.
496 Ziyâeddîn el-Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, neşr. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sahib, (Kalküta, 1862), 53.
497 Joginder K. Chawla, *India's Overland Trade with Central Asia and Persia during the Thirteenth and Fourteenth Century*, 85.

Çoğunlukla buraya at temin eden üreticiler göçerlerdir. *Karauna* da denen bu grup metal eşya karşılığında atlarını satmaktadırlar. Muhtemeldir ki Horâsân'dan Hindistan'a nakledilen atların bir kısmı buradan temin edilmektedir. Herât, Badgis ve çevresi yerli kabileler ile Türkmen aşiretleri tarafından mesken tutulmuştur. Burada at besiciliği onların temel geçim kaynaklarındandı. At yetiştirmek üzere *hıylhâneler* kurulmuştu. İlhanlılar kurulmadan önce burada bir dönem Batu Han adına bazı Moğol kabileleri vergi mükelleflerinden atları aynî vergi hukukuyla teslim alarak Deşt-i Kıpçak'a göndermişlerdi. 1295-1299 arasında ise Afganistan'daki Neküdarî kabilesi Herât çevresine gelerek yağma hareketlerine başlamıştı. Bundan dolayı bölgede Hindistan arasındaki at ticaretinin bu aşamada sekteye uğradığı düşünülmektedir. Afgan kabileleri Horâsân-Hindistan yolu üzerinde yaşadıkları için at ticaretinin de bir parçası durumundaydılar. Kervanları soyarak yüklü miktarda atları ele geçirdikleri durumlar yaşanmıştır. Herât'ın çevre ülkelere at ihraç ettiği bu dönem Timur'un seferlerine kadar devam etmişti[498]. Herât'tan başka bir diğer at yetişen meraların olduğu bölge Fârs Eyaleti'dir. Burada kalitesi yüksek, fiyatları düşük olan bu atları aracı tacirler Kîş ve Hürmüz limanlarından Hindistan'a sevk etmek için bekleyen diğer tacirlerle buluştururlardı[499].

Hindistan'ın at ithâl eden bölgelerinden biri de Ma'ber'di. Yarımadanın batısında olduğu gibi doğusunda kalan bu bölgede de at yetişmediği için talepleri yüksek olmuştur. Marco Polo, sadece Kîş ve Hürmüz'den değil Umman ve Yemen gibi Arap coğrafyasından da tacirlerin gelerek buranın kralı ve yöneticilik yapan dört kardeşine at pazarladıklarını söylemektedir. Diğer at ihrâcı ile ünlü Yemen'in en çok at satış yaptığı ülke Hindistan'dı[500]. Buraya Kîş ve Hürmüz de dahil her bir kardeşe sevk edilen 2000 civarındaydı. Bölgede at yetişmediği gibi at bakıcılarının da olmaması nedeniyle yıl içinde çoğu telef olarak ellerinde yüzer tane bile kalmamaktaydı. Haliyle ihrâcının her yıl düzenli hale gelmesine ve de sırf bu sektör üzerinden yetiştirici-aracı-sevkiyatçı grubun rekabet halinde çalışmasına neden olmuştur[501]. Hindistan'ın 13. ve 14.yy.daki

---

498 'Alî Behrânîpour, "The Trade in Horses Between Khorâsân and India in the 13th-17th Centuries," 123-138.
499 *Marco Polo,* vol. 1, 79.
500 Nayef Abdullah al-Shamrookh, *The Commerce and the Rasulids in the Yemen, (1231-1454)*, 179.
501 *Marco Polo,* vol. 2, 276-7.

en büyük limanlarından biri Bombay şehrindeki Tana'dır. Sahip olduğu ticarî öneme bağlı olarak bu liman açıklarında korsanlık faaliyetleri yaygınlaşmıştı. Durum o dereceye varmıştı ki kral korsanlarla anlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Buna göre korsanlar Hindistan anakarasının atlara ihtiyacı olduğu için her ne ele geçirirlerse geçirsinler içindeki atlara dokunmamaktaydılar[502]. Böylelikle Hindistan'ın dört bir tarafına sevk edilen atların bir bölümü Kîş, Hürmüz, Basra limanları vasıtasıyla temin edildiği anlaşılmaktadır. Birbirinden farklı topraklardan sevk edilmesinin sebebi sadece talebin aşırı yüksek olması değil, sevkiyat sırasında beklenmedik kazalara yönelik bir tedbirken aynı zamanda her iklimin yetiştirdiği atın farklı niteliklere sahip olmasından da kaynaklanmıştır. Örneğin Myanmar'da bu dönemde at çiftliklerinin sayısının fazla olduğu bilinmesine rağmen Hindistan, İran, Deşt-i Kıpçak ve Arap coğrafyasından bol miktarda her yıl düzenli miktarda at ihraç etmesi de bu politikaya hizmet etmesinden ileri gelmekteydi[503].

İran'da ise en büyük at sevkiyatı şüphesiz orduya yapılmaktaydı. Özellikle Türk ve Moğol göçerlerin yetiştirdiği atlar aracı tacirler tarafından orduya satılmaktaydı. Ama atların durumu bazen iklim şartlarına da bağlıydı. Örneğin 1278 yılı kışının çok soğuk geçmesi Büyük Ermenistan ve Azerbaycan'ı etkisi altına alarak at ve sığır gibi hayvanların yok olmasına neden oldu[504]. Abâkâ Han döneminde devletin harcamalarının ciddi bölümü hatun ve ordu giderlerinden oluşmaktaydı. Özellikle Şemsü'd-dîn-i Cüveynî'nin vezirliği döneminde tacirlerle yapılan ticaretin hacmi büyük miktara ulaşmıştı. Orduya temin edilen emtianın da büyük bölümü silâh ve süvarî atlarından oluşmaktaydı. Satılan atlar kurçi ve ahtecilerin sorumluğundaydı. Yine aynı dönemde denetimsizlik ve yolsuzluk nedeniyle devletin ihtiyaç duyduğu emtianın temin edilmesi noktasında çok büyük sûistîmaller yaşanmaya başladı. Kısacası devlet parasını ödediği halde önceden kararlaştırılan emtiayı teslim alamadı. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, ana hatlarını çizdiği bu olayda tacirleri suçlamaktadır ve kazandığı paralarla Arap atlarına binecek kadar

---

502 *Marco Polo,* vol. 2, 330.
503 *Chau Ju-Kua: His Work on the Arap Trade in the Twelfth and Thirteenth Century*, Entitled Chu-Fan-Chi, 58.
504 Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, 602.

zenginleştiklerini belirtmektedir. Onun bu ifâdesi İran'da Arap atı ithâlatının durumunu ve Arap atının lüks emtia sınıfından sayıldığını doğrulamaktadır[505].

İlhanlıların yıkılmaya yüz tuttuğu dönem üzerine bilgi veren *Risâle-yi Felekiyye*'deki ahır giderlerinin yer aldığı bölümde Bedevî ve Anadolu atının satın alındığına rastlanılmaktadır. Dikkati çeken husus ise beş bedevi atı için 25.000 dinar ödenirken üç Anadolu atına 24.000 dinar ödenmiştir. Bu demek oluyor ki başka bir faktör mevcut değilse aynı anda satın alınan Anadolu atları, bedevî atlarına göre %60 daha pahalıdır[506]. Aynı kayıtta at biniş takımları hakkında bazı detaylara göre koşum takımları ve mahmuzların en azından bazıları Şam ve Anadolu'daki atölyelerden getirilmekteydi. Ayrıca dikkat çekici bir diğer husus ise Tokat'tan getirilen eyerlerden kırmızı olanın takımı 750 dinar iken beyaz olan 900 dinar, siyah olanın ki 800 dinardır[507]. Bu durumu, boya yapımındaki malzemelerin mâliyetinin değişkenlik göstermesinin fiyatlara yansıması şeklinde yorumlayabilmekteyiz.

İlhanlı toprakları Hindistan'a sadece at ihrâcatında bulunmamış binek ve yük hayvanları da ithâl etmiştir. Bir deve türü olan "Falic" Hindistan'a İran'a sevkedilmiştir. Bu iki hörgüçlü deve türü, Kuzeybatı Hindistan'ın Elendehe şehrinden getirilerek Fârs ve Horâsân'da pazarlanmıştır[508]. Hindistan'dan getirilen bir diğer hayvan türü de fildir[509]. Anlaşıldığı kadarıyla filler devlet tarafından özel olarak sipariş edilmiştir. Askerî ve inşaat çalışmalarında onlardan yararlandığı muhtemel olan filler bir keresinde kış şartları gereği Hemedân'da yem krizi ile karşı karşıya kalmışlardı. Son çare olarak halkın bahçelerinden toplanan ürünler ile beslenmeleri için İlhan'dan izin istense de halkın göreceği zararı dikkate alarak buna izin vermemek suretiyle gerekli

---

505 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 521.
506 el-Mâzenderânî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, 207. Not: Gümrük ve nakliye bedeli hakkında bilgi sahibi olmadığımız için Rum atlarının, bedevî atlarından piyasada daha yüksek bir bedele sahip olduğu yorumunu şu an için yapamamaktayız.
507 el-Mâzenderânî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, 207.
508 Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 180.
509 Filin Hindistan'ın hangi bölgelerinden geldiği konusunda ne yazık ki neredeyse hiçbir bilgiye sahip olmamakla beraber Hamdullâh Müstevfî'nin eserinden geldiği yerlerin en azından biri olarak "Kandahar" üzerinde durulabilir. Bkz. *The Zoological Section of the Nuzhatu-l-Qulûb of Hamdullâh al- Mustaufî al-Qazwînî*, ed., Eng. trans. and annoted J. Stephenson, (London, 1928), 23.

görülürse halkın ellerindeki ürünün satın alınmasını emrederek durumun çözülmesini istemiştir[510].

1.3.5. Savaş Techizatı

Moğol döneminde İran'da en büyük silâh üreticisi ve müşterisi İlhanlı Devleti'nin kurumlarıdır. Üretimi ve silâh temini işi Dîvân-ı Mesas vasıtasıyla yürütülmekteydi[511]. İhtiyaç olunduğunda ortak tacirler vasıtasıyla silâh temin edilmekteydi. Şemsü'd-dîn-i Cüveynî'nin vezareti döneminde yaşanan büyük çaplı sûistîmaller neticesinde ordunun ihtiyaç duyduğu silâhlar da ücreti ödenmesine rağmen kararlaştırıldığı miktarda temin edilememişti. Ortak tacirlerin dîvâna ne çapta ve ne sıklıkla silâh temin ettikleri malum olmasa da Reşîdu'd-dîn Fazlullâh geçmişte yaşanan sûistîmaller ve yolsuzluklar hakkında bilgi verirken aracılar yoluyla satın alınan techizat miktarını küçümseyerek: "*…Birkaç deste silâh, zırh ve savaş âletleri..*." ifadesiyle aktarmaktadır[512]. Bu alışveriş mâliye ve ortaklar arasındaki ilişkinin merkezinde yer almakla birlikte devletin denetim mekanizmasının çalışmaması ile hazinenin zarar görmesine neden olmuştu.

Ordunun ihtiyaç duyduğu silâhları temin etmek ve onun kaydını yapmak direkt dîvâna bağlı mesasçi isimli memurun sorumluluğu altındaydı[513]. Bu dönemde İslâm dünyasının genelinde en popüler kılıçların başında Avrupa'da üretilenler gelmekteydi. Nâsiru'd-dîn-i Tûsî'nin esnekliği ile övdüğü bu kılıçların silah ambargosu nedeniyle İslâm dünyasına satılmadığını aktarması muhtemel ki İlhanlıları da erken dönemde etkilemişti. Ambargonun etkisiyle adedi 1.000 Mısır dinarına çıkmıştı[514]. İslâm ülkelerinde en yaygın kullanıma sahip Hint kılıcından daha keskin olması, bu Efrenç kılıcına yönelik tercihin sebebi olmuştur[515]. Avrupa'daki atölyelerde îmal edilen ve ordu için gerekli olan silâhlar buradan İran'a sevkedilmekteydi[516]. Şüphesiz ki İlhanlıların Avrupa silâh teknolojisinden yararlanma olanağı Tebriz'in İngiltere, Fransa ve İtalyan şehir devletleriyle yakın diplomatik ilişkileri sayesinde doğmuştur. Özellikle Memlük Sultânlığı'nın her iki tarafa karşı izlediği olumsuz politikalar, Avrupa

---

510 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 464.
511 Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Mogûl,* 64.
512 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 520.
513 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 522.
514 Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 220-221.
515 Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 577.
516 Ebû'l-Fazl-i Rezevî, "Caygâh-ı bâzarîyyân der-iktisâd u câmia-yı 'asr-ı İlhanân," 54.

krallıklarının İran Moğolları ile yakın siyasal ilişkiler ve iş birliği geliştirmeye doğru itmiştir. Silâh ticaretinin bir yönü de Mısır'ı zor durumda bırakmak amacıyla tesis edilmiş olmalıdır. Sienalı tacirlerden Tomasso Ugi'nin Avrupa ile Tebriz arasındaki silâh sevkiyatını yürütenlerden biri olması oldukça muhtemeldir. Silâhdar/şimşirdar anlamına gelen ilduci (ايلدوچى- الدوچى- الدوجى- اولدوچى)[517] ünvanına sahip olmasının yanısıra Sultân Olcâytû'nun Memlükler'e karşı olası ortak askerî harekatta at tedariğinde bulunma teklifini içeren mektubunu iletmesi[518] Avrupa ile İlhanlılar arasındaki silâh ticaretini de yürütmüş olabileceğine dair ipucu vermektedir.

Yaşanan olumsuz ilişkiler ile Altın Orda ve Memlük Devleti ile sık sık savaş ve çatışma noktasına gelen İlhanlı ordusunun harcamaları dîvân için büyük bir yük teşkil etmiştir. Buna ülke toprakları üzerinde ortaya çıkan isyanlar veya iç savaşlar da eklendiğinde hazinenin yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Ahmet Tekûdâr ve Şehzade Argun'un 1284 yılındaki iktidar mücadelesi sırasında bu kez Bağdat büyük ekonomik krizle karşılaşmıştı. Ordu giderleri için tacirlerden borç para alınmak mecburiyeti doğmuştu[519]. Gâzân Han zamanında ise ordunun ihtiyaç duyduğu silâhların temini konusunda eski düzenin kaldırılması uygun görüldü. Bunun en büyük nedeni sûistîmallerin yaşanmasıydı. Gâzân Han'a kadar silâh üreticileri ürettikleri silâhların bir iki numunesini saraya gönderirlerdi ve İlhan'ın veya emirlerin beğenisine sunarlardı. Dîvâna sattıkları silâhların karşılığında ise berat alırlardı. Ancak gerek bitikçiler gerekse beratın yazıldığı bölgenin hâkiminin yolsuzluğa bulaşması ve üreticinin bazı durumlarda alması gereken miktarı alamaması ile silâh üretiminde mâliyeti azaltmalarına ve dolayısıyla kaliteyi düşürmelerine neden olmuştur. Diğer silâh temini ise devletin kurduğu atölyelerde çoğunluğu köle olan çalışanların üretimlerinden oluşmaktadır. Çalışanların ticarî kaygılar gütmemesi bu kez üretim kalitesini olumsuz şekilde etkilemekteydi. Gâzân Han döneminde zoraki olarak bu usuller kaldırıldı. Açık pazar sistemi getirilerek silâh üreticilerinin emtialarını pazarlarda belirledikleri kıymete göre satmaları istendi ve böylelikle ürettikleri oranda ücretlerini alarak berat ile yapılan ödeme tarzı da kaldırılmış oldu. Ayrıca yolsuzlukların önüne geçilmesi amaçlanan düzenleme ile emtianın

---

[517] Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng*, 49-50; Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri 1, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine,* 187.
[518] Peter Jackson, *The Mongols and the West*, (New York, 2005), 178.
[519] Mustafa Aylar, "İhanlılar Döneminde Bağdat (1258-1335)", 236.

düşen kalitesinin de rekabet yoluyla yükseltilmesi amaçlanmıştır. Olumlu sonuçlarından biri de ülke içinde silâh üretimini arttırması olmuştur. Öyle ki ordu deposunda sadece 2000 askerî donatacak kadar silâh varken düzenleme ile bu sayının 10.000'e çıktığı ifade edilmiştir[520].

14. yy.da en büyük silâh üreticilerinden biri Hindistan'dı. Üretilen Hint kılıcının ciddi bir bölümü İslâm dünyasındaki şehirlerde satılmaktaydı. Demir, çinko ve kurşunla karıştırdıkları ve göze de hoş gelen kılıcı bundan dolayı çok fazla rağbet görmekteydi[521]. Silâh ticareti ve üretiminde bu kadar ileri seviyeye ulaşmalarının en önemli sebeplerinden biri bu alanda çalışan iyi ustalara sahip olmalarıdır. Farklı tarzlarda kılıç, yay, mızrak gibi yüksek miktarda üretim kapasitesine sahiptir[522].

Marco Polo Kirmân'ın Kûhbenan kasabasında çok fazla demir ve çelik temin edilebildiğini söyler. Hatta çok güzel çelik aynalar üretildiğini de eklemektedir. Ayrıca Kirmân'daki atölyelerde sadece lokal madenler değil Hint çeliği de işlenmesi için ithâl edilmektedir. Fârs'a bağlı "Çâhek" ve "Katre" kasabalarında faal demir madenlerinin olduğunu bilmekteyiz[523]. Kirmân da demir madeni ve çelik sevkiyatı ile İlhanlılar için kılıç üretim merkezi haline gelmiştir. Hatta ithâl Hint çeliğinden üretilen silâhlar diğer ülkelere de sevk edilmiştir[524]. Bir diğer silâh üretim merkezi de Şîrâz'dır. Burada çelik ustalarının varlığı ile üretim kapasitesinin yüksek olması, ihraç edilmesinde etkili olmuştur[525]. Kısaca madenlerin, tecrübeli ustaların varlığı ve kısmen de Hindistan'dan çelik transfer edilmesi İlhanlılar'da Fârs ve Kirmân şehirlerini silâh üretim ve dağıtımında diğer eyaletlere göre öne çıkaran faktörler olmuştur.

1.3.6. Kozmetik-Baharat

Baharat, kozmetik ve egzotik üretimler İlhanlı coğrafyasında oldukça dolaşımda olan emtialardı. Çünkü İran ve Irak başı çekmekle birlikte bu tür ürünlerin pazar payı Moğol öncesinde de oldukça yüksek olmuş ve ciddi tüketim hacmi içinde yer almıştı. Ayrıca 1290'lardan itibaren İtalyan tacirlerin Tebriz

[520] Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Mogûl,* 64.
[521] Muhammad Zâki, *Arab Accounts of India during the Fourteenth Century*, 5.
[522] *Arab Accounts of India during the Fourteenth Century*, 16.
[523] *Marco Polo,* vol. 1, 117 ve 123.
[524] Joginder K. Chawla, *India's Overland Trade with Central Asia and Persia during the Thirteenth and Fourteenth Century*, 92.
[525] Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 267.

üzerinden İran, Afganistan ve Hindistan'ın lokal ürünlerine daha yakından ulaşması sirkülasyonu arttıran doğal nedenler arasındadır. Bu ürünlerden yemeklerde, Moğol aristokrat kadınlarının bolca kullandığı parfümlerde, hastanelerde ve özellikle Tebriz'de kurulan Rab'-i Reşîdî Şifâhânesi'nde yararlanılmıştır[526]. Cüveynî'nin valiliği sırasında Irak-ı Arap'ta Horâsân, Tüster, Musul, Tebriz gibi kalabalık şehir ve bölgelerin eczanelerinde kullanılmak üzere macun, şurup ve ilaçların üretildiği bilinmektedir. Ancak bir iç kargaşa sırasında yağmalanarak ele geçirilen üretimlerinin iç pazarda gelişigüzel satıldığı bu tesisin Cüveynî'nin iktidarı sonrasında hizmet verip vermediği bilinmemektedir[527].

Güzel koku veren esanslar üretmek için çiçek özü yağları çok geniş bir coğrafyadan Tebriz'e sipariş edilmiştir. Özellikle her bölgenin kendine özel yağları ayrı ayrı belirlenmiştir. Tüm İlhanlı dönemi için parfümeri kültürü hakkında bilgilerden yoksun olsak da özellikle 13. yy.ın sonları hakkında bazı verilere sahibiz. Fârs şehirleri gül yetiştiriciliği ve parfümeri imalatında iç tüketimde olduğu kadar ülkelerarası ihrâcatta başı çekmekteydi. Üretilen gülsuyu aynı kalite benzerleri olmadığı için Suriye ve Mısır'a dahi sevkedilmiştir[528]. Bölgenin en önemli şehri Şîrâz'dan gülün dışında menekşe, gül-i yasemin[529], nergis, nesrin[530]; Basra'dan çenbe, ud-u kamhor, gül-i gitî, yasemin-i nusraî, kâfur-ı cevdane, hena-yı şemorte, hayrî; Anadolu'dan efsunten-i Tokatî, susen-i Antakya, mastaki-yi efrencî, istohudeş-i Sinobî, Bağdat'tan kızıl surî gülü, gül-i esfed, nesrin, menekşe, nercis, merzankuş, akrep, babunç, Bağdat aceri; Şam'dan zenbuk-ı rebuh, mured, huru', behar-ı narenc yağları getirtilmiştir[531]. Ayrıca İlhanlı topraklarında zambak uzun bir süre tam anlamıyla tanınmadığı, çok fazla yararı olduğundan ilaç ve parfümeri imalatında yerine zorunluluktan dolayı yasemin yağı kullanılmıştır. Suriye üzerinden Mardin'e getirilerek şehirde kullanılmaya başladıktan sonra

---

[526] Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 92.
[527] Cüveynî, *Tesliyetu'l-ihvân*, 126.
[528] Reşîdu'd-dîn, *Âsâr u ihyâ'*, 63.
[529] Yasmin veya yaseminin İlhanlı topraklarında bilinen beyaz, sarı, kırmızı ve mavimsi yeşil olmak üzere dört çeşidi vardır. En iyisi beyazı olarak ifâde edilmektedir; Reşîdu'd-dîn, *Âsâr u ihyâ'*, 67.
[530] Nesrin bu dönemde kokusunun çok beğenilmesi nedeniyle kozmetikte çok fazla tüketildiği bilinmektedir. Bazı hoş kokular kişisel kullanımda yüze ve vücuda sürülürken nesrin de elbiselere damlatılmaktadır. Bkz. Reşîdu'd-dîn, *Âsâr u ihyâ'*, 67.
[531] Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 65-67.

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh bizzat Tebriz ve Sultâniye'ye ilk kez kendisi getirmiştir[532].

Yemeklerde kullanılmasının yanı sıra ilaçların katkı maddesi olan anber, sandal, ud/öd (عود), zibad (kelemiş yağı), doğrudan Hindistan'dan getirilirken Basra, Bahreyn, Mekrân'da üretilenler de sevk edilmiştir[533]. Anber'in Sumatra ve Malaka menşeili olanları da Tebriz'e ulaşırdı. Siyah anber dedikleri, muhtemelen hem ucuz hem de daha düşük kaliteli türünü sıradan halk tüketmekteydi[534]. Anber bulamadıkları zaman onun yerine de kullanılan zibad macunlara da katılmasının yanı sıra kulak tıkanıklığını da açarken misk ile aynı satış fiyatına sahipti[535]. Kedi miski veya kedi anberi olarak da adlandırılmasına sebep olmuştur. Kullanım genişliğinden dolayı katkı maddeli olanının satışı hayli yaygın olmalı ki gerçeğini ayırt etmek için yapılan testte ateşte kızdırır, sonra beyaz bir kumaşa sürerek yeşile dönmesi beklenirdi[536]. Ud sevkiyatı ise Tebriz'e Hindistan'ın doğusundan Nepal ve Bangladeş topraklarından da yapılmaktaydı. Kokusunun güzelliğinden macunlara katarlar ve kıyafetlere sürerlerdi. Tebriz'de 1300 yılında kaliteli olanının 1 menn'i 180 dinara alıcı bulmaktaydı[537].

Yemeklerde katkı maddesi olarak sarı rengini veren, kokusundan yararlanılan, helva yapımında kullanılan ve kalbe iyi geldiğine inanılan Safranın (zerdeçal) diğerlerinin aksine Hemedân, Behram, Cebel-i Demâvend, Badgis, Kûhistân, Kum'un Casit köyü gibi İran topraklarından ve Anadolu'dan sevki sağlanarak iç üretimden temin edilmekteydi[538]. Tüketiminin yüksek, üretimin kısıtlı olmasına rağmen sadece iç pazarlardan sağlanmaya gayret gösterilmesi büyük şehirlerde yeterli miktarda bulunmasına engel taşımış olmalı ki Reşîdu'd-dîn Fazlullâh

---

532 Reşîdu'd-dîn, *Âsâr u ihyâ',* 206.
533 Reşîdu'd-dîn, *Âsâr u ihyâ',* 89-93.
534 A. Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir*, 255-6.
535 A. Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir*, 268.
536 Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 253.
537 A. Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir*, 257-260.
538 Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 260; Reşîdu'd-dîn, *Âsâr u ihyâ'* 177. Baş ve mide ağrısına iyi gelmesinin yanı sıra ortama yaydığı güzel koku nedeniyle düğün vb. törenlerde kullanılan sandal için Reşîdu'd-dîn en iyisinin Cava ve Sri Lanka'da yetişen beyaz sandal olduğu bilgisini vermektedir. Fazla güneşe maruz kaldığında kokusunu yitirmesinden dolayı tazeyken kesilerek ihrâcının makbul olduğu da aktarılmaktadır. Ayrıca Hürmüz ve Kîş limanlarından hangisine daha fazla giriş yaptığını bilmemekle birlikte Cava'daki udun Sri Lanka'dakine tercih edildiğini varsayabilmekteyiz. Bkz. Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 252; A. Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir*, 265; Reşîdu'd-dîn, *Âsâr u ihyâ',* 89-93.

bizzat kendisi kökünü getirterek Sultâniye ve Tebriz'de yetiştirilmesini sağlamıştır[539]. Zencefil ve tarçın da Hindistan'dan yüksek miktarda ithâl edilmiştir. Ancak en azından bir bölümü İranlı aracı tacirler vasıtasıyla İtalyanlara satılmaktaydı[540]. Zencefilin Moğol kadınlarının tırnak boyası olarak kozmetik amaçlı da kullanıldığı tahmin edilmektedir[541]. İlaç karışımında, koku yapımı ve panzehir olarak kullanılan miskin Çin'den getirilenleri kaliteli olarak görülmüş Kuzey Çin, Hoten ve Tibet bölgelerinden getirilenler özütlerinin tesirinin gücüne göre fiyatlandırılmış ve beğenilmiştir[542]. A. Kâşânî 2 dâneg'lik miskin diğer bölgelerin 2 miskal'lik miskine eşit olduğunu aktarmıştır[543]. Kîş, Mekrân, Basra, Bahreyn gibi yerlerin yanı sıra Sri Lanka üzerinden Hindistan menşeili olanları transfer edilmiştir[544]. Keşmir menşeilileri en kalitesizi olup Hindistan üzerinden gelenler kokusunun ve tesirinin azlığından düşük kaliteli olarak görülmüş, fiyatının düşüklüğünden dolayı da en çok tüketilen olmuştur[545]. Ayrıca Hindistan'daki aracılar sayesinde İran'da en çok sevilen Tibet miski de temin edilebilmiştir[546]. Bunun haricinde Soğd şehirlerinden de sevkiyatı sağlanabilmiştir[547]. Akrep gibi hayvanlardan kaynaklanan zehirlenmeler ve göz enfeksiyonları için kullanılan kafur Hindistan'dan getirilen emtia arasındaydı ve talebin yüksek olmasından dolayı sahtesi yapılmaktaydı. Normalde 1 menn 5 dinara satılırken yaratılan kalite farkından dolayı 300 dinara kadar da bulunabilmekteydi. Muhtemelen erken dönemde sorunlu siyasî ilişkiler nedeniyle sahtesi yapılan bir diğer ürün de Mısır menşeili bulsan ağacı yağıydı[548]. Reşîdu'd-dîn'in vezareti sırasında da tedarik konusu rahatlamış görünmektedir[549]. Akrep gibi hayvanlardan kaynaklanan zehirlenmeler için kullanılan kafur ve bunun yanı sıra Sünbül de Hint Okyanusu adalarından biri olan Ceziretü's-selâmet'ten temin edilmiştir. 1300 yılında sadece 1 menn'i kalitesine göre 300 dinara kadar Tebriz'de alıcı bulmaktaydı[550].

539 Reşîdu'd-dîn, *Âsâr u ihyâ'*, 204.
540 Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross,* 51.
541 *Chau Ju-Kua: His Work on the Arap Trade in the Twelfth and Thirteenth Century*, Entitled Chu-Fan-Chi, 83.
542 Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 248-249.
543 A. Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir*, 250 ve 252.
544 Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 85.
545 Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 250.
546 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 197.
547 A. Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir*, 250.
548 Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 242 ve 257-8.
549 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 67.
550 Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 130; A. Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir*, 262.

İKİNCİ BÖLÜM

KURUMLAR VE REFORM

2.1. Vergiler ve Memurlar

Ticaretteki sevkiyat, yükleme ve pazarlama aşamalarından tahsil edilen vergi mâliye için oldukça önemliydi. Çünkü bir önceki bölümde analiz edildiği gibi ticaret yolları ülkenin dört bir tarafından geçmekte ve büyük kısmı aktif olarak da kullanılmaktaydı. Mâliye için ticarî sirkülasyonun önemi yönettiği kurumsal düzenin incelenmesiyle anlaşılabilmektedir.

2.1.1. Tamga Vergisi

Kökeni çokça tartışmalı olan tamga kelimesinin İran kaynaklarında تمغا -تغما-تمغه -طمغه -طمغا gibi muhtelif yazılışları vardır. Hem yarlık ve fermanlara vurulan bir mühürdür hem de hayvanlara onun vasıtasıyla dağladıkları alâmettir[551]. Şemîs Şerîk Emîn, kelimenin Moğolca olduğunu düşünürken, Thomas T. Allsen[552] ve Pochekaev[553] Türkçe kökenli olduğunu aktarmakta, G. Vernadsky[554] de Alan dillerinden geçtiğini savunmaktadır. Moğolca'da *tamaga*, Osmanlı zamanında *tamga*, Modern Türkiye Türkçesinde ise *damga*[555] olarak yazılmakla birlikte Rusça'ya da *tamojnya*[556] olarak geçmiştir. Tamga ilk olarak Orta Asya'daki göçer kabilelerin kullandığı, her kabileye münhasır olan bir çeşit işaret olarak ortaya çıkmıştır[557]. Kabileler sahip oldukları eşyalara özellikle de hayvanların

---

551 Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng*, 96-7.
552 Allsen, *Mongol Imperialism*, 159.
553 Yazar, kelimenin kökeninin Türkçe olduğunu ve Moğol İmparatorluğu üzerinde Türk kültürünün tesiri olduğu için sonradan Moğol diline geçtiğine inanır; R. Yu. Pochekaev, "Tamgha and the Struggle Against It: On the History of Medieval Turkic-Mongol Taxation System," *Golden Horde Review*, no. 4, (2014), 80.
554 George Vernadsky, "Note on the Origin of the Word Tamga," *Journal of the American Oriental Society*, LXXVI/3, (Jul.- Sep., 1956), 188-9.
555 George Vernadsky, "Note on the Origin of the Word Tamga," 188-9.
556 Emel Kılıç, *Altın Orda Devleti'nin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2017), 508
557 Türk boyları arasında kullanılan tamganın kabilevî anlamda özel bir yeri vardır. En belirgin örneği Oğuz boylarında rastlanmaktadır. *Câmiu't tevârîh*'te Kün Han'ın boylar arasında yaşanabilecek herhangi bir sorunun önüne geçmesi açısından hayvanlara tamga vurulmasına dair iradesi şu şekilde anlatılmaktadır: "…*Bundan sonra bu çocuklar vergi ve mülk için düşmanlık ve çatışma yapmasınlar. Uygun olan şey her birinin yolu, lakabı, ismi ve kıdeminin belirlenmesi ve yine her birinin birer sembolü ve tamgasının olması ki birbirleri ile mücadele ve çatışmaya girmemeleri adına fermanlara, giderlere, koyunlara, sürülere o husûsî sembol ve tamgayı vursunlar…*". Bkz. Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, neşr. Rûşen-Mûsevî, 57.

vücuduna vurarak sahiplik/aidiyet göstergesi olarak yararlanmıştır. Ticarette ilk kullanılması da T'ang İmparatorluğu'nun (618-907) göçer boylardan satın aldığı atlar üzerinde hangi kabileden alındığını ve atların kullanım alanlarını göstermesiyle meydana gelmiştir. 10-12. yy.da henüz Moğol İmparatorluğu kurulmadan önce Uygurlar'da evraklar üzerinde kullanılarak yazışmanın resmiyetini gösteren mühür görevini üstlenmiştir[558]. Tamganın vergi ile ilişkisi ise kabilevî anlamıyla organik bağa sahiptir. Moğol İmparatorluğu çağında özellikle hükümdarın sahip olduğu emtianın kime ait olduğunu gösteren tamganın fonksiyonu giderek değişerek hükümdar hazinesine doğrudan akan vergi -ki özellikle o dönemde revaçta olan ticarî vergi- formasyonunda kullanılmıştı. Böylelikle ticarî verginin bizzat ismi olma yolunda evrilmişti. Moğol İmparatorluğu çağında tamga oranı bölgeden bölgeye ve zamana göre değişmekteydi. Ögeday zamanında alkolde 1/10, diğer ürünlerde 1/30 idi. Altın Orda Hanlığı'nda ise ortalama 0,3/10 idi. Fakat Altın Orda hanları siyasî ilişkilerin durumuna göre bunda oynama yapabiliyorlardı. Örneğin Canıbek Han 1347'de İtalyan şehir devletleri ile yaşadığı krizde vergiyi 0,5/10'e çıkarmak zorunda kalırken, 1360'dan sonra tekrar düşüşe geçmiştir. Altın Orda'da ayrıca altın ve gümüş dokumalar, inci, mücevher gibi emtialar belli zamanlarda vergiden muaftı. Moğol Hanlıklarında yaygın olan gümrük vergisi oranı %5-10 civarında seyretmişti. Bu oranların Moğol hanlıklarının uluslararası gümrük vergisi uygulamalarını takip ettiklerini göstermektedir[559].

Tamga vergisinin devlet eliyle yürürlüğe konulması Ögeday zamanında Kuzey Çin'de gerçekleşmiştir. Yeh-lü Ch'u-ts'ai'ın ekonomik programı neticesinde 1234'de ilk kez toplanmaya başlanmıştır. Ögeday Kağan zamanı çok açık olmasa da Güyük Han zamanında ortak tacirlerin kanunlarla ayrıcalıklı hale gelmeleriyle kesinleşerek devletin bazı uygulamalarından muaf olmuşlardır. Böylelikle bu vergisinden de muafiyet kazanmışlardı. Möngke Kağan zamanında ise özel statüleri yavaş yavaş kaybetmişlerdir. Daha önceden aldıkları pâyzeler sayesinde devlet görevlisiymiş gibi rahat ve ayrıcalıklı statü kazanmış olsalar da Möngke Kağan'ın aldığı bir dizi tedbirler çerçevesince bu

---

558 R.Yu. Pochekaev, "Tamgha and the Struggle Against It: On the History of Medieval Turkic-Mongol Taxation System," 78-9.

559 R.Yu. Pochekaev, "Tamgha and the Struggle Against It: On the History of Medieval Turkic-Mongol Taxation System," 82-5; Emel Kılıç, *Altın Orda Devleti'nin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*, 504.

duruma son verildi. Kubilay Kağan zamanında da ortak tacirlerin ödediği tamga vergisinde yeni bir düzenleme yapılarak 1/30 olarak ayarlanmıştır[560].

Tamga vergisi, İlhanlılar'ın Yakındoğu'da reayadan aldığı kalan ve kobçur ile birlikte üç vergiden biriydi[561]. Basitçe ticaret vergisi olarak bilinse de zanâat atölyelerinden, tacirlerden, şehrin çeşitli üretim parçalarından, alım-satımdan elde ediliyordu. Ticarî kervanlardan da şehirlerin kapısında alınırdı[562]. Kısacası emtianın üretimi ve alım-satımının yanında pazar girişinden alınan bir gümrük vergisiydi. Malını satmak için başka bir şehirden veya ülkeden gelen her tacir, muafiyete sahip olduğu durumlar istisna olmak üzere tamga vergisini gümrük geçişlerinde mutlaka ödemekle yükümlüydü. İlhanlıların kuruluşundan itibaren vergi oranı pek çok değişikliğe uğramıştır. Devletin ilk döneminde 240 dinardan 1 dinar alınmaktaydı[563]. Gâzân Han'ın İslamiyet'e girmesine rağmen hâlâ mâliyenin gelir kaynaklarının başında yer almaya devam etmiştir. Onun döneminde bir süre %10 alınmıştır[564]. Tarihine vâkıf olamasak da Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın bu oranı düşürerek tüm ülkede %5 olarak ayarladığını bilmekteyiz[565].

Tamga vergisinin toplanması her ne kadar devlet mâliyesi için kritik öneme sahip olsa da tahsildarların sûistîmallere yönelmesi, bölge hâkimlerinin de kontrolü kaybetmesiyle belirlenen oranların daha fazlasını talep etmeleri zaman zaman söz konusu olmaktaydı. Özellikle mutasarrıflar ve tahsildarlar bazen bu işi alışkanlık haline getirebiliyordu. Pazarlarda tacirlerden, şehir girişinde kervanlardan bazı bahaneler ile aldıkları ekstra ücret ticareti çok ciddi derecede

560 Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism*, 159-162.
561 A. K. S. Lambton, "Mongol Fiscal Administration in Persia (Part II)," 82.
562 Ghorbân ʻAlî Kenarroodî, "Nizâm-ı mâliyât-i Moğûlân u tes'ir-i ân der-inhitât û zevâl-i şehirhâ-yı İrân," *Pejûheşnâme-yi Târîh*, S. 12, (1387), 89-90; Judith Kolbas, *The Mongols,* 110.
563 Devletin ilk dönemine ait ticaretteki uygulamaları ve ticarî ilişkileri hakkında çok az bilgiye sahip olunmasına rağmen Nâsiru'd-dîn-i Tûsî bu verginin daha önce uygulanan oranını dile getirmektedir: "… *derlerdi ki mâlîn aslından bir miktar padişaha verirler. Öyle ki, 240 dinarda 1 dinar alırlarmış ve onu tamga vergisi olarak kararlaştırmışlardır. Cengiz Han zamanından sonra yaygınlaşmıştır…*". Minovî-Minorsky, "Naṣır al-Din Ṭusî on Finance," 761. Nâsiru'd-dîn-i Tûsî'nin kendisinden önceki dönem için söylediğine dair îmâda bulunmasına rağmen, hâlâ kendi çağında da bu oranının tamga vergisi olarak yürürlükte olduğuna dair fikir birliği vardır. Bkz. Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng*, 97; Ayrıca Tûsî'nin verdiği oranın İslâm'da zekat oranına, yani %2.5'a denk gelmesi de tesadüf olmadığı şeklinde yorumlanmaktadır. Bkz. Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-ʻahd-i İlhanân-ı Moğûl,* 74.
564 Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-ʻahd-i İlhanân-ı Moğûl,* 302.
565 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 45-6.

sekteye uğratmaktaydı. Bu durum sadece merkezden uzak şehir ve ticarî güzergâhlarda değil, Tebriz gibi büyük şehirlerde de meydana gelebiliyordu. Nihayetinde gayriresmî küçük bir sûistîmalden ciddi ölçekli ticarî krize dönüşmekteydi. Şehrin ihrâcat-ithâlat akışını sekteye uğratacak kadar derinleşmişti. İlhanlıların son döneminde bunun önüne geçmeyi amaçlayan fermanlar yayınlanmıştır. Çünkü tamga vergisinin tahsildarlar tarafından belli (معهود) orandan fazla talep edilmesi enflasyonu da beraberinde getirmiş olmalı ki yayınlanan emirlerde satıcılardan malın kalitesi ve içinde bulundukları zamanı gözetilerek fiyatının belirlenmesi istenmektedir[566]. Tamganın ülke içinde hukuksuzca tahsil edilmesi aslında Gâzân Han'a kadar geniş çaplı bir kriz haline gelmişti. Azerbaycan ve Irak-ı Acem şehirlerinde âdet haline gelen durum Yezd'de organize yolsuzluğa kadar ilerlemişti. Mutasarrıflar ve tamga tahsildarları bu olayda başrolü oynamışlardı. Şahit olan şahne ve bitikçilere de yalancı şahitlik yapmaları için rüşvet verilmişti. Mutasarrıflar yolsuzluğun başındaki isim olduğu için hem dîvân hem de halk uzun süre zarar görmüştü. Şehre ne zaman bir elçi veya ulag gelirse şehir hâkimi durumdan daha fazla mutlu olmaktaydı çünkü elçi giderleri adı altında dîvâna göndermesi gereken kobçur ve tamga miktarlarından düşebilmekteydi. Durum gittikçe öyle bir hal almaya başladı ki gelen elçilerin işleri kâmilen yürütülmemesine rağmen şehir hâkimi dîvâna göndereceği miktarlardan kesinti yapmaya devam etti. Başkentten bu durum sorgulandığında ise henüz vergilerin toplanmadığı şeklinde karşılık verilmekteydi. Bundan dolayı bir yıl içinde defalarca şehirde vergi toplanmaktaydı. Yolsuzluklar reayanın sırtına binmekteydi. En sonunda ise özellikle Yezd başta olmak üzere şehir sakinleri perişan hale geldi. Mutasarrıf, vergi tahsildarları ile halk karşılıklı çatışmalara başladılar. Bir kısmı da şehri, köyünü terketmek zorunda kalmıştır. Gâzân Han'ın mâliyecileri bu sâbık devirde yaşanan olayları mukataa olarak verilen bölgelerdeki denetim eksikliğinden kaynaklandığı şeklinde yorumlamışlardır[567].

---

[566] Hindûşah-ı Nahcuvânî, *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*, c.1, neşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde, (Moskova, 1976), 530-536.

[567] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2., neşr. Rûşen-Mûsevî*,* 1515-1421; Müellif başka bir yerde olayı şu şekilde açıklamaktadır: *"…ve her yıl iki üç kez şehrin kobçur ve tamgası elçinin giderler ve taahhütleri dolayısıyla hiç oluyordu. Şehrin halkı, şehrin hâkiminin böylesi gereksiz harcamalar yaparak tamga nakit vergilerini yazık ettiğine şaşırıyordu ve hâkimin hile dolandırma amacıyla o yolu tuttuğundan habersizdi. Bu bahaneyle o paraların fazlasını pek çok kez topladı ve götürdü. Hesap zamanı elçilerin masrafları için iki üç kat topladı ve dîvân hukuku olan parayı o bahane ile göndermedi. Aslında hiçbir zaman o şehirlerden altın dânegi hazineye ulaşmadı. Malın aslından [ana mal] 10*

Tamga'nın tahsili hakkında yerel yöneticilerin ve memurların içinde bulunduğu yolsuzluk durumu şehirlerde üretim ve ticarî faaliyetleri oldukça olumsuz etkilemişti. Gâzân Han döneminde mâlî politikalarında adalet ile gelirleri arttırıcı yöntemleri bir arada kullanması sayesinde orta vadede halkın vergilerden dolayı yaşadığı sıkıntılardan bir miktar rahatlatıcı önlemler almıştır. En önemli örneklerinden biri İsfahân'da yaşanmıştır. Bu şehirde kararlaştırılan miktarından pek çok kalem verginin bir süreliğine sadece yarısının tahsilini uygun gören emir çıkartılırken, yine bu şehrin atölyelerinde îmal edilen ahşap, sabun ve tekstil ürünlerinden tamga vergisinin defterden silinmesi yönünde karar alınmıştır[568]. Reşîdu'd-dîn'in İsfahân özelinde aldığı karar şehrin geçmişten gelen ve mâlî alandaki yaşadığı zorlukları hafifletmek amacını taşımaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla ülke genelinde tamga vergisi şehirlerin iktisadî sıkıntıları göz önüne alınarak esnetilebilmekteydi. İsfahân'a benzer bir karar Hûzistân eyaleti için de alınmıştır. Baştan başa eyaletin dîvân hukuku, haracı, kalan ve tamga vergilerinde geçici rahatlamaya yönelik tedbirler koyulmuştur. Buna göre eyalete bağlı Tüster, Dustâbâd, Meşkuk ve Umre, Ahvâz, Devbendar, Beyan, Desful, Menegre, Sehma, Hûvize, Dovrek şehirlerinin tümü tamga vergisinden belli bir süreliğine muaf tutulmuştur[569]. Yine aynı yıllarda Sadrü'd-dîn-i Zencânî yol güvenliğini arttırma ve elçilerin halka verdiği zararı en aza indirme amaçlı düzenlemeleri sürecinde Irak-ı Acem şehirlerinde halkın aşırı ödemelerden dolayı sosyal ortamlardan dahi kaçmasını

dinardan 2 dinar kararlaştırılan giderleri de vermiyorlardı. Hiçbir şekilde kimse tamgacıyı, tamganın başında görmedi. Sürekli kaçıyordu veya muhassılların elinde değnek yiyordu. Olabildiği müddetçe gizlice kişileri, gece evlere giren maskeliler gibi tamga vergisini almak için atıyorlardı ve bu kişilere zorunluluktan gizli ve hediye olarak ona [geri] vermesi için tamga hakkının yarısını bırakıyordu. Bundan dolayı tamgalar eksik toplanıyordu. Toplanan kadarı elçilerin levazımlarına gidiyordu. Onların nökerleri işin başına oturup [paraları] topluyorlardı ve hepsine yetmeyince birbirleri ile kavga ediyorlardı, daha güçlü olan ise kazanıyordu. Vilayetin gelişmesinin ona bağlı olduğu, o olmadan işlerin yürümediği belirli harcamalar, işçi maaşları ve akarlar her şeyden önce malın aslından hâkimlerin muameresine geçiyordu. Bir dâneg [bile] hiç kimseye vermiyorlardı. Yılın başında hazinenin vergisini önceliğe alalım dendi. Ondan sonra hasat zamanı verelim dediler. İşleri hiç yapılmamış olan elçi ve muhassıllar geldiğinde hâkim "pek çok elçi oymakları başımda, onların işini daha önce yapmak gerekir" şeklinde bahane ileri sürüyordu. Akar, maaş, sadaka ve bunun gibi alacakları olan kişiler yılın başından sonuna kadar ertelenerek aç ve çıplak kalıyorlardı…". Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 456.

568 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 45. İlhanlılar zamanında vergi muafiyeti mâliye defterlerinde münkesir (منکسر) kaydı altında işlenirdi. Bkz. Göyünç, *Das sogenannte Game'o'l-Hesab des Emad as-Sarawi ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*, 58

569 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 115. (Not: Metinde yer alan şehirler şu şekildedir: تستر- دوستاباد- مشکوک و عمره- اهواز- دوبندار- بیان- دسفول- منگره- سهما- حویزه- دورق)

dikkate alarak kobçur tahsilini durdurmuş, tamga alınacağını duyurmuştur[570]. Olağan koşullarda yıl sonuna kadar divana ulaşarak hesabın kapanması beklenirdi. Hesaplamaların kolay olması ve çıkabilecek herhangi bir sıkıntının önüne geçmek için her pazarın tamgası ayrı hesaplanırdı. En azından 1310/1311 tarihli temsilî kayıttan öğrenildiği kadarıyla deprem veya meteoroloji (آفتی سماوی یا ارضی) kaynaklı beklenmedik sorunlar meydana geldiğinde ise dîvân hafifletmeye gidebilmekteydi. Bunun yanında dîvân, görevlilerin veya herhangi birinin bu tür zamanlarda yolsuzluğa karşı da dikkatli olmuştur[571]. Çünkü afetin alışverişi olumsuz etkilediği gerçeği göz ardı edilmemiştir[572].

Moğollar'dan önce İran'da Samanîler ve Selçuklular döneminde alınan *bâc* vergisi yerine Moğol iktidarı zamanında tamga vergisi yürürlüğe konmuştu. Ancak bazen gümrük geçiş ücretini tanımlarken bâc terimi de fermanlarda yer almıştır. İlhanlılar'dan sonra Celâyirli ve Timurlu iktidarları zamanında da bâc vergisinin varlığı resmî belgelerden görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla tamga vergisi İlhanlılar'da hem gümrük hem de alım-satım sürecinde alınan vergiyken yol güvenliği ücretine de bâc denmeye başlanmış olmalıdır. Kaynaklarda birlikte kullanılmasına rağmen tacirler ayrı formalitedeki bu iki ücreti de ödemekteydiler. Ebû Saîd Han döneminde yayınlanan bir fermandan Ani'de vergi toplanmasından dolayı yaşanan hukuksuzluktan dolayı şehirde bir süre için halktan tamga ve bâc vergisinden başka bir şeyin talep edilmemesi emredilmiştir[573]. İlhanlı egemenliği sonlanmasına rağmen İran coğrafyasında

---

570 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, 604. Yerli halkın varlık ve üretimlerine dokunulmamasına rağmen tamga gelirinden vazgeçmeme kararı bu bölge üzerinde ticaret vergisinin önemine işaret etmektedir. Çünkü Irak-ı Acem şehirleri 1. Bölümde gösterdiğimiz gibi tüm güzergahların ortasında kalmaktaydı. Böylelikle mâliyenin bölgede hacmi yükselen transit ticarete yönelik duruşunu da işaret etmektedir.

571 Nabipour, *Die beiden persichen Leitfaeden des Falak ʻAlā-ye Tabrīzī über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, 32.

572 Nabipour, *Die beiden persichen Leitfaeden des Falak ʻAlā-ye Tabrīzī über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, 116.

573 "*tamga* ve meşru *bâc* vergisinden başka bir şey alınmasın; *kalan*, *nimarî* vesaire bahanesiyle kimseden bir şey talep edilmesin. Bundan önce Ani şehrinde ve Gürcistan'ın diğer eyaletlerinde *kalan* ve *nimari*, gayr-i kanûnî havaleler ve tarh toplama sebebinden zulüm ve taaddi icra edilmiştir. (Meskûn mıntıkalar) Harap olmuş, reaya dağılmış, şehir ve vilayet kethüdaları *kalan* ve *ternagir*'den (ترناگیر) dolayı emlak-ı gayrimenkul ve menkulelerini bırakarak gitmişlerdir. (Şu surette) Hüküm yazdılar ki, Hak teâlâ, reayanın başları üzerinden âli gölgeyi (uzak eylemeye)". W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet," *Türk Hukuk ve İktisat Tarihî Mecmuası*, c.1, (1931), 138.

tacirlerin ve kafilelerin yollardan geçişlerinde ödemekle yükümlü oldukları vergiye de yine bâc denerek uygulama iddia ettiğimiz şekilde sürmüştür[574].

Altın Orda ve İlhanlılar karşılaştırıldığında, Altın Orda gümrüklerinde tamga vergisi daha hafifti. 13. yy.ın ilk yarısında Tana Limanı'nda Cenova ve Venedik tacirleri için %4, diğer tacirler için %5 gümrük vergisi uygulanmaktaydı. Pegollotti "tamunga" olarak telaffuz ettiği bu gümrük vergisinin Tebriz, Trabzon, Kefe gibi Moğolların hâkim olduğu tüm şehirlerde geçerli olduğunu nakletmektedir[575]. Tebriz için Avrupa'dan gelen yüklerin iki ana limanı vardır. Birincisi Ayas, ikincisi Trabzon limanıdır. Pegolotti de eserinde geçiş için pek çok ödeme yapıldığına işaret etmektedir. Sadece 1 yük için gümrük vergisi 41 Tebriz akçesi tutarındaydı. Ancak kafileler için Tebriz'e kadar tüm ödemeler bununla sınırlı değildi. Yol boyunca tacirleri ve beraberlerindeki değerli eşyaları koruyan, nezaret eden askerlerce eşlik edilmekteydiler. Sadece bunun için de tacirlerden her yük üzerinden 50 akçe alınmaktaydı ve toplamda diğer harcamalarla birlikte İlhanlı memurlarına 209 akçe ödenmekteydi[576]. Müellifin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır ki, gümrük için ayrı, güzergâhlarda güvenli geçiş garantisi için ayrı ücretler tahsil edilmekteydi. Böylelikle Pegolotti'nin açıklamalarından tamga ve bâc vergilerinin kastedildiği ortaya çıkmaktadır.

Tamga vergisi İlhanlı mâliyesi için kritik öneme sahipti. Çünkü devlet gelirlerinin ciddi bir bölümünü oluşturmaktaydı. Özellikle Tebriz gibi

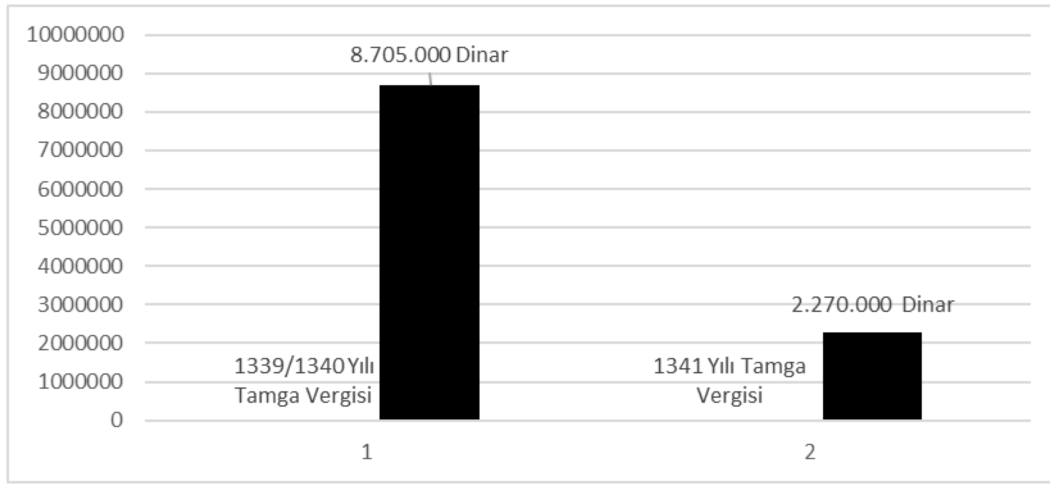
---

[574] Hindûşah-ı Nahcuvânî, *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*, c.2, 167-8. Ebû Saîd Han'ın Venedik Cumhuriyeti'ne verdiği imtiyazları içeren 1320 İlhanlı-Venedik Anlaşması'nda da tamga ve bâc terimleri ayrı olarak ele alınmıştır. Metinde geçiş ücreti olarak tanımlanan "Pedaço" ifadesinin bâc veya bâcdarî ücretlerinin karşılığı olarak yer almış olduğu yüksek ihtimaldir. Bkz. Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," *Bibliothèque de l'École des chartes*, c.5, (1870), 100.

[575]Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 284 ve 298.

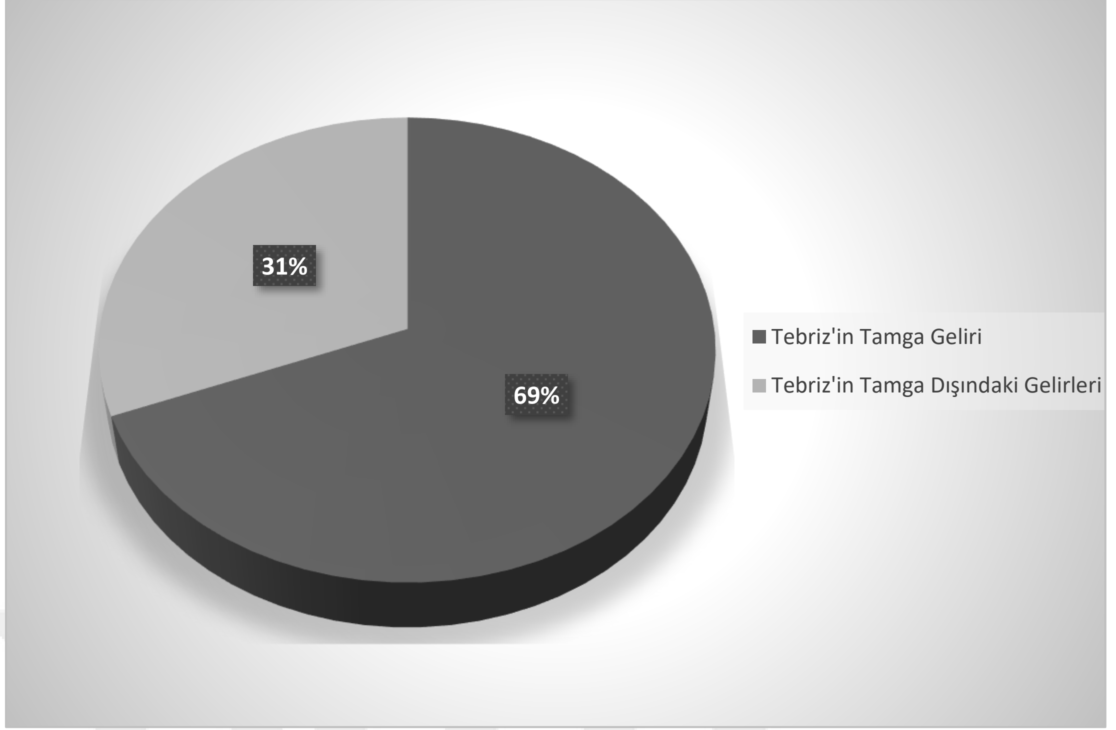
[576] Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 299. Pegolotti'nin Ayas-Tebriz güzergâhındaki ödenen ücretler ile ilgili açıklaması esasen tartışma konusudur. Çünkü bunların haraç olarak tacirlerden alındığını ifâde etmesi, eşkıyalar tarafından bu ücretlerin alındığını kanaatini uyandırmıştır. Hatta Trabzon-Tebriz güzergâhında da Pegolotti'nin açıklamalarından farksız bir geçiş durumunun meydana geldiğine inanılmaktadır. bkz. Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 135. Bu görüşlere rağmen Ayas-Tebriz güzergâhını eşkıyaların mesken tutmuş olması ile ilişkilendirilmesi oldukça extreme yaklaşımdır. Çünkü İlhanlılar ve sonrasında mâlîye yönetiminin yaşadığı en önemli sorunlardan biri eyalet yöneticileri, tahsildarların usule uygunsuz veya aşırı oranda vergi tahsil etmelerinin bir türlü önüne geçilememesiydi. Böylelikle İtalyan tacirlerden yol boyunca alınan ücretlerin dîvân tarafından görevlendirilen memurların sûistîmallerinin önüne tam olarak geçememesinde yatmaktadır. Bkz. Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 456 ve Hindûşah-ı Nahcuvânî, *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*, c.2, 167-8.

ekonomisinin büyük ölçüde ticarete bağlı olduğu şehirlerden tamga vergisi tam anlamıyla mâliyenin kurtarıcısıydı. 1339/1340 yılına ait Tebriz tamga geliri toplam 8.705.000 dinardır[577]. Ancak çok kısa bir süre sonra 1341'de tamga da dahil olmak üzere tüm vergi geliri 3.288.000 dinar olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu rakamlar farklı kaynaklardan elde edildiği için tutarsızlık mâkul karşılanmakla birlikte İlhanlı Devleti'nde yaşanan iktidar krizinden en çok etkilenen şehrin Tebriz olduğu dikkate alındığında dramatik düşüşün en önemli sebeplerinden olduğu kabul edilebilmektedir. 1341 yılında net tamga geliri 2.270.000'dir. Söz konusu meblağ ise sadece 2.281.000 dinarlık şehir içi vergilerinden hesap edilmiştir[578].

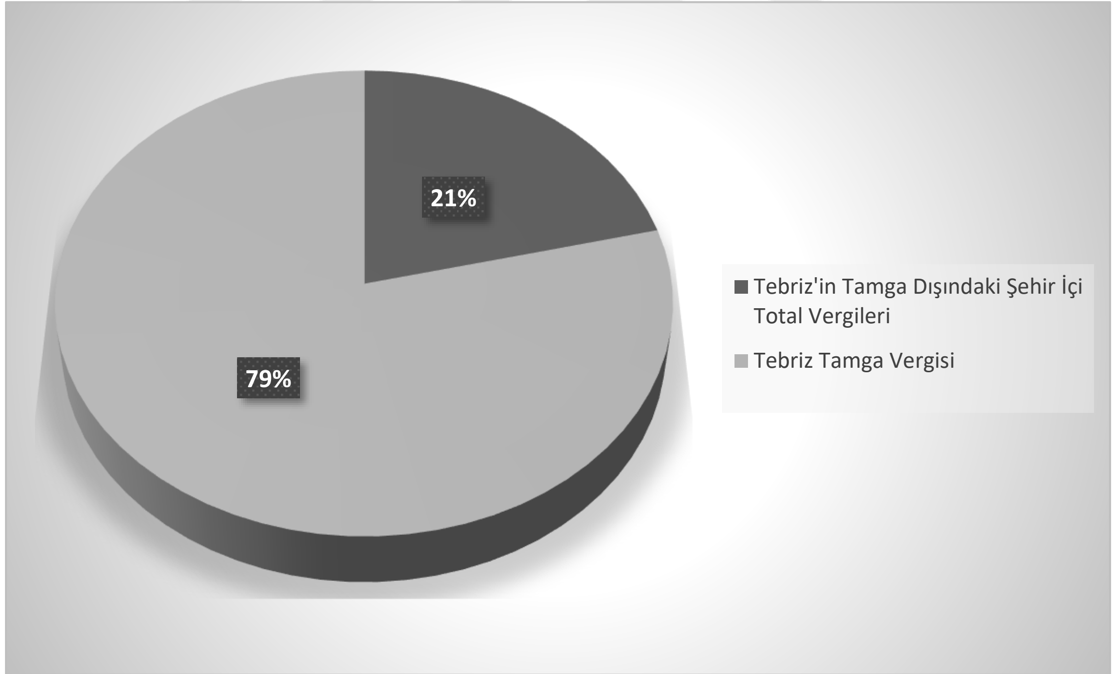

Şekil 1. Tebriz'in Karşılaştırmalı Tamga Gelirleri Tablosu

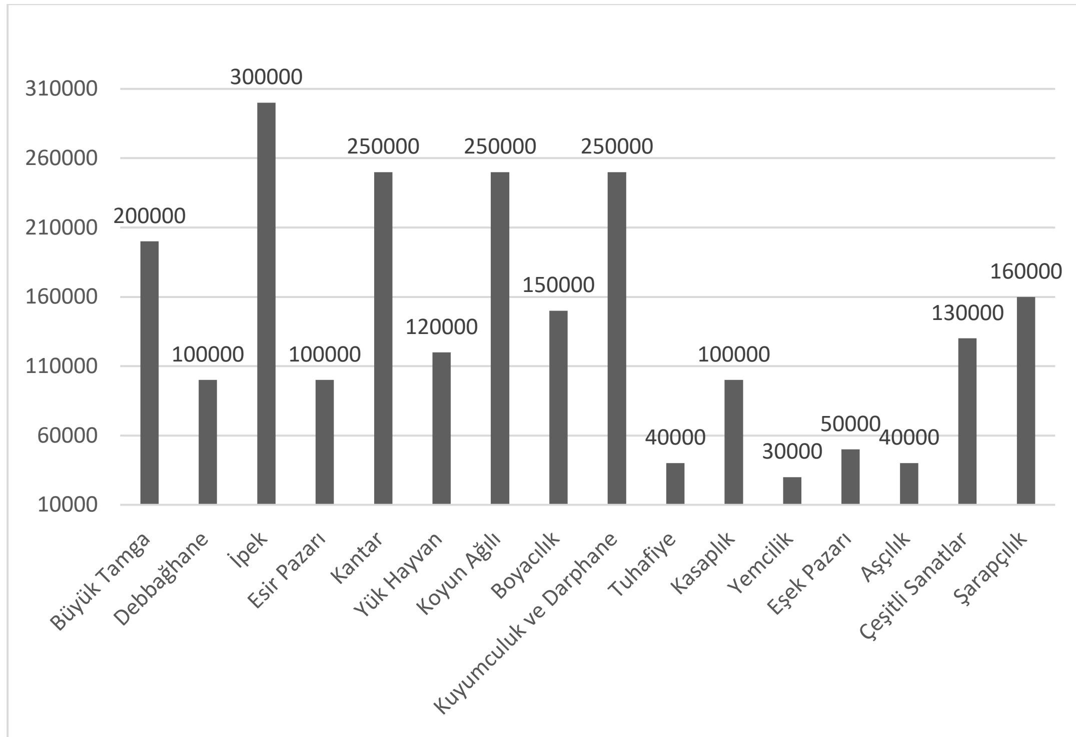
577 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 78.
578 el-Mâzenderânî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, 198-9.

Şekil 2. 1341 Yılı Tebriz (Şehir ve Kırsal) Total Vergileri

Şekil 3. 1341 Yılı (Tebriz Sadece Şehir içi) Total Vergileri

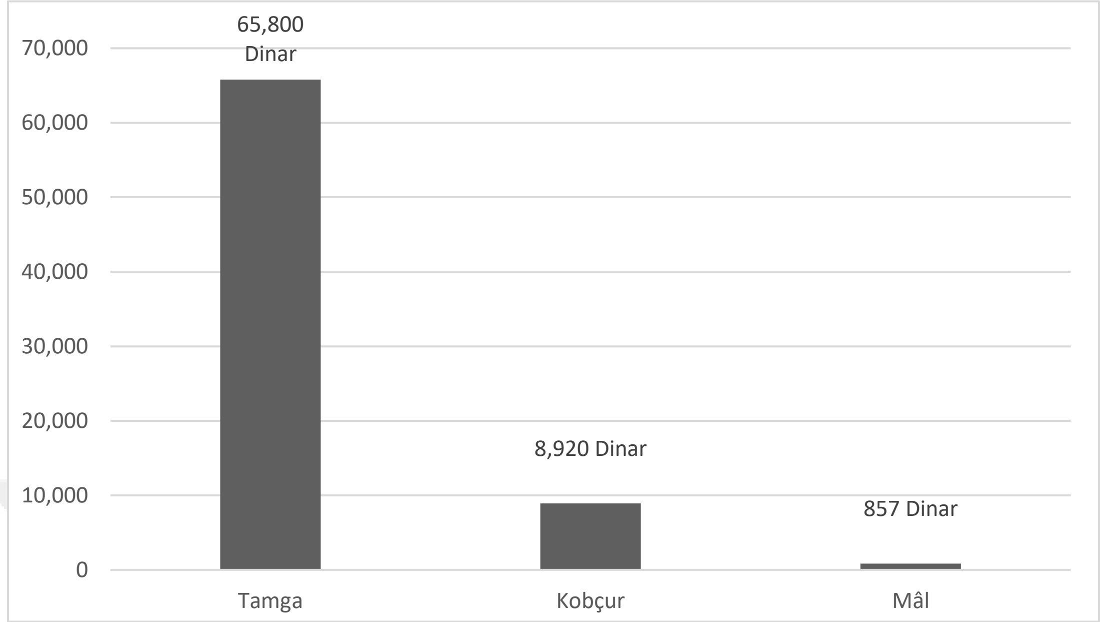

Şekil 4. 1341 Yılı Tebriz Şehir Tamga Vergisi Kalemleri[579]

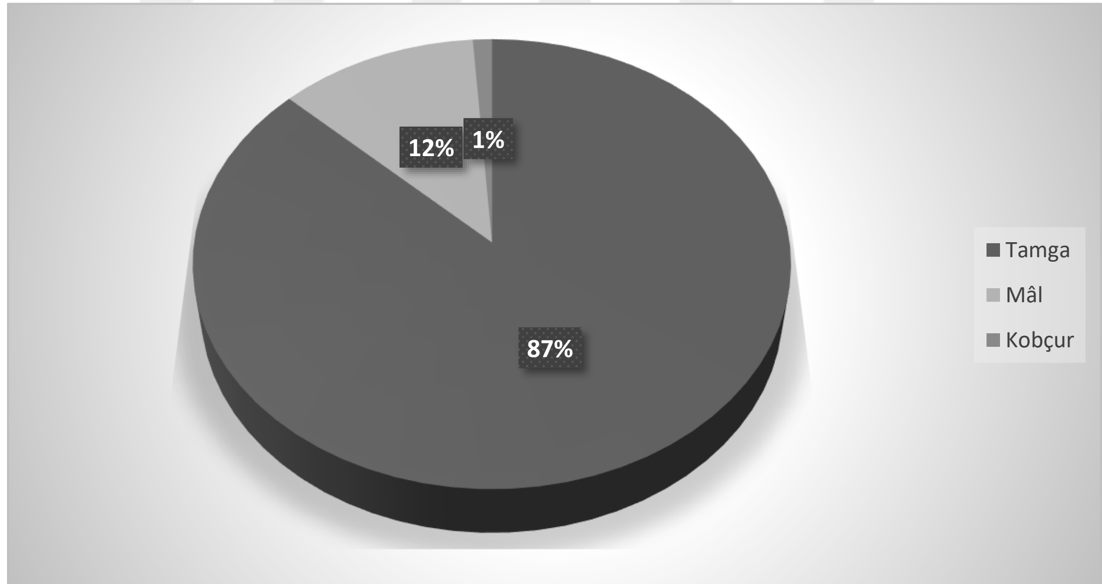
Tamga vergisi dîvân gelirleri içindeki yerini her zaman muhafaza etmiştir. Bir başka örnek olan Yezd için benzer oranlar söz konusudur. Eserini Geyhâtû (1291-1294) döneminde vezarette bulunan Sadrü'd-dîn-i Zencânî'ye sunan Hasan b. 'Ali Kâşânî, *Kitabü'l-mürşid fi'l-hesâb*'da henüz bilinmeyen bir tarihe ait olmak üzere Yezd'in rakamlarını vermiştir[580]. Söz konusu eserde dikkati çeken husus tamga vergisinin alışık olunandan da fazla kalem içermesidir. Bunların en önemlisi *tayyârât*'tır[581]. Ayrıca sadece şehir içindeki üretim tesislerinden değil, kırsal bölgelerdeki hayvan çiftliklerinin vergisinin de tamga

579 el-Mâzenderânî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, 200.
580 Seyyîd Mustafa Hüseynî, 'Alî Beyyât, "Sazman-ı idâre-yi istifâ u nizâm-ı mâliyât-ı İran der-'ahd-ı İlhanân ber-esas-ı Kitabü'l-Mürşid fi'l-hesâb," *Pejûheşnâme-yi Târîh-i Temeddun-i İslâmî*, S. 1, (1397), 9.
581 Nâsiru'd-dîn-i Tûsî ise sahipsiz kalan, devlete ait olup haksız şekilde kişinin eline geçen, kayıp olmuş ve son olarak da sahibinin kayıp veya ölümü söz konusu olan mülk ve eşyalara ait gelirler olmak üzere dört çeşitten oluştuğunu aktarmaktadır. Bkz. Minovî-Minorsky, "Naṣır al-Din Ṭusî on Finance," 42-43. Buna rağmen tayyârât'ın tamga içinde yer aldığı düşünülmektedir. Bkz. Nefîse İranî-'Alî Saferî Ak-kal'a, *Kohenterin ferheng-nâme-yi Fârsî-yi dâniş-i istifâ (tashîh u tahlîl-i bahş-ı lûgat u mustalahât-ı el-Mürşid fi'l-hesâb).* (Tahran, 2016), 86. Watabe de *Risâle-yi Felekiyye* ve *Sa'âdet-nâme*'de yer alan büyük tamga (tamga-yı kebîr) ile aynı olduğunu düşünerek tayyârâtın tamga vergisinin bir alt kalemi olma ihtimalinden yanadır. Bkz. Ryoko Watabe, "Census Taking and the Qubchur Taxation System in Ilkhanid Iran: An Analysis of the Census Book From the 13th Century Persian Accounting Manual al-Murshid fi al-Hisab," *The Memoirs of Toyo Bunko*, S.73, (2015), 37.

adı altında toplanmakta olduğu anlaşılmaktadır. Yezd'in sözü edilen vergilerinin oranı şu şekildedir:

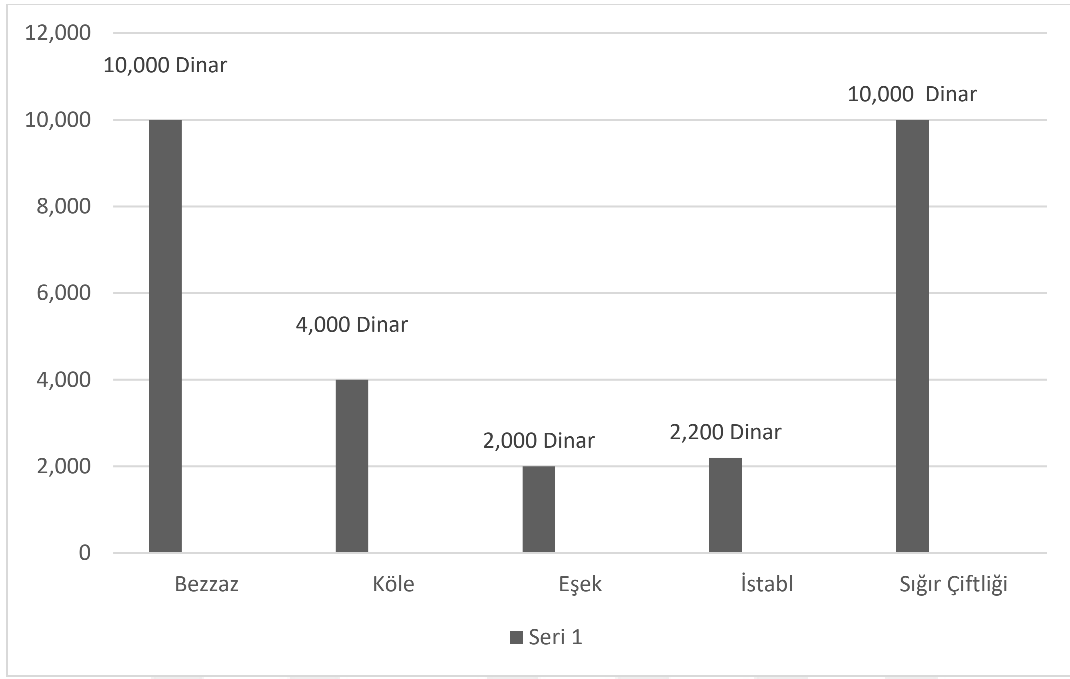
Şekil 5. *Kitabü'l-mürşid fi'l-hesâb*'a Göre Yezd Vergileri Karşılaştırması- 1

Şekil 6. *Kitabü'l-mürşid fi'l-hesâb*'a Göre Yezd Vergileri Karşılaştırması -2[582]

Yezd'in 65,800 dinarlık tamga vergisinin şehir pazarlarında toplanan kısmı ise 28.200 dinar tutmaktadır. Ayrıntıları işe şu şekildedir:

582 Ryoko Watabe, "Census Taking and the Qubchur Taxation System in Ilkhanid Iran: An Analysis of the Census Book From the 13th Century Persian Accounting Manual al-Murshid fi al-Hisab," 51.

Şekil 7. *Kitabü'l-mürşid fi'l-hesâb*'a Göre Yezd Pazarının Tamga Kalemleri[583]

Tabloların işaret ettiği en önemli sonuç tamganın diğer vergilerden daha yüksek olmasıdır. Hatta Yezd örneğinde dikkat edilirse tamganın diğer vergilere oranı şehirde daha da yükselmektedir. Çünkü ticaretin ana halterleri her zaman şehirlerdeki nispeten daha büyük ölçekli atölyelerde ve pazarlarda yer almaktadır. Ayrıca tamga gelirinin karşılığını üretim ve pazarlama kadar arz ve talep yoğunluğu da etkilemektedir. Ülke içindeki en büyük alıcı her zaman saray ve ordu olmuştur. Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî hükümdar ve çevresinin Sultâniye'de konakladığı zamanlarda tamga vergisinin ortalama 200.000 dinardan 300.000 dinara çıktığından bahsetmesi bunu desteklemektedir[584].

[583] Ryoko Watabe, "Census Taking and the Qubchur Taxation System in Ilkhanid Iran: An Analysis of the Census Book From the 13th Century Persian Accounting Manual al-Murshid fi al-Hisab," 56.
[584] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 56.

2.1.2. Memurlar

2.1.2.1. Tamgacı

Tamgacı, tamga vergisinin toplanmasından sorumlu görevliydi. Sadece tamganın belirlenmiş oranda tahsil edilmesinden değil usule uygun alım satım yapıldığını kontrol etmek için pazarları ve bitikçileri de denetlemekteydi[585]. Şehirlerde ve pazarlarda yardımcıları ve diğer görevliler ile birlikte çalışmaktaydı. Yüksek meblağlı satışlar esnasında dellâl ile birlikte görev yaparak kayıt tutardı[586]. Bunun haricinde de şehre giren kervanların emtia yükünü kervansaraylarda kayıt altına alırlardı[587]. Gâzân Han, Şenb-i Gâzân'ı inşa ettirdikten sonra Avrupa ve Anadolu'dan gelen tacirlerin yüklerini oraya boşaltmalarını ve oraya atanacak tamgacının da herhangi bir kavgaya ve anlaşmazlığa mahal vermemek için tedbir olarak Tebriz tamga sorumlusunun haricinde ikinci bir kişinin görevlendirilmemesi emrini vermişti. Böylelikle çok hassas bir iş yaptıkları anlaşılmaktadır. Burada dört adet pazar, kervansaray ve hamam yapımının tamamlanmasının ardından her yönden gelen tacirler kervansaraylara yerleştikten sonra tamgacı onların kumaşlarının sayımını yaparak kayda geçirmişti[588]. *Risâle-yi Felekiyye*'ye göre tamgacı bir günde 20 dinar, yardımcısı da 10 dinar ücret almaktaydı[589].

Tamga vergisinin oranı her ne kadar yasal olarak belirlenmiş olsa da mutasarrıf ve tamgacılar bu işte sûistîmallere gidebiliyorlardı. Belirlenen miktarın dışında pek çok bahane ile tacirlerden ve kafilelerden fazla ücret alabilmekteydiler. Bu durum ciddi ölçekli ticarî krizlere de neden olmaktaydı. Çünkü aşırı tahsil edilen tamga vergisi nedeniyle şehre (yazarın bahsetmiş olduğu şehir yüksek ihtimâlle Tebriz) özellikle de temel gıda ürünleri ve tekstil parçaları satmak için getiren tacirlerin yavaş yavaş ayaklarını kesmesine, alternatif pazarlar aramasına neden olmaktaydı. Ayrıca tamgacıların ve mutasarrıfların bu tutumu sadece gelen tacir için değil, o şehirden giden tacir için de sorun teşkil emekteydi. Kısacası şehrin ihrâcat ve ithâlat akışını sekteye uğratmaktaydı. Bundan dolayı şehirde bu türden sûistîmallerin önüne geçmek için farklı zamanlarda

---

585 Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Mogûl,* 66.
586 Osman G. Özgüdenli, "İlhanlılar Devrine Ait Anonim Bir Münşe'at Mecmuası: Risâle el-Sâhibiyye," 244.
587 Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng*, 151.
588 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1374.
589 el-Mâzenderânî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, 257-8.

(İlhanlılar zamanı veya biraz sonrası) fermanlar yayınlanmıştır. Ayrıca belirlenmiş bedelden daha fazlasının alınması ise enflasyonu da beraberinde getirmiş olmalı ki satıcılardan özellikle malın kendisi ve zamanı gözetilerek fiyatının mutlaka belirlenmesi istenmektedir[590]. Tamgacı, aynı zamanda noter işlevi de görmektedir. Uzak bölgelerden gelen tacirlerin satıştan sonra ödemelerinin yerinde eksiksiz yapıldığına dair denetleme yapmak, gerektiğinde onları yerli satıcı veya alıcıya karşı korumak da onun sorumluluğuna eklenmiştir[591].

Dîvândan yazılan berat eğer tamga vergisinin bir iş için havale edilişi ile ilgiliyse tamgacı, uhdesindeki tamga miktarından ödeme yapmakla yükümlüdür. Mâliyenin büyük ödeme güçlükleri altında kaldığı zamanlar elçi masraflarının da çığırından çıkmasıyla tamgacı zaman zaman ödemeleri kastî olarak aksatmakla birlikte özellikle çareyi elçilerden saklanmakta bulmuştur[592].

Abâkâ Han zamanında tamgacı olarak görev yapan Buka, Argun Han zamanında vezirliğe kadar yükselerek bir numaralı mâliye sorumlusu olmuştu[593]. Buka'nın vezirliği sırasında ise Tebriz hâkimi, Emir Ali Tamgacı isminde bir görevliydi[594]. Anlaşıldığı kadarıyla Moğollar arasında İslâm yayılmadan ve revaçta olmadan önce tamga vergisi mâliye için çok önemliydi ve buna ilaveten eski bir tamgacı olan Buka'nın onu görevlendirmesi tesadüften ileri gelmemiştir. Mensubiyet açısından analiz etmek istediğimizde elimizde yeterli bir veri bulunmamasına rağmen en azından hem yerli Müslim-gayrimüslim hem de Moğol soyundan gelenlerin tamgacı olarak görev yapabilmekte olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.2.2. Râhdâr-Tutgavul

Râhdâr yol güvenliğinden sorumluydu. Özellikle ticaret yolları üzerinde kervanların güvenliğini sağlamaktaydı[595]. Belirlenmiş noktalarda gece ve

---

590 Hindûşah-ı Nahcuvânî, *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*, c.1, 530-536.
591 Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 96.
592 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1448.
593 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.1, neşr. Rûşen-Mûsevî, 70.
594 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1167-8.
595 Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng*, 87.

gündüz hizmet vermekteydi. Özellikle merkezî otoritenin pek çok defa gevşediği dönemlerde artan eşkıya toplulukları ile mücadele etmeleri için zaman zaman emirnameler yayınlanmıştı. Ücretlerini kervanlardan emtianın ağırlığına ve türüne göre değişmek kaydıyla alıyorlardı. Gâzân Han aldıkları ücretleri yeniden belirlerken tahıl gibi, yokluğunda şehirleri kıtlığa sürükleyen emtialar için ücret almamalarını emretmiştir.

4 eşek	2 deve	Tahıl dolu veya yüksüz hayvan
Yarım akçe	Yarım akçe	muaf[596]

Şekil 8. Gâzân Han'ın Düzenlemelerinden Sonra Râhdâr ve Tutgavul Yevmiyeleri

Aldıkları para râhdârî, bâcdârî ve tutgavulî ücreti olarak adlandırılmaktaydı. Yollarda artan eşkıyalar ve asayişsizlikten dolayı Gâzân Han sayılarını arttırmış ve 10.000 personele çıkartmıştı. Ayıca onların vazifelerini ve ticaret kervanlarını sûistîmal etmelerini engellemek için isimleri, mevkileri ve görev yerlerini gösteren *adalet levhaları* tahsis edilmişti[597].

Kaynaklarda ve araştırmalarda râhdâr ve tutgavul[598] pek çok defa birbirinin yerine ve aynı anlamda kullanılmıştır[599]. Tutgavul yollar üzerinde gelen geçeni ve kervanları korumakla yükümlüydü. Râhdâr gibi bâc ve tutgavulî gibi ücretler almaktaydı[600]. Böylelikle kaynaklarda sürekli birbiri ile zikredildiği için şüphesiz aynı fonksiyonu gördüğü anlaşılmakta olsa da tutgavul öncelikle Moğolca kökenli olmasıyla râhdâr kelimesinden ayrılmaktadır. En azından bir dönem için hazinenin korunmasından da tutgavul topluluğunun sorumlu olduğu

---

596 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1454-6.
597 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1456.
598 توقساوول -توسقاول -توقتاوول -تغطاول-تطغاول-توتغاوول -تغاول -توتتغاول -تتغول, Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng*, 86-7.
599 Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng*, 87; Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1456; Hindûşah-ı Nahcuvânî, *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*, c.2, 164, 166, 167, 169,174, 284; Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304),* (İstanbul, 2009), 343-344; 'Alî Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Mogûl,* 67.
600 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1456.

bilinmektedir[601]. Büyük Moğol İmparatorluğu döneminde asayiş ve güvenlikten sorumluyken, İran'da yolların güvenliğinden de sorumlu memura da teşmil olması ihtimâl dahilindedir. Kaynaklarda sürekli ikisinin bir arada kullanılması ise râhdârın Tâcik, tutgavulun Moğol ve Uygur olması ihtimâlini öne çıkarmaktadır[602].

2.1.2.3. Melikü't-tüccâr

Melikü't-tüccârlık kurumunun İlhanlıların son döneminde tesis edildiği anlaşılmaktadır[603]. Tacirler ile dîvân veya mahkeme ile tacirler arasındaki meselelerde tam yetkilidir. İlhanlıların son döneminde Altın Orda ve Memlükler ile gergin siyasal ilişkilerin de yumuşamasıyla gelen giden tacirin artış olması ile de karmaşıklaşan işleri rahatlamak için ihdas edildiği açıktır. Sadece tacirler ile devlet arasındaki meseleler değil, tacirlerin kendi arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde de sorumluluk sahibiydi. Bu anlamda dîvân tarafından geniş yetkilerle atanmaktaydı[604]. İlhanlı döneminde Hindistan'da da Multan'ın baş kadısı aynı zamanda melikü't-tüccârlık görevini de üstlendiği anlaşılmaktadır[605].

---

601 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1510. Tutgavul ile birlikte askerî amaçlarla hizmet eden karavul da ticaret güzergâhlarında görev almakta kervanlara eskortluk yapmaktadır. 1320 yılında Venedik Cumhuriyeti ile İlhanlılar arasında imzalanan anlaşmaya göre karavuldan geçiş ücretlerinin kimseye zarar vermeden toplamasını ve yolculuk boyunca eşlik ederek tacirlerin güvenliğinden sorumlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 96 ve 98.

602 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1457. Reşîdu'd-dîn râhdâr ve tutgavulların sûistîmal ile haksız para almalarının önüne geçilmesine yönelik tedbirlerden bahsederken Tâcik ve Moğol ifâdesini kullanması bu görevlilerin irsiyetleri hakkındaki şüphemizi desteklemektedir. *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*'te görevlilerin ve zikredildikleri görevleri şöyledir:

Seyfü'd-din Emre	râhdâr
Aytekin	tutgavul
Cemalü'd-dîn Ayaz	râhdâr-tutgavul
Tâcu'd-dîn 'Alî Şâh	râhdâr

Bkz. Hindûşah-ı Nahcuvânî, *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*, c.2, 166, 167, 169, 170.

603 Bu görevlinin en erken, Celâyirliler döneminde mevcut olduğuna dair bir kanaat vardır; Rıza Kurtuluş, "Melikü't-tüccâr," *DİA*, XXIX, (2004), 82. İlhanlılar zamanında pek bir bilgi yer almamasına rağmen bu dönemde de yer aldığı tarafımızca tespit edilmektedir.

604 Hindûşah-ı Nahcuvânî, *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*, c.2, 159-60.

605 Joginder K. Chawla, *India's Overland Trade with Central Asia and Persia during the Thirteenth and Fourteenth Century*, 41. İlhanlılar döneminde İran ve Hindistan arasında yakın ilişkiler bulunmaktaydı. İbn Battuta Delhi sarayına ait bir hikâyeden bahsederken melikü't-tüccâr, Sultan ve aslen Tebrizli tacir Hâce 'Alî isimli bir şahıstan bahsetmektedir. Hikâyenin sonunda Hâce 'Alî, Sultan ile arası açıldıktan Horâsân'a

2.1.2.4. Bularguci

Bulargu "kayıp olan" anlamına gelmektedir[606]. Bularguci Moğol örfüne göre göç zamanında nökerleri ile birlikte, her kim gulâmını, atını, malını geride bırakmışsa onları bulan ve sahibinin yanına getiren görevliydi. Eğer başkası bulursa onun yanına getirirdi. O, sahibi bulunana kadar eşyaya göz kulak olurdu[607]. Bularguci de zaman zaman sûistîmallere karıştığı için görev ve yetkilerinin altı çizilmiştir. O, yargılama veya ceza verme yetkisine sahip değildi. Ancak ticaret kervanlarına karşı sûistîmallerinin önüne geçilmesi için tacirler tarafından onlara karşı da devlet koruması talep edilmiştir[608].

2.1.2.5. Karavul

Karavul, İlhanlı ordusunda öncü, keşif birliğinde görev alan askerlerin adıydı[609]. Ticarî organizasyon ve sirkülasyon sürecinde yer aldığına dair direkt işaret, Ebû Saîd Han'ın Venedik Cumhuriyeti'ne verdiği imtiyazlarda yer almaktadır. Buna göre karavul, Venedik kafilelerine güzergâhları boyunca eşlik ederek onların emniyetlerini sağlamaktaydı. Kafilenin saldırıya uğraması veya karavulun görevini herhangi bir sebepten dolayı yerine getirmemesi halinde sorumlu tutulacağı da belirtilmiştir[610]. Aynı metinden anlaşıldığı kadarıyla bu vezifeleri resmiyette bedraka (İtalyanca: badraga, Farsça: بدرقه) olarak adlandırılmaktaydı. Anadolu'da Selçuklu döneminde bedraka en erken 1190'larda olmak üzere ücrete tabi tutulduğu bilinmektedir[611]. Ayrımı net olmamakla birlikte bedrakciyan (بدرقجيان) için Osman Turan yolda geçiş sırasında

---

sürülmüştür. Özellikle Ebû Saîd Han zamanında dış siyasette yumuşama dönemine adım atılmasıyla ticaret yolları daha da canlılık kazanmıştı. Horâsân güzergâhının işlerlik kazanması Hindistan-İran arası etkileşimi arttırmış olması gerekmektedir. *Ibn Battuta,* vol. 4*,* 707-708.

606 Hindûşah-ı Nahcuvânî, *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*, c. 2, 69.

607 Hindûşah-ı Nahcuvânî, *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*, c. 2, 67.

608 Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 97. Bularguci'nin askerî alan dışındaki fonksiyonun mevcudiyeti daha önce de dikkatleri çekmiştir. Bkz. Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, (İstanbul, 2020), 137.

609 Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm*, 120.

610 Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 99.

611 Tuncer Baykara, "Türkiye Selçuklularında Bazı Vergilere Dair," *IX. Türk Tarih Kongresi (1981) Bildirileri*, c. 2, (1988), 690.

vazifeyi ifa eden görevliye[612], T. Baykara da vergiyi tahsil eden görevlinin[613] adı olduğu şeklinde yorumlamaktadırlar. Bedraka, Batı Anadolu'da Aydınoğlu Beyliği'nde de ticarî yaşamda alınan vergilerden biriydi. Umur Bey (1334-1348) zamanında kaldırılmıştır[614]. Buna rağmen İlhanlı mâliyesince ticarî işlemlerden alınan bedraka isminde bir vergi türüne rastlanılmamaktadır. Bunun sebebinin râhdâr ve tutgavul ücretlerinin zaten aynı amaçla toplanmasında yer aldığını düşünmekteyiz. İlhanlı kaynaklarında "bedraka vermek" (بدرقه دادن) şeklinde geçen ifade yolculuk esnasında kişi veya kişilerin can ve malına zarar gelmemesi için Moğol askerlerinin görevlendirilmek suretiyle eşlik etmesi anlamında kullanılmıştır[615].

2.2. Ticarette Reformlar

İlhanlıların erken döneminde ortaklık hukukundaki sûistîmaller, memurların yolsuzlukları ve icraatlerin gelir-gider dengesinin gözetilerek sürdürülememesi ekonomik sıkıntıları doğurmuştur. Her ne kadar bir müddet mâlî disiplin korunmuşsa da 1291'den itibaren harcamalar kontrol edilemeyince mâliye, Sadrü'd-dîn-i Zencânî yönetimiyle birlikte köklü değişimlere başvurmaya mecbur kaldı. Onun plansız ve programsız para reformunun acı sonuçlarının tecrübe edilmesinin de etkisiyle Sadü'd-dîn-i Sâvecî ve Reşîdu'd-dîn Fazlullâh döneminde uygulama imkânı göz önüne alınan ve birbiriyle alt yapıda bağlantılı olan çeşitli alanlardaki reformlar takip etmiştir.

---

612 Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, (Ankara, 1958), 56 ve 75 (Farsça).

613 Tuncer Baykara, "Türkiye Selçuklularında Bazı Vergilere Dair," 690.

614 Tuncer Baykara, "Denizli'de Yeni Bulunan İki Kitabe," *Belleten*, XXXII/130, (1969), 160. Adı geçen araştırmacı bedraka vergisinin Aydınoğulları'nda kaldırılmasıyla İlhanlıların Anadolu Valisi Timurtaş Noyan'ın politikaları arasında ilişkinin mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Onun gerek bir müddet Aydınoğulları'nı kontrol etmesi, gerekse Konya'yı Ege limanlarına bağlayan Denizli güzergâhı üzerinde yaptırdığı köprüyü dikkate alarak Timurtaş'ın ticareti canlandırmak için attığı adım olduğu şeklinde görmek istemektedir. Bkz. Tuncer Baykara, "Denizli'de Yeni Bulunan İki Kitabe," 162.

615 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 702; Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 136.

2.2.1. Kâğıt Para (Çav) Reformu ve Ticarette Deprem

2.2.1.2. Kâğıt Para Reformunun Gerekçeleri

Kâğıt para reformunu doğuran sebepler ticarî olmaktan çok malî kaygılardan ileri gelmekteydi. Şemsü'd-dîn-i Cüveynî döneminde yaşanan büyük krizin ardından Sa'dü'd-devle'nin gelirleri arttırıcı ve saray, ordu ve hatunların giderlerini azaltan ekonomik programı her ne kadar etkili olarak amacına ulaşsa da Geyhâtû'nun tahta çıkışı yeni bir mâlî krizin habercisi oldu. O emirlere, hatunlara, şehzadelere karşı ılımlı ve cömert bir politikayı takip etti. Abâkâ ve Argûn dönemlerinde şehzade ve hatunların mutfak harcamaları 400 bin dinarken, Geyhâtû bu parayı 40 günde sadece bahşiş olarak dağıtmıştı. Sa'dü'd-devle'nin tedbirleri ile 10 milyon dinarlık hazine rezervi söz konusu politika sonucunda tükenmeye yüz tuttu. Ayrıca hanedan üyelerinin iaşe giderleri 400 bin dinarken bu dönemde 1 milyon 650 bin dinara kadar ulaştı. dîvânın toplam gelirleri 18 milyon dinarken bunun 7 milyonu devlet işlerine ayrılmıştı. Geri kalanı ise bahşişlere, hatunlara, şehzade harcamalarına yetmemekteydi. İşbaşına gelen Sadrü'd-dîn-i Zencânî de Geyhâtû'nun hanedan ve emirlere yönelik politikasını sübvanse etmek için sadece 2 yılda 5 milyon dinar borçlanmak zorunda kalmıştı[616].

Dîvânı zor duruma sokan bir diğer problem de o dönemde Bağdat, Musul, Diyarbekir ve Horâsân'da meydana gelen özellikle Moğol sürülerini vuran yut (یوت) olarak adlandırılan bir çeşit vebanın ortaya çıkmasıdır[617]. Kısaca dîvân, artan harcamalar ve düşen gelirler nüksedince iflâs tehlikesi ile karşı karşıya kalmamak ve bir önceki yönetimin bıraktığı hazinenin altına düşen rezerv ile

616 Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 271; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* 164-5. Kazvînî, kâğıt paranın yürürlüğe girme sürecindeki başarısızlıkları direkt olarak savurganlık ile ilişkilendirerek şöyle demektedir: "*…Padişah ve vezir işte aşırıya kaçtılar. Ülkenin gelirleri onların bağışlarına yetmiyordu. 693 [M. 1293/4] yılında Çin'de olduğu şekilde İran'da da çavı yürürlüğe sokmak istediler. Çin'e ait bir model olduğu için başarılı olunamadı. Büyük kargaşa ortaya çıktı…*". Bkz. H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, 601.

617 Behranîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Mogûl,* 363; Seyyid Hamîdü'd-dîn Muhammed b. Burhânü'd-dîn Kemâlü'd-dîn Mîrhând, *Târîh-i Habîbu's-siyer fî ahbâri efrâdi beşer*, c.3, neşr. Dr. Muhammed Debîr Siyâki, (Tahran, 1380), 137; Seyyid Hamîdü'd-dîn Muhammed b. Burhânü'd-dîn Kemâlü'd-dîn Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ fî-sîreti'l enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*, c. 4-5-6, neşr. Dr. Abbas Zaryab, (Tahran, 1375), 931.

başarısızlıkla anılmamak adına kısa sürede sonuç verecek sert bir tedbir almak zorunda kalmıştır.

2.2.1.3. Kâğıt Paranın Tedavüle Girişi ve Sonuçları

Hazinenin içine girdiği bunalımdan çarelerin arandığı bir sürede, kâğıt para reformunun önerisi Vezir Sadrü'd-dîn-i Zencânî'nin de müşaviri olan İzzü'd-dîn Muzaffer b. Muhammed b. Amid'den gelmişti[618]. Dîvân gelirlerinin son durumu ve borçlanma opsiyonunun da kapalı olması onun veziri etkilemesinde yardımcı oldu. Ardından Kubilay Kağan tarafından gönderilmiş olan elçi Polad Çingsang'dan da kâğıt paranın durumu ve kullanılabilirliği konusunda fikir alındı. Onun da pozitif görüş bildirmesiyle karar Geyhâtû'ya sunuldu. En sonunda İlhan'ın altın ve gümüşün dolaşımının yasaklanmasına dair ilgili yarlığı yayınlandı[619].

Sadrü'd-dîn-i Zencânî'nin ülkedeki tüm altınların hazinedeki rezerve akmak zorunda kalacağı için kâğıt paranın tedavülü konusunda kolayca ikna olması doğal görünmektedir. O, Moğol ümerasından muhalif olanları dahi sürpas ederek hazırlıklara başladı. Sonunda çav Eylül-Ekim 1294 yılında Tebriz'de tedavüle girdi[620]. Kâğıt para tüm şehirlerde aynı anda tedavüle girmedi. Dolaşımdayken kurumsallaşması ile ilgili hazırlıklar da devam etmekteydi. Halk ilk hafta silâh zoruyla çavı kabul etti. Ancak her ne kadar altın ve gümüşe oranı dîvân tarafından belirlense de gittikçe insanlar çavdan uzaklaştılar, kullanmamak için çeşitli yollar denediler. Bazen de temel gıda maddelerinin alışverişinde satıcıya el altından dirhem ile ödeme yaptılar[621]. Pazarlar ve dükkânlar kapandı. İnsanların bir bölümü zarar etmemek için Tebriz'i terketmek zorunda kaldı. İlk bakışta esnafın kararı protesto ettiği şeklinde

---

618 Vassâf, Mîrhând ve Handmîr kâğıt para fikrinin İzzü'd-dîn den çıktığı konusunda hemfikirlerken Reşîdu'd-dîn, İzzü'd-dîn'in adını dahi anmamakta ve tüm sorumluluğu vezir Sadrü'd-dîn-i Zencanî'ye yüklemektedir. Bu ihtilâfın Reşîdu'd-dîn ile Sadrü'd-dîn'in düşmanlığa kadar varan siyasî rakip olmalarında yattığı düşünülmektedir. Bu olaya çağrışımda bulunmasını istediği için eserinin pek çok yerinde ondan "Sadrü'd-dîn-i Çavî" şeklinde bahsetmektedir.

619 Vassâf, İzzü'd-dîn'in veziri şu şekilde ikna ettiğini aktarır: "*... Kağan'ın vilayetlerinde olduğu gibi ilhanın ülkesinde de çavı kullansınlar [böylece] ona alışveriş yolu açılsın ve ziraat vergisi hazineye girsin ve hiç kimseye hazine kapılarının acısı ve kaybı düşmüş olmasın...*" . Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 272. Ayrıca bkz. Mîrhând, *Târîh-i Habîbu's-siyer fî ahbâri efrâdi beşer,* c. 4-5-6, 931.

620 Reşîdu'd-dîn'e göre 19 Şevval 693'te (12 Eylül 1294) tedavüle giriş tarihidir. Bkz. Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1198.

621 İbnu'l-Fuvatî, *el-Hevâdisu'l-câmi'a*, 287.

yorumlanmaya izin verse de aslında devriye memurlarının gözü önünde sikke ile satış yapılamayacağı için karaborsa piyasaya yönelim olduğuna işaret etmektedir. Kâğıt para reformu en büyük yıkımı Tebriz'e verdi. Ciddi bir gıda sıkıntısı ortaya çıktı. Ardından şehirde hırsızlık faaliyetleri baş gösterdi. Sadrü'd-dîn-i Zencânî bu süreç içinde Tebriz'deki vaziyeti Geyhâtû Han'dan saklamaya devam ederken duruma da müdahale etmemeyi tercih etti[622].

Şehirde ticaretin durması ve temel ihtiyacın karaborsaya düşmesi 1 dinar değerindeki 1 menn ekmeğin fiyatını 30 katına kadar çıkarttı[623]. Vassâf bir dostunun o günlerde Tebriz'de bulunduğunu aktarır ve ondan duyduğuna göre at pazarında 15 dinar bile etmeyecek bir atı 150 dinar çav vermelerine rağmen sahibinin satmadığını söyler. Hal böyleyken şehir de halk protestolara başladı. Cuma günü câmide İzzü'd-dîn Muzaffer'e bu bid'atı hazırladığı için lanet ettiler. Ardından sûikast girişiminde bulundular[624]. Şehir halkı aynı zamanda kararın iptali adına aracı olması için vezirin kardeşi ve şehir kadısı Kutbü'd-dîn nezdinde de girişimlerde bulundular[625].

Şehirlerdeki ticarî hayatın gittikçe çökmesiyle ve özellikle de en son Basra'nın Tebriz gibi ticaretin durma noktasına gelmesi, kâğıt para kararında esnekliğe gidilmesine yol açtı. Gıda alışverişin sikkeyle yapılması izni çıkartıldı. Bundan sonra insanlar yavaş yavaş çavı alışverişte kullanmaktan vazgeçtiği için kendiliğinden ortadan kalktı[626]. Ebu'l-Ferec'in açıklaması doğru kabul edilirse sadece iki ay dolaşımda kalmıştı[627].

Çav dikdörtgen şeklinde bir kâğıttan yapılmıştır. Çevresinde Çince bir yazı vardı. Onun üzerinde ise iki taraftan *La ilahe illallah, Muhammedü'r Resûllullâh* yazıyordu. Onun altında ise *İrencin Torçi* yazılıydı. Ortasında ise

---

[622] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1198.
[623] Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 264; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* 166.
[624] Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 274; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* 167.
[625] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1198.
[626] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1199. Ebu'l-Ferec, Sadrü-d'din'in yaşanan kargaşadan sonra çav ile sikkeyi birlikte işletme kararı aldığını söylemektedir. Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, 645.
[627] Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, 644.

yarım dirhemden 10 dirheme kadar rakam vurulan bir daire vardır[628]. Yüzünde ise şöyle bir ibare vardır:

"Cihân padişahı 693 senesinde bu mübarek çavı ülke geneline dağıttı. Değiştiren ve dönüştüreni karısı ve çocuğuyla yasaya çarptırılarak malı dîvâna nakledilir"[629].

Devletin mâliyeyi kurtarmak ve ticareti de canlandırmayı amaçladığı bu reform aslında çok külfetli olmuştu. Ülkenin her bir tarafında *çavhâne* denen basım atölyeleri açıldı. Mutasarrıf, bitikçi, memurlar tayin edildi. Kâğıt paranın kolayca yırtılabilmesi veya eskimesi mümkün olduğu için çavhânede yenisiyle değiştirme imkânı da verildi. Çav'ın değişimi için %10 fark alınacaktı[630]. Her ne kadar yönetim, maliyetini gözeterek bu oranda karar kılsa da Çin'deki orandan oldukça yüksek değişim makasına sahip olması reformun mâliyetinin büyüklüğünü göstermeye yetmektedir[631]. Bu kadar kısa süre içerisinde sadece Şîrâz'da Çav'ın masrafı 50.000 dinarı bulmuştu[632].

Dîvân her ne kadar mâliyeyi kurtarmak için reformu başlatsa da ticarete zarar vermemesi için oldukça hassas davrandığı izlenmektedir. İç ticarette Çav'ın kullanılması zaruri iken dış ticarette kullanılması mümkün gözükmemektedir. Bundan dolayı yabancı beldelere ticaret yapan tacirler, özellikle de Fârs Körfezi'nde Hindistan ve Çin sahillerinde ticaret yapanların olumsuz etkilenmemeleri için ticaret öncesi çavhânelere başvurarak ellerindeki kâğıt parayı altınla değiştirmeleri yönünde izin verilmiştir[633]. Ayrıca altın kullanarak çalışan kâse ve dokuma ustalarının da bunu kullanması yasaklanmasına rağmen uğradıkları zararın devlet tarafından karşılanacağı ilan edildi[634].

---

628 İbnü'l-Fuvatî'nin açıklamasına göre de çeyrek dirhemden 10 dinara kadar basılmaktaydı. Bkz. İbnü'l-Fuvatî, *el-Hevâdisu'l-câmi'a ve'l-tecâribu'n-nâfi'a fi'l-mi'atu's-sâbi'a*, 287.

629 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 272; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 166. Bar Habreus tüm bunlara ek olarak üzerinde kırmızı bir yazı olduğunu söylemektedir. bkz. Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, 644. Karl Jahn, müellifin al tamgayı tarif ettiğini bildirmektedir. Bkz. Karl Jahn, "İran'da Kâğıt Para," *Belleten*, Türkçe terc. Mehmet Altay Köymen, VI/23-24, (1942), 299.

630 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 273; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 166.

631 Çin'de değişim için sadece %3 alınmaktaydı. Kansu Ekici, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2012), 71-2.

632 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 274; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 167.

633 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 273; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 166; Hândmîr, *Târîh-i Habibu's-siyer*, c.3, 137.

634 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 272; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 165; Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Mogûl*, 365.

Anlaşıldığı kadarıyla halkın değerli madenlerle el altından alışveriş yapmasını engellemesine yönelik bir tedbirdi. Kâğıt paranın kalpazanlar tarafından taklit edilmesine yönelik de tedbirler oluşturuldu. Banknotun üzerine emri çiğneyenleri yasaya çarptırılacağı yazılmış, çavhâne naiplerinin bilgisi olmaksızın kâğıt satışına da engel olunmuştur[635].

Çav'ın başarısız bir reform olmasının en büyük nedeni halkın onu kabul etmemesidir. Ama bunun yanında dîvân kanadında da uygulamanın başarısız olmasının sebepleri vardı. Bir ay gibi çok kısa süreli hazırlık ile piyasaya sürülmesi, Çin'deki tedavülünden örnek teşkil etmesine rağmen oradaki durumun tersine, dolaşımında tecrübeli olan şahısların mevcut olmaması, en önemli sebeplerdendi. Devlet kullanıma girdiğinde fakirliğin ortadan kalkmak suretiyle hububatın değerini bularak fakir ile zenginin arasındaki farkın kalkacağı şeklinde halk üzerinde kâğıt para lehine propaganda yapmayı da ihmal etmedi[636]. Buna rağmen ülkenin tümünde alışverişte geçerli para olarak kullanılmaksızın ortadan kaldırıldı. Tebriz'de ticareti kilitlemiş, ülke dışından gelen kervanları durdurmuş, Basra'da karışıklıklar çıkmış, Hatta Bağdat'ta Çav emrinin duyulması bile halkın erzak depolamasına neden olmuştur[637]. Batı'da ise Anadolu sahillerine kadar kısa süreli olsa da dolaşımda olmuştur. Ancak insanlar burada İran ve Irak'takine benzer reaksiyon göstermiş, onunla ticaret yapmayı reddetmişlerdir. Banknot ile alışverişte zarar edeceğini tahmin eden tacirler Anadolu'yu terkederek emtialarını ve sikkelerini Suriye'ye kaçırmışlardır[638].

---

[635] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 274; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 167.

[636] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 273; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 166. Çavı öven şiirler de yazılmıştır. Bir örnek beyit şu şekildedir:
چاو اگر در جهان روان گردد   رونک ملک جاودان گردد
(Eğer çav dünyada yayılırsa)   (Mülkün canlılığı sonsuz olur)

[637] İbnü'l-Fuvatî Çavın Bağdat'a gelişi hakkında şunları söyler: "…*O esnalarda o çavdan birkaç yük Argun Aka'nın oğlu Emir Legzi eliyle Bağdat'a getirdiler. Halk Tebriz ahalisinin başına gelenleri bildiği için ihtiyaç duydukları gıda maddesini stokladı. Sultan Geygatu (Geyhâtu) olan bitenden haberi olduğu için Legzi'nin Bağdat'a ulaşmasından önce çavın iptali için ferman vermişti. Yüce Allâh bu kötülüğü halkın başından uzaklaştırdı…*". Bkz. İbnü'l-Fuvatî, *el-Hevâdisu'l-câmi'a ve'l-tecâribu'n-nâfi'a fi'l-mi'atu's-sâbi'a*, 287.

[638] Kerimü'd-dîn Mahmûd-i Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, neşr. Osman Turan, (Ankara, 1999), 234.

2.2.2. Pazarlara Yönelik Tedbirler: Ölçü ve Tartıların Merkezileştirilmesi

Gâzân Han'ın restorasyon faaliyetlerini başlatmasından önce ülke içinde ölçü ve tartıların herhangi bir standartı yoktu. Pazarlarda ağırlık kullanımında taş, çamur, demir ve diğer bazı malzemelerden oluşan çeşitli ağırlıklar kullanılmaktaydı. Bu durum ülke genelinde ticarî işlemlerde pek çok olumsuzluğu ve anlaşmazlığı doğurmaktaydı. Özellikle alışverişlerde bir tarafın eli kuvvetli veya diğer tarafa göre güçlü konumu varsa güçsüzün bu standart yokluğundan kaynaklanan mağduriyeti doğmaktaydı. Bu durumu düzeltmek için altın ve gümüşte hile yöntemiyle azaltmaların önüne geçmek; bölgeden bölgeye, hatta köyden köye değişen tartı ayarlarını standart hale getirmek temel hedefti. Bundan en çok etkilenen yabancı tacirler olmalıydı. Çünkü yerliler kendi aralarında yüksek dışarıdan gelenlere de küçük ölçülerle satış yapmayı gelenek haline getirmişlerdi. Ülkenin tümünde uygulamaya konan kanunun uygulayıcısı olarak Fahrü'd-dîn-i Horâsânî ve Bahaü'd-dîn-i Horâsânî özel yetkilerle görevlendirildiler[639].

Öncelikle taşların kontrolü için Horâsânîler her vilayete ikişer "mutemed" görevlendirdi. Yine onların yapmış olduğu sekiz köşeli kalıp sayesinde vilayetlerdeki sikkelerin kontrolü yapılmıştır. Her vilayette bu taş kalıplara ihtiyaç duyan kişiler başvurusunu yaptıktan sonra kendi taşlarını usule uygun şekilde yaptırmaları istenmiştir. Bunları alışverişlerde kullanıma hazır hale getirmek için önce 4 mutemedin huzurunda doğrulanması gerekmiştir. Bundan sonra ise damgası üzerine vurulara işlem tamamlanmıştır. Sûistîmale yeltenen ve kendi ürettiği damga ile mühürlemeye kalkacak olan da idamla cezalandırılacağı duyurulmuştur[640].

Pazarlardaki ağırlıklar da mevzubahis karara tabi olmuştur. Ülke genelinde ağırlıklar şehirden şehre farklılık gösterdiği için yeni düzenleme ile artık tüm ülkede Tebriz ağırlığı tek geçerli ve resmî ölçü olmuştur. Bu tarihten önce Tebriz ağırlığından daha hafif olanların mutlaka yükseltilmesinin gerektiği, yüksek olanların da bu karardan muaf olmadığı ilan edilmiştir. Mutemedlerin kontrolündeki veznler yine sekiz köşeli yapılmış, denetlemeden geçtikten sonra üzerine mührü vurulmuştur. Ayrıca ticarette kullanılan ağırlıkların birimleri de

---

639 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 497; *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1362; Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, 348.
640 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 498.

belirlenmiş menn ve dirhem özelinde 11 birime izin verilmiştir. Kile ve tagar da eklendiğinde liste şu şekildedir:

1 tagar,	83.300 gr
10 menn/1 kile	8.330 gr
5 menn,	4.165 gr
2 menn,	1.666 gr
1 menn,	833 gr
0.5 menn,	416.5 gr
0.2,5 menn,	208.25 gr
0.1,25 menn,	104.125 gr
10 dirhem,	32.2 gr
5 dirhem,	16.1 gr
2 dirhem,	6.44 gr
1 dirhem,	3.22 gr[641]

Şekil 2. Gâzân Han'ın Düzenlemelerinden Sonra Ölçü ve Tartı standartları

Böylelikle toplamda 11 birim olacak şekilde dirhem ve menn ağırlığı oluşturulmuş, 1 menn 260 dirheme tekabül edecek şekilde ayarlanmıştır. Ayrıca hububat alışverişinde kafiz, cerib ve tagar yaygın olarak kullanılmakta ve bunlarında ayarlanması hususunda düzenleme gerekmekteydi. Yabancı tacirler yüklü miktardaki alışverişlerinde, dîvândan görevlendirilen memurlar da vergileri tahsil ederken kile ve tagar üzerindeki yapılan oynamadan kaynaklı hileler nedeniyle çok kez sıkıntıya düşmekteydiler. Bundan dolayı kile de standardizasyona göre ayarlandı. Böylece 10 Tebriz menni 1 kile, 10 kile de 1 tagar olacak şekilde düzenlendi. Ayrıca buğday, arpa, pirinç, nohut, bakla,

641 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 499.

susam, darı ve diğer hububatın ağırlıkları birbirinden farklılık arzettiği için bunların hepsi için ayrı ayrı, 10 Tebriz menni'ne denk gelmek şartıyla özel *kileler* tasarlanmıştır. Bu özel özel üzerine "filan hububatın kilesidir" şeklinde kaydedilmesi gerektiği de eklenmiştir. Daha önce altın ve gümüşün denetlenmesi için kadı tarafından, görevlendirilen mutemedler, muhtesib ile birlikte kile'nin de kontrolünden sorumlu olmuşlardır. Tedbir olarak her veznin kenarında mutlaka denetleyicilerin tamgası olacaktır ve her ay düzenli olarak denetlenecektir[642].

Şıra, sirke ve yağ gibi sıvıların ölçümünde kullanılan peymane de menn oranına sabitlenmiştir. Her peymane 10 Tebriz menn'ine eşit olacaktır. Ama ticarette herhangi bir soruna yer vermemek için bir takım esnekliğe gidilerek yarım peymane'nin 5 Tebriz menn'ine denk gelmesi şartıyla izin verilmiştir. Ayrıca ordu mutfağı için kullanılan şıra kesesi için 5 peymane'ye 50 Tebriz menn'ine eşit olması suretiyle izin verilmiştir. Eğer yarım kile de yapılmak istenirse buna da izin verilerek kıstasları belirlenmiştir. Ölçümler sırasında bir tanesi 5 menn'e; 20 tanesi de 1 tagar'a gelmesi şartıyla izin verilmiştir. Uzunluk ölçüsü olan ve tekstil ürünlerinin alışverişinde kullanılan *gez* için de Tebriz gez'i uygun görülmüştür. Bu alanda sadece Rum gezi'nin kullanımı istisna olarak yürürlükten kaldırılmadı. Denetlenmesi ve uygulanması da altın, gümüş ve tartı da olduğu gibi Horâsânî'lerin sorumluluğundaydı. Söz konusu düzenlemeyi içeren yasayı çiğneyenlerin ise idam cezasına çarptırılacağı duyurulmuştur[643].

2.2.3. Ticaret Yollarının Çöküşü ve Restorasyonu

Gâzân Han'ın birbirini tamamlayan ve en küçük ayrıntısına kadar düşünülerek tasarlanan düzenlemelerinin bir bölümü ticaret yollarının iyileştirilmesine yöneliktir. Bu anlamda yam organizasyonunun sistemleştirilmesi ve yol güvenliği tedbirlerinin arttırılması ticaret yollarının rahatlamasına yol açmış uygulamalardır. Söz konusu restorasyonu yürüten Sadrü'd-dîn-i Zencânî'nin uygulama ile tacirlerin sevkiyatlarında rahatlamasını bizzat amaçladığı üzerinde durulmaktadır[644].

---

[642] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, c.2, neşr. Alizâde, 499; *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1464-5.
[643] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1466.
[644] Seyfu'd-dîn Hâcı b. Nizâm 'Ukaylî, *Âsâru'l vuzerâ'*, neşr. Mir Celâlu'd-din Urmevî, (Tahran, 1364), 283.

2.2.3.1.Yam Organizasyonun Sistemleştirilmesi

Merkezden vilayetlere gönderilen elçiler sadece İlhanın veya dîvânın izni ve emri ile hareket etmeyip, ümera, hatunlar, ahteci, kuşci emirleri de çeşitli amaçlarla elçi görevlendirerek vilayetlere yollayabilmekteydiler. Ancak görevlendirilen her elçi, yam istasyonlarını ihtiyacına göre kullanarak, geçtiği şehir ve köylerdeki hanelerde konaklayabilmekte ve hatta gerek duyarsa halkın çocuklarını kendi işinde görevlendirmek suretiyle yararlanabilmekteydi. Böylelikle bürokrasinin harcamalarını halk finanse ettiği gibi, iş gücü olarak da kullanılabilmekteydi. Ayrıca hatunların veya emirlerin tacirlerle ortaklık ilişkilerinde de bu süreç yaşanmaktaydı. Köylü ve şehirliler bu ilişkilerden doğan problemleri veya prosedürler üzerine gerekirse angarya işlerde çalıştırılmaktaydılar. İş ciddi boyutlara ulaşırken söz konusu hizmetlerden "düçar" düşen halk, güçlü yerel kişilere sığınarak yaşamlarını devam ettirmek zorunda kalmaktaydı[645].

Merkezden gönderilen elçiler hakkında Gâzân Han dönemine kadar bir kısıtlamaya gidilmemesi ciddi problemlere yol açmıştı. Elçilerin sayısı gittikçe artmakta ve yollardaki sayıları ticarî kervanlarını dahi geride bırakmaktaydı. Bu durum yam istasyonlarının görevini yapamaz hale gelmesine neden olmuştu. Çünkü artık her yamda 500 at bulundurulsa dahi yeterli gelmez olmuştu. Böylelikle görevli elçiler sûistîmallere başlamaya ve ticaret kervanlarından ihtiyaç duydukları yük ve binek hayvanlarına el koymaya kadar işi uzattılar. Hem misafirler hem de tacirler geldikleri şehre bu durumdan dolayı yaya gitmek zorunda kaldılar. Sadece ticaret değil, hayvancılık da söz konusu sûistîmalden olumsuz etkilenmiştir. Çünkü göçer Moğol boylarına ait sürülere de bu elçilik görevi bahanesiyle el konulabilmekteydi. Ayrıca vaziyet her bölgede hırsızlığa davetiye çıkartarak kendilerini elçi olarak tanıtan yol kesicilerin kervanlara baskın yaparak atlarına ve paralarına el koymalarına kadar ilerledi. Farklı görevlerle yolculuk yapan elçilerin arasında da çatışmalar başlamıştı. Bazı elçi grupları kendi yollarının daha uzun olduğunu ileri sürerek başka elçilerin atlarına hiçbir emir olmaksızın el koyabilmekteydi. Merkezden bu duruma müdahale edilmeyince daha kalabalık elçi gruplarının birbirlerine tahakküm etmesine, birbirlerinin elindeki yarlık ve pâyzeleri ele geçirmelerine kadar

[645] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1445.

uzadı. Ele geçirdikleri pâyzeler ile daha da tehlikeli olan elçiler yolda ticaret kervanlarını açıkça soymaya devam etmişlerdir[646].

Elçilerin kural tanımaz davranışları son raddede at ve yiyeceklerle yetinmemeye, yolların çevresindeki köylere de saldırmaya kadar uzandı. Halkın "destar" ve elbiselerine bile el uzatabilecek duruma geldiler. Artık ellerinde bulunan atları paraya dönüştürmek için satmaya başlamışlardı. Ticaret yollarında elçilerin bu asayişsiz hareketleri yüzünden Hindistan ve Çin'den karayoluyla gelen kervanlar artık yolculuklarına son verip ve bu yönden işleyen ticaretin sonlanmasına neden olmuşlardır[647].

Elçilik sûistîmalleri hem bürokratik işlere hem de ticarete çok büyük zarar vermiştir. Gâzân Han dönemine kadar devam eden bu süreç, halkla devlet arasındaki bağı daha da koparmıştı. İlhan tarafından çok ciddi bir iş için bile elçi gönderilecek olsa halk buna itimat etmemekteydi. Bundan dolayı yam istasyonları üzerinde köklü değişiklikler şu şekilde meydana geldi:

1.Elçilik görevleri önemli devlet ve ülkenin sınır işlerini kapsayacak şekilde sınırlandırılmıştır.

2. Yukarıdaki işlerle görevli olanlar haricinde hiç kimsenin yam istasyonunu ve ulag hayvanlarını kullanmaları yasaklandı.

3. Ana yollara her 3 fersahta (18 km) bir istasyon ve her birinde 15 at bulundurulmuştur.

4. Eğer elçilerin elinde "mübarek yazı" (yarlıg) ve altın tamga yoksa at kullanmasına izin verilmemiştir

5. Her yam bir büyük emirin sorumluluğuna verilmiştir.

6. Her elçiye 4 attan fazla verilmemesi uygun görülmüştür.

7. Eğer acil bir mesele varsa yamdaki ulagçıya verilmek üzere "filan yerden filan yere" bilgisi yer alan bir mektup verilerek hedef istikamete katederek mektup ulaştırılacaktır. Her 3 fersahta (18 km) 1 yam olduğu için çeşitli yamcılar gece

---

[646] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1446.
[647] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1447.

gündüz ilerleyerek mektubu 60 fersah (360 km) mesafeye kadar götürebiliyordu. Böylelikle Horâsân'dan Tebriz'e acil bir konu 3-4 günde ulaşabilmekteydi.

8. Elçilik misyonu daha uzadığında ise her yamlara 2 peyk görevlendirildi. Peykler, tamga vurulmuş belgeleri ulaştırmak için gece gündüz katederek 30 fersah (180 km) geride bırakabilmekteydi. Böylelikle hedefe daha az zamanda ulaşabilmekteydi.

9. İlhan'ın hizmetlilerinden başka hiçbir kimse elçi görevlendirmeyecektir. Eğer bu türden görevlendirme olursa vilayetlerdeki hâkimlere tutuklama ve hayvanları için iaşe verilmemesi emri yollandı. Resmî görevli elçilerin harcamaları ise vilayetlerden alınarak merkezî hazineye bağlanmıştır. Böylece bölge halkı ile kervanlardaki tacirlere pek çok bahane ile verecekleri zararın da önüne geçilmiş oldu[648].

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın açıklamasına göre bu program tüm vilayetlerde uygulandı. Düzenlemeler sayesinde halk elçilerin yüzünü bile görmez olmuştu ve iki sene içinde halkın çektiği çile sona ermişti. Müellif durumu şu şekilde özetlemektedir: *"…Moğollar ve göçerler yurtlarında rahat, gelen-giden ve tacirler yollarda güvenli, köy ve şehir halkı rahatça zirâat ve imaretle meşgul, çocuk ve kadınlar kalp ve gönülden padişahın devletine dua ediyorlar…"*[649].

2.2.3.2. Ticaret Yollarının Güvenli Hale Getirilmesi

Ticarete sekte vuran en önemli engellerden biri yolların güvensiz durumda olması ve soygunların artmasıydı. Gâzân Han dönemine kadar devletin ana yollar üzerinde hâkimiyetini kaybetmesiyle ciddi oranda otorite boşluğu meydana gelmişti. Bunun en büyük nedeni eşkiyalığın rağbet kazanmasıydı. Moğol, Türk, Müslüman ve hatta kaçak gulâmlar yolların çevresinde konuşlanarak yolları vurmaktaydılar. Hırsızlık o kadar organize bir hal almıştı ki eşkıyaların her şehirde adamları vardı ve onlara gelecekte planladıkları soygunları için istihbarat sağlamaktaydılar. Gasp ile elde ettikleri emtiayı da bu adamları aracılığı ile pazarlarda güya meşru bir şekilde satıyorlardı. Sayıları

[648] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1449-1451.
[649] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1452.

yetersiz olduğu için de tutgavul ve râhdârlar çaresiz kalmaktaydılar. Hatta bazı şehirlerde de hırsızlar ile iş birliği içindeydiler[650].

Gâzân Han döneminde yol kesicilerine ve onlarla iş birliği yapan memur bile olsa yasaya çarptırılmasını emretti. Ticaret yolları üzerinde tekrar otoriteyi tesis etmek için yakınlarından emir Aytkun'u (ايتقون)[651] yolların emniyetinden sorumlu olarak vazifelendirdi. O, bu işte başarılı oldu. Ayrıca güvenlik tedbirlerini arttırmak için râhdârlar atadılar. Soyguna el uzatmamaları için onların kervanlardan alacakları bâc ücretleri belirlenerek bunun dışında asla ücret talep etmemeleri için emir çıkartıldı. İlaveten bu görevliler üzerinde otorite tesis etmek için de Argûn Han zamanında tutgavulların büyük idarecisi olan Emir Çunkur'un oğlu Emir Buralgı'nın (بورالغى) yönetimine verildi. Râhdârların vazifesini sûistîmal etmemesi ve aralarına soyguncuların karışmaması için adalet levhasına (لوح عدل) kaydedilerek emirler yayınlandı. Bunun sayesinde râhdârların sayısı ve aldıkları ücret kaydedildi[652]. Gâzân Han zamanında bahse konu tedbirler neticesinde yaklaşık 10.000 râhdârın yollarda görevli olduğu bilinmektedir. İsimleri tek tek deftere yazılarak Emir Buralgı'ya teslim edildi. Bundan başka eğer kervanlar köylerden geçmek zorunda kalırsa o köyün reisi olan âyanın (اعيان) kervana yardım etme zorunluğu getirildi. Civardaki hırsızlık durumundan kervanı haberdar etmesi istendi. Eğer bölgenin hırsızlardan emin olduğunu söylemesine rağmen kervan soyguna uğrarsa bu olaydan kendisi sorumlu tutuklattı[653].

2.2.4. Ticaret Hukukunda Değişiklik

Gâzân Han döneminde ticaret hukuku üzerine yapılan en önemli değişiklik otuz yılı aşmış satış senedine göre mahkemede dava kurulmamasına dair çıkardığı emirdir. Böyle bir fermanın hazırlanmasının en büyük sebebi bu dönemde mülk alım satımında eski hüccetlerden kaynaklanan usulsüz hak iddialarıdır[654].

Usule uygun olmayan hak iddialarının en önemli sebebi kurumsallaşmamış bir noter sisteminin yokluğundan kaynaklanmaktaydı. Çünkü her sıradan bir

---

650 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1452-3.
651 Hindûşah-ı Nahcuvânî'nin kaydında Aytekin (آيتكين) olarak geçmektedir. Hindûşah-ı Nahcuvânî, *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*, c.2, 167.
652 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1455-6.
653 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1456-7.
654 Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, 327.

mülkün alışverişinden çok uzun yıllar sonra kanunî düzenin yol açtığı açıktan faydalanmak isteyen kimseler ortaya çıkabilmekteydi. Bunun en yaygın örneği bir satış işleminden sonra mülkün sahipliğini gösteren hüccetin satıcının elinde kalması ile ortaya çıkmaktadır. Mülkün satışına rağmen satıcının elinde bir hüccetin bulunması doğacak problemlere potansiyel teşkil etmektedir. Bunun en yaygın şekli satıştan yıllar sonra eski sahibinin elinde bulunan veya onun ölümünden sonra varislerinin eline geçen eski hüccet ile kadı huzuruna giderek mülkün sahipliğini kanıtlamaya çalışmasıdır. Varislerinin bilmeyerek hak iddia ettikleri veya bilmelerine rağmen hüccetin varlığından güç alarak dava etmeleri kadının mülkün gerçek sahibi aleyhine karar vermesine neden olmaktadır. Çünkü yalancı şahitlerin de davacıya destek vermesiyle çaresiz kalan kadı "iki şâhidin âcizi" olarak karar vermek zorunda kalmaktadır. Bazen de "eli kuvvetli" şahıslar bu türden davaların açılmasına neden olmaktadır. Kadı nezdinde baskı yaparak davacı lehine karar alınmasında etkili olmaktadırlar ve mülkü haksız yere kazanan davacının da bu eli kuvvetli kişilere mülkü satması çokça karşılaşılan bir durum olarak ortaya çıkmaktadır[655].

Kısacası eskiden kalma satış hüccetleri ve yalancı şahitler ile açılan bir mülk davasında kadı son derece âciz kalmaktadır. Bundan dolayı 25 Mart 1300 tarihinde kaleme alınan bir yarlık ile ülke genelinde artık 30 yıllık hüccetlere dayanarak açılan davaların geçersiz sayılacağı ve kadının asla bu davaları dinlememesi emredilmiştir. Bundan dolayı kadılardan 30 yıllık davalara iltifat etmeyeceğine dair yemin istenmiştir[656].

Ayrıca usulsüz hak iddialarının önüne geçilmesi için alım-satım işleminin nasıl yapılacağı da belirlenmiştir:

1. Satış esnasında satıcı ve alıcı kadı huzuruna gelirler.
2. Dürüst şâhitler ve mülkiyetin tapusu da hazır edilir.
3. Şahitlerin mülkiyetin satıcıya ait ve onun kullanımında olduğu, hiç kimsenin bu mülk üzerinde davacı olduğunu duymadığı şeklinde yemin etmek suretiyle mâlik, sahipliğini tasdik ettirir.
4. Eğer halihazırda bir hüccet varsa, kadının huzurunda "adalet tasında" suyla yıkarlar.

---

[655] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1391-2.
[656] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1395.

5. Sahibinin elinde herhangi bir hüccet yoksa bunu açıklar. Şahitler de mülkün halihazırda bir hüccetinin olmadığına dair yemin ederler. Ardından satıcının elinde bir hüccetin olmadığı da kadı tarafından kaydedilir. Yıllar sonra dahi bir şekilde ortaya çıkarsa geçersiz sayılacağı da eklenir[657].

Ayrıca yukarıdaki şartların dışındaki bir konu hakkında da karar alınmıştır. O, da herhangi bir mülkün sadece bir kısmının satışı hususudur. Satıcı eğer mülkün bir kısmını veya hisse sahibi olduğu bir mülkte kendi payını satmak isterse kadı huzurunda satış yapılırken iki tarafın da satış senedine durum aynen yazılmaktadır. Satıcının hüccetine *"bu mülkten şu kadarı, filan tarihte filanca kişiye satıldı"* yazılır. Alıcının hüccetine de *"satıcının bu kadar mülkü vardı, içinden şu kadarı bu şahsa satıldı, şu kadarı da kendisinde kaldı"* şeklinde kaydedilmesi istenmiştir[658].

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın ifâdesine göre alım-satım meselelerinde doğru karar vermek adına kadıların 30 yıllık davaları dinlememesine yönelik kararın ortaya çıkması şeri' olmaktan çok örfi hukuk ile ilgilidir. Çünkü ona göre 30 yıl örfte 100 yıl demektir[659]. 30 yılın örfî hukuk için bu türden anlam taşıması ise "bir neslin değişmesi" için yeterli süre olması ve eski hüccetlerin ortaya çıkması ile karşılaşılacak güçlüklerin ihtimâlinin artmasıdır[660].

Ayrıca yasanın caydırıcılığı da söz konusudur. Bir kişi mülkünü ipotek eder veya satmasına rağmen daha sonra adına muamele yaptığı kişiyi dava ederse asla dinlenmemesini ve sakalının tıraş edilerek, eşeğe bindirilip şehirde gezdirilmesi emredilmiştir. Yine bu tür ceza kişinin mülkünü ipotek etmesine rağmen sonradan satmaya kalkarsa da uygulanması gerektiği ifâde edilmiştir. Yukarıda bahse konu alım-satım davalarının personel ücretleri de belirlenmiştir. Kâtip, her 100 dinarlık hüccetten 1 dirhem, bu miktarın üstündeki hüccet için de 1 dinar almaktadır. Şahit ise aynı dava farklı zamanlarda tekrar etse bile yarım dinar-ı râ'ic almaktadır[661].

---

657 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1397.
658 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1398.
659 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1394.
660 Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, 327 (dipnot). Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Cengiz Han ve Moğol öncesi İran hükümdarlarının 30 yıllık davaların dinlenmemesini emrettiklerini aktarmaktadır. Bkz. Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1388.
661 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1399.

2.2.5. Para Reformunun Ticarete Etkisi

Gâzân Han'a kadar İlhanlılarda pek çok kez para reformu meydana gelmişti. Bunu tetikleyen en önemli unsur devlet mâliyesinin Altın Ordu ve Memlük ordusu ile girdiği savaşlardan sonuç alınamamasından dolayı yaşadığı sıkıntıdır. Devlet gittikçe para ayarından ferâgat etmeye başladı. Daha Abâkâ Han döneminde paralardaki gümüş oranındaki dramatik düşüş sonucu %86,5-90,41 arasında seyrettiği tespit edilmiştir. Ardından bunu düzeltecek tedbirlere başvurularak paralardaki gümüş oranının %90 olması için yarlık yayınlandı ama pratikte %70-80'den fazlası olmadı. Kaçınılmaz olarak Abâkâ Han'dan sonraki dönemde de düşüş devam etti. Yapılan araştırmalarda Gâzân Han'a kadar yaklaşık %75,70-86,05 arasında kaldığı ortaya çıkmıştır[662]. Mevcut gidişat İlhanlıların hâkim olduğu tüm beldelere kadar genişlemiştir. Öyle ki diğer bölgelere oranla daha yüksek orana sahip Anadolu'da basılan sikkelerde dahi 10 dinarın ikisinden fazlası gümüş standartının dışında kalmakta, geri kalan kısmı tamamen bakırdan oluşmaktaydı[663].

Yeni düzene göre tüm ülkede tek bir para standartı getirildi. Sikke sadece ekonomik yönden değil, ideolojik açıdan da düzenlemeye tabi tutularak klâsik Ortadoğu İslâm Devleti formatına yerleştirildi. Reform öncesinde Anadolu, Kirmân, Fârs, Mardin, Gürcistan'da mahallî hanedanların para basmalarına izin verilirken artık yayınlanan formata uygun olarak tümünde Gâzân Han'ın ismi ile basılmaya başlanmıştır. Bu türden karar alınmasının sebeplerinden biri de ticarî idi. Çünkü bölgeden bölgeye değişen gümüş ayarı alışverişlerde bazı sıkıntılara yol açmaktaydı. Tacirler gümüş oranının daha az olduğu şehirlerde durumdan faydalanarak %10 ve bazen de %20'ye varan fazla ödemelerle satış yapmışlardır. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, sıradan halkın parasının bu şekilde, olduğu yerde %20 değer kaybederek işlem görmesinin büyük bir depresyon yarattığını söylemektedir. Tacirler bir yandan yüksek ayarlı paraları bulabildikleri şehirlerde satın alırlarken diğer yandan da bir müddet sonra en azından zarar etmemek için düşük ayarlı paraların olduğu bölgelerde kumaş karşılığında ticaret yapmaya başlayarak kendilerini olası zarardan korumak

[662] Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, 275.
[663] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1457.

istemişlerdi. Başvurulan bu yol aynı zamanda tekstil krizine de yol açmış, şehirde kumaş tedariğini de minimuma indirmiştir[664].

Gerçekleştirilen para reformu ile *düşük gramaj, yüksek ayar* dönemi başladı. Buna göre eskiden resmiyette 4 dâneg olan ama fiiliyatta %50 değere sahip 1 dirhem artık yarım miskal ağırlığında olurken, saf gümüşten (talgam) elde edilen 1 dinar da 3 miskal ağırlığında basılmıştır. Böylelikle 1 altın miskal de 24 dirheme tekabül etmektedir.

1 râ'ic dinar	12.96 gr
1 dirhem	2.16 gr[665]

Şekil 3. Gâzân Han'ın Düzenlemelerinden Sonra Dinar ve Dirhemin Gramajı

Yüksek ayarlı gümüş dinar ve dirhemler halkın paraya güven duymasını ve alışverişlerinde parayı istediklerini gibi kullanabilmesini sağladı. Gümüş parada başarı sağlanması düzenlemenin diğer aşamasına geçilmesine ortam hazırladı. Bu kez altın paralar yüksek ayarla basılmaya başlandı. Daha önceden sarraflar tarafından yüksek ayarlı altınlar eritilerek metalinden daha fazla kâr etmekteydiler. Bunun önüne geçmek için ayırt etmenin mümkün olmadığı Hürmüz altınının formatı örnek alınarak hedeflenen ayarda basılmaya başladı. Piyasa gümüşte olduğu gibi altın paralar içinde olumlu tepki verdi. Altın stoklarının geri kalan kısmının da sikke basımında kullanılmasına elverişli ortam doğdu. Böylece altın para arzında ciddi yükseliş meydana geldi. Köylerde dahi ödemenin altın para ile yapıldığı bir ekonomik dönem başladı[666].

Para, yapılan düzenleme sonucunda düşük gramaj ve yüksek ayar ile %95-98 arasında değişen saflığa kavuşmuştu. Kalitesi ciddi derecede artan sikke halk nezdinde memnuniyet yarattı. Bu pazar hacmini de genişletti çünkü halk parayı kullanmayı arttırdı. Tacirler de ticareti korkmadan yapmaya başladığından ticaretin önünde oluşabilecek en büyük engellerden biri de kalktı[667]. Ayrıca bu uygulamayla dirhemin gümüşe oranının yeniden belirlenmesi sayesinde değişim

---

[664] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1458.
[665] Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304),* 278.
[666] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1459-1460.
[667] Judith Kolbas, *The Mongols,* 327-8.

kolaylığını sağlamıştır[668]. Bu durumu sürdürmek için Gâzân Han sert tedbirler aldırdı. Bu amaçla Sivas'ta sikke ayarları ile oynayan Kızıl (قزل) isimli bir sarrafı 15.000 dinar para cezasına çarptırdığı bilinmektedir[669].

2.2.6. Ticarî Kısıtlamalar

Gâzân Han dönemi maliyecilerinin pek çok alandaki yenilikleri her biriyle yakın ilişkili olup, devlet düzenini ve halkın refahını yükseltmeyi temel almıştır. Bunun için de daha çok ekonomik tedbirler ön planda olmuştur. Devlet ekonomik ilerleme için de en sorunlu alanlarından olan mâliyeyi düzeltmek için çok hassas davranmıştır. İkinci olarak da ekonominin temel direklerinden biri olan ticaretin gelişmesi için çaba göstermiştir. Moğol idareci ve yerli bürokratlar İlhanlı hanedanı ile uruğların ekonomik çıkarları için ilk dönemlerde hem mâliyeyi zor durumda bırakacak hem de ticaretin doğasına da ters düşen muamelelere geçit vermek zorunda kalmıştır. Devlet bu politikanın acı sonuçları ile yavaş yavaş karşılaşmaya başladığında ise geçici çözümler ile krizi ertelemeye başlamıştır. Geyhâtû dönemindeki büyük ekonomik buhranın en büyük iki nedeninden biri geçmişten kalan sorunlardı. Bu dönemde yavaş yavaş ciddi tedbirler için ortam olmuş ancak gerçek anlamda sorunlarla yüzleşilmesi Gâzân Han'ın iktidarında meydana gelmiştir. O uyguladığı yasaklar sayesinde ticaret adı altında yaşanan sûistîmallerin önüne geçerek devlet ve vergi mükellefi olan halkın zarar görmesinin önünü almak istemiştir.

2.2.6.1. Faiz Karşılığı Kredi Alımının Yasaklanması

İlhanlı iktidarının ilk dönemlerinde ticaretin en büyük müşterisi ve tarafı devlet olmuştur. Devlet kadrolarının, sarayın, ordunun, hatunların ticarî alışverişinden kaynaklanan harcamaları hazine rezervlerine oranla Hülâgü Han ve Abâkâ Han döneminde çok ciddi boyutlara ulaşmıştı. Mâlî denetim

---

[668] *Aynı yer.* Gâzân Han döneminde 1/6 oranındaki dinar-dirhem oranı Olcâytû Han döneminde dirhem aleyhine düşerek, Ebû Saîd Han dönemi sonunda %50 değer kaybetmesine neden olmuştur:
Gâzân-Olcâytû (696-712): 1 dirhem: 2.16 gram, 1 gümüş dinar=6 gümüş dirhem,
Olcâytû (713-716) : 1 dirhem: 1.99 gr, 1 gümüş dinar= 6 ½ yeni dirhem,
Ebû Saîd (716-728) : 1 dirhem 1.85 gr, 1 gümüş dinar=7 yeni dirhem,
Ebû Saîd (729-732) : 1 dirhem 1.62 gram, 1 gümüş dinar= 8 yeni dirhem,
Ebû Saîd (733-736):1 dirhem 1.44 gram, 1 gümüş dinar: 9 yeni dirhem. Bkz. Tuncay Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi," *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeler*, Yapı Kredi Koleksiyonları, (İstanbul, 1992), 29-31.
[669] Behrânîpour, *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-'ahd-i İlhanân-ı Moğûl,* 395-6.

mekanizmasının işlememesi ve hukukî kısıtlamalarının da olmaması devletin doğrudan büyük bir borç yükü altına girmesine neden olmuştur. Çünkü özellikle Memlük ve Altın Orda ile diplomatik ve askerî ilişkilerin kötü olduğu, her iki cephede savaşların meydana geldiği bir pozisyonda ordu harcamaları maksimum seviyeye çıkmıştı. Ordunun at ve silâh teminini doğrudan tacirler sağlamaktaydılar. Bu işi sürekli yapan tacirler de "ortaklık" müessesesinden faydalanmaktaydı. Teslim ettikleri ordu ihtiyacının türüne göre kurci veya ahteci ya da her ikisinden emtiayı teslim ettiğine dair yafte (**یافته**) alarak bu belge ile teslimin gerçekleştiğini memurlara bildirmekteydiler. Dîvân da onun alacağının karşılığı olarak nakit para vermek yerine berat ile ödemeyi tercih etmiştir[670].

Söz konusu ticarî ilişki bir müddet sonra devlet mekanizması aleyhine sûistîmallere dönüştü. Yaftelerde teslim edildiği iddia edilen at, silâh vb. emtia gerçekte şişirilmiş miktarlardı. Bitikçiler dahi berat yazmak için ellerine geçen bu yaftelerin gerçek miktarlar olmadığını bildikleri halde sus payı (**حق السّکوت**) alarak duruma ortak olmaktaydılar. Bu durumda kırılma noktası ise dîvân ile ticaret yapanların sayısının gittikçe artması üzerinde yer almıştı. Ortaklar artık emtia ticaretini bırakarak tefeciliğe başlamışlar, ilk müşterileri de dîvânla alışverişe başlayan tacirler olmuştu. Gelinen son durum dîvânın cömertliği sayesinde yeni tacir grubunun yüksek kâr hedefiyle ortaya çıkmasına, ortakların da berat garantisinin getirdiği rahatlık ile bu gruba yüksek faizle kredi açmasına yani para ticareti yapmasına doğru evrilmişti. Sahib-i Dîvân Şemsü'd-dîn-i Cüveynî ise gelir-gider hesaplarını ortaya döktüğünde ise yeni bir kriz ortaya çıktı. Çünkü dîvân bütçesini astronomik miktarda aşan rakamlarla karşılaştı. Faiz karşılığıyla aldığı sermâye ile bu işe atılan tacirler ile giriştiği müzakerede dîvân, %20'sini ödemeyi teklif etti ve sonuç uzlaşmayla kesinleşti[671].

Şemsü'd-dîn-i Cüveynî ile tacirlerin anlaşmaya varması orta vadede dahi rahatlama sağlamazken, sadece krizden bir müddet uzaklaşmaya imkân verdi. Tacirlerin alacakları vilayetlere havale edilmişti. Her ne kadar ödemeleri kararlaştırılan şekilde yapılsa da tefecilerle sorun yaşamaya başladılar. Çünkü her iki taraf da bu ticaretin sonunda hedefledikleri kâr şöyle dursun, koydukları

---

670 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî*,* 1489-90.
671 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1491-1492.

sermâyeye bile yeterince ulaşamadılar[672]. Dîvân'ın harcamaları vilayetlerin üzerine yıkması da çok geçmeden vergi düzenini bozdu. Mukataaların nakit para karşılığında kiralama yöntemiyle şahıslara verilmesine çok sık defa başvurdular. Tefecilerin rolü bu kez de ön plana çıktı. Çünkü mukataa sisteminde tecrübeli, sermâye sahibi, mâliyenin bu kritik pozisyonunda görev alması gereken kişiler yerine bir ticarî alışveriş olarak düşünen kişilerin sorumluluğuna verildi. Tefecilerden aldıkları krediler ile dîvâna ödeme yapmaktaydılar. Ancak ödeme zamanında büyük güçlükler ortaya çıktı. Toplanan vergiler kredileri ödemeye bile yetmeyince bahane ile ekstra vergiler toplanmaktaydı. Bir müddet sonra hazineye de nakdî ve aynî neredeyse hiçbir şey ulaşmamaya başladı. Sadrü'd-dîn-i Zencânî dönemine gelindiğinde dahi ülkedeki vergiler tefecilerden faizle alınan borçlara akmaktaydı. Bu durum doğrudan ordu harcamalarını etkiledi. Geyhâtû ile ordu mensuplarının arasının açılmasına ve bir darbe ile tahttan uzaklaştırılmasına kadar devam etti[673].

Gâzân Han döneminde devlet gelirlerinin azalması, borcunu ödeyemeyenlerden dolayı şehirlerde yaşanan sıkıntıların büyük sorumlusu olarak tefecilik faaliyeti görülmüştür. Bundan dolayı Mayıs 1299'da[674] faiz ile borç para alımını katiyen yasaklamıştır. Bu işi sadece ticaretin bir türü olarak görerek faizle borç vermekte ısrarcı kişiler çokça eleştirilmiştir[675]. Çünkü bu yasak çokça mukavemet ile karşılaşmıştır. Dîvân'a muhalif olanlar bizzat İlhan'ın karşısına geçerek kararının ticareti tamamen durduracağını ifâde etmişlerdir. Yine de istediklerini alamayınca mâliye ve hazinenin bu borç paralar sayesinde ayakta durduğunu, nakit para girişinin büyük kısmının mukataa ile geldiğini belirtseler de Gâzân Han ve dîvân geri adım atmadı. Ek bir karar ile bundan sonra dîvân işleri için sorumlu kişiye kredi sağlarsa ne paranın aslı ne de faizini almasına izin verilmeyeceği ilân edilmiştir. Bunun yanında vilayet vergilerinin de kimseden peşin (تقديمه) olarak alınmama kararı çıkmıştır. Şehzade, hatun ve emirlere de faiz karşılığı kredi tahsisinde bulunmamaları yönünde pek çok defa tenbihlerde bulunulmuştur. Tüm yasaklara rağmen faizle borç paraya devam

---

672 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1492.
673Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1495-7. Reşîdu'd-dîn mukataa işinin o derece liyakatsiz kişilere verildiğini ifâde eder ki onlardan, "on günlük zenginlik hayatını on yıllık müflisâne ömre tercih eden dilenciler" olarak söz etmektedir.
674 Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304),* 337.
675 Müellif der ki; *"…Parası olan halk neden borç vermeyi gerekli sayıyor. (Bunun yerine) Mülk satın almaları, inşaat, zirâat veya tîcâret yapmaları gerekir…".* Bkz. Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1500.

eden olursa, borçludan veya varisinden talep edilmesinin önüne geçileceği ilân edilmiştir. Reşîdu'd-dîn'e göre bu yasak uygulama imkânı bulduğunda hem hazine hem de halk derin bir nefes alarak bereket ortaya çıkmıştır. Muhtemeldir ki şehirlerde kontrolsüz fiyat artışından kaynaklanan enflasyonun sonlanmasından bahsetmektedir. Ayrıca sermâyesini faizle işleten kişiler de zirâat, ticaret gibi işlere paralarını yatırmak zorunda kalmıştır[676]. Aslında bu durum Reşîdu'd-dîn ve ekibinin temel amacını oluşturmaktaydı. Dönemin mâliyesinin yüksek faizli özel kredilerin belli başlı zararlarının farkında olması muhtemeldir. Bunların başında bazı küçük sermâye sahiplerinin kontrolsüz büyümesi söz konusu olacaktır ki bu durum devletin kontrol refleksini oldukça zorlayacaktır. Ek olarak her türden üretim, alım-satım işleri için vergi mekanizması işlerken tefecilik üzerine bir vergi işletim sisteminin olmadığını bilmekteyiz. Tefeciliğin yaygınlaşması demek kontrolsüz bir sermâyenin birikeceği anlamına gelmektedir. İlhanlı mâliyesinin karakteristik özelliğinin bu türden serbestlikleri kabul etmediği doğrulanabilmektedir.

2.2.6.2. Pazarlarda Asayişe Yönelik Düzenlemeler

Pazarlarda yaşanan sıkıntılardan biri, insanlar arasındaki anlaşmazlıklar ve çıkan kavgalardan doğan huzursuzluklardı. Özellikle sarhoş kimselerin çıkarmış oldukları kavgalar, pazarlardaki asayişi bozmakta ve insanların belirli günlerde sokaklarda rahatlıkla dolaşmasına izin vermemekteydi. Hem bu sıkıntıyı ortadan kaldırmak hem de İslâm hükmü gereğince alkolü bir şekilde pazara kim getirirse onu tutuklayarak, çıplak bir şekilde ibret-i âlem için pazarın ortasında bir ağaca bağlamaları emredilmiştir[677]. Şaraphanaler ve meyhanelerin kapısına da kilit vuruldu. Tamga vergileri dîvânın vergi keleminden düşürüldü. Yalnızca her şehrin dışında, elçiler için bir tane meyhanenin kalmasına izin verildi. Sadece gerektiği kadar hizmetli ve malzeme kullanılması da eklendi. Bundan sonra herhangi bir kimsenin şarap üretimi ve ticareti ile uğraşması yasaklandı. Ayrıca pazarlardaki bir diğer sorun da fuhuşun yaygınlaşmasıydı. Çok fazla şikâyetin gelmesi üzerine tedbirler

---

676 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1398-9. Yasağı delmek isteyenler de ortaya çıkmıştır. Kanuna yakalanmamak için para yerine nakdî değeri olan emtiayı borç olarak teslim ederek yasağı atlatmaya çalışmışlardır ama buna da izin verilmemiştir.

677 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1503. Gâzân Han döneminde faiz tamamen yasaklanmamış %20'nin üzerindeki faizler mevzubahis yasağa tabi tutulmuştur. Bkz. Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, 337.

alınarak kadınların vaaz meclislerine katılmamaları ve onlara yabancı kişilerle diyalog kurmamaları emredildi. Hatta onlardan birini başka biriyle görürlerse şehir de ibret-i âlem için teşhir edileceği duyuruldu[678].

Şehirlerde kurulan pazarlara köylerden ve uzak bölgelerden ihtiyaçları için gelen kimseler gerek tezgahlarda alışveriş yaparken gerek de hamama girmek istediklerinden bazı haraçgüzârlar tarafından taciz edilerek, şehre adım atmalarının karşılığında para talep edilmekteydi. Ayrıca harbende (خربنده), şeterban (شتربان) ve peykler (پیک) de çeşitli adlar altında şehirlerde pazar pazar gezerek para toplamaya başlamışlardı. Böylelikle günlük ekmek ve şarap giderlerini karşılamaktaydılar. Reşîdu'd-dîn durumun münferit olmaktan çok öteye geçtiğini pazarların ıssızlaştığını, tamga gelirlerinin ciddi oranda azaldığını söylemektedir. Gâzân Han durumu ortadan kaldırmak için böyle haksız kazancı kim elde ederse kesinlikle yasaya çarptırılmasını emretti[679].

[678] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 521; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 295. Reşîdu'd-dîn şarap üretiminin vaziyetine değinmezken Vassâf üretiminin de tamamen yasaklandığını aktarmaktadır: *"…Şaraphâne ve meyhânelere tamamen kilit vursunlar, tamgasını divânların kaleminden çıkarsınlar…".* Bkz. Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 521. Gâzân Han'ın şarap yasağı en azından devletin son zamanlarında kalkmış gözükmektedir ve 1341 tarihli Tebriz tamga gelirler tablosunda da yer almaktadır. el-Mâzenderânî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, 198-9. İlhanlı iktidarının ortadan kalkmasından yaklaşık 19 sene sonra şarap yasağı, Erdebil'de kendisini göstermiştir. Bazı din ehli kişiler gelip Erdebil tekkesinin yolu üzerinde bazı kişilerin fahişeleri yola dizerek fuhuş yaptırdıklarını ve oradan geçen temiz ve dindar kişilerin bu fesatlığa tanık oldukları şeklinde şikâyette bulunurlar. Bunun üzerine Erdebil bitikçilerine ithâfen yazı kaleme alınarak bunların ve şarap içerek pazarlarda insanlara eziyet verenlerin olduğunu, şikâyete gelen kişilerin bu kötülüklerin ve bunlardan alınan vergilerin kaldırılırsa size duacı oluruz ifadeleri aktarılır. Şikayetlerin dikkate alınmasıyla birlikte, önceden 10 dinar olarak kararlaştırılmış olan şarap tamgası da tamamen kaldırılmıştır. Bundan dolayı bölgenin bitikçilerinin ve mutasarrıflarının artık tamga vergisi talep etmemelerine yönelik emirnâme çıkartılmıştır. Bkz. Hindûşah-ı Nahcuvânî, *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*, c.2, 290.

[679] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1539.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİCARÎ İLİŞKİLER

3.1. İtalyan Tacirler-İlhanlı Ticarî İlişkileri

3.1.1. Karadeniz Ticaretinin Canlanması

IV. Haçlı Seferi'nin yönü Konstantinopolis üzerine çevrilince şehir tarihte ilk kez Bizans İmparatorları'nın haricinde bir yönetimle tanıştı. Yeni kurulan Latin iktidarı döneminde Venedik şehirde geniş ticarî ayrıcalıklar elde etmekle birlikte serbest geçiş sayesinde Karadeniz ticaretinde rakipsiz konuma erişti[680]. Latin yönetiminin 1261'de şehirden atılmasına kadar geçen sürede Venedik 57 yıl boyunca Konstantinopolis ve Karadeniz limanlarında ciddi ticarî kazanımlar elde etmişti. Bizans iktidarının tekrar kurulmasına kadar Karadeniz ticaretinde Altın Orda Moğolları'nın en büyük batılı partneri Venedik olmuştur. William Rubruck'un 1250'den sonra Avrupa'dan Suğdak'a Venedik gemisi ile yolculuk yapmasının sebebi de neredeyse alternatifine erişememesinden kaynaklanmıştır[681]. 1260'da Konstantinopolis üzerinden Altın Orda Hanları ile ticaret yapmak için Suğdak'a giriş yapan Polo ailesi de bu dönemin en tipik Venedik tacirlerindendir[682]. Bir sene sonra Venedik'in koşulsuz üstünlüğünün sona ermesi nedeniyle Polo ailesinin ve muhtemeldir ki defalarca mekik dokuyan diğer önemli Venedik tacirlerinin de bu güzergâhı geçici bir süre için son kez kullanmasına neden olmuştur. Çünkü VIII. Mikhail Palaiologos, (1261-1282) Konstantinopolis'deki Latin yönetimine son vererek Bizans İmparatoru sıfatıyla tahta çıkmıştı[683]. Böylelikle yarım asırdır tedricen şekillenen ticarî dengeler alt üst olmuştur.

VIII. Mikhail Palaiologos Konstantinopolis'i kurtarma planları yaparken Venedik'in en büyük ticarî rakibi Cenova ile ittifak tesis etmişti. Her ne kadar

---

680 Sergei Karpov, "The Black Sea Region, Before and After Fourth Crusade," *Urbs Capta: The Fourth Crusade and Its Consequences*, ed. A.E. Laiou, (Paris, 2005), 287.
681 Michel Balard, "The Black Sea: Trade and Navigation (13th-15th Centuries)," *Maritimes Mittelalter. Meere als Kommunikationsräume,* (2016)*,* 185.
682 David Jacoby, "Marco Polo, His Close Relatives and His Travel Account: Some New Insights," *Mediterranean Historical Review,* vol. 21, (2006), 194.
683 Birsel Küçüksipahioğlu, *Haçlılar ve İstanbul (1096-1261)*, (İstanbul, 2021), 240 ve 246.

Cenova filosunun yardım ve desteği beklenenden daha az gerçekleşse de söz konusu ittifak yürürlüğe girdi. Cenova1261 tarihli Nymphaion Anlaşması ile hem Venedik'in Pera'daki lokasyonunu hem de Karadeniz'deki ayrıcalıklarını devraldı. Ticarî serbestiyeti ve vergi muafiyeti gibi kazanımları sadece Cenova'nın Karadeniz limanlarındaki tesis ettiği yerleşimlerine kalıcılık kazandırmamış Orta Asya, Deşt-i Kıpçak, Çin ve İran ile ticaretinin önünü açmıştır. Oluşan yeni ticarî sirkülasyonda Moğollar destekçi, Bizans tüketici, Cenova ise aracı ve aynı zamanda müşteri rollerini üstlenmiştir[684].

13. yy.'ın ikinci yarısında Karadeniz'in işlerlik kazanmasında iki önemli sebebi vardır: Birincisi İlhanlı ve Altın Orda devletlerinin kuruluşu, ikincisi Bizans ile Cenova arasında 1261 yılında imzalanan ve Cenova'ya Karadeniz ile ticaretin kapılarını açan Nymphaion Anlaşması'dır[685]. Bizans İmparatorluğu Venedik'e karşı takındığı tavırdan 1268'de vazgeçerek Konstantinopolis ile ticarete ve Karadeniz'e geçiş iznini verdikten sonra Karadeniz limanları iki büyük ticarî rakip tarafından kullanılmaya devam etmiştir[686].

İlhanlıların yıkılışına kadar geçen sürede Karadeniz ticaretinde Cenova ve Venedik tartışmasız hâkim güçtü. Bundan dolayı iki rakip şehir Karadeniz özelinde daha da rekabet eder hale geldi. Altın Orda ve İlhanlıların ticareti desteklemeleri ve Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu doğu emtiası bu iki gücü bölgeye çeken en büyük iki etkendi. İlhanlılar ile Altın Orda arasında Kafkasya'nın çekişme bölgesi haline gelmesi ise güvenlik problemi nedeniyle karayolunun ticarete bir süre kapanmasına neden oldu. Bundan dolayı Karadeniz limanlarının önemi bir kat daha arttı. Bunun haricinde ise İtalyan denizci güçlerinin de etkinliği sayesinde Karadeniz'in kuzey sahillerinden Kuzey Afrika'nın Mısır limanları arasında yoğun ticarî sevkiyatın oluşmasına da ortam hazırlamıştır[687].

İtalyan tacirler ilk büyük ticarî kazanımlarını Altın Orda'dan almıştır. Cenevizler 1266'ya kadar Kırım limanlarında ticaret yaparlarken bu tarihte

---

684 Bruce Lippard, "The Mongols and Byzantines (1243-1431)," 66; Evgeny Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region, Evolution and Transformation*, (New York, 2018), 62; Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 33.
685 Michel Balard, "The Black Sea: Trade and Navigation (13th-15th Centuries)," 185.
686 Frederic Chapin Lane, *Venice A Maritime Trade*, (London, 1973), 76.
687 Nicola Di Cosmo, "Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica," 103.

resmî bir koloni kurma hakkını elde ettiler. Ayrıca Cenevizler 1274'te Suğdak'a yerleşirlerken 4 yıl sonra Venedik de limanda ticaret yapmaya başladı. 1287'de ise konsül açma ve onun tarafından yönetilme iznini aldılar[688]. Cenova Kefe, Venedik ise Tana'da örgütlenerek ayrı limanlarda kurumsallaşmaya gittiler[689]. Cenova'nın sadece 1289-1290'da Kefe'de 21 ligna, 15 taride, 15 oval gemi, 10 kadırga ve 4 farklı bottan oluşan filosunun olduğu kayıtlara geçmiştir[690]. İbn Battuta da kırk yıl sonra şehre geldiğinde limanda 200 tane askerî ve ticaret gemisinin aynı anda bulunduğunu bildirmektedir[691]. Pegolotti'nin ifâdesine göre Tana'da Cenova ve Venedik %4 diğer tacirler %5 gümrük vergisi ödemekteydiler[692]. Değişen siyasî şartlar neticesinde Altın Orda Hanlığı bu iki gruba %3 ile %5 arasında vergi uygulamaktaydı[693]. Tarifelerdeki imtiyazlar üçüncü bir şehrin rekabete katılmasını da zorlamıştır.

Cenova, siyasî pozisyonunun da etkisiyle Karadeniz'de Venedik'ten daha fazla koloniye sahipti ve daha güçlü konumdaydı. Bir yandan bazı Ceneviz tacirleri Tebriz ile Avrupa arasında Memlük Sultânlığı'na karşı muhtemel ortak saldırı için diplomatik görevler yüklenirken şehrin bazı tacirleri de bir yandan da uzun bir süre Saray ve Kâhire arasında elçilik görevini yürüterek iki tarafın yakınlaşmasında önemli bir role sahip olmuştur[694]. 14. yy.ın Haçlı seferi teorisyenlerinden William Adam da Cenova'nın ideolojik anlamda tezat teşkil eden bu faaliyetlerinin varlığını doğrulamakta ve eleştirmektedir. Memlük Sultânlığı ile Avrupa arasındaki ticarî ilişkinin bir türlü kesilememesine yönelik başarısızlığa dair öne sürdüğü çözümde Mısır'a akan Hint ticaret sevkiyatının yönünü yalnızca, Altın Orda ve Memlükleri birbirine daha da yakınlaştıran ve Haçlı Seferlerine karşı ordusunda ihtiyaç duyduğu asker desteğini köle ticareti ile destekleyen Cenova'nın değiştirebileceğine inanmıştır[695].

---

688 Sinclair, *Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary*, 62-3.
689 Eileen Power, "The Opening of the Land Routes to Cathay," 147.
690 Michel Balard, "The Black Sea: Trade and Navigation (13th-15th Centuries)," 187.
691 *Ibn Battuta,* vol. 2, 471.
692 Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 298.
693 Peter Jackson, *The Mongols and the West*, 312. Nicola Di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts," 396.
694 Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 153.
695 William of Adam, *How to Defeat the Saracens*, Eng. trans. Giles Constable, (Washington, 2012), 111.

Konjonktürel ittifaklar içinde Cenova'nın sadece ekonomik çıkarlarını gözetmesi birtakım kazalara da neden olmuştur. 1307 yılında Altın Orda Hanlığı ile ilişkisi uzun süredir sürdürdüğü köle ticareti yüzünden savaş noktasına gelmiştir. Tokta Han Cenovalı köle tacirlerinin Tatar çocuklarını kaçırmaktan sorumlu olduklarını öğrenince tacirleri tutuklattı. Mallarına el koydu. Kefe'yi 100.000 askerle kuşattı. Şehirdeki 3000 Cenovalı ve 3 Grek askerî 8 ay boyunca direniş göstermesine rağmen 20 Mayıs 1308'de şehri ateşe vererek deniz yoluyla ayrılmalarını sağladı. Tokta Han'ın ölmesi ile tahta yeni sahibi Özbek Han (1313-1340) Cenovalılara tekrar Altın Orda ile ilişkiler kurmasına izin verdi[696].

1313'te Cenova Kefe'ye geri döndüğünde daha fazla kurumsallaşmaya gitti. 8 üyeden oluşan *Officium Gazariae* adını verdikleri bir tür ticaret ofisini kurdular[697]. Yeni tesis edilen büro Karadeniz, Kırım, İran ve Sicilya bölgelerindeki kolonilerin yönetildiği merkezdi[698]. Böylelikle anlaşıldığı üzere Sadece Altın Orda değil, İlhanlılar ile ticarî ilişkilerini, sevkiyatları, olağanüstü durumları da yönetme ve karar alma yetkisine sahiplerdi. 1330'larda Kefe'yi görme şansına sahip olan İbn Battuta bölgede pek çok şehirden Hristiyan tacirlere rastlasa da açıkça Cenovalıların sayıca çoğunlukta olduğunu bildirmektedir[699]. İtalyan şehrinin bu dominant pozisyonu, Karadeniz'in güney limanlarındaki varlığını da kökleştirmiş, ağını Tebriz üzerinden Fârs Körfezi'ne kadar genişletmiştir.

İtalyan tacirlerin Altın Orda Hanlığı ile yaşadığı ikinci büyük kriz ise 1343'te meydana geldi. Tana'da Venedikli bir asilzadenin tartıştığı bir Moğol'u pusuya düşürerek öldürmesi bir süreliğine İtalyan varlığını ortadan kaldırdı. Venedikliler karşı saldırıda hayatlarını kurtarmak için Tana'dan Kefe'ye sığındılar. Moğollar Kefe'ye saldırınca da 4 yıl boyunca bölgede Cenova ve Venedik'in ticarî faaliyetleri kesildi. 1347'de Altın Orda ile ancak uzlaşma

---

696 Arsenio Peter Martinez, "The Eurasian Overland and Pontic Trades in the Thirteenth and the Fourteenth Centuries with Special Reference to their Impact on the Golden Horde, the West, and Russia and to the Evidence in Archival Material and Mint Outputs," 168.
697 Evgeny Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region, Evolution and Transformation*, 73.
698 Savaş Eğilmez v.dğr., "Ceneviz Ticaret Kolonisi Simisso (1280-1420)," *TİD*, XXXVI/2, (2021), 542.
699 *Ibn Battuta,* vol. 2*,* 470.

sağlayabildiler. Siyasî sıkıntının da etkisiyle Tana'da gümrük vergisi %5'e çıkartıldı[700].

İtalyan tacirlerin Karadeniz'deki ticarî faaliyetleri 1261'den sonra Altın Orda Hanlığı'nda bu şekilde adım adım zirveye doğru çıkmaktayken, Karadeniz'in Anadolu sahillerini gölgede bırakmıştır. Kefe'de olduğu gibi Karadeniz'in güney limanlarında Cenova'nın ticarî faaliyetleri diğer İtalyan rakiplerine daha ağır basmıştır. Cenova tacirleri Amasra, Sinop ve Samsun'da ticarî organizasyonlar kurmuşlardır[701]. Cenova, ticarî ağını genişletmesi ile her türden ekonomik düzenin içinde yer alabilmiştir. Sadece Cenova ile Karadeniz arasında emtia sevkiyatı değil, lokal ticarete de ağırlık vermiştir. Kafkasya yolunun uzun süre kapalı kalmasının da etkisiyle Kefe ile Anadolu limanları arasında ticareti üstlenmiş, iki yaka arasında bireysel girişimler de bulunmak isteyen yerli Müslüman tacirlere gemilerini kiralayarak lojistik destek sağlamıştır. Benjamin Ze'ev Kedar 1270-1415 yılları arasındaki Cenova'nın sahip olduğu ticaret gemilerini mümkün olduğunca tarihlerine göre sıralamıştır. Bunlar arasında iki geminin ismi ve tarihleri dikkati çekmektedir. 1284 tarihli lignum tipli geminin ismi "tartarinus", 1285 tarihli galea tipli geminin ismi de "tartarotus" olarak kayda geçmiştir[702]. Muhtemeldir ki 1280'lerde Cenova'nın yükselişe geçen Karadeniz ticaretinde özellikle Kefe-Anadolu tarifeli lokal ticarete hizmet etmiştir.

Samsun Limanı'nın Cenova için lokal ve geniş çaplı ticaretteki önemi 1280'den itibaren ciddi ölçüde artmıştır. Konstantinopolis, Kefe ve Samsun arasında ticaret sirkülasyonunun izlerine rastlamaktayız. İlk ciddi Cenova varlığı 12 Mayıs 1280 tarihli Sivas'ta bir kervansarayda tertip edilen noter belgesinden anlaşılmaktadır. Bundan iki gerçek ortaya çıkmaktadır. Birincisi Samsun Liman'ı Cenova için Anadolu'nun içlerine nüfuz etmek amacıyla kullanılmıştır. Aynı zamanda Ayas Limanı'ndan da Tebriz güzergâhında yer alan Sivas bu noktada dikkate değerdir. İkincisi de kuzey-güney ticaretinde Samsun artık en

---

700 Arsenio Peter Martinez, "The Eurasian Overland and Pontic Trades in the Thirteenth and the Fourteenth Centuries with Special Reference to their Impact on the Golden Horde, the West, and Russia and to the Evidence in Archival Material and Mint Outputs,"171.
701 Michele Bernardini, "Genoa," *EIr.*, X, (2000), 423.
702 Benjamin Ze'ev Kedar, *Merchant Communities in Crisis: Changes in Mood of Genoese and Venetian Merchants and Citizens, 1270-1400*, (PhD Dissertation, Yale University, 1969), 193.

azından Cenova için en önemli antrepo konumundaydı. Söz konusu noter belgesinin içeriği de gemi kiralama hususu ile ilgilidir[703].

1270'lerin sonunda Cenova'nın Karadeniz üzerinden Anadolu içlerine sarkması her zaman yinelemek zorunda olduğumuz gibi İlhanlı mâliyesinin elverişli politikalar yürütmesi ile gerçekleşmiştir. Bu anlamda Şemsü'd-dîn-i Cüveynî'nin oldukça bilinçli ve ekonomik istikrarın da peşinde olduğunu izlemekteyiz. Cenovalılar başta olmak üzere İtalyanların Anadolu üzerindeki yatırımlarını arttırdığı süreci iyi analiz ederek yetkilerini Sultân Baybars'ın 1277'de yarattığı krizi en az zararla atlatmaya yönelik kullanmıştır. Anadolu gelirlerini Tebriz mâliyesine bağlama operasyonu olsa da diğer temel amacı ticarî sirkülasyonun olumlu sonuçlarını elde etmek ve muhtemel tehlikelere karşı önlem almaya yönelik doğrudan atılan adımlar olduğu tespit etmekteyiz. Bu anlamda;

1. Anadolu'da henüz cârî olmayan tamga vergisini yürürlüğe aldı.

2. Tebriz güzergâhını tehlikeye atan ve bunun yanında Kâhire'nin stratejik ortağı olarak Anadolu-Şam ticaret güzergâhının besleyici güçlerinden biri olan Karamanoğulları üzerine askerî harekâtı yönlendirdi[704].

3. Kastamonu ve Sinop hâkimlerine uzlaşmacı dilde diplomatik mesajlar gönderdi. Özellikle bu son hamlesi Karadeniz'deki İtalyanların Tebriz için önemli olduğu bilindiğinden dolayı yerel hâkimlerden bölgede kıyıdan iç kesimlere uzanan güzergâhlar üzerinde istikrarsızlık yaratarak siyasî kazanç sağlamalarını önüne bir manevrayla geçmek istedi[705].

1280'den 1290'a kadar Cenova'nın Konstantinopolis ve Kefe arasındaki sevkiyatı devam etmiştir. 1290'dan sonra da Cenovalılar Samsun'da yerleşimlerine kalıcılık kazandırdılar[706]. Kendileri için sosyal yaşam alanları tesis etmeleri limanın bölgede ticarî öneminin ne kadar arttığını kanıtlamaktadır. Liman sadece tacirler için bir barınma, dinlenme, tedavi veya

---

703 Savaş Eğilmez vd. "Ceneviz Ticaret Kolonisi Simisso (1280-1420)," 530. Belgenin içeriği Luchetto de Rocco adında Cenovalı bir tacirin borçlu olduğu kişiye Sivas veya Tebriz'de ödemenin yapılacağına ilişkin verdiği beyanattır. Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri 1, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, (Ankara, 2000), 185.
704 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî*,* 1104.
705 İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'alâ'iyye fi'l-umûri'l-'alâ'iyye (Muhtasar Selçûknâme),* 331.
706 Savaş Eğilmez v.dğr., "Ceneviz Ticaret Kolonisi Simisso (1280-1420)," 531.

emtia boşaltma-yükleme amacına hizmet etmemekte, yarımadayı, hatta İskenderiye Limanı'nı Kefe'ye bağlamaktadır. Söz konusu ticarî ağın derinliğinden dolayı İç Anadolu şehirlerinde de varlıkları bilinmiştir ve Aksarâyî de bu vesile ile Samsun'da Frenk tanımlamasıyla Cenovalıların varlığından bahsetmektedir[707]. 1291'de Avrupa'ya diplomatik görevli olarak gönderilen Buscerello Ghisolfi görevini tamamladıktan sonra İlhan'a İngiltere Kralı tarafından gönderilen elçi Geofrey Langley eşlik etmiştir. Langley, Tebriz'e gitmek için Samsun Limanı'nı kullanmıştır[708]. Burasının Trabzon yerine tercih edilmesi muhtemel olarak Samsun-Sivas arasının Cenovalılarca işlek bir şekilde kullanılmasıyla yakından ilgiliydi.

Cenova'nın köle ticareti hacminin gittikçe artmasıyla Karadeniz'in güney limanları daha da önem kazandı. Samsun, Amasra, Sinop kölelerin yüklendiği başlıca limanlardı. Değişen siyasî şartlara göre de biri diğerinden ön plana çıkabilmekteydi. Avrupa ve İlhanlıların ortak düşmanları olan Memlük ordusunu destekleyen köle sevkiyatının engellenmesine Tebriz'den bu süreçte herhangi bir teşebbüs ve karşı anlaşma yükselmemişti. Altın Orda ve Memlüklerin İlhanlılar ile siyasî ilişkilerinin gerilimde veya daha ılıman olduğu periyotta dahi kuzey-güney istikametli köle sevkiyatı devam etmiştir. 1337 tarihinde iki Memlük elçisi Altın Orda topraklarına köle satın almak için gittiğinde Samsun'dan gemilere bindiklerini bilmekteyiz[709].

Anadolu'nun iç bölgelerine erişimin sağlandığı Samsun'un yanı sıra, Trabzon Limanı da özellikle Tebriz istikametinde olmasından dolayı önemliydi. Bunun gerek Avrupalı diplomatlar gerekse İtalyan tacirler için İlhanlı sarayına olan yolculuklarda Ayas ile birlikte iki alternatif limandı. Şehir limanının önemi Tebriz'e olan coğrafi konumunun haricinde Akdeniz limanlarının Haçlı Seferleri'nin yarattığı siyasal şartların olumsuz etkisinde kalması ile de değişkenlik göstermişti. Çünkü Hindistan, Çin ve Güney Doğu Asya'nın lokal emtiasının İtalyan tacirler için ana buluşma noktası Mısır limanlarıydı. Ancak sırasıyla 1268'de Antakya, 1289'da Trablus, 1291'de Akka'nın Memlükler

---

707 Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, 268; Savaş Eğilmez v.dğr., "Ceneviz Ticaret Kolonisi Simisso (1280-1420)," 532.
708 *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia (Routledge Encyclopedias of the Middle Ages)*, 83.
709 Hannah Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade, 1260-1500*, 210.

tarafından ilhak edilmesi Tebriz'i artık sadece siyasal müttefik olmaktan çıkartıp aynı zamanda doğu emtiasına ulaşmak adına en güçlü alternatif yaptı. Şehir güzergâhında iki büyük limandan biri olan Trabzon da değişen şartlara göre payını elde etti. Özellikle Memlüklerin Kilikya'ya sık sık saldırılarda bulunması Ayas'ın güvenliğini gittikçe azaltmıştı[710]. Bu durum Trabzon Limanı'nın gelişmesi için fırsata dönüştü. Trabzon Rum İmparatorluğu İlhanlıların kurulmasından önce de İtalyanlara, limanlarını kullanma ve Anadolu ile İran'a geçiş iznini sağlamıştı[711]. Büyük ihtimâlle 1243 tarihindeki Kösedağ Savaşı'ndan sonra Altın Orda'nın üstünlüğünü tanımak suretiyle tâbi olmuştu. 1250'lerde Karadeniz'de yolculuk yapan William Rubruck da Trabzon İmparatorluğu'nun Moğolların vassalı olduğunu aktarmaktadır[712]. Altın Orda ve İlhanlı çekişmesi ile Kafkasya yolunun bir süreliğine kapanması, Kilikya'nın zaman zaman tehlike altına girmesi Trabzon'u daha hassas konuma itti. Artık iki Moğol ulusu arasında deniz kıyısında tampon bölge olarak kalan şehir sağladığı serbest geçiş imkânıyla 1340'lara kadar kesintisiz olarak ticaretin istasyonu olmuştur.

Abâkâ Han'ın Bizans İmparatoru VIII. Mikhail Palaiologos'un kızı Maria ile evlenmesi Trabzon ve Konstantinopolis ile iyi ilişkilerin başlangıcı oldu[713]. Argûn Han döneminde Cenova'nın İlhanlıların en büyük Avrupalı müttefiki haline gelmesi doğrudan Karadeniz'in ticaret hacmini ve Trabzon'un kritik konumunu daha da güçlendirdi. Şehir vatandaşlarının bundan böyle 1289'da direkt olarak Trabzon üzerinden Tebriz ile ticaret yaptığı netleşmektedir[714]. Cenova, 1290'da da limanda konsolosluk açtı[715]. Trabzon Limanı'nın Sadece Tebriz'e yapılacak yüklemeler için değil Kırım limanları ile arasındaki taşımacılık için de kullanıldığını varsaymaktayız. Bu yıl içinde Cenovalıların Müslümanlara Kefe-Trabzon arası balık taşıması için gemi kiralamalarının kayıtlara geçmesi bunun en açık örneğidir[716].

---

[710] Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 115.
[711] Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 309.
[712] *Rubruck*, 65.
[713] Parsia Ghorbânnejâd,"The Ilkhanid's Policy and Its Role in Stability and Security of The Silk Road," *Ilkhanid Governance & Its Impact on the Silk Road*, ed. Masoud Bayat, Eng. trans. Nasrin Razzaghi, (Semerkand, 2020), 157.
[714] Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 119.
[715] Peter Jackson, *The Mongols and the West*, 304.
[716] Seyit Özkutlu, "Orta Çağ'da Papalık Yasakları ve Müslüman Doğu: Latin Noter Kayıtları Işığında Doğu-Batı Ticareti (1162-1350)," *Belleten*, LXXXVIII/297, (2019), 300.

Argûn Han zamanında Cenova'nın Karadeniz üzerinden Tebriz ile ticareti en yoğun dönemine girdi. Cenovalılar faaliyetlerini tamamıyla Trabzon'un ötesine taşıma fırsatı buldular. Önce Karadeniz'deki varlıklarını Hint Okyanusu'ndan yapılan sevkiyat trafiğine geçmekte kullandılar. Ebu'l-Ferec Bağdat'ta filo inşa ederek "Pentos Denizi'ne" çıkmayı amaçladıklarını aktarmaktadır[717]. Böylelikle Fârs Körfezi'ni sevkiyat kolaylığı bağlamında Karadeniz'e yakınlaştırmak amaçlanmıştı. Projenin amacına ulaşmamasına ve sonraki hedefleri ile ilgili daha detaylı bilgiye sahip olmamamıza rağmen Argûn Han'ın aynı yıl Karadeniz'de korsanlara karşı tedbiren savaş gemisi satın alarak amiralliği için Cenovalı Vivaldo Lavaggio ile anlaşması, daha geniş ölçekli ticaretin planlandığının ip uçlarını vermektedir[718]. Marco Polo'nun da Cenova tacirlerinin Hazar Denizi'ne gemi indirdiklerini aktarması Argûn Han ile Cenovalıların uzun vadede elde etmek istedikleri ekonomik çıkarları ile ilgiliydi. Bağdat projesi daha çok geniş çaplı ticareti Karadeniz'e çekmek isterken, Hazar Denizi'ndeki bu faaliyetleri de sadece ipek vb. gibi müşterisi oldukları lokal üretimin merkezlerini hedeflemiştir.

Argûn Han 1287 yılında Rabban Sauma'yı Avrupa devletleri hükümdarlarına diplomatik görev ile gönderdi. O, Trabzon Limanı'ndan gemi ile Konstantinopolis'e, oradan İtalya'ya gitti[719]. 1291'de ise Avrupa'dan Çin'e yolculuğunda Tebriz üzerinden giden Frsansisken misyoner rahip John Montecorvino da ticaret gemisi ve rotalarını takip etmiştir. Onunla birlikte ticarî

---

717 Müellifin gerek verdiği bilgilerin kısıtlı olması gerek de Bağdat ile Karadeniz arasında ne türden bir bağlantı kuracaklarının tespiti mümkün olmaması nedeniyle bir diğer ihtimal olarak da Bağdat'taki çalışmanın ana nedenin Basra'dan gelen emtiayı Bağdat'a sevketmek için taşımacılık yapılmasının amaçlandığı üzerinedir.1. Suriye'deki Haçlı kalelerinin Memlükler eline geçmesi, 2. Özellikle Cenovalıların bir süredir Hint Okyanusu'nda ticaret amaçlı seyahatlerde bulunmaları, 3. Ebu'l-Ferec'in *"…sayıları 200 kadar tutan Frank'lar hanları hanının emri ile gemi yapmak üzere Babil'e (Bağdat) ve oradan Basra'ya inecekler, oradan da Pentos Denizi yoluyla gidip Mısırlılara hücum edeceklermiş gibi…"* açıklamasından yola çıkarak Mısır ve Pentos Denizi ifâdeleriyle sadece direkt Karadeniz'i değil, Fârs Körfezi'ne yapılacak çıkarmaları da kastetmiş olması ihtimal dahilinde kabul edilmelidir. Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi,* c.2, 631-2. 14.yy.ın başlarında William Adam da Memlüklerin Aden Boğazı'nda ablukaya alınması gerektiğini açıklarken böyle bir teşebbüsün daha önce Cenovalılar tarafından denenmek istendiğini de eklemesi inancımızı güçlendirmektedir. Bkz. William of Adam, *How to Defeat the Saracens*, 111. V. Ciociltan bu projenin Argun'un önerisi, Cenova'nın da 1285'te Bizans İmparatorluğu ile anlaşma yaparak Karadeniz'deki konumunu daha da güçlendiren Venedik karşısındaki ticarî çıkarlarını kaybetmemek amacıyla katıldığını ve böyle bir riski göze aldığını ifâde etmektedir. Bkz. Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 79.
718 Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 116.
719 James A. Montgomery, *History of Yaballaha III*, (Columbia, 1927), 52.

amaçlarla gelen Pietro de Lucalungo Tebriz'e Trabzon Limanı üzerinden varmışlardır[720]. Odoric Pardonone de 1318'den sonraki yolculuğuna İran'a Trabzon üzerinden gitmiş, bu limanın Tebriz'den gelen tacirler tarafından kullanıldığına şahit olmuştur[721]. Ayrıca bu dönemde Venedik veya Cenovalı tacirlerinden hangisinin daha aktif olduğu açıkça net değildir. Müellif dünyanın her tarafından tacirlerin gelebildiği bir nokta olduğunu ifâde etmekle yetinmektedir. Venedik 14. yy.ın başlarında ticaretini gittikçe arttırmıştır. Odoric'in şehre adım atmasından kısa bir süre sonra ve Ebû Saîd Han'ın Venedik'e 1320'de tanıdığı çok geniş kapsamlı ayrıcalıklardan bir sene önce, yani 1319'da zaten Trabzon'dan bazı ticarî imtiyazlar almıştı[722]. Cenova'nın 1304 yılında şehirden çıkartılması ve 1314 yılında ancak geri dönebilmesi, Venedik'in şehirdeki pozisyonunu güçlendiren muhtemel unsurlardan biridir[723].

Venedik ve Cenova'nın Altın Orda ile İlhanlıların kurulmasından sonraki süreçte Karadeniz'deki organizasyonlarına büyük ölçüde ideolojik yükümlülüklerden ziyade ekonomik çıkarları ve birbirlerine karşı rekabet dürtüleri yön vermiştir. Ekonomik çıkarlarının özünde sadece kâr ile sonuçlanan alışveriş değil, tedarik zincirinde boşluklara ve zafiyetlere yer vermemek vardır. Moğol Hanlıkları ile ticarî alışverişlerinde hanlar ve asilzadeler ile yüksek kâr getiren değerli taş, kumaş vb. ürünler kadar Avrupa'ya taşınan iaşeler de ciddiye alınmaktaydı. Muhtemeldir ki Cenova'nın Kefe'deki konsülü çoğunlukla bu süreci yönetmek için tanzim edilmiştir. Nitekim Cenovalı tacirleri bölgeden Avrupa'ya çok ciddi miktarda tahıl sevkiyatı yapmaktaydı[724]. 1268 yılında İtalya'da yaşanan kıtlık, Karadeniz'in Kuzey limanlarındaki tahılın sevkiyatı sayesinde daha ciddi boyutlara ulaşmadan durdu[725]. 1343'te Altın Orda Hanlığı ile çatışma yaşayan Venedik Tana'dan çıkartıldıktan sonra, Avrupa'da baharat fiyatları %50-100 arasında artış

---

720 Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 120.
721 Odoric şöyle demekteydi: "…*Bu şehir iyi bir konumda yer almaktadır ve İranlılar, Medler ve deniz kenarına uzak yerdeki tüm insanlar için bir limandı…*". Bkz. Odoric of Pordenone, "Biographical and Historical Notices," 44.
722 Peter Jackson, *The Mongols and the West*, 304.
723 Savaş Eğilmez, v.dğr., "Ceneviz Ticaret Kolonisi Simisso (1280-1420)," 535; Rustam Shukurov, "Foreigners in the Empire of Trebizond (The Case of Orientals and Italians)," *Publications de l'Institut Français d'Études Anatoliennes,* S. 25, (2012), 78.
724 Evgeny Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region, Evolution and Transformation*, 71; Özellikle Kırım limanlarından Osmanlı zamanında İstanbul'a da tahıl sevkiyatı yapılmıştır. Bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*, (İstanbul, 2014), 318.
725 Michel Balard, "The Black Sea: Trade and Navigation (13th-15th Centuries)," 190.

meydana gelirken[726] Konstantinopolis'te de büyük bir kıtlık meydana geldi[727]. Tahıldan başka Slav kökenli tacirlerin Tana ve Kefe'ye taşıdıkları kuzey menşeili av hayvanları, havyar, kürk ve kölelere ihtiyaçları da vardı[728]. Floransa menşeili Bardi şirketinin temsilcisi Pegolotti, meslektaşlarına Karadeniz pazarlarından temin edilebilecek emtiayı listelerken hem İlhanlı hem de Altın Orda topraklarında sıraladığı emtiadan daha fazla türünü Konstantinopolis pazarlarında göstermektedir[729]. Bundan çıkartılacak sonuçta burası Hindistan, Çin, Hârezm ve Slav şehirlerinden gelen emtianın bir arada pazarlarda bulunduğu en önemli şehirdi. Ayrıca direkt olarak İtalyanlar ile Moğol Hanları arasındaki özel ilişkinin ve ticaretin tarafı olmamasına rağmen kucağında bulduğu ekonomik sonuçları açısından dikkati çekmektedir. Çünkü Karadeniz ticaretinin sadece İran ve Deşt-i Kıpçak'ın lokal yükleri ile Çin ve Hindistan emtiasının Avrupa'ya sevkinde kullanılan bir istasyondan ileri gelmemekte olduğuna işaret etmektedir.

3.1.2. Akdeniz Ticaretinin Yön Değiştirmesi

1250 Yılında Memlük subaylarının yönetimi ele geçirmesi ve Suriye'ye doğru genişleme politikası izlemesi, İlhanlıların da Suriye'yi ele geçirmek için farklı zamanlarda pek çok askerî harekât yapmaları, 13. yy.ın ortalarında Akdeniz ticaretine ve siyasetine yön veren en önemli gelişmedir[730]. Doğu Akdeniz ticaretinde en büyük pay sahipleri Floransa, Amalfi, Pisa, Venedik ve Cenova için en fazla işlek limanlar, Famagosa, Akka, Antalya, Ayas ve Mısır limanlarıydı. Bunların içinde en büyük ticaret hacmi İskenderiye Limanı'nda meydana gelmekteydi. 1260 Aynicâlût Savaşı'ndan sonra Memlüklerin Suriye'de gittikçe güçlenmesi kıyı bölgesindeki son Haçlı topluluklarının iç kesimler ile irtibatlarını kesmiş,[731] böylelikle Basra Limanı'ndan önce Irak, ardından Suriye üzerinden geçen karayolu bölgedeki güvensizlik nedeniyle gerilemiş, Kızıldeniz yolu en avantajlı güzergâh olarak kalmıştır.

---

[726] Eliyahu Ashtor, *Levant Trade*, 63.
[727] Bruce Lippard, "The Mongols and Byzantines (1243-1431)," 79.
[728] Nicola Di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts," 397.
[729] Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 306.
[730] P. M. Holt, *Haçlılar Çağı, 11.Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, Türkçe terc. Özden Arıkan, (İstanbul, 1999), 154.
[731] Peter Jackson, *The Mongols and the West*, 296.

İtalyan tacirlerin Mısır ile ticaretini yürüttüğü başlıca üç liman vardı: İskenderiye, Kâhire ve Dimyat. Avrupa şehirleri Hindistan emtiasına oldukça gereksinim duyduğu için İtalyan tacirlerin amacı bu limanlardan kesintisiz şekilde tedavide kullanılan ilaç ve yemeklere katılan birtakım soslar, boya yapımında kullanılan maddeleri ve parfüm için kullanılan esansları Mısır limanlarından almaya yönelikti[732]. Bunun karşılığında ticaret dengesini Mısır'ın hayati derecede ihtiyaç duyduğu ürünleri sağlamaktaydı. Bu karşılıklı ticaret her ne kadar tüm Avrupa'nın ideolojik ve siyasal çıkarlarına uygun düşmese de özellikle pazarda karşılık bulduğu müddetçe İtalyan şehir devletlerinin ekonomik çıkarları açısından vazgeçilmezdi. Memlük Sultânlığı, Haçlı devletleri ve Avrupa'nın tehdidi ile mücadele edebilmek için ordusunun personel desteğini köle sevkiyatı ile karşılamakta, donanma gücünü de gemi yapımında kullanılan malzemelerin tedariği ile korumaktaydı. Bu emtianın başlıcaları kereste, demir ve şaptı[733].

Doğu Akdeniz'in Anadolu limanlarının da Mısır limanlarına nazaran en ayırt edici olduğu konulardan biri de coğrafi avantajıydı. Hem kürekli hem de yelkenli gemilerin kötü hava şartlarında denizden kıyıya ulaşım ve güvenli yanaşma süreçleri, güney limanlarından daha başarılı gerçekleştirilmekteydi[734]. İkinci diğer avantaj 13. yy.da Doğu Akdeniz siyasetinde Avrupa aleyhine değişen dengeler ile birlikte İran'da Hülâgü Han ile yeni bir Moğol iktidarının tesis edilmesiyle Tebriz'den Akdeniz'e uzanan işlek bir ticaret hattının ortaya çıkmasıdır. Selçuklular döneminde İtalyan tacirler Anadolu'nun batı ve güney limanları ile oldukça yüklü bir alışveriş ile uğraşmakta olduğu, ticaret anlaşmalarından gün yüzüne çıkmıştır. Sonucunda da Antalya ve Alâiye limanı gittikçe gelişme göstermiş, Anadolu'nun Akdeniz'deki en önemli limanları olmuştu[735].

Hülâgü'nün Mengü Kağan tarafından batı harekâtına atanarak İran merkezli İlhanlığı tesis etmesi, ideal sınırları bu bölgede hapsetmedi. Aksine, Ebû Saîd

---

[732] Ahmet Usta, *Hilal ile Haç Arasındaki Hayatlar, Ortaçağ Akdenizi'nde Ticaret ve Tüccarlar*, 111.
[733] Ahmet Usta, *Hilal ile Haç Arasındaki Hayatlar, Ortaçağ Akdenizi'nde Ticaret ve Tüccarlar*, 105-106.
[734] John Priyor, *Geography, Technology and War*, (New York, 1992), 21.
[735] Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, (İstanbul, 2012), 126; M. E. Martin, "The Venetian-Seljuk Treaty of 1220," *The English Historical Review*, XCV/375, (1980), 326.

Han dönemine kadar tüm İlhanlar Suriye'yi ele geçirmeyi umdu ve pek çok askerî harekâtlar düzenledi. Bunu ideolojik sebeplerden ziyade ekonomik çıkarlar tetikledi. Basra yoluyla başlıca Hindistan, Çin ve Yemen'den nakledilen emtia, Bağdat pazarlarını 1258'e kadar destekleyerek şehri ekonomik süper güç haline getirdi[736]. Haçlı seferlerinin henüz tükenmediği dönemde dahi buradan Suriye yoluyla Antakya, Trablus, Sur, Akka Haçlı noktaları ile alışveriş devam etmiş, gemilerle Kıbrıs, Sicilya ve Avrupa'ya sevkiyatlar yapılmıştır[737].

Aynicâlût yenilgisi ve Memlüklerin Suriye'yi tamamen kontrol altına alma girişimleri, Haçlıların hem Irak şehirleri ile bağlantısına sekte vurmuş, hem de sahil bölgesindeki Hristiyan toplulukların bölgeden atılmasına giden sürecin başlangıcı olmuştu. Doğu Akdeniz'de İlhanlılar ile en iyi ilişkinin sahibi Aynicâlût harekâtında da askerî destek veren Kilikya'daki Ermeni Baronluğu idi. İlhanlı iktidarının çöküşüne kadar Moğolların vassalı olan yönetim, papaların da özel ilgisini çekmiş, Hristiyan olmalarından dolayı hassas bir siyaset atfetmişti. Askerî ve siyasal teşvik edici etkisini yitirdiğinde dahi maddî yardımlarda bulunmuştu[738].

İtalyan şehirlerinin şirketleri ve bireysel çalışan tacirler de Kilikya'nın bulunduğu coğrafî ve siyasal konumun oldukça farkındaydı. İlhanlı iktidarı yıkılana kadar bölgedeki Ayas (Yumurtalık) Limanı 1260'lardan 1337'ye kadar Doğu Akdeniz ticaretinde dikkate değer ilgi görmüş, ticaret hacmi ve beraberinde getirdiği ekonomik ve toplumsal değişimler artmıştır. Böylelikle Ayas-Sivas istikameti sayesinde liman Tebriz'e yaklaşmış oldu. Limandan sevkiyat yapmak isteyen tacirlerin yanı sıra, Tebriz ile ticareti geliştirmek, doğu emtiasına daha yakından erişmek, İlhanlı sarayı ile sıcak ilişki kurmak ve ayrıcalıklar elde etmek isteyen tacirler ile birlikte gezgin ve din adamları da limanı kullanıyorlardı. Mısır limanlarına karşı alternatif teşkil etmesi, Memlük Sultânlığı'nın ekonomik çıkarları aleyhine işlediği için Memlük Sultânları, İlhanlıların vassalı olan Kilikya'ya pek çok kez saldırılarda bulundu. Baybars döneminde Sis, Misis, Adana, Ayas, Tarsus 1266 yılında tamamen tahrip

---

736 Bertold Spuler, "Commerce," *EIr.*, VI, (1992), 64.

737 J. R. S. Phillips, *The Medieval Expansion of Europe*, (Oxford, 1998), 44; Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross,* 50.

738 Antakya Prensi ve Trablus kontu olan VI. Bohemond 1254'te Kral Hetum'un kızıyla evlenmiştir. Bkz. Thomas Sherrer Ross Boase, *The Cilician Kingdom of Armenia*, (London, 1978), 25.

edildi[739]. 1275'te de aynı bölge ikinci kez saldırıya maruz kaldı[740]. Kalavun döneminde izlenen politikanın şiddeti daha da arttı ve 1283[741], 1284, 1285 yıllarında düzenli saldırılar devam etti[742]. Ermeni Baronluğu 1285'te bunun önüne geçmek için uzlaşma talep etti. Anlaşmanın maddeleri Memlük saldırılarının hakiki amacının bölge üretim, tüketim ve ticarî faaliyetlerinden payını almak istemesini doğrudan işaret etmektedir[743]. Saldırmazlık dönemi çok uzun sürmedi, Sultân Hüsamü'd-dîn Lâçîn (1296-1299) bu kez Ermeni Baronluğu başkenti Sis üzerine yağma harekâtı düzenledi[744]. 14. yy.da da aynı siyaset devam etti. Ermeni kuvvetleri bu kez Gâzân Han'ın ordusuna Suriye harekâtında yardım edince, Memlük Sultânlığı 1302'de kapsamlı saldırılarına tekrar başladı[745].

[739] Sultan Baybars, 1266'da Ermeni Baronu'ndan vergi talep etse de Mısır'a henüz cevap ulaşmadan Ayas, Adana Sis şehirlerini yağmalattı. Ebu'l-Ferec yağmanın 20 gün sürdüğünü aktarmaktadır. Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l Farac Tarihi*, c.2, 586. Ayrıca Baybars aldığı toprakları Ermeni yönetimine terketmek için Müslüman tacirlerin Kilikya'da kısıtlanmadan ticaret yapmasını şart olarak sunmuştur. Seyit Özkutlu, "Orta Çağ'da Papalık Yasakları ve Müslüman Doğu: Latin Noter Kayıtları Işığında Doğu-Batı Ticareti (1162-1350)," 500.

[740] Müellif Ayas'ta ele geçirilenlerin öldürüldüğünü söylemektedir. Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, 594. Memlük tarafı bu operasyonun sebebini III. Leon'un ülkesindeki Müslüman tacirleri zor durumda bırakan uygulamalarından kaynaklanmasına dayandırmaktadır. Adil Hilal, *Moğol-Batı Avrupa İlişkileri ve İslam Dünyasına Etkileri,* (İstanbul, 2019), 128.

[741] Ebu'l-Ferec, 1282 tarihinde Kürtlerin ve Türkmenlerin şehirdeki otorite boşluğundan faydalanarak ciddi bir yağma hareketine giriştiklerini aktarmaktadır. Şehir halkı canını kurtarmak için denize kaçmıştı. Bkz. Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, 608. Kalavun'un gönderdiği askerler de Abâkâ Han'ın 1281 yılındaki Suriye saldırısında Ermenilerin verdiği desteğe misilleme olarak Kilikya'ya saldırmıştı ve esir tacirlerinin serbest bırakılması şartıyla barışa razı olmuştu. Bkz. Adil Hilal, *Moğol-Batı Avrupa İlişkileri ve İslam Dünyasına Etkileri,* 135.

[742] Ahmet Usta, *Hilal ile Haç Arasındaki Hayatlar, Ortaçağ Akdenizi'nde Ticaret ve Tüccarlar*, 131.

[743] P. M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290), Treaties of Baybars & Qalāwūn with Cristian Rulers*, (Leiden 1995), 99-102. İbn Tağrîberdî, 1291 yılında Kalavun'un Suriye sahillerinde son Haçlı güzergâhlarına saldırdığı dönemde Kilikya Ermeni başkenti Sis'i de ele geçirmeyi amaçladığını aktarmaktadır. Bkz. İbn Tağrîberdî, *en-Nücumu'z-zahîre (Parlayan Yıldızlar)*, Türkçe terc., D. Ahsen Batur, (İstanbul, 2013), 291. İbn Tağrîberdî, Memlüklerin Kilikya şehirlerine yönelik tavrı ideolojik, dinî olmaktan çok ekonomik olduğu müellif tarafından işaret edilmektedir; *İbn Tağrîberdî, en-Nücumu'z-zahîre (Parlayan Yıldızlar),* 57. Ayrıca 1285'te Kalavun ve II. Leon'un vardığı anlaşmaya göre Mısır Sultanı Kilikya'ya 10.000 at nalı teslim etmesini şart koşmuştu. David Jacoby, "The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some Neglected and Overlooked Aspect," *La Méditerranée des Arméniens XIIe-XVe Siècle*, edited by C. Mutafian, (Paris, 2014), 272.

[744] İbn Tağrîberdî, *en-Nücumu'z-zahîre (Parlayan Yıldızlar)*, 90.

[745] İbn Tağrîberdî, *en-Nücumu'z-zahîre (Parlayan Yıldızlar)*, 108.

İtalyan tacirler gerek bölgenin lokal ürünleri gerek Tebriz'e taşınan Çin ve Hindistan emtiasını Sivas güzergâhı üzerinden Ayas'a ulaşan ticaret yolu sayesinde Avrupa'ya sevk etmişlerdir. 1270'lerde Venedik, şehirdeki ticarî organizasyonlarını kurumsallaştırdı. 1271'de konsül açtı. Aynı tarihte şehirde kilise ve kendi vatandaşlarına ait bir mezarlıkları olduğu bilinmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla sürekli ikamet eden temsilcilikleri sayesinde sosyal çevreleri mevcuttu[746].

Antakya'nın 1268, Trablus'un 1289, Akka'nın 1291'de Memlük Sultânlığı'nın eline geçmesi ile Venedik ticarî kayıplarını telafi etmek için daha fazla önlem alarak Ayas'ta Ermeni yönetiminden 1307 ve 1321'de bir takım ticarî ayrıcalıklar kazandı[747]. Venedik ticarî faaliyetleri bir bütün olarak incelenirse yalnızca bölgesel ilişkiler ve o anın şartlarına göre gelişen bir çizgide olmaktan daha fazlası ortaya çıkacaktır. Venedik'in ekonomik politikalarından doğan ticarî atılımları oldukça sistem dahilinde ve gelecekteki şartların göz önüne alınmasıyla yerleşmiş olduğu muhtemeldir. 1319'da Trabzon'da ve 1320'de Tebriz'de imtiyazlar elde etmişlerdi[748]. Bu kazanımlarından kısa süre sonra, 1322'de Memlükler yeniden Ayas'a saldırmıştı[749]. Tüm verilerden anlaşıldığı kadarıyla Ayas ticaretinin İtalyan şirketler, Kilikya-Tebriz hattı ve son olarak da Kızıldeniz-Akdeniz Hattı olmak üzere üç farklı denge üzerinde yer aldığı ortaya çıkmaktadır[750].

Venedikli Polo ailesi ticarî yolculuklarında Ayas Limanı'nı iki kez kullandı[751]. 1271'de başladığı seyahatinde İran üzerinden Hürmüz'e inen Marco Polo'nun açıklamaları sayesinde şehrin ticarî gücü tahmin edilmektedir. Ona göre şehirdeki ticaret dikkate değer şekilde büyüktü. Açıklamaları şu şekilde kategorize edilebilir: 1. Şehirde hem lokal hem de uzak bölgelerden gelen emtia tedarik edilebiliyordu. Özellikle Hindistan'ın baharatları, mücevher tedariğinde

---

[746] Sinclair, *Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary*, 170.
[747] Sinclair, *Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary*, 171.
[748] Peter Jackson, *The Mongols and the West,* 304; Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 72-102.
[749] Peter Jackson, *The Mongols and the West,* 302.
[750] Memlüklerin kuzey sınırlarında izlediği politikaların sebeplerinden biri de ekonomik kaygılardı. Bu tutum ile Kilikya Ermenileri'nin ekonomik gelişmesinin önü kapatıldı. İlhanlılar yıkıldıktan 35 sene sonra şartların değişmesiyle de Memlüklerin valisi Kilikya'nın bağımsızlığına son vermiştir. Bkz. İbn Tağrîberdî, *en-Nücumu'z-zahîre (Parlayan Yıldızlar)*, 234.
[751] Peter Jackson, *The Mongols and the West*, 297.

oldukça iyiydi. 2. Hem baharat ve ipek gibi işlenmemiş ham emtia hem de altın işlemeli dokumalar gibi dönemin sanayi ürünleri vardı. 3. Gelen yabancı tacir tipi pratikte ikiye ayrılmaktadır. İlki şehre Tebriz-Ayas güzergâhından nakledilen emitayı yük gemilerine sevk için gelmekteydiler. İkinci grup da İlhanlı topraklarının doğusuna ticaret için gitmek amacıyla limanı kullanmışlardır[752].

Ayas Limanı ile ticaret yapan tüm İtalyan şehirlerini tespit etmek çok kolay değildir. Ancak her şehirden tacirler vardı ve hiçbir tacir grubuna yasaklı değildi. Marco Polo da her yerden tacirlerin geldiğini doğrulamaktadır. Ama Karadeniz limanlarında olduğu gibi Ayas'ta da diğerlerine oranla Venedik ve Ceneviz tacirlerin çoğunlukta olduğuna üstü kapalı işaret etmektedir[753].

İlhanlıların Kilikya üzerinde yüksek hâkimiyetinden sonra İtalyan tacirlerin Ayas Limanı'ndaki ticaret planlarını ve sonraki süreçlerini etkileyen en önemli gelişme, Mısır Sultânı Kalavun'un Suriye'deki son Haçlı topraklarını hedef alması ve 1291'de Akka'nın düşüşüne Avrupa'nın verdiği tepkidir. Şehrin tamamen Memlükler eline geçmesi üzerine Papa, Mısır ile olan ticareti topyekün yasaklama kararını aldı[754]. Kararın Memlükler ile karşılıklı ticareti tamamen keseceği umulmuştu. Ancak etkileri istenen derecede olmadı. Bunun için Memlük Sultânlığı'nın her incitici hareketinden sonra Papalık önce 1302, sonra 1308'de kararlarını yineledi. Hatta Mısır limanlarını emtia sevkine devam ederek, tedarik desteğinden vazgeçmeyen Venedik'e emtia satışını yasaklamaya çalışarak yaptırımlarını genişletti. Doğu Akdeniz'de ticarî çıkarlar çoğunlukla ideolojik ve dinî hassasiyetlerin üzerinde olduğu ve karşılıklı ticaret de birden

---

[752] *Marco Polo,* vol. 1, 41.

[753] *Aynı Yer*. Polo, Ayas Hakkında şunları söylemektedir: "…*Büyük bir ticaret var. Bütün baharatlar, ipek, altında kumaşlar ve diğer değerli emtia şehre getirilmektedir. Cenova, Venedik ve diğer ülkelerden tacirler gelirler ve emtialarını orada satarlar ve neye ihtiyaçları varsa satın alırlar. Doğuya doğru gidecek olan tacir veya diğer kişilerden her kim olursa olsun yolunu bu şehre sürerdi…*". Bkz. *Marco Polo,* vol. 1, 41.

[754] Stefan Stantchev, "Embargo: The Origins of an Idea and the Implications of a Policy," (PhD Dissertation, Michigan University, 2009), 181; Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 170. Her ne kadar Mısır'ın Akdeniz limanlarının tümüne hâkim olmak gibi peşinen bir ideoloji beslemiş olduğu gerçeğine rağmen görünürde müdahalenin tetikleyici sebebi de ticaret ile ilgilidir. Akka'da Haçlı askerlerinin alkollü olduğu bir gün, Ağustos 1290'da, Memlüklere bağlı Müslüman tacirlerin varlıklarına el konularak öldürüldüler. Kalavun ise ele başlarının gönderilmesini emretti. Ancak sonuç çıkmayınca Akka'ya harekât hazırlığı başlattı. Bkz. Steven Runciman, "The Crusader States, 1243-1291," *A History of the Crusades,* vol. 2, ed. Kenneth Setton, (Philadelphia, 1962), 594.

fazla denklemin üstünde oturduğundan dolayı Papa ambargoları hızlı reaksiyon veremedi. Ancak Nisan 1323'te ise Venedik Konsülünün Memlük Sultânı'nın hâkim olduğu topraklarda ticaret yapma yasağını getirebildi. Çiğneyen herhangi bir Venedikli'ye de 50 pound ceza öngörüldü[755]. Tedbirler ticareti yüzde yüz engellemese de bu türden cesur kararın alınması aslında Venedik'in 1319'da Trabzon, 1320'de Tebriz, 1321'de Ayas'ta koparabildiği imtiyazlara giden süreçteki tercih ve zorunluluğu ile yakından ilgili olmalıdır.

Venedik'in Ayas-Tebriz güzergâhına tedricen nüfuz etmesi en çok Mısır Memlük Sultânlığı'nı kaygılandırdı. 1320 yılındaki Kilikya saldırısından sonra Kral I. Oschin, Papa XXII. Hanna'ya mektup yazarak yardım talep etti. Ancak Sis'e 30.000 altın haricinde başka bir yardım yapılmadı[756]. 1291 yılından sonra her ne kadar Ayas ve Famagusta[757] limanları İtalyan gemileri için mal yükleme merkezleri olarak öne çıksa da ne ticaret hacminde ne gemi trafiğinde Mısır limanlarına alternatif pozisyona çıkamamışlardı. 1320'den sonra Venedik'in öncülüğünde Ayas-Tebriz hattı İlhanlılar kurulduktan sonra en parlak dönemini yaşadı[758]. Alternatif yöneliminin getirdiği ekonomik rahatlıkla Venedik 1323-1345 tarihleri arasında Mısır ile ticareti kesmeyi başardı[759]. El altından kısmî alışveriş devam etse de yükün bir dereceye kadar durdurulması söz konusu oldu[760]. Mısır ile olan alışverişlerine geri dönmeleri 1343-1345 civarında gerçekleşti. Geri dönüşün bir nedeni 1337'de Memlük Sultânlığı'nın Kilikya'yı egemenlik alanına sokması ile Ayas'ın Memlük denetimine geçmesi uzak bir sebep değildir. Diğer yandan İlhanlıların 1340'dan sonra iktidardan düşmeleriyle yerleşen Çobanoğlu iktidarında Tebriz'de ticarî imtiyazlarını yitirmekle kalmayıp, güvenlik endişeleri ile meşgul Cenova ve Venedik'in karşılaştığı kriz, Trabzon-Tebriz ve Ayas-Trabzon güzergâhlarından ister

---

[755] Stefan Stantchev, "Embargo: The Origins of an Idea and the Implications of a Policy," 216-7. Papa'nın adamları Venedik'e ulaştıklarında Venedik'in Mısır ile ticaretine şahit oldular ve bunu daha sonra papalıkta rapor ettiler.
[756] Adil Hilal, *Moğol-Batı Avrupa İlişkileri ve İslam Dünyasına Etkileri,* 165.
[757] Ambargolar tacirlerin bir bölümü tarafından fırsat bulunduğu müddetçe delinmiştir. Bunun önüne almak adına uygulanan tedbirlerden biri Kıbrıs kralı II. Henry tarafından Akdeniz'de yasadışı sevkiyatı engellemek için bir filo görevlendirmiştir. Ancak ileri gelen aileler nüfuzlarını kullanarak Mısır ile ticarete son vermemekte direniş göstermişlerdir. Seyit Özkutlu, "Orta Çağ'da Papalık Yasakları ve Müslüman Doğu: Latin Noter Kayıtları Işığında Doğu-Batı Ticareti (1162-1350)," 502.
[758] Sinclair, *Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary*, 107.
[759] Nam Jong Kuk, "Rethinking Trade Between Europe and the Mongol Realm during the Pax Mongolica," 123.
[760] David Jacoby, "Between Venice and Alexandria: Trade and the Movement of Precious Metals in the Early Mamluk Period," *Mamluk Studies Review,* c. 31, (2018), 135.

istemez çekilmelerine neden oldu[761]. Mevcut ekonomik şartlarda Papalık da geri adım atmayı uygun gördü. 1344 yılında Mısır'a uygulanan yaptırımlar da gevşetildiğinde Venedik geri dönmek için Mısır ile oldukça mâkul ölçüde anlaşmaya vardı[762].

1320'lerde Mısır üzerine gündeme gelen yaptırımların teorik düşüncesi Memlük Sultânlığı'nın gittikçe güçlenmesini engellemek adına köle, zift, demir, kereste sevkini yasaklamak, İtalyan tacirlerin buradan Avrupa'ya taşıdığı Hindistan ve Çin emtiasının Tebriz üzerinden gelmesini planlamaktaydı. Bunun için Ayas Limanı Mısır limanlarının tam anlamıyla alternatifi olarak hedeflenmişti. Bu yön değiştirme projesinin bir benzeri başarısız da olsa ilk kez Cenova tarafından Bağdat projesinde somutlaştırılmaya gayret edilmişti[763]. İlhanların Avrupa kralları ve Papalık ile son derece iyi ilişkilerinin olması doğu-batı ticaretinde Ayas-Tebriz güzergâhının gittikçe işleklik kazanması ve Mısır'a karşı potansiyel alternatife dönüşmesi için yeterli olmadı. Tamamıyla ticarî çıkarlar ön plandaydı. Tebriz yönetimi de politik ittifaklarla sonuçlanacağı umuduyla İtalyanlarla ticareti olabildiğince kolaylaştırdı. Koydukları vergiler Memlüklerin %10-20 arasındaki tarifeleri karşısında daha düşüktü[764]. Hatta bazı zamanlarda %4-5 oranına kadar indirmişlerdi[765]. Ayas Limanı'nın Ermeni Baronluğu'nun yönetiminde olması da ikinci teşviktir[766]. İtalyan tacirler şehirde

---

761 Stefan Stantchev, "Embargo: The Origins of an Idea and the Implications of a Policy," 243.

762 Stefan Stantchev, "Embargo: The Origins of an Idea and the Implications of a Policy," 243; David Jacoby, "Between Venice and Alexandria: Trade and the Movement of Precious Metals in the Early Mamluk Period," 6.

763 Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, 631-2.

764 Bahattin Keleş, *Bahrî Memlükler*, *İktisadî ve Ticarî Hayat*, (İstanbul, 2018), 201; Maria Pia Pedani, "Bahri Memlûklerle Venedikliler Arasındaki Ticari Antlaşmalar," *Türkler*, Türkçe terc. Mahmut Yavaşi, c.5, (Ankara, 2002), 426-427.

765 Eliyahu Ashtor, *Levant Trade*, 57.

766 Hem tacir hem de fanatik bir Haçlı seferi taraftarı olan Venedikli Marino Sanudo, Ermeni Baronluğu'nun dört düşman tarafından çevrelendiğini söylemektedir. Bu düşmanlar; Tatarlar, Türkler, Memlükler ve korsanlardır. Onun bu yaklaşımın alt yapısında dominant dinî duyguların yattığını iddia etmek yetersiz kalmaktadır. Çünkü o, ticaretle uğraşan bir aile içinde yetişmiştir. Kıbrıs, İskenderiye, Akka, Kilikya, Sicilya'ya pek çok defa gitmişti. Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, 8 ve 65. Doğu Akdeniz ticaretini bu çapta bilen biri olarak Kilikya ile ticarette özellikle Venedik'in çıkarlarına yüzde yüz ulaşamamasının yarattığı bir izlenime sahip olması çok muhtemeldir. Kilikya'nın Memlük ve İlhanlı arasında çatışma bölgesi olması, pek çok defa da yağmalanması, sevkiyat ve nakliyatları zaman zaman zor duruma sokması nedeniyle sadece papalığın veya direkt Venedik'in ihtiyarında bir Kilikya tasavvur etmesi büyük olasıdır. Kilikya üzerindeki hassasiyetinin daha çok ticarî kaygılardan geldiğinin bir diğer kanıtı da olası Haçlı seferi planlaması yaparken Haçlı ordularının Kilikya'dan karaya çıkmasına dair itirazlarıdır. Bkz. *Marino Sanudo*

Müslüman yönetimindeki herhangi bir yerden daha rahattılar. Buna ilaveten İlhanlılar Avrupalılara liman veya pazarlardan öteye geçme kısıtlaması koymamıştı. Ancak Memlük yönetimi anlaşma dahilinde gösterilen bölgelerin dışına çıkmaya izin dahi vermemekteydi. Böylelikle İskenderiye'nin ötesine geçme fırsatı elde edemediler[767].

Cenova ve Venedik her koşulda Mısır ile kârlı ticaretine devam ederken bir taraftan da alternatif limanlar ve güzergâhlara da yerleşmişlerdir. Ayas ve Famogosa limanları bu hususta ön plana çıkmıştır. İki İtalyan şehri zaman zaman çıkar çatışmasına da düşmüştür. 1287'de başlayan mücadeleleri Ayas'ın bazı kısımlarına sıçramış, Pisalı tacirlerin dahi yerleşimleri zarar görmüştür[768]. Çatışmaların kaynağında limanın İtalyan tacirlerin Doğu Akdeniz ticarî ilişkilerinde büyük hacmi yatmaktadır. Lokal emtia da önceden planlı şekilde dağıtılmaktaydı. Buradan Mısır'a satılan emtianın başlıcası olan kereste, Toroslar ve çevresinden Mısır'a sevkedilmekteydi. Memlük ordusunun 1298 saldırısında kıyı ile iç bölge arasındaki iletişim bir süreliğine kopunca Venedik bölgeye keresteyi Avrupa'dan kendisi taşımak zorunda kalmıştı[769]. Bölgeden çıkartılan diğer önemli emtia demirdi. Ayrıca iklim özelliğinden dolayı oldukça yüklü miktarda pamuk yetişmekteydi. Buradan ve Suriye şehirlerden yerli tacirlerin yaptığı sevkiyat ile Ayas Limanı'na taşınan pamuk, Avrupa'ya gönderilmekteydi. Ayrıca Anadolu içlerinde, Tebriz'de ya da Kilikya tezgahlarındaki dokumalar da Avrupa'ya daha çok Ayas Limanı'ndan

Torsello, The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross, 73. Din adamı olan William Adam da Marino Sanudo gibi Mısır üzerine bir Haçlı seferi planı çizmiştir. Ancak Sanudo gibi İlhanlı iktidarına ihtiyatla yaklaşması söz konusu değildir. Mısır'ı abluka altına almak için önerdiği çözümler içinde Altın Orda Hanı ile ittifak varken İlhanlılar'dan bahsetmemektedir. Çünkü İlhanlı ve Avrupa Devletleri arasındaki uzun süren ittifaktan ve de İlhanlıların olası harekâtta bir numaralı doğal müttefik olduğundan haberdar olarak eserini yazmıştır. Bkz. William of Adam, *How to Defeat the Saracens*, 27. Özetle Sanudo'nun Kilikya'ya yönelik hassasiyeti daha çok ticarî sebeplerdendi. Dini sebep olsaydı William Adam'ın planında da emareleri ortaya çıkabilirdi.

767 David Jacoby, "Marino Sanudo Torsello on Trade Routes, Commodities, and Taxation," 190.

768 Sinclair, *Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary*, 171; Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, 140.

769 Kilikya yönetiminin kendi ormanlarından Venedik'e kereste satmasına rağmen 1338'de bir gemi satın aldığı da bilinmektedir. Böylelikle Venedik, hammadde alarak karşılığında işlenmiş ürün satmasıyla bölge emtiası ve pazarına taşıdığı önemi göstermektedir. Bkz. David Jacoby, "The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some Neglected and Overlooked Aspect," 272.

götürülmüştür[770]. Pegolotti, Tebriz ile alışveriş yapan ticaret limanlarını sıralarken beş önemli noktadan biri olarak Ayas'ı da saymaktadır[771].

3.1.3.Emtia Savaşı

İlhanlıların kurulmasından sonra İtalyan tacirlerin Hindistan ve Çin menşeili satın aldıkları maddelerin organizasyonu Mısır ve İlhanlı toprakları üzerinden yürütülmüştü. Mısır'ın konumu, Akdeniz'den veya Karadeniz'den Fârs Körfezi'ne uzanan ticaret güzergâhına kıyasla nakliye operasyonunda kısa zamanlı ve daha az mâliyetliydi. Bu anlamda Mısır daha avantajlı görünmekteydi. Hülâgü ve haleflerinin askerî operasyonları ile özellikle Irak-ı Arap ve Suriye şehirlerinden Akdeniz'e ulaşan güzergâh güvenliğini yitirdi. Bu durum kademeli olarak 1280'lerin ortasına kadar Argûn Han'ın iktidarı zamanında değişti. Emtianın taşıma ve tekrar satış mâliyetlerinin düşmesi İtalyanların Mısır'dan İlhanlı topraklarına yön değiştirmesini sağladı. İlhanlılar Memlüklerin aksine yabancı tacirlerin faaliyetlerini belirli bir limanda sınırlandırmadı. Bu tacirlerin Tebriz'e ulaşmalarını sağlayan iki büyük liman olan Trabzon ve Ayas da doğrudan İlhanlı yönetiminde değil, yerli Hristiyan liderlerin idaresindeydi. Ayrıca ticareti sıkı kontrol altına almaya çalışmamış ılımlı (modarete) politikada ısrarcı olmuştu. Mısır ise bu süreçte siyasî kararlarının yol açtığı kısmi ticarî kayıplarını telafi etmek için son derece kıvrak manevrada bulunarak İtalyan şehirleri ile uzlaşma sağlamak istemiştir. Son kırk yıldır Mısır ile ticarette çok geri kalan ve 1290'da St. Louis'in Haçlı seferine destek veren Cenova ile ticaret anlaşması yapmıştı[772]. Çünkü Mısır'ın mâliye gelirlerinin büyük bölümünü Kızıldeniz yoluyla gelen Hindistan emtiasıyla sağlamaktaydı[773]. Konstantinopolis de hem alıcı hem de satıcı olarak üçüncü pazar ve de transit ticaretin merkeziydi. Politik istikrarı izin verdiği müddetçe

770 David Jacoby, "The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some Neglected and Overlooked Aspect," 272-6.

771 Diğerleri; Famagosa, Pera, Ayas, Cenova ve Venedik'tir. Bkz. Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 260.

772 Arsenio Peter Martinez, "The Eurasian Overland and Pontic Trades in the Thirteenth and the Fourteenth Centuries with Special Reference to their Impact on the Golden Horde, the West, and Russia and to the Evidence in Archival Material and Mint Outputs," 151.

773 Sanudo'dan Sultan'ın aldığı geçiş ücretlerinin gelirlerinin 1/3'ini oluşturmakta olduğunu öğrenmekteyiz. Bkz. Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, 50.

gıda maddesi ve hammadde açısından ihrâcatçı, işlenmiş emtia açısından da ithâlatçıydı[774].

Kırım'ın da listeye eklenmesiyle, Tebriz üç büyük pazar ile rekabet halindeydi. Avrupalı tacirler bu aşamada konjonktürel girişimlerle ticaretlerine yön verdiler. Ekonomik şartlar el verdiği müddetçe Tebriz'e mal sevkettiler. Karşılığında hem yakın hem de uzak bölgelerin üretimlerini satın aldılar. İran güzergâhına duydukları yoğun talep sayesinde Tebriz 13. yy.ın sonu ve 14. yy.ın başında dünyanın en önemli pazarlarından biri haline geldi. Sadece Ceneviz, Venedik, Amalfi, Siena, Pisalılar değil diğer ülkelerden de tacirler özel girişimlerle ticaret amacıyla gelmişlerdir. Bunda İlhanların tacirlere dair hoşgörüleri ve mâkul gümrük vergilerinin yanı sıra, hemen hemen her şehirden Tebriz'e emtia akışının devam etmesinin de etkisi büyüktü. Bu durum doğal olarak devlet gelirlerine de yansıdı. Şehrin ekonomik çapını oldukça genişletti[775]. Özellikle Venedik ve Cenova tacirlerinin Fârs Körfezi'nden gelen tacirlerle şehirde buluşması sevkiyatların uzak bölgelere katetmesini sağlarken, Tebriz'in popülasyonunu arttırdı. Şehir, ekonomik ve sosyal yönden gelişirken yeni yapılaşmalara dahi ihtiyaç duydu. Tebriz'de Şenb-i Gâzân[776] ismi verilen kompleksin 1297'deki inşâsına başlanması bu zorunluluktan ileri gelmişti. Gazan Han, Anadolu ve Avrupa'dan gelen tacirlerin yüklerini burada boşaltmalarını tartışmaya mahal vermeyecek şekilde emretmişti. Bunun haricinde dört kervansaray ve hamam da inşa ettirdi[777]. 1301/1302'de[778] yürürlüğe giren ölçü ve tartının ülke genelindeki standardizasyon işleminde İtalyan tacirlerin satın aldıkları yükün satıcı tarafından herhangi bir hileye başvurulmaması ve vergi kaçırılmasına izin vermemek adına kapanların (قپان فرنگی) ayarlarını yapmak için tamgacıları bizzat uyarmışlardır[779]. Elbette ticaretin yoğunluğu ve tacir kalabalığını tahmin etmek için bir ipucu olsa da 1291'den sonra İtalya şehirlerinin doğu emtiası için ticaretin yönünü Mısır'dan bir miktar Tebriz'e çevirdiklerinin ciddi işaretidir.

---

774 Angeliki E. Laiou-Thomadakis, "Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteen-Fifteen Centuries," *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 34/35, (1980/1981), 187.
775 Odoric of Pordenone, "Biographical and Historical Notices," 49.
776 Osman G. Özgüdenli, "XIV. Yüzyılda Tebrîz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)," *İ.Ü. Tarih Dergisi*, 37, (2002), 256.
777 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* neşr. Rûşen-Mûsevî, c.2, 1374.
778 Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, 348.
779 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* neşr. Rûşen-Mûsevî, c.2, 1465.

İlhanlı topraklarının Hindistan emtiası için en yakın rakibi olan Mısır limanlarına göre her ne kadar düşük gümrük vergisi uygulansa da ciddi bir dezavantajı vardı. O da nakliye sorunuydu. Çünkü nakliye için harcanan miktar oldukça fazlaydı[780]. İlhanlılar'ın uzun süre bu problemin üstesinden gelemedikleri anlaşılmaktadır. Pegolotti, Ebû Saîd Han dönemi için, Ayas Limanı'ndan Tebriz'e her bir yük için Moğol askerlerine 209 asper (akçe) ödendiği şeklinde uyarı yapmaktadır[781]. Böylelikle nakliye bedelini yüksek bulduklarını da doğrulamaktadır.

3.1.3.1.Ham İpek

İlhanlı topraklarında ham ipeğin yetişmesi için oldukça elverişli araziler vardı. Hazar Denizi'nin güney bölgesinde Cürcen, Kabulcame, Gîlân ve özellikle de bu eyaletin Lâhîcân'a bağlı arazilerinde oldukça yüklü miktarda yetiştirilmekteydi[782]. Kafkasya'da ise Gence ipeği çok meşhurdu. Hatta Zekeriyâ el-Kazvînî kalite olarak diğerlerinden daha iyi olduğunu iddia etmektedir[783]. Cenova'nın Hazar Denizi'ndeki ticarî faaliyetleri[784] muhtemel olarak ciddi ölçüde ham ipek üzerine kuruluydu ve Cenova bu bölge ipeğini yakından tanıma fırsatını bulmuştu. Büyük olasılıkla Hazar Denizi'ndeki Nimmurdan adası bölge ipeğinin Avrupa'ya taşınması için ilk yüklemenin yapıldığı yerdi. Diğer limanlardan gelen emtia da burada toplanmaktaydı[785]. İlhanlıların kurulduğu ilk yıllarda Çin ipeği henüz Avrupa'ya gelmiyordu. İran'dan satın aldıklarının çoğunluğu Sete Guieli, Seta Gaieli, Seti Gheli, Seta Ghella olarak

780 Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, 51.
781 Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 301.
782 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 159-160.
783 Yazar şöyle demektedir: "…*Gence halkı ipek yetiştiriciliğinde oldukça hünerlidir. Gence'nin ipeği diğer vilayetlerin ipeğinden daha iyidir…*"; Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ʻibâd*, 600. İlk izlenimimiz müellifin Gence ipeğini bahsi geçtiği şekilde abarttığı üzerineydi. Ancak henüz eserini 1275'te tamamladığı göz önüne alınırsa Gîlân ve diğer bölgelerin ipeğinin Tebriz pazarına düzenli sevkedilmesi ve Avrupa'ya da sevkedilmesiyle getirisinin artmasının yarattığı değer artışının yaşandığı dönemin öncesine ait bir kayıt olması nedeniyle erken dönemde Gence ipeğinin bu ölçüdeki popülerliğini doğru kabul etmek zorunda kalmaktayız.
784 *Marco Polo,* vol. 1, 51.
785 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 160. Müellif ada için şu ifâdeleri kullanmaktadır: '…*Çok sayıda insan orada yaşar. Rusya, Gîlân ve Mâzenderân'dan gemiler gelir. Esterâbâd oradan 3 fersah (18 km) uzaktadır. Kazançlarının çoğu gemilerden ya da gemicilikten elde edilir...*".

adlandırdıkları Gîlân üretimiydi[786]. Cenovalılar en büyük sevkiyatçısı olarak ya Hazar Denizi ya da Tebriz pazarları vasıtasıyla Avrupa'daki aracılar eliyle kuzeydeki şehirlere tedarikte bulunmuşlardı. 1285'te yapılan sevkiyatların birinde Mısır Sultânlığı'nın Ayas'a saldırısına tesadüf ettiği için, fazla gümrük vergisini göze alamayan tacirler bu zamanda Trabzon yoluyla Avrupa'nın dokuma endüstrisi başkentini Lucca'ya taşımışlardı. Flanders kontesi İsabel de Gîlân ipeğinin en meşhur müşterisi olarak kayda geçmiştir. 1294'te kostümleri için gereken iaşe listesinde bu ipek de yer almaktadır[787]. Soyluların tüketimi adına işlenmesi, kalitesinin durumu için fikir vermektedir. Söz konusu üretim ve pazar payının yüksek olmasından dolayı 1307'deki Gîlân hârekâtı başarılı geçince İlhanlıların ilk kararı ipek haracının alınmaya başlamasına yönelik olmuştur[788]. Sultâniye kurulurken Bağdat'tan 4.000 ustanın çalıştırılmak için getirildiği Firdevs atölyesinin (كارخانه فردوس) açılışı çevre bölgelerden hammadde talebini arttıran nedenlerin başında gelmiştir[789].

Avrupa pazarlarında İtalya üzerinden gelen İran ham ipeğine dair kayıtların 13. yy.ın sonlarında artması tesadüf olmaktan çok Akdeniz ticaretinin yön değiştirmesi ile derinden ilgili olmalıdır. İran ipeği kendine Avrupa içlerinde Brugge, Cologne, Paris gibi gittikçe yeni pazarlar bulmaktaydı. Ayrıca Gîlân ve özellikle Lâhîcân'dan (Seta Leggia/Seta Leggi) gelenlerin yanında Gence ipeği (Seta Catanji) eklenmiştir. Çin ipeğinin de bir kısmı Tebriz üzerinden satın alınmaktaydı. Çin'de İran'dakinden daha fazla ipek üretimi yapılmaktaydı[790]. Ayrıca Avrupa pazarlarında tedarik sıkıntısına düşmemekle birlikte fiyatı İran'da üretilenlerden oldukça düşüktü. Bunun sebebi, üretim teknikleri ve nispeten düşük kalitesinden kaynaklanmaktaydı[791].

İtalyan ticaret kafileleri Avrupa'ya geri dönmeden önce rahatlıkla dağınık coğrafya üzerinden ulaşım mümkün olduğu müddetçe emtiayı temin

786 Arsenio Peter Martinez, "The Eurasian Overland and Pontic Trades in the Thirteenth and the Fourteenth Centuries with Special Reference to their Impact on the Golden Horde, the West, and Russia and to the Evidence in Archival Material and Mint Outputs," 141.
787 Sharon Farmer, *The Silk Industries of Medieval Paris: Artisanal Migration, Technological Innovation, and Gendered Experience,* (Pennsylvania, 2016), 38-39.
788 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, 606-607.
789 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 541.
790 *Ibn Battuta,* vol. 4, 894; *Marco Polo,* vol. 1, 102-3, 115, 139, 147.
791 Sharon Farmer, *The Silk Industries of Medieval Paris: Artisanal Migration, Technological Innovation, and Gendered Experience*, 42 ve 46.

edebilmekteydi. Bu anlamda 1250'lerde Kilikya'da yetişen Mamistra (Misis) ipeğinin müşterisi oldular[792].

Ardından yatırımlar sayesinde ribatların sayısı artmış ve diğer şehirleri Tebriz'e bağlayan ticaret güzergâhları gittikçe gelişme göstermişti. Kafkasya ise bu anlamda yatırımın yapıldığı en önemli güzergâhlardan biriydi. Söz konusu olumlu yatırımlar Kafkasya'nın yerli üretiminin Tebriz pazarlarına düzenli akışını sağladı. Gürcü ipeğinin (Seta Gorgiana) İtalya'ya transferi de bu şekilde gerçekleşmişti[793].

İlhanlıların iktidarı kaybetmesi ve İtalyan tacirlerin Tebriz'e girememeleri nedeniyle İran'dan yüklenen ham ipeklerin fiyatı gittikçe artmaya başladı. Boşluğu ise Grek kasabalarından satın alınanlarla doldurmuşlardı[794]. 14. yy.ın başında Batı Anadolu beylikleri ile İtalyanlar arasındaki ticaret hacminin artmasıyla Avrupa'ya taşınan İran ve Çin ipeğine yeni bir alternatifin doğmuş olması muhakkaktır. el-Ömerî, Balıkesir'de ipek üretildiğini haber verirken büyük kısmının Avrupa'ya ihraç edildiğini aktarmaktadır[795]. Pegolotti de Anadolu ipeğinin nakliyatını doğrulamakla birlikte Konstantinopolis'ten alındığını aktarması söz konusu ihtimâli güçlendirmektedir[796].

3.1.3.2. Ham Pamuk

İtalyalı tacirlerin Memlük Sultânlığı'nın hâkim olduğu topraklardan satın aldıkları ürünün başlıcasını pamuk oluşturmaktaydı. Yaptırımlar da Mısır'a olan bağımlılık ve ticarî zorunluluklardan dolayı asla ekonomik karşılığını

---

[792] David Jacoby, "The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some Neglected and Overlooked Aspect," 276.

[793] Sinclair, *Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary*, 106.

[794] Sharon Farmer, *The Silk Industries of Medieval Paris: Artisanal Migration, Technological Innovation, and Gendered Experience*, 45. İlhanlıların yıkılmasıyla İtalya'ya sevkiyatlar durma noktasına gelmiş ama Tebriz'den Bursa'ya çok miktarda satış başlamasıyla buradaki atölyelerde işlenen ipek Cenova tarafından alıcı bulmuştur. Halil İnalcık, Timur'un Astrahan, Saray ve Azak gibi ticarî kentleri bilinçli olarak yıkmasının altındaki nedenin Tebriz'in ipek ticaretinde eski konumunu tekrar kavuşturmak istemesinde yattığını iddia etmektedir. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, c.1, Türkçe terc. Halil Berktay, (İstanbul, 2000), 274. 16. yy.ın başında dahi Bursa'da Esterâbâd, Lâhîcân gibi İran ham ipeği alıcı bulmaktaydı. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, c.1, 282.

[795] el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, (Mesalikü'l ebsar),* 166.

[796] Serdar Çavuşdere, "14. Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibaldone de Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Göre Kayıtlar," (Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Üniversitesi, 2007), 116.

bulamamıştı. Mısır ile yapılan pamuk ticaretinde ciddi bir rahatsızlık vardı. Çünkü Akdeniz ikliminde alternatiflerinin bulunması en azından Hindistan emtiasına göre oldukça kolaydı[797]. Avrupa'nın Suriye'den sonra en rağbet gösterdiği yer Kilikya pamuğuydu. Adana ve Tarsus'ta yetiştirilmesine önem verilmiştir. Lokal tacirler Cenova ve Venedikli tacirlere hem Kilikya hem de taşıdıkları Suriye ipeğinin satışından sorumlulardı[798]. Buradaki pamuğun Ayas Limanı'nda rağbet görmesinin en önemli nedeni gümrük ve satış vergisinin daha düşük olmasından kaynaklandığı sanılmaktadır[799]. Ayrıca İlhanlı topraklarının ciddi bir bölümünde de pamuk tarımı yapılmaktaydı. İran'ın eyaletlerinden Avrupa'ya sevkiyata dair bilgilerin olmaması, nakliye şartları göz önüne alındığında Mısır ve Ayas'tan yüklenen Kilikya pamuğu ile yarışabilecek imkâna sahip olmamasından kaynaklanmaktaydı[800].

3.1.3.3. Ham Keten

İlhanlılarda İtalyan tacirlerin tek taraflı yaptığı ticarî sevkiyat emtiasından biri ketendi. Hem Cenova hem de Venedik ayrı ayrı Tebriz'e keten taşımışlardır. Cenova, Sivas ve Trabzon yoluyla Tebriz'e keten nakletmekteydi. 1292'ye ait bir noter kaydında Cenova'nın Reims'den Tebriz'e taşıdığı ketenlere değinilmektedir. 1303, 1313, 1336 yıllarına ait aynı noter belgeleri de bu Reims keteninin İran'a ihraç edildiğini doğrulamaktadır. Venedik de daha Cenova'dan önce 1260'larda Levant üzerinden Tebriz'e transfer etmekteydi[801]. Keten tüketimi sadece İlhanlılara özgü değil, Altın Orda ve Çağatay Hanlığı'na bağlı şehirlerde de rağbet görmüştür. Ağırlıklı Cenova ve Venedik'in elinde olan

---

797 Marino Sanudo bu alternatifleri şöyle sıralamaktadır: Apulia, Sicilya, Girit, Romanya, Kıbrıs. Bkz. Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, 51-52. Kilikya pamuğuna yer vermemesinin muhtemel nedeni de zaten çok uzun süredir Avrupa'ya sevkedilmesinden ileri gelmiştir.

798 Seyit Özkutlu, "Orta Çağ'da Papalık Yasakları ve Müslüman Doğu: Latin Noter Kayıtları Işığında Doğu-Batı Ticareti (1162-1350)," 506-8; David Jacoby, "The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some Neglected and Overlooked Aspect," 274.

799 Avrupa, Doğu Akdeniz ticaretinde mâliyet hususunda oldukça hassas olmuştur. Değişen her siyasal şartta yeni hammadde ve pazar arayışlarında bulunmuştur. Örnek olarak 1392 yılında Avignon'da pamuk ticaretinden de bahsedilen bir kayıtta fiyat listesinde Asya pamuğu daha pahalı gösterilmiş, en ucuzunun Anadolu pamuğu olduğu kaydedilmiştir. Mısır ile ilişkilerinin daha istikrarlı olduğu bu zamanda bile mâliyet hesabı yaptıklarının kanıtlamaktadır. Bkz. Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*, (Cambridge, 2006), 99.

800 İlhanlılar'da pamuk tarımı için bkz. H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 30-34, 55-74, 80-89.

801 Eliyahu Ashtor, *Levant Trade*, 58.

ticaret oldukça kâr getirmekteydi[802]. İtalyanların kayıp yaşamaya tahammül edemedikleri anlaşılmaktadır. Çünkü Karadeniz, Afrika ve Anadolu sahilleri olmak üzere çok geniş kapsamlı dağıtım ağına sahiplerdi. En büyük rakipleri ise Memlük Sultânlığı'ydı. Bundan dolayı Mısır'dan dağıtıma çıkan ketenin sirkülasyonundan açıkça rahatsızlık duymuşlardır[803].

3.1.3.4. Tekstil Sanayi

İlhanlıların İtalyanlar aracılığı ile Avrupa'ya sattığı işlenmiş kumaşlar ve altın işlemeli giyimlerin hacmi oldukça büyüktü. Daha Hülâgü öncesinde Ögeday ve Güyük Kağanlar döneminde iktidarın dokumacılık sektörüne oldukça yatırım yapması ve şehrin çalışan nüfusun bir kısmını buna yönlendirdiği için dokuma üretimi erkenden tesisleşmişti. Moğol istîlâsı öncesinde Ortadoğu'da Bağdat tekstil üretiminde liderliği çekerken Avrupa şehirlerinden yoğun talep görmekteydi[804]. Çevre arazilerden taşınan hammadde13. yy.ın ikinci yarısında Tebriz'i İran ve Irak şehirleri içinde dokumacılıkta rakipsiz konuma yükseltti[805]. Henüz ülke içindeki ticaret güzergâhlarının restorasyonu tamamlanmadan ve İtalyanların eyaletlerde gittikçe nüfuz kazanmasından önce İtalyanlar Tebriz'den sırmalı kumaşlar satın alarak Avrupa'nın çeşitli şehrine satmıştır. Venedikliler 1264 gibi erken bir tarihte bu ürünleri Macar sarayına pazarlayabilmişti[806]. Sadece başkent değil, hammaddeye yakın olduğu için Gence'deki gibi dokuma atölyeleri Avrupa'ya sevkiyat yapacak duruma gelmişti[807]. Kilikya tezgâhları da 1320'lerde Cenova'ya sevkiyatlar yapmıştı[808].

İtalyan tacirler tekstil ticaretinde hem aracı hem de en kârlı pozisyondaydılar. Sevkiyat yoluyla İlhanlı sarayına Fransız kumaşlarını sevdirmişlerdir[809].

---

802 Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 294.
803 Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross,* 52 ve 66.
804 Sinclair, *Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary*, 53.
805 Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 400.
806 Kristine Scheel Lunde, "12th-14th Century Yuan ve Mongol Silk-Gold Textiles: Transcultural Consumption, Meaning and Reception in the Mongol Empire and in Europe," (Unpublished PhD Dissertation, London University, 2018), 145.
807 Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 601.
808 David Jacoby, "The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some Neglected and Overlooked Aspect," 276.
809 Eliyahu Ashtor, *Levant Trade*, 49; Fransa'dan getirdikleri kumaşlar Kefe'de müşteri bulmuştur. Bkz. Angeliki E. Laiou-Thomadakis, Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteen-Fifteen Centuries," 186.

Karşılığında aldığı sayısız çeşit ve güzellikteki kumaşları da Avrupa saraylarına, soylulara satmaktaydılar. Avusturya Dükü IV. Rudolf'un mezar süslemelerinde dahi Tebriz üretimi pahalı kumaşlar bulunmuştur. Bu şekilde hammaddenin ve müşterinin varlığı sayesinde başta Tebriz olmak üzere gittikçe çoğu şehirde atölyeler açılmış, İtalyanlar Gence'den Kilikya'ya kadar yerli atölyelerin üretimlerini Avrupa'ya pazarlamıştır[810].

3.1.3.5. Baharat

Hindistan menşeili ticareti Venedik, Cenova ve diğer İtalyan şehirlerinin İlhanlılarla ticaretinde daha hassas ve önem atfedilmesi gereken konuydu Mücevherler ve değerli taşların ticareti yüksek kâr sağlamasından dolayı tercih edilmekteydi. İlhanlıların tekstil hammaddesi ve işlenmiş emtiasına ilgi duyması ise bu dönemde tedariğinin yüksek ve üretim tekniklerinin sürekli iyileştirilmiş olmasından kaynaklıydı. Ancak Hint emtiasını mercek altına aldığımızda onun Avrupa'da tüketim oranının yüksekliği, İlhanlı topraklarından transferini zarurî kılan en önemli dürtü olarak karşımıza çıkmaktadır. Tedariğinin kesilmesi durumunda 1343'te Altın Orda ile ilişkilerin durmasıyla batıdaki tahıl sıkıntısına yol açan benzer bir olay yaşanabilirdi. Ayrıca Doğu Akdeniz ticaretinin en büyük taşımacısı olan bu şehir devletlerinin temel zihniyeti, yaşanan olumsuzlukları ticarete yansımaması için veya en aza indirmeye göre programlandığının üzerinde durmalıyız. Buna ilaveten her zaman her malın alternatif alışveriş noktalarını aramış, biricik kıstasları mâliyet ve kâr tablosunun beklentiyi karşılaması olmuştur.

Papa ambargolarına rağmen Ayas, baharat ticareti hacminde Mısır'ın önüne geçemedi[811]. Ancak Avrupalı tacirler genel olarak alternatif yolların peşini bırakmadı. Hindistan'ın ilaç özleri, gıda katkı maddeleri, boya, aromalar, parfüm esansları ise Akdeniz'e Tebriz ve Bağdat üzerinden taşınmıştır. Ancak etkili olan âmil kesinlikle mâliyet üzerine kuruluydu. Mısır Memlük Sultânlığı'nın vergi politikası İlhanlı topraklarından geçen güzergâhın çoğunlukla zor bir coğrafyadan geçen karayolu üzerinde olması nakliye

---

810 David Jacoby, "Oriental Silks Go West: A Declining Trade in the Later Middle Ages," *Islamic Artefacts in the Mediterranean World: Trade, Gift, Exchange and Artistic Transfer,* ed. Caterina Schmidt Arcangeli and Gerhard Wolf, (Venice, 2010), 89-90.

811 David Jacoby, "The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some Neglected and Overlooked Aspect," 268.

sıkıntısını beraberinde getirmiştir. Biber, zencefil, mür, tarçın gibi ağırlıkta fazla ama düşük fiyatlı emtia İskenderiye'den satın alınırken, kebabe, Hint sümbülü yağı, karanfil, Hindistan cevizi, mace gibi ağırlığı daha düşük ama diğerlerine göre değeri ve fiyatı yüksek ürünler de Bağdat ve Tebriz üzerinden Avrupa'ya yüklenmekteydi. Zencefil ve tarçının İran yoluyla gelenleri diğer istikametten gelenlere göre İtalyanları daha çok memnun etmiştir. Çünkü Aden Körfezi'nden giren bu iki emtia daha fazla kurumuş, delinmiş ve zarar görmüş olarak çıkmaktaydı. Kalite olarak daha iyileri İlhanlı topraklarından sevk edilmekteydi[812]. Ayas-Tebriz hattında baharat hacmi 14. yy.ın başlarında, özellikle Ebû Saîd Han döneminde artmış olması muhakkaktır. Sultâniye'nin kuruluşu bu hat ile Fârs Körfezi istikametini güçlendirdi. Çünkü şehirde, Hindistan'dan gelen emtialar oldukça iddialı olarak pazarlanmaktaydı[813]. Şehir gelişmişliğini tarihsel bağlarından değil, ekonomik gelişiminden almaktaydı. 1320'lerden sonra baharatta alternatif arayışında sadece Venedik değil, Florantinalı tacirler de yönünü Ayas'a çevirmişti. Bu tarihten sonra ciddi miktarda Hindistan menşeili ürünler satın almışlardır[814]. Bunun dışında tıp ve kimya alanında tersi yönde, yani Avrupa'dan İran'a kurşun, lacivert taşının grisi, Sicilya ile Kıbrıs'tan sevkedilen ve saçları gürleştirmeye yarayan ladin gibi ürünler getirilerek Tebriz'in tüketimini oluşturmuştur[815].

3.1.3.6. Mücevher

Mücevher ticaretinin en büyük avantajı yükte hafif olurken yüksek kâr getirmesidir. Moğol hanları ve hatunların bu lüks tüketime olan düşkünlükleri fazlasıyla bilinmektedir[816]. Bu işi yapan en tipik örnek olan Polo ailesi, Berke Han'a mücevher satarak bu alışverişten iki kat kazanç elde etmişlerdi[817]. Böyle bir profesyonel uğraştan dolayı Marco Polo, Fârs Körfezi'ne indiğinde inci ticaretine dikkat kesilmiştir[818]. Doğrudan değinmemesine rağmen İlhanlı sarayına da mücevher getirmiş olması ihtimâl dahilindedir. Tebriz'de bu işin

---

812 Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross,* 51; W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au moyen-Âge,* c. 2, (Leipzig, 1923), 78.
813 Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultân,* 46.
814 David Jacoby, "The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some Neglected and Overlooked Aspect," 267.
815 Kâşânî, *'Arâ'isu'l-cevâhir,* 269, 229, 240; Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 65-67 ve 92
816 Bruno De Nicola, *Woman in Mongol Iran, The Khatuns 1206-1335*, (Edinburgh, 2017), 161.
817 Peter Jackson, *The Mongols and the West*, 300.
818 *Marco Polo,* vol. 1, 101.

kârlı olduğu farketmesi, onun genel anlamda mücevher alışverişinin dışında kalmış olduğu ihtimâlini güçleştirmektedir[819]. Marco Polo kendisi olmasa bile 1286'da Venedikli Pietro Viadro ve Simeone Avventurato adlı iki girişimci Argûn Han'a kristal ve bazı mücevherler satmışlardı[820]. Kâşân ve Tûs'da madeni olmasına ve Keşmir'den de nakliye fırsatına rağmen Avrupa'dan gelen kristallerin tahminen işçilik kalitesinin yüksek olması nedeniyle İran'da pazarı erken dönemden beri var olmuştur[821]. Lüks tüketimin başında gelen mücevherin alım satımında sürekli Venediklilerin adı geçmektedir. Ayrıca sevkiyatı da tek yönlü değildi. Hürmüz açıklarından çıkartılan inci dünyanın her tarafına gitmekteydi. Elbette İtalyanlar da böyle bir tedariğe uzak kalmadılar. Kendi usullerince anlaşarak yüksek kâr sağlayan bu emtiayı evlerine geri dönerken götürmüşlerdir. 1320'den sonra Tebriz'e hukukî kurumlarıyla yerleşen Venedik bunu üstlenmiş olmalıdır. Fârs Körfezi'nde inci ticareti yapan et-Tayyibî ailesinin üyesi Süleyman et-Tayyibî ile ortaklıkları ve alışverişlerinin bulunması ise bu ihtimâli güçlendirmektedir[822]. Göründüğü gibi İtalyanlar lokal tacirlerle kurdukları bağlantılar sayesinde uzak mesafelerdeki emtiaya ulaşmaktaydılar.

3.1.4. Diplomasi ve Ticaret Arasında Bir Cenovalı ve Pisalı

İlhanlı başkenti Tebriz ile alışveriş yapan İtalyan tacirler içinde Cenova ve Venedikliler diğerlerine göre sayıca ağır basmaktaydı. Abâkâ Han döneminde Cenovalı tacirler özellikle Karadeniz güzergâhından Anadolu'ya nüfuz etmeye başladılar. Onlar, Ebû Saîd Han dönemine kadar Tebriz ve İran'ı Akdeniz ve Karadeniz'e bağlayan limanlar arasında Venedik'e göre daha aktiftiler. Tebriz

---

819 *Marco Polo,* vol.1*,* 70. Tebriz'in çevresindeki madenlerden çıkartılan pahalı taşlar ve filizler Tebriz'e getirilerek buradaki kârgâhlarda işleniyor ve dükkanlarda satışa sunuluyordu. Tebriz İlhanlılar çağında en önemli mücevher pazarlarından biri olmuştu. Tebriz'in kuzeyinde kalan "Serhab" ve "Leyankuh" dağlarındaki altın ve gümüş madenlerinden çıkarılanlar Tebriz'e getirilmekteydi. Tebriz çevresinde beyaz mermer madeni de vardır. Bir diğer maden Tebriz'in güneyinde Dih-i Harakân nahiyesinde vardır. Buradan çıkarılıp Tebriz'e gönderilir. Bkz. Fatma Porbahtîyarî-'Alî Behrânîpour, "Sehm-i Tebriz der-rovnek-i iktisâdî dovrân-ı İlhanân ba-tekiyye ber-tîcâret-i cevâhirât," 21-22.

820 Luciano Petech, "Italian Merchants in the Mongol Empire," *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Missions,* (Ofxord, 2013)*,* 178. Ş. Turan bu görüşmenin tam anlamıyla ticaret olmadığını çünkü Argun Han'ın pazarlanmak amacıyla gelen mücevherleri hediye olarak kabul ettiği için ödeme yapmadığını aktarmaktadır. Bkz. *Şerafettin Turan, Türkiye-İtalya İlişkileri 1, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine,* 186.

821 Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, 124-5.

822 Henry H. Howorth, *History of the Mongols: Part: III,* (London, 1888), 633.

ile düzenli ticarete 1270'lerde başladılar. Anadolu'nun en önemli kavşak noktası Sivas'ta 1280'de konsolosluk kurdular. Ardından kademeli olarak Tebriz yönünde kurumsallaştılar[823].

Abâkâ Han 1277'de Memlükler tarafından mağlup edildikten sonra Cenova ile ittifaka girmek istedi. Ancak Cenova'nın Tebriz ile canlı ticarî ilişkilerine rağmen, Mısır ile olan ticaretlerinden dolayı herhangi bir diplomatik ve siyasî arabuluculuk üzerine İlhanlılar ile temasları olmamıştır[824].

Argûn zamanında Cenova tacirlerinin Tebriz'de zirvesine çıkan nüfuzunun Argûn Han sonrasında da devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunun etkisi, dönemin çağdaşlarının ifâdelerinden de hissedilebilmektedir. Geyhâtû döneminde Avrupa'ya dönen Marco Polo da kendisi Venedikli olmasına rağmen Cenovalıların daha ön planda olduğunu itiraf etmektedir[825]. Gâzân Han döneminde de üstünlükleri kesin olarak devam etmiştir[826]. Abâkâ Han'ın Mısır'a karşı Cenova ile fiilî iş birliğine girme önerileri Gâzân Han ve Olcâytû Han tarafından da tekrarlanmıştır. 1290 ve 1302'de Mısır ile anlaşma yapmaları nedeniyle Cenova teklife yanaşmamıştır[827]. Buna dair en önemli sebep Memlüklerin Suriye Haçlılarını rahatsız ederken, Cenovalı tacirlerin düzenli emtia sevkettiği Ayas Limanı'nı ve iç kesimlerle olan güzergâhları tehdit etmesinden kaynaklanmıştır. Memlüklerin 1285'deki büyük çaplı saldırısında ele geçirdiği bölgelerde fahiş vergiler koyunca Cenova, Mısır ile ilk fırsatta resmî bir anlaşma yapmak istedi. Tacirlerinin zarar görme tehlikesi nedeniyle de İlhanlıların tüm tekliflerine kontrolsüzce yaklaşmadılar. Ayrıca 1294-1299 arasındaki Venedik ile olan savaşları Cenova'nın İlhanlı topraklarındaki

---

823 Eliyahu Ashtor, *Levant Trade*, 57.

824 'Alî Rıza Kârimî-Muhammed Rızaî, "Revâbıt-ı tîcârî-yi İran u Cenova der-'ahd-i İlhanân," *Faslnâme-yi İlmî, Pejûheş-i Târîh-i İslâm*, S.18, (1392), 93.

825 *Marco Polo,* vol 1, 70-1. Venedikli tacirin açıklaması şu şekildedir: "…*Tebriz halkı yaşamını ticaret ve el işleriyle sağlar. Çok çeşitli güzel ve değerli ipek ve altın işleme dokunur. Şehir öyle güzel bir konumdadır ki Hindistan, Bağdat, Hürmüz ve birçok bölgeden ticarî malları gelir ve özellikle Cenovalılar olmak üzere Latin tacirleri de emtia satın almak ve başka işler için oraya çeker. Dahası da değerli taşlar için büyük bir pazar, tacirlerin büyük kâr ettiği bir şehirdir. Kentin tümü yemyeşil bahçelerle çevrilidir, bol ve nefis meyvelerle doludur…*".

826 Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedanî, *Târih-i Frenk ez-Câmi'u't-tevârîh*, neşr. Mohammad Debîr Siyâkî, (Tahran, 1339), 8. Reşîdu'd-dîn şöyle açıklamaktadır: "… *her biri 300 asker barındıran 200 kadırgaya sahiptir. Etraf-ı Mısır, Şam, Mağrib ve etraf-ı Rum ve Tebriz'e sefer yapan Frenk tacirleri o [Cenova] limandan gemi ile yola çıkıyorlar…*".

827 Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 129.

ticaretini olumsuz etkiledi[828]. Tebriz yönetimi özellikle Argûn döneminde Cenovalılara oldukça cömert yaklaştı. Trablus'un kaybedilişin ardından onların Dicle üzerinde faaliyet göstererek buradan bir şekilde Basra'ya çıkma planlarına destek verdi. Ancak proje ekibinin içinde Ghibellin ve Guelf gruplarının yaşadığı çıkar çatışması buna engel oldu[829]. 1291'den sonra Venedik'in Ayas ve Tebriz güzergâhında faaliyetlerini arttırmasından sonra Cenevizliler hâlâ daha dominant ticarî sirkülasyona ve tacir nüfuzuna sahipti. Giovannino di Partissolo, Giovanni di Bertono gibi 14. yy.ın başlarında Tebriz'de çalışan bazı Cenovalı tacirlerin isimleri geçmektedir[830]. Tümünün adları günümüzde kayıt altında olmasa da yoğun bir grubun aralıksız ticaret yaptığı düşüncesi şüphe götürmemektedir. Çünkü yaşadıkları problemlerde başvurmaları için 1304 yılında Tebriz'de büro açmışlardı. İlk konsül görevini Baffo Pallavicini üstlenmiştir[831]. Böylelikle Olcâytû Han ve Ebû Saîd Han döneminde Tebriz pazarındaki ilişkilerini veya buradan Ayas, Trabzon veya Hürmüz limanlarındaki operasyonlarını yönetme imkânına sahip olmuşlardır. 1320'den sonra Venedik Doçu'nun yasal girişimleri ve ticarî kazanımlarına rağmen Cenevizli tacirler şehirden çekilmediler. 1330'larda da Ansaldo, Giovanni, Giacomo kardeşler şahsî girişimleri ile Tebriz'e kumaş ihraç etmişlerdir. Cenova'nın Avrupa kumaşlarını Ebû Saîd Han'ın ölümüne kadar sevkettiği bilinmektedir[832]. Ebû Saîd'in ölümünden sonra da Cenovalıların Tebriz'de ticaretleri devam etti. 1338'de Marignolli'nin Tebriz üzerinden Çin'e gitmek için Cenova gemisini kullanması bu durumu desteklemektedir[833].

1340'dan sonra İlhanlı iktidarının kesin olarak çöküşü ve Tebriz'de Çobanoğulları'nın yönetimi alması, İtalyan tacirlerin şehirdeki aktiviteleri için sonun başlangıcı oldu. İlk olarak ticaret yolu güvensizleşti. Cenova kafilesinin yaşadığı bir büyük soygundan sonra güvence istedi. Yeni hâkim Melik Eşref de Cenova'ya elçi göndererek ticaretinin devam etmesini istediğini ve soygunda yaşanan kayıpları ödemeyi kabul etti. Ancak bir sonraki Cenova kafilesi de İran'a girer girmez soyuldu ve tacirler öldürüldü. İtalyan şehri 200.000 livre'yi

[828] Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 123.
[829] William of Adam, *How to Defeat the Saracens*, 105.
[830] Michele Berbardini, "Genoa," 422-423.
[831] Johannes Preiser-Kapeller, "The Significance of Tabriz in the Spatial Frameworks of Christian Merchants and Ecclesiastics in the 13th and 14th Centuries," 257-8.
[832] Eliyahu Ashtor, *Levant Trade*, 49 ve 58.
[833] John de Marignolli, "Recollections of the Travel in the East," 336.

bulan bir maddi zararla karşı karşıya gelince bundan sonra şehir ile ticareti yasaklamıştır[834].

3.1.4.1. Buscerello Ghisolfi

Buscerello 13. yy.ın son çeyreğinde Cenova'nın Levant'taki en önemli tacirlerinden sadece biriydi. Ayrıca ticaret yapmasının yanında diplomat ve askerî danışmandı. 1274'te Akdeniz'de bir silâhlı kanyonda dahi yer almıştı. İlk kez 1279'da Ayas Limanı ile bağlantıları olduğu bilinmektedir. Sadece ticaretin rotası ile ilgilenen tacir değil, Haçlı ruhu ve siyasetinin de savunucusuydu. Ticarî faaliyetlerinde kardeşi Percivalle ve yeğeni Corrado ona yardımcı olmuştur[835]. Aynı aileden gelen Guizolfo di Guizolfo de bir süreliğine Mısır'da konsül olarak görev yapmıştı[836]. Göründüğü gibi ismi Levant ticaretinin pek çok yerinde geçmektedir. İdeolojik duruşu ve etki alanı sayesinde Tebriz'de de siyasî anlamda güç kazanmıştı.

Argûn Han'ın Memlük Sultânlığı'na karşı Avrupa'dan ittifak arayışı esnasında toplamda gönderdiği 4 elçilik heyetinin üçünde Buscerello Ghisolfi yer almıştı. İlk görevini Rabban Sauma ile gerçekleştirdi. Fransa kralı IV. Philip, İngiltere Kralı I. Edward ve ardından da Papa'ya gitti. Kışı Argûn Han ile çok yakın ilişkilerin de tesis edilmesi sayesinde Cenova'da geçirmişlerdi. Buscerello bu görevde tek Avrupalı tacir değilken yine kendisi gibi Cenovalı Thomas Anfossi de bulunmaktaydı[837]. Buscerello ve beraberindekiler bu görevinde istenen etkiyi sağlayamamış, Avrupa ile İlhanlılar arasındaki ortak harekât kararının çıkmasını sağlayamamışlardır. Siyasal şartların sürekli değişmesinden dolayı bu görev Buscerello'nun son elçilik görevi olmadı. 1289'da Trablus Haçlı Kontluğu toprakları Memlükler tarafından ilhak edilince Argûn Han Avrupa krallarının bu kez ortak harekât planına daha ciddi bakacağına inanarak tekrardan Buscerello'nun da içinde olduğu bir elçilik heyeti gönderdi. Elbette

---

[834] Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," 183; Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 200-201.

[835] *Trade, Travel, and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia (Routledge Encyclopedias of the Middle Ages),* 83. Ş. Turan, Corrado'nun Geyhâtû Han'dan Cenevizlilere serbestçe dolaşım ve yerleşim hakları tanınan imtiyaz elde ettiğini aktarmaktadır. Bkz. *Şerafettin Turan, Türkiye-İtalya İlişkileri 1, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine,* 186.

[836] Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," 170.

[837] Denis Sinor, "The Mongols and Western Europe," *A History of the Crusades,* vol. 3, ed. Kenneth Setton, (Philadelphia, 1975), 532-3.

onun Ayas'ta ve Tebriz'deki ticarî faaliyetleri saray tarafından ciddiye alınmasını sağlasa da Trablus kontluğu ile Cenova arasında ciddi yakın ilişkiler mevcuttu[838]. Bu kontluğun düşmesiyle en büyük kaybı Cenova yaşamış olmalıdır. Bundan dolayı bir Cenovalının müzâkerelere katılması İlhanlılar için kâğıt üzerinde avantaj sağlamıştır.

Bu elçilik heyeti Papa IV. Nicholas, Fransa kralı IV. Philip ve İngiltere kralı I. Edward'a gönderildi. Buscerello bir tacir olarak her ne kadar ticarî faaliyetlerinin gücünden kaynaklı diplomatik vazife ile Avrupa'ya gönderilse de Haçlı ordusunun Suriye'de yaşayacağı lojistik sorunları aşmak için Argûn, IV. Philip'e 20.000-30.000 kadar atı mâkul ücretlerle temin edebileceği teklifini yapmıştır[839]. Muhtemel olarak Buscerello olası bir ortak harekâtın başlaması ve kazanılacak limanların sonucunda buralarda en imtiyazlı ticareti yürütecekti. Ancak şimdilik tüm hizmetleri için somut olarak ne tür bir pay aldığı bilinmemektedir.

Buscerello, Argûn Han'ın 1290'daki dördüncü elçilik grubunda da yer almıştır. Hatta Haçlıların Levant'taki son Haçlı toprağı Akka'nın Memlük Sultânlığı tarafından tehdit edilmeye başladığı zamanda da heyet Roma'da bulunmaktaydı[840]. Buna ilaveten aynı yıl içerisinde Cenovalı tacirler Fârs Körfezi ile Akdeniz arasındaki ticaret trafiğini kolaylaştırmak için filo inşasına girişmişti[841]. Bu unsurların Buscerello'nun girişimlerini bu kez olumlu sonuçlandırması beklenirken, yine mümkün olmadı. Tek diplomatik başarısı İngiltere Kralı tarafından Tebriz'de Argûn Han ile görüşmek üzere gönderilen elçi Geofrey Langley'e yolculuk esnasında eşlik etmesi oldu. Bu esnada başka bir aksilik olarak Argûn Han ölmüş, yerine Geyhâtû Han geçmişti. Bu kez Buscerello'nun yeğeni yeni İlhan nezdinde Avrupa ile diplomasi yürütmeye başlamıştı. Ancak aile bundan sonra aile yaklaşık on yıl kadar diplomasi yerine sadece ticaret ile uğraş vermiştir[842].

---

838 Merav Mack, "Genoa and the Crusades," *A Companion to Medieval Genoe*, ed. Carrie E. Beneš, (Boston, 2018), 490.
839 John Andrew Boyle, "The Il-Khans of Persia and the Princes of Europe," *Central Asiatic Journal*, XX/1-2, (1976), 35.
840 Adil Hilal, *Moğol-Batı Avrupa İlişkileri ve İslam Dünyasına Etkileri,* 145.
841 Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, 631-2.
842 Luciano Petech, "Italian Merchants in the Mongol Empire," 180.

Buscerello'nun uzun bir süre Avrupa'ya elçi olarak gönderilmemesinin nedeni Tebriz'in yaşanan mâlî ve siyasî krizlerin etkisi altında olması büyük ihtimâldir. Gâzân Han döneminde 1301 yılında tekrar VIII. Boniface ve Kral I. Edward ile görüşmek üzere Avrupa'ya gönderilmiştir[843]. Bu elçilik heyetinde Sienalı tacir Tomasso Ugi de vardı[844]. Bu faaliyeti İlhanlılar ve Avrupalıları ortak düşmanları Memlüklere karşı birleştirmek için son göreviydi. Büyük ihtimâlle 1304'te hayatını kaybettiği bilinmektedir. Hem Levant hem de Tebriz'de ticaret yapması nedeniyle haçlı ideolojisine belki sadece ekonomik nedenlerle ilgi göstermiş, İlhanlılar tarafından kritik görevlere atanmasına neden olmuştur. Onun İlhanlı sarayıyla hukuku oğluna Argone[845] ismini vermesiyle daha iyi anlaşılmaktadır.

3.1.4.2. Pericciolo Bofeti di Anastasio

İlhanlılar ile Avrupa arasındaki diplomatik ilişkiler sadece Venedikli ve Cenevizli tacirlerin tekellerinde değildi. Tebriz'de bu iki şehirden sonra gücüne istinaden üçüncü İtalyan topluluk Pisalılara aittir. İlhanlı topraklarında ve özellikle Tebriz'de ticaret yapan Pisalılar içinde en meşhur girişimci Pericciolo Bofeti di Anastasio'dur. Sadece bir tacir değil, kilise ile ilişkilerini iyi tutan dindar bir Hristiyan'dır. Daha çok Iolus/Isoluz/Ozolus olarak anılmıştır[846]. Buscerello gibi Doğu Akdeniz'de güçlü ticarî ilişkilere sahiptir. Argûn Han döneminde Tebriz'de güçlü bir ticarî ağın yanında siyasal destek de bulmuştu. Papa IV. Nicolas da 1289 ve 1291'de onu desteklediğini belirten mektuplar göndermiştir. Akka'nın kaybedilişinin akabinde Papa'nın yayınladığı Mısır ile ticaret yasağının Venedik, Ceneviz ve Kıbrıslı tacirler tarafından delinmesi üzerine İsol, Mısır'a olan kaçak silâh sevkiyatlarını Papa'ya şikâyet etmişti. Böyle bir aksiyona girmesi sadece Haçlı ideolojisinin destekçisi olmasından değil, Tebriz ile uzun süreli ticarî ilişkileri gözü önüne alındığında, ekonomik kaygılarından ileri gelmiş olmalıdır. Gâzân Han'ın İkinci Suriye Seferi öncesinde Isol'ü Memlüklere karşı ittifak teklifi amacıyla Kıbrıs Kralı II. Henry

---

843 Denis Sinor, The Mongols and Western Europe," 536.

844 Luciano Petech, "Italian Merchants in the Mongol Empire," 183.

845 *Trade, Travel, and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia (Routledge Encyclopedia of the Middle Ages),* 84.

846 Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedanî, *Târih-i Frenk ez-Câmi'u't-tevârîh,* 14. Pek çok farklı isim ile anılması, Moğol asıllı olduğuna yönelik yanlış bir kanaatin oluşmasına neden olmuştur. Bkz. Ahmet Sağlam, "Memlük-İlhanlı Diplomatik İlişkileri," *Belleten*, LXXXII/52, (2018), 123.

ve Papa VIII. Boniface'e elçi olarak göndermiştir[847]. İsol'ün kişisel ilişkileri ona bu şekilde diplomatik misyon yükledi. Ancak Ayas ve Tebriz güzergâhlarındaki faaliyetleri uhdesinde hangi emtiayı satın alarak Avrupa pazarlarına soktuğu bilinmese de özellikle Argûn Han zamanından Gâzân Han'a kadar en önde gelen tacirlerden olduğu şehzade Olcâytû'yu vaftiz etmesinden anlaşılmaktadır[848].

3.1.5. Venedik Tacirleri

Cenovalılardan sonra İlhanlı başkentinde ikinci kalabalık grup Venedik tacirleriydi. Ancak en erken Cenovalıların izine 1280'lerde ulaşılmasına rağmen 1263'den itibaren Venedik'ten gelen tacirlerin Tebriz'e ticaret yaptıkları bilinmektedir[849]. Tebriz'de ilk kez bu tarihte Petro Viglioni'nin varlığı kayıt altına alınmıştır. O, eş zamanlı olarak Akka'da da ticarî faaliyetlerde bulunmaktaydı[850]. Bu demek oluyor ki en azından Viglioni olmak üzere Venedikliler Tebriz ile ilk bağlantılarını Akdeniz'deki temasları üzerinden kurmuştur. 1261'de Bizans hanedanı Konstantinopolis'te hâkimiyeti yeniden tesis ettiğinde, Venedik'in Karadeniz'deki faaliyetlerinin durma noktasına geldiği düşünülürse Levant üzerinden temas kurmalarının zoraki sebebi ortaya çıkmaktadır.

1270'lerde bir başka Venedikli tacir Giacomo Vasallo, Abâkâ Han tarafından Avrupa'ya diplomatik misyonla görevlendirilmişti. Rabban Sauma'nın Avrupa ile müzâkerelerden dönerken Tebriz'deki dokuz önemli Hristiyan'a Papa'nın din adına şehirde gösterdikleri fedakârlık için teşekkürlerini içeren mektubunu getirmişti. Bunların üçü buraya ticarî amaçlarla gelmiş Venediklilere aitti[851]. Bu tarih itibariyle yirmi yıldan uzun bir süredir şehirde ticarî geçmişe sahip olmalarından dolayı sayıları daha fazla tutmalıdır. 1286'da Petro Viadro ve Simeone Avventurato bizzat saray ile ticaret yapmaları sayesinde

---

[847] *Trade, Travel, and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia (Routledge Encyclopedias of the Middle Ages),* 67. Papa'ya Gâzân Han'ın birinci sefer sonunda Suriye'yi ele geçirme haberini Floransalı tacir Guiscard iletmiştir. Bkz. *Şerafettin Turan, Türkiye-İtalya İlişkileri 1, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine,* 187.
[848] Denis Sinor, "The Mongols and Western Europe," 535-6.
[849] Johannes Preiser-Kapeller, "The Significance of Tabriz in the Spatial Frameworks of Christian Merchants and Ecclesiastics in the 13th and 14th Centuries," 257.
[850] Eliyahu Ashtor, *Levant Trade*, 58.
[851] Eliyahu Ashtor, *Levant Trade*, 58-9.

mevcudiyetleri tespit edilmektedir[852]. Ama direkt ticaret yerine lokal tacirlerle veya aracılarla çalışanların sayıları oldukça fazla olmalıdır.

Venedik'in 1291'den sonra dümenini Ayas Limanı'na kırması Tebriz ile olan ticaretlerini daha da arttırdı. 1291 yılında Akka'nın kaybedilişi limanda ticaret yapan tüm İtalyan şirketlerini alternatif bulmaya itti. Ciddi bir kısmı Kıbrıs'ta yerleşimler kurarak ticarî kayıplarını en kısa sürede telafi etmeye çalıştılar. Bu alternatiflerin ne kadarı Tebriz'in ticaret hacminde artışa neden olduğu tespit edilememektedir. Ancak İsaacho Venerio'nun durumu en azından fikir vermektedir. Ailesi Akka'nın Memlükler eline geçmesinden sonra şehri terketmiştir. Venerio bu sıralarda daha çocuktur. Levant'ta ailesi ile ticaret yaparak yetişmiştir ve Tebriz ile ticarî faaliyetlerde bulunmuştur. 1328'e kadar Venedik vatandaşı bile olmadığı, bu tarihte Venedik'e vatandaşlık talebinde bulunduğu bir dilekçeden öğrenilmektedir[853]. Venedik'ten böyle bir talebinin nedenlerinden biri Tebriz'de Venedik vatandaşlarına 1320'deki başta olmak üzere verilen ayrıcalıktan da yararlanma hakkı kazanma amacına yönelik olmalıdır.

İlhanlılar, Cenova ile ticaretin büyümesinden yana oldukları gibi Venedik ile aynı türden ticarî bağlantılar kurmak istediler. Olcâytû Han 1306 yılında Sienali Tomasso Ugi başkanlığında Avrupa'ya elçilik heyeti göndermişti. Heyetin misyonlarından biri Venedik'te Doç ile görüşerek Sultân Olcâytû'nun Venedikli tacirlere ülkesinde verdiği imtiyazları sunmaktı[854]. Aynı heyet Hâce 'Abdullâh isimli birinden de mektup getirmişti. Mektubun muhatabı Pietro Rudolfo isimli başka bir tacirdi. Kendisine verdiği zarardan dolayı, Tebriz'e tekrar geldiğinde intikam almayacağına ve onu bağışladığını bildirmektedir. Mektup iki şahidin de imzasıyla onaylanmıştır[855]. Venedikliler ve şehirdeki organizasyonları ile lokal tacirler arasındaki ilişkilerinde hâlâ problemler çıkmaktaydı. 1306 imtiyazlarının uygulanıp uygulanmadığını bilmemekteyiz. 1320 imtiyazları içinde herhangi bir atıf yer almaması, en azından uygulanma imkânı bulamadığına işaret etmektedir. Venedik elçisi Michele Dolfino nezdinde

[852] Riccardo Liberati, *Italian Merchants in Tabriz under the Ilkhanid Rule: Trade and Partnership*, (Master Thesis, Leiden University, 2020), 178.
[853] Peter Jackson, *The Mongols and the West*, 315.
[854] Luciano Petech, "Italian Merchants in the Mongol Empire," 182. Ciociltan, Olcâytû'nun bu teklifinin Venedik tarafından ya görmezden gelindiğini ya da reddettiklerini söylemektedir. Bkz. Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade,* 129-130.
[855] Henry Howorth**,** *History of the Mongols: Part: III,* 631-2.

sunulan 1320 anlaşması da İlhan tarafından tek taraflı verilmiş, çok çeşitli alanda birbirleriyle tamamlayıcı hususları içermektedir.

Bu açıdan bir anlaşmadan çok Ebû Saîd Han'ın Venedik Cumhuriyeti'ne verdiği bir ferman karakteristiği taşımaktadır. Sadece Venedik tacirlerine yönelik düzenleme ve verilen sözleri içermesinden dolayı da İlhanlı tacirlerinin Vendik'e gitmediği veya gitse dahi ayrıcalığa sahip olmadığı değerlendirmesi yapılmaktadır[856].

3.1.5.1. 22 Aralık 1320 Tarihli İlhanlı-Venedik Ticaret Anlaşması

Ticaret Hukuku :

Öncelikle bu anlaşmayla Venedik tacirlerinin İlhanlı topraklarında alım satım hakları ve işlemlerinin hiçbir gerekçe ile engellenmemesinin taahhüdü verilmiştir[857]. Tamgacıların rolleri hakkında da net ifadeler vardır. Satış esnasında veya sonrasında tacirlere prosedürde yardımcı olmak, gerekli tüm belgeleri teslim etmek ve ödeme işleminin gerçekleştiğine dair kontrolleri de yapacağı belirtilmiştir[858]. Venedikli tacirlerin emtialarını istedikleri noktaya naklederlerken gümrüklerde takılmamaları için burada hareket serbestiyeti getirilmiştir[859]. Ancak Venedik vatandaşlarına vergi indirimi uygulandığına dair ifade yer almayıp yasal orana da değinilmemiştir. Sadece "eskiden uygulanan" orandan fazlasının alınmaması üzerine karar kılınmıştır[860].

Tacirlerin seyahatlerinde hizmetini gören kişiler beraberinde yer almaktadır. Anlaşmada bu hizmetliler üzerinde uzun uzadıya durulanı ise tercümanlarıdır (kelemençi). Yerel tacirlerle veya muhafız, gümrük memurları ile iletişimi sağlamaları nedeniyle vazifeleri hassastı. Bunlara da bir nevi diplomatik dokunulmazlık verilmişti. Tacirler ve tüm hizmetlilerin Venedik Maçoru'na

---

[856] Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri 1, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine,* 192.
[857] Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 99.
[858] "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 96.
[859] "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 95-6.
[860] Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri 1, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine,* 190.

karşı sorumlu olacakları hususunda da ikna edilmiştir[861]. Böylelikle İtalyanların İlhanlı topraklarında yaşadığı en büyük sıkıntılardan biri için de Venedik Cumhuriyeti önlem almış olmaktadır. Venedikli hizmetliler ile yerel halk, müşteri, aracı veya vergi görevlileri arasında yaşanacak çatışmalar nedeniyle sevkiyat ağındaki olası aksamalar maddî kayıplara neden olacağı için böyle bir önlem alınmış olmalıdır.

Ticarette beklenmeyen kayıpların önüne geçilmesi için ise bir tür sigorta sözü verilmiştir. Venediklilerin her türden eşyaları, karavanları zarar görürse veya bir şey çalınırsa görevliler onun bulunması için sorumlu tutulmuştur. Aksi halde zarar telafi edileceği de kabul edilmişti[862]. Bu husus yolculuklarda da geçerlidir. Karavul, kayıpların yaşanmaması için bedraka (badraga) hizmeti vermektedir. Görevinde zafiyet gösterdiğinde veya kafilede vazife başında olmazsa bunu telafi etmekle sorumluluk altına girmiştir[863].

Ticaretteki girift konulardan biri de borçlar meselesidir. Venediklilerin alışveriş neticesinde özellikle yerel tacirlere borçlanmaları çok defa anlaşmazlıkların meydana gelmesine neden olmaktadır. Anlaşma da bunun üzerinde dikkatlice eğilmeleri en sık karşılaşılan problemlerden olduğuna işaret etmektedir. Birincisi, herhangi bir borçlanma durumunda sadece borçlanan şahsın sorumlu olacağı, yakınlarından veya vatandaşlarından hiçbirinin bu borcun sorumluluğu altına atılamayacağı konusunda anlaşılmıştır. Bu durumun tersi, yani Venediklinin alacaklı olduğu durumda da tahsilin gerçekleşmesini, nüfuzunu kullanarak veya hileye başvurarak kimsenin engelleme hakkının bulunmadığı belirtilmiştir[864].

Venediklilerin genel ticarî operasyonları ile ilgili bir diğer husus da onların alım-satımda, sevkiyatlarını düzenleyen, üreticiden veya birinci elden emtiayı ulaştıran aracılar meselesidir. Maddeden anlaşıldığı kadarıyla Venedik vatandaşı tacirlerin avantajlarını kesmek için aracıların işlerinde engel olunmaktaydı. Bunu engellemek için her yerde istediği kadar aracı tacirle veya

---

[861] Luis de Mas-Latrie, “Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis,” 98.
[862] Luis de Mas-Latrie, “Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis,” 96.
[863] Luis de Mas-Latrie, “Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis,” 99.
[864] Luis de Mas-Latrie, “Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis,” 100.

komisyoncu ile çalışmalarına izin verilerek sonradan ortaya çıkabilecek kanunsuzlukların önünün alınması amaçlanmıştır[865].

Ceza Hukuku:

Herhangi istenmeyen bir kriminal olayda Venediklileri yargılamadan, hapsedilmekten hatta canıyla ödemesinden korumak için bazı düzenlemeler yapılmıştır. Venedik vatandaşları her ne olursa olsun İlhanlı makamlarınca cezalandırılmayacaklardır. Eğer Venedikli bariz bir şekilde suçluysa, ya da problemin odağındaysa ve yargılanmayı kabul etmesi halinde sadece büyük yarguci tarafından yargılanacaktır[866]. Böyle bir maddenin amacı yerel mahkemenin rüşvet veya başka bir nedenle nüfuzunu kullanan şahıs lehine karar vermesini engellemek için olmalıdır.

Venedikliler ile yerliler arasındaki olayların adlî tarafı böyle şekillenirken, bu kez Venedikliler arasında bir anlaşmazlık ortaya çıkar ve hukukî ortama taşınması gerekirse her iki taraf Venedikli olduğu için davaya sadece Maçor'un hükmedeceği kabul edilmiştir[867]. Bir diğer husus da suçun bireyselliğidir. İsterse denizde isterse karada işlenen herhangi bir suç nedeniyle cezaya çarptırmak veya ekonomik olarak telafi etmek için tacirin bulunduğu kafilenin, ortağının, aile üyesinin refakatçisinin, hizmetçisinin, iletişimde bulunduğu hiç kimsenin sorumluluk altına girerek tutuklanmasının, tazminat ödemesinin, cezaya çarptırılmasının önüne geçilmektedir[868]. Venediklilerin dokunulmaz kılındığı bir diğer husus da yolculukları esnasında yüklerini taşımak için yerel halktan kiralama yoluyla temin ettikleri hayvanlar içinde çalıntı durumunda olan atın bulargı tarafından bulunması halinde atı geri alma hakkına rağmen Venedikli'ye zarar vermemesinin garantisi istenmektedir[869]. Böylelikle Venedik tacirlerinin özel yargılama haklarının olduğunu söyleyebiliriz[870]

---

[865] Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 101.
[866] Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 99.
[867] Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 98.
[868] Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 101.
[869] Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 97.
[870] Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri 1, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine,* 191.

Rüşvet ve Aşırı Ödemeler:

Anlaşmanın kapsadığı bir diğer husus ticarette resmî olarak kararlaştırılan ödemelerin dışında ister resmî görevlilerin sûistîmali, ister nüfuz sahibi kişilerin haraçlarının önüne geçilmesidir. Geçiş (bâc) ve gümrük (tamga) ücreti sadece belirlenmiş kadarıyla alınmasının İlhan nezdinde güvencesi verilmiştir[871]. Tutgavul ve karavullar yolculuk sırasında güvenliklerinden sorumlu oldukları için sûistîmallere gidebilmekteydi[872]. Bundan dolayı sadece hakedişlerini almaları gerektiğine vurgu yapılmıştır[873]. Ayrıca söz konusu geçiş ücretleri sadece resmî olarak tahsil edilmesi gereken noktalarda talep edileceği de bu konuya eklenmiştir[874].

Yerli halk veya İlhanlı memurlarının tacirlerden elde edemedikleri rüşveti hizmetlilerinden tahsil etmek amacıyla, tacirlerin yardımcıları ve hizmetlilerinin de bu ödemelerden muaf tutulduğunu görmekteyiz[875]. Venedik makamları İlhanlı iktidarından aldığı imtiyazlardan bölge otoritelerinin de bağlayıcılığının olduğunu kabul ettirmişlerdir. Bunun haricinde Venedik vatandaşlarının merkezî otoritenin gücünün zâfiyet gösterdiği, şehir hâkimlerinin inisiyatiflerinin ağır bastığı durumlarda da yine haraç veya hediye altındaki rüşvet talepleriyle karşılaştıklarını anlamaktayız[876].

Ticaret Serbestliği ve Kolaylığı:

Zorunlu durumların haricinde Venedikli tacirlerin yolculuklarının, sevkiyatlarının, satışlarının durdurulması veya geciktirilmemesi için operasyonlarını yürütürken karşılaşacakları problemlerin de önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Öncelikle tamgacılar tarafından satışları gözetilerek yerli tacirler tarafından mâruz bırakıldıkları mağduriyetin önüne geçilmek

---

871 Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 95.
872 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1454-6.
873 Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 96.
874 Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 100.
875 Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 98 ve 100.
876 Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 99.

istenmiştir[877]. Nakliyat sırasında tacirin bölgeden kiraladığı kervanların, sahibinin şahsî borçları veya benzer bir nedenle alıkonulmaya sebep olacak durumu ortaya çıksa bile Venediklinin mallarının sevkiyat süreci bitene kadar dokunulmazlığı kabul edilmiştir. Ayrıca tacirler gittikleri her noktada ödeme yapmaksızın kervandaki yük hayvanlarının da üç gün boyunca otlama hakkı da verilmiştir[878]. Böylelikle kafile yük hayvanlarının ihtiyacı için tedarik sıkıntısı çekmeyecek, doğal şartlar veya herhangi asayiş problemlerinde dahi rotasını kırabilecek, gittikleri yerden yasaklı veya izinsiz duruma düşmeyecektir. Bunu güvence altına almak için başka bir maddede kervanlarıyla her noktada kalabileceklerine dair izin verilmiştir[879] .

Miras Hukuku:

Ortaçağ İran ve çevre bölgelerinde ticarî faaliyetler sırasında hayatını kaybeden tacirin emtiasını yanında diplomatik girişimlerde bulanabilecek aile üyesi ve ortağı yoksa çoğunlukla bölge hâkimi tarafından müsadere edilmekteydi[880]. Özellikle İtalyan tacirlerin seferlerinde bu uygulama çokça sorun yaratmış olmalıdır. Çünkü uzak mesafeli ticarî seyahatler birden fazla girişimcinin katılımıyla ortaya çıkmakta, bir kısmı sadece sermâyeyi koyar, bir kısmı da seyahati gerçekleştirmek üzere sermâyenin ve kârın sorumluluğunu alırdı. Venedik de bu çok yaygın bir uygulama olup *commenda* adı verilmekteydi. Böylesine meşakkatli seyahate rağmen emtia ve paranın müsadere edilmesi şirketleri iflâsa dahi sürüklemekteydi. Venedik sorunun önüne geçmek için anlaşmaya bununla ilgili hususu eklettirmiştir. Çünkü anlaşmadan kısa bir süre önce Sir Francis Canal isimli Venedik vatandaşı bir tacir Erzincan'da

[877] Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 96.
[878] Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 97.
[879] Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 99.
[880] İlhanlı çağının ilk nesil Venedik tacirlerinden Marco Polo, Kirmân hâkiminin burada bir tacir ölürse malına ek koyduğunu ve hazinesine aktardığını kaydetmektedir. Bu bölgede sadece Hürmüz istisnadır. Bkz. *Marco Polo,* vol. 1, 101. Müsadere kanunu Hindistan Delhi Türk Sultanlığı'nda uygulanmaktaydı. Giovanni Loredan'ın tüm malları Sultan Muhammed bin Tuğluk tarafından el konulmuştu. Bkz. Luciano Petech, "Italian Merchants in the Mongol Empire," 175. Tana Limanı'ndan Çin istikametindeki şehirlerde de uygulanmıştır. Ancak Pegolotti'nin açıklamasına göre tacirin ortağı, yoldaşı, kardeşi, arkadaşı derecesinde yakını varsa mallarını devralabildiğini iddia etmektedir. Bkz. Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 292.

hayatını kaybetmişti. Mal varlığı da bölge hâkimi Bedrü'd-dîn Lü'lü' tarafından müsadere edilmişti. Venedik, anlaşmada açıkça bu malların peşini bırakmamış, Ebû Saîd nezdinde Bedrü'd-dîn'den geri alınacağını taahhüdünü koparmıştır[881]. Böyle bir olayın tekrar yaşanmaması için genel bir madde eklenerek ölen her tacirin servetinin sadece Maçor'un yönetiminde olacağı kararlaştırılmıştır[882]

İletişim, Haberleşme Özgürlüğü ve Sosyal Yaşam:

Venedik'in, 1260'lardan itibaren Tebriz ile ticarî pratiğe, 1290'larda da Tebriz-Ayas ve Tebriz-Trabzon güzergâhlarında yoğun bir ticarî ağa sahip olduğunu ortaya koymuştuk. Bunun sonucunda çevre ile iletişimleri gittikçe şekil alarak ticarî meselelerin dışına taşınmıştır. Tacirlerinin anlaşmadan doğan dokunulmazlığına rağmen bu tür imtiyazları taşımayan kişilerle iletişimlerinde sorun yaşanmaması için sosyal çevrelerine, kafilelerine giren, onlarla diyalog halindeki kişilere engel olunmaması sağlandı[883]. Kastî olarak ticaretlerine sekte vurmak için veya ücret alma ümidiyle postalarına dokunulamaması istendi. Son olarak da günlük alışkanlıklarında tükettikleri şarabın ticarî emtiadan ayrı sayılması ve gümrük vergisinden muaf olması kabul edilmiştir[884].

Din Özgürlüğü

İlhanlılar dinî siyasetlerinde olabildiğince pragmatik duruş sergilemişlerdir. Papa'nın da İlhanlı sarayını Hristiyanlığa kazandırma girişimlerini sonuçsuz çıkarsa da ilişkiyi kesecek şekilde tümden reddetmemiş, ince bir diplomasi yürütmüşlerdir. Bu süreçte Katolik kilisesi başta Tebriz olmak üzere İran'da yayılma imkânı bulmuştur. 1250'lerden itibaren Dominiken ve 1280'lerden sonra Fransisken din adamlarının şehirde faaliyet içinde olduğu bilinmektedir[885]. Papalık da şehirdeki Hristiyan varlığını maddî olarak kollayan ve destekleyen İtalyan tacirlere manevi destekte bulunmuştur[886]. 1320 anlaşmasında da tek bir maddede sadece Tebriz değil tüm İlhanlı topraklarında

---

881 Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 101.
882 Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 97-8.
883 Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 99.
884 Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 100-101.
885 Denis Sinor, The Mongols and Western Europe," 533.
886 Luciano Petech, "Italian Merchants in the Mongol Empire," 178.

İtalyan tacirler dinî vecibelerini yerine getirmek amacıyla şapel inşa edebilmeleri kabul edilmiştir. Durumdan rahatsız olan bölge sakinlerinin çıkardığı çatlak seslerin de önlenmesi için güvence alınmıştır[887]. Böyle bir maddenin koyulmasının muhtemel bir nedeninin anlaşmaya dolaylı yoldan Papa'yı taraf etmeye çalışmak olduğunu düşünmekteyiz[888].

3.1.5.2. 1320-1336 İlhanlı-Venedik Ticarî İlişkileri

1320 anlaşması İlhanlı topraklarında Venedikli tacirlerin sorunlarını kâğıt üzerinde çözse de münferit olaylar devam etti. 1324 yılında Francesco Quirini isimli bir tacir baharat almak için Memlük tacirleriyle ticaret yasağını delmişti. Onun ihlâlini öğrenen diğer dört Venedikli tacir ile aralarında arbede çıktı. Quirini ise bunun intikamını almak için nüfuzunu kullanarak Ebû Saîd Han'ın annesi nezdinde şikâyetçi olarak bu tacirleri hapse attırdı. Şehirdeki kayıtlara geçen ilk Venedik Maçoru Marco Molino ise salıverilmeleri için 270 bezant ödemek zorunda kalmıştı[889]. Benzer bir tazminat olayı Marco Davanzo isimli tacir için de söz konusu olmuş, beraber çalıştığı bir aracının borçları kendisine ödetilmişti[890]. Böylelikle 1320'de anlaşmaya varılan borcun bireyselliği Venedik'in istediği şekilde yerleşmemiş veya ihlâl edilmişti. Şehirdeki tacirlerin çıkar çatışmasına girmesi ve sarayın da bu duruma karışması nedeniyle çıkan istenmeyen durumlardan dolayı konsül Venedik'e yazdığı mektuplardan birinde şehri güvensiz olarak tanımlamıştır[891]. Venedik Cumhuriyeti 1320'den sonra devam eden sıkıntıları çözüme kavuşturmak için 1328'de Marco Cornaro adlı bir görevliyi Tebriz'e göndermek zorunda kalmıştır[892].

Tebriz'deki Venedikliler'in yerli aracılar ve tacirlerle sıkı ilişkiler içinde olduğu 1320 anlaşmasından da ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri İlhanlı iktidarının

---

887 Luis de Mas-Latrie, "Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis," 99.

888 Gâzân Han, Ekim 1299'da Suriye'ye girdiğinde Venedik Doçu'na mektup gönderdi. Doç Pietro Gradenigo da bunun üzerine Papa VIII. Boniface'i Haçlı seferi çağırısı başlatmasını talep etmiştir. Bu ittifak pazarlıkları Gâzân Han'ın Avrupalılar'ın ticarî çıkarlarından doğan kaygılarını kullanarak askerî ve siyasal destek arayışından kaynaklanmıştır. Maria Pia Pedani, "Exemplum Lıtterarum Tartarorum: Ghazan Khan and Venice at the Turn of the XIIIth Century," *Quaderni di Studi Arabi*, vol. 5/6, (1987-1988), 608.

889 Henry H. Howorth, *History of the Mongols: Part: III,* 632; W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au moyen-Âge,* c. 2, 127.

890 W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au moyen-Âge,* c. 2, 127-8.

891 Howorth, *History of the Mongols: Part: III,* 632-3.

892 W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au moyen-Âge,* c. 2, 128.

en meşhurlarından et-Tayyibî ailesinin bir üyesi olan Süleyman'dır. Ancak yaşadığı bir anlaşmazlık Tebriz'de çözülemeyince Venedik'e giderek 4.000 bezant tazminat talebinde bulunmuştur. Zararını tazmin edebilmek için Tebriz'e giren ve çıkan Venedik vatandaşı her tacirlerden yük başına 4 bezant toplaması için izin verilmiştir[893].

3.1.6.Tebriz ve Ötesi

Çin'e ilk giden tacir Marco Polo'nun babası Niccolo ve amcası Maffeo olmuştur. 1260'daki seyahatlerini Altın Orda topraklarından geçerek karayolu üzerinden tercih etmişlerdir[894]. Henüz bu zamanda İlhanlılar Suriye'de yenilgiden çıkmış, Altın Orda ile Kafkasya üzerinde gerilimleri başlamıştı. Ancak İran'da Tebriz merkezli siyasal istikrarın kurulmasıyla İtalyan tacirler önce şehir ile ticaret yapmayı ardından da mümkün olduğu müddetçe ötesine seyahat etmenin imkânlarını yoklamışlardır. İlhanlı sarayı ve şehirleri ile ticarî ilişkilerinin seyri, siyasî bağlantılardan çok ticarî çıkarlara bağlı kalmıştır. Tebriz ile ticarî yoğunlukları ekonomik avantajlarının artmasıyla yükselişe geçmiştir. Çoğunlukla Cenova ve Venedik tacirleri, sevkiyatları domine etmişlerdir. Bunlar hem devlet destekli hem de bireysel girişimler yoluyla Avrupa ile Tebriz arasındaki bağlantıyı üstlenmişlerdir. Genel siyasal ve ekonomik durumun tesirine göre İlhanlıların gittikçe imtiyazlar tanımasıyla da tacirler şehre daha da yerleşmiş lokal emtianın yanı sıra Çin ve Hindistan'dan gelen yükleri Müslüman aracılar eliyle Avrupa'ya sevketmişlerdir[895]. Bunun bir sonucu olarak Tebriz'in Trabzon ve Ayas gibi iki önemli çıkış kapısının yanında Hindistan ve Çin'e bağlayan güzergâhları da gelişme göstermiştir. Kîş ile başkent Tebriz arasında kalan Şîrâz, lokal ürünlerinin aracı tacirlerle veya İtalyan girişimcilerle buluştuğu şehir pozisyonuna yükseldiği için ekonomik hacmi oldukça artmıştır. Buna bağlı olarak da tamga gelirleri Tebriz ile yarışır duruma gelmiştir[896]. Olcâytû Han zamanında yapımı tamamlanan Sultâniye'nin başkentliğe yükselmesiyle elçiler, din adamları, tacirler şehre yerleşmeye

---

[893] Howorth, *History of the Mongols: Part: III,* 633; Arsenio Peter Martinez, "The Eurasian Overland and Pontic Trades in the Thirteenth and the Fourteenth Centuries with Special Reference to their Impact on the Golden Horde, the West, and Russia and to the Evidence in Archival Material and Mint Outputs," 190.
[894] Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," 164.
[895] Nicola Di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts," 403.
[896] *Ibn Battuta,* vol. 2*,* 307.

başladılar. Kısa süre içinde mücevher, baharat, kozmetik, tekstil gibi en kaliteli ürünlerin satıldığı, en önemli zanâat erbabı ve tacirlerin çalıştığı pazara sahip oldu[897].

İtalyan tacirlerin İlhanlılar ile ticarî ilişkilerinde artan avantajlı konumları, ellerine geçen emtiayı daha düşük mâliyetle elde etmek için yeni fırsatları kazandırmıştır. Her ne kadar Hürmüz ve Kîş'ten Basra'ya da karayolu ile Tebriz üzerinden ulaşan emtia, Mısır limanlarına alternatif olsa da yolun uzun ve nakliye mâliyetinin yüksekliği sebebi ile tam anlamıyla İtalyan şirketlerini tatmin etmemiştir[898].

Tacirlerin bireysel girişimleri sayesinde İlhanlı sarayı ile yakın ilişkiler kurması veya resmî imtiyazlar elde etmeleri sûistîmalleri azaltıp güvenliği arttırarak, vergi oranını istedikleri gibi ayarlamak anlamına gelse de tacirler arası rekabet üst düzeydeydi. Bu durum doğu emtiasını aracısız, direkt ulaştırmak için uzun mesafeli ticarî girişimleri başlattı.

Tebriz ötesine yönelik operasyonlar Horâsân'ın doğu sınırında başlayan karışıklıklar ve karayolundaki güvensiz ortam nedeniyle[899] ekseriyetle Kîş ve Hürmüz limanları üzerinden başlamıştır[900]. Hindistan'ın Malabar ve Kambay'daki limanlarında sayıları gittikçe artan İtalyan tacirler 14. yy.ın başlarında koloniler kurmuşlardır. Bölgenin lokal ürünlerini Avrupa'da kurdukları ortaklıklardan elde ettikleri sermâye ile yine Avrupa'ya transfer edebilmişlerdir[901].

Hindistan'ın ötesinde ise Çin'in güney sahillerinde İtalyan tacirler mahalle mahalle yerleşme imkânları buldular. Zeytun, gelişmiş limanı sayesinde bu

---

[897] Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultân*, 46.
[898] Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross,* 51.
[899] Michal Biran, *Qaidu and Rise of Independent Mongol State*, (London, 1997), 57-63.
[900] "*…Tebriz halkı yaşamını ticaret ve el işleriyle sağlar. Çok çeşitli güzel ve değerli ipek ve altın işlemeler dokunur. Şehir öyle güzel bir konumdadır ki Hindistan, Bağdat, Hürmüz ve birçok bölgeden ticarî emtia gelir ve özellikle Cenovalılar olmak üzere Latin tacirleri de emtia satın almak ve başka işler için oraya çeker. Dahası da değerli taşlar için büyük bir pazar ve tacirlerin büyük kâr ettiği bir şehirdir…*". Bkz. *Marco Polo,* vol. 1, 70.
[901] Sanudo açıkça durumu şu şekilde desteklemektedir: "*…Tatarların lordunun topraklarından Hindistan'a kadar Hristiyan tacirler bile direkt ayaklarını basabilirler. Çünkü zaten giden ve geri dönen vardı…*". Bkz. Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, 50.

bölgelerden biri oldu. Cenova tacirleri burada kendilerine ait barınma ve işlerini yönetebilmeyi sağlayan bürolar tesis ettiler[902].

İtalyanların Tebriz'den Çin'e kadarki ticarî seyahatlerinin sayısı oldukça fazlaydı. Avrupa'dan Hindistan ve Çin'e giden din adamlarının sayısı da 13. yy.ın sonu ve 14. yy.ın başlarında artmıştır. Onların seyahatleri de İtalyan tacirlerin seyahat trafiğinin ispatıdır. Montecorvino, Marignolli, Jordanus, Andrew ve Odoric seyahatlerini tacirlerin gemileriyle gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca onların bağışlarıyla bu seyahatleri finanse edebilmişlerdir. Rahip Montecorvino 1291'deki Çin'e olan yolculuğunu Cenovalı tacir Lucalungo'nun kafilesiyle yapmıştır[903]. Yolculuğu ile Hem Levant'ta hem de Tebriz'de ticaret yapan ve daha sonra Gâzân Han zamanında Papa ile Tebriz arasındaki diplomasiyi yürütecek olan Pisalı tacir Pericciolo de Anastasio Bofeti Papa'nın mektubunu getirmekle görevlendirilmiştir[904]. Marignolli ise Cenovalı tacir Andolo de Savignone'nin Çin yolculuğundaki kafilesinde yer almıştır[905]. Psikopos Andrew de, Zeytun'da Cenovalıların ticarî faaliyetler yürüttüğüne bilfiil şahit olmuştur[906]. Sultâniye'de de piskoposluk yapan John de Cona tacirlerin Çin'de ipek, sos, altın ve gümüş satın almak için geldiklerini bildirmektedir[907]. Rahip Jordanus da Gucerât'ta iki Cenovalı, bir de Pisalı tacirle karşılaşmıştır[908]. Din adamlarının Hindistan ve Çin açıklarında bu kadar rahat hareket edebilmeleri muhakkak ki tacirlerin himayesinde olmalarından ileri gelmektedir. Ayrıca kolonilerinin Tebriz'in ötesinde ne kadar yaygınlaştığını işaret etmektedir.

1330'larda Cenovalı tacirler İran'a olduğu gibi Çin'e de Fransa menşeili tekstil ürünlerini getirirler, karşılığında Çin ipeği ile dönerlerdi. İtalya'da ve Fransa'da satılan Çin ipeğinin çoğu 12. yy.ın ortaları ve sonlarında Kilikya'dan, Tebriz'den veya Azak'tan elde edilenlerden oluşmaktayken 14. yy.ın başlarında ise sağlanan temas sayesinde direkt Çin'den getirilmekteydi. Pegolotti'nin de

---

[902] Eileen Power, "The Opening of the Land Routes to Cathay," 157.
[903] Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," 168.
[904] *Trade, Travel, and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia (Routledge Encyclopedia of the Middle Ages)*, 67.
[905] Peter Jackson, *The Mongols and the West*, 300.
[906] "Letter From Andrew Bishop of Zayton in Manzi or Southern China, 1326," *Cathay and the Way Thither*, c.1, ed. Henry Yule, (New York, 2009), 224.
[907] "Letter From Andrew Bishop of Zayton in Manzi or Southern China, 1326," 245.
[908] Peter Jackson, *The Mongols and the West*, 301.

çalışanı olduğu Bardi'nin şehirdeki diğer rakibi Florantinalı Frescobaldi şirketi hem Çin hem de Avrupa'daki ağı sayesinde Çin ipeğini Londra'da pazarladığı kayda geçmişti[909].

Cenovalılar Hint Okyanusu'nda doğrudan ticaret yapmak için diğer İtalyan şehirlerinden daha istekli olmuşlardır. Basra'yı Akdeniz ile birleştirme çalışmaları başarısız olmasından sadece bir yıl sonra şehrin en ünlü ailesi Vivaldilerin iki üyesi Ugolino Vivaldi ve Vandino Vivaldi, Hindistan limanlarına seyahat yapmak için iki kanyon hazırladılar. Seyahatlerinde iki Fransisken keşiş de yer almıştır. Fakat yönleri Akdeniz'in doğusu değil, Cebelitarık oldu. Atlas Okyanusu'na açıldıktan sonra ise ne Hindistan'a varabildiler ne de Cenova'ya haklarında bir haber ulaştı[910]. En azından 1290'larda Tebriz güzergâhı üzerinden Hint Okyanusu'na yapılan ticarî yolculuk İtalyanlar için hâlâ tatmin edici olmamalı ki Tebriz ile ilişkilerin doruk noktasına çıktığı dönemde bu türden tehlikeli ve tarihte bir benzeri başarılmamış seyahat organize edilmişti. Vivaldi ailesinin Tebriz veya Ayas ile bağlantıları ortaya çıkmamışsa da Hindistan emtiasının uzun süreden beri müşterisiydiler. 1315'te Benedetto Vivaldi ve ortağı Percivallo Stancone bu kez Cenova'da pek çok ortaklık bağlantısı kurarak elde ettiği sermâye ile doğu güzergâhı üzerinden Hindistan'a varmıştı. Benedetto Hindistan'da hayatını kaybetse de sermâyedarlar işleri yürütmesi için bu kez ortağına yetki vermişlerdi[911].

Cenovalıların Tebriz ötesindeki ağırlığına rağmen Venedikliler de ekonomik çıkarları söz konusu olduğunda Hindistan ve Çin'de sevkiyat operasyonları kurdular. Kayıtlara girdiği kadarıyla İlhanlılar döneminde ilk kez Tebriz yoluyla Çin'e giden tacir Marco Polo idi[912]. 1338'de sadece Hindistan'la ticaret yapmak için Venedik'te bir şirket kuruldu. Lokal hâkimlerin pazarlarında bölge ürünlerinden ziyade, İran'dan gelen tacirlere çok iyi davranan ve yakın ticarî ilişkileri de olan Delhi Türk Sultânı Muhammed bin Tuğluk'un sarayına giderek Avrupa menşeili mallarını pazarladılar[913].

---

909 Eliyahu Ashtor, *Levant Trade*, 61.
910 Francis M. Rogers "The Vivaldi Expedition," *Annual Report of the Dante Society, with Accompanying Papers*, no. 73, (1955), 36.
911 Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," 171.
912 *Marco Polo,* vol. 1, 70.
913 Eliyahu Ashtor, *Levant Trade*, 63; Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," 174.

Cenovalıların Tebriz-Hanbalık arasındaki geniş çaplı ağlarını başarıyla yürüten biri de Savignone ailesiydi. Lanfranchino de Savignone 1274'te Suğdak'ta çalışmıştı. Muhtemel ki bu yıllarda Kırım'dan Anadolu üzerine genişleyen lojistik ve sevkiyat olanakları sayesinde Niccolo de Savignone isimli başka aile üyesi 1292'de Tebriz'de ticaret yürütmekteydi. Andolo de Savignone ise Çin'de faaliyet göstermekteydi. Hanbalık'daki nüfuzu ile saray ile iyi ilişkiler kurarak toplamda üç kez Çin'e seyahat etmişti. 1338 yolculuğunda da Rahip Marignolli'yi himaye etmişti. Ayrıca Kağan ve Papa arasındaki görevli elçilik heyetinde de yer aldı. Timur Kağan'a İtalyan atları ve mücevherler temin ederek hem diplomatik hem de ekonomik başarı elde etmiştir[914].

Ayas ve Trabzon limanlarından Hindistan ve Çin yolculukları İlhanlıların geçiş serbestliğine yönelik siyaseti sayesinde mümkün oldu. İktidarın düşüşü ile hem Venedik hem de Cenova güvenlik problemleri ile Hürmüz boğazı şurada dursun Tebriz'e dahi uzaklaşmış, ilişkileri kesmek zorunda kalmıştır. Politik istikrar İtalyan tacirlerin rotasını belirlemiştir[915]. 1340'dan sonra Çobanoğlu ailesinin güzergâhlar üzerinde denetimi sağlayamaması nedeniyle Ceneviz ve Venedik şehirleri ticarî ilişkileri kesmek zorunda kalmışlardır. Bu süre içinde Tomassino Gentile, Hürmüz üzerinden Hint Okyanusu'na açılmak için hareket eden son tacirdi. Ancak hastalığı nedeniyle yolculuğu yarım bırakarak Hürmüz'den geri dönmek zorunda kalmıştır. Cenova, Tebriz üzerine koyduğu yasağın ciddiyetinden ödün vermedi. O, döndüğünde kararı ihlâl etmesinden dolayı mahkemede yargılanması anlaşmazlığın ciddi boyutta olduğunu göstermekteyken, İtalyanların Tebriz'e seferlerinin güvenliklerine ne ölçüde bağlı olduğunu göstermektedir[916]. Özellikle Cenovalı tacirler İlhanlılara ait güzergâh üzerinden yatırımlarını korumak ve Hint Okyanusu'ndaki operasyonlarını yürütmek için gemicilik yapmışlardı[917]. Tüm bunlara rağmen İlhanlıların düşüşü ile yolculukları da ortadan kalktı.

---

914 Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," 169; Peter Jackson, *The Mongols and the West*, 300.
915 Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 294.
916 Eliyahu Ashtor, *Levant Trade*, 63.
917 William of Adam, *How to Defeat the Saracens*, 111.

3.2. Mısır, Deşt-i Kıpçak ve Anadolu ile Ticarî İlişkiler

3.2.1. Kafkasya Yolunun Kapanması

İlhanlılar ve Altın Orda Hanlığı Cengiz Han soyundan gelmesine ve Moğol İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde kurulmalarına rağmen yaklaşık 80 yıllık ilişkilerinin büyük kısmı gerilimli ve düşmanca geçmiştir. Bunun en büyük nedeni Azerbaycan ve Kafkasya'nın Hülâgü'nün batı harekâtına kadar Altın Orda denetimindeyken, İlhanlıların tesisinden sonra el değiştirmesidir. Berke Han, Hülâgü Han'ın ilhak girişimini tanımamış iki güç aralıklı zamanlarda savaş noktasına gelmiştir[918].

Berke Han'ın, İlhanlıların kararını tanımamasının en önemli nedenlerinden biri Kafkasya ve Azerbaycan'ın kuzey-güney ticaret güzergâhında bulunması ve bu mezkûr güzergâhın Kirmân, Horâsân, Fârs ve Irak'tan yönelen kervan trafiğinin yoğun olmasından ileri gelmektedir. Ayrıca Erran ve Mugan'da Moğol atlıları için bol otlakların olması ve Moğol ordalarının kışlak için kullanabileceği alanların yer alması da başka bir etkendir[919]. Bundan dolayı bölgeyi elinde tutmanın Moğol uyrukları arasında prestijli bir statü göstergesi olduğu muhakkaktır.

Ayrıca Erran, Mugan ve çevresi tarım ürünleri açısından da değerli topraklara sahipti. Tahıl gibi temel gereksinim maddesiyle birlikte hem İlhanlı hem de Altın Orda şehirlerindeki tekstil atölyeleri için hammadde sağlayabilecek ipek yetişmekteydi[920]. Hazar Denizi'ne yaklaştıkça pirinç ve pamuk üretimi de yapılmaktaydı[921]. En dikkat çeken şehirlerden Berda, Berke ve Hülâgü ile başlayan çatışmalara kadar bölgenin en büyük ekonomisine sahip şehirlerinden biri olmayı sürdürdü. Ekili arazileri, çevreden emtia sevki ve hem de uzak

---

918 Bertold Spuler, *İran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Türkçe terc. Cemal Köprülü, (Ankara, 2011), 73.
919 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1176 ve 1301-1302; John Masson Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaqs and Tümens," *The Mongol Empire and Its Legacy*, ed. Reuven-Amitai Preiss-David Morgan, (Leiden, 2000), 45-47.
920 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 92.
921 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 92-3.

şehirlere gönderilen lokal ipeği ile Irak ve Horâsân'a kadar kendisine rekabet edebilecek sadece birkaç şehir mevcuttu[922].

Saray ve Tebriz arasındaki ticaretin siyasî nedenden dolayı kesilmesi Kafkasya ticaret güzergâhını da sekteye uğrattı. Siyasal durumlara göre kafileler için ara sıra şartlar güvenli olduğunda ticaretin akışı da devam etmiştir. İki taraf ilk kez 1262'de yılında önce Kür Irmağı, ardından da Derbent'te karşılaştı. Hülâgü her ne kadar savaşı kazansa da Tebriz'e döndüğünde Altın Orda topraklarından gelerek şehirde o esnada ticaret yapan tüm tacirleri öldürerek şehirdeki mallarına da el koydurdu. Hülâgü'nün kararına kadar Kafkasya ticaret güzergâhı daima işlek ve güvensizlikten de uzaktı. Çünkü bölgede ciddi bir istikrarsızlığı getirecek mücadele uzun süredir meydana gelmemişti. Ayrıca Vassâf da öldürülen tacirlerin şehirde hadsiz emtiaya sahip olduğunu aktarmaktadır. Öldürülenler arasında sadece şehirden sevkiyat yapan, bireysel sermâyeleri ile gelen tacirler değil, içlerinde Berke Han'ın bizzat finanse ettiği ortakları da vardı. Hülâgü Han bölge üzerinde iddiacı olan Berke Han'ın nüfuzunu kırmak adına hem ekonomik engellemeye teşebbüs etmiş, hem de casusluk ihtimâlini ortadan kaldırmıştır. Haber Saray şehrine ulaştığında Berke Han da o esnada İlhanlı topraklarından gelen tacirlere aynı muameleyi yaparak karşılık vermişti[923].

Hülâgü Han döneminde Kuzey Kafkasya'dan gelen tacirlerin Tebriz ile ilişkilerini tamamen kestiğini bilmek mümkün olmasa da eskiye oranla ticareti

---

922 *The Oriental Geography Ibn Haukal, An Arabian Traveller of the Tenth Century*, Eng. trans, William Ouseley, (London, 1800), 157.

923 Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 20-21; Müellif şunları söylemektedir: "…*Berke Oğul'un ortakları Tebriz'de muamele ve ticaretle meşguldüler. Hadsiz ve eşsiz mallarının tamamını yasaya çarptırdılar. Ele geçirilen her şey hazineye aktarıldı. Onlardan çoğu Tebriz'in önemli şahıslarına emanet ve borç olarak [mallarını] bırakmışlardı ve ölümleriyle o mallar onların elinde kaldı. Berke oğul da ceza olarak hanlığın [İlhanlı] diyarının tacirlerini katletti ve aynı muameleyi uygun gördü. Ticaret erbabının geliş-gidişinin ve ikâmet etmesinin yolu kapatıldı…*". Hülâgü Han ve Berke'nin mücadelesi sırasında Kafkasya'da sevkiyatla uğraşan tacirlerden biri Şemsü'd-dîn et-Taziku'dur. İbnü's-Sukâî, onun Hülâgü'nün ordusunun gıda sıkıntısı yaşadığı günlerde elindeki yüklerden tedarik ederek Hülâgü tarafından maddî olarak ödüllendirildiğini zenginliğinin kaynağının bu olduğunu aktarmaktadır. Bkz. İbnü's-Sukâî, *Tâlî Kitâbi*, *Vefeyâti'l-a'yân*, 32-33. et-Taziku'yu, eğer Kafkasya güzergâhında sürekli ticaret yapan bir tacir olarak kabul edersek, Hülâgü Han ve Berke Han'ın mücadelesinden sonra ticaretin durma noktasına gelmesi nedeniyle onun mıntıka değiştirmesi gerektiğini kabul etmek zorundayız. Nitekim Abâkâ Han döneminde eyaletler üzerine yapılan atamalarda ona Fârs'ın mukataası verilmiştir. Bkz. Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1061. Körfezdeki adalardan inci temin ederek, bağlantıları sayesinde Tebriz'de satması da kanaatimizi doğrulamaktadır.

neredeyse durma noktasına getirdiğini tahmin etmekteyiz. İlhanlılar, mücadelesinde ekonomik kozlarını oynamıştır. Altın Orda tarafı için de Azerbaycan'ın siyasal olarak kaybından sonra ekonomik rolünden mahrum kalması da ikinci bir darbe olmuştur. Dezavantajı ortadan kaldırmak için askerî harekâtlar ile sonuç almayı amaçlamışlardır. 1262'deki savaştan sonra uzun bir süre tansiyon düşmemiş, Hülâgü Han tedbirlerinden vazgeçmemiştir. Bir yıl sonra ise Derbent üzerine saldırı yapma ihtimâlini doğrulamak için Şeyh Şerif Tebrizî adındaki bir casusu göndermişti. Fakat şeyh yakalanınca Altın Orda'nın bölgedeki emiri Nokay'a teslim edildi. Nokay onu sorgularken kullandığı ifâdelerden Hülâgü'nün Tebriz'deki büyük tacir kıyımının izlerinin Altın Orda yöneticileri için hâlâ canlı olduğu ve unutulmadığı anlaşılmaktadır[924]. Geleneksel ortaklık ve kredi uygulamasında hanedan üyeleri, hatunlar ve askerî aristokratlar paralarını tacirler aracılığıyla çalıştırmaktaydılar. Bu olayda da Deşt-i Kıpçak Moğollarının Tebriz'e uzun süredir ekonomik bağları göz önüne alındığında yüklü bir sermâye kaybına uğradıklarını tahmin etmek zor değildir.

Abâkâ Han döneminde de bölgedeki çatışmalar devam etti. Kendisi daha şehzadelik döneminde Altın Orda saldırılarını savuşturmakla görevlendirilmişti. Tahta çıktıktan sonra da kuzeyden saldırı başladı. İlhanlı ordusu bu dönemde de galip gelmiştir. Ancak yol üzerindeki düşmanın lojistik imkânlarını kırmak adına ana yol üzerindeki köprüleri yıkmıştır[925]. Böylelikle çatışma devam ettikçe ticaretin önündeki engeller de artmıştır.

Argûn Han döneminde de Altın Orda'nın Kafkasya'da hak iddiaları son bulmadı ve daha önce olduğu gibi kuzey-güney istikametini bağlayan en önemli geçit olan Derbent üzerinden 1289'da saldırıya geçtiler. İlhanlılar lojistik ve coğrafî avantajları sayesinde galip ayrıldılar[926]. Devam eden çatışmalar göz önüne alındığında Kafkasya'nın ticarete tamamen açılması siyasî şartların

---

[924] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh, neşr. Rûşen-Mûsevî,* c.2, 1047. Nokay'ın Şeyh'e sorusu: "*... Hülâgü hakkında ne haberin var? Hâlâ hışım ve gazabından, bizim eşraf, a'yân, zâhid, âbid ve bezirgânlarımızı öldürüyor. Öyle değil mi?..*". Şeyh'in cevabı :
"*onun adaletinden ateş ipeği yakmıyor,*
ceylan da aslandan süt içiyor,
insafından (dolayı) halk rahattadır,
tüm zalimler ağlamakta ve inlemektedir".
[925] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh, neşr. Rûşen-Mûsevî,* c.2, 1062.
[926] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh, neşr. Rûşen-Mûsevî,* c.2, 1176-7.

elverişliliğine bağlı olduğu izlenebilmektedir[927]. Altın Orda iktidarındaki siyasî krizler de buna dahildi. İlhanlılar ile mücadelelerde görev alan ve Derbent sınırındaki birliklerin de lideri olan Nogay bağımsız hareket etmeye başlayınca muhtemel ki Tebriz ile siyasî ve ekonomik iş birliği kurmak adına temaslara girişti. Vassâf'ın ifâdeleri doğru kabul edilirse Nogay'ın sayesinde Kafkasya güzergâhı geçici olarak tekrar ticarete açılmıştı. Geyhâtû Han zamanında bu serbestiyet fırsata dönüşmüş, sadece sıradan tacirler değil ortaklar da sevkiyatlarına başlamışlardı. Köle, küçükbaş hayvan[928], at ve diğer lokal emtialar tekrar karşılıklı akmaya başlamıştı[929].

Geyhâtû döneminde ticaret yolunun açılması Gâzân Han zamanında devam ettiğine dair ipuçları mevcuttur. Zaten o, Azerbaycan ve Kafkasya'ya özel önem atfetmiştir. Tebriz ve Derbent arasındaki kervan güzergâhı üzerinde kalan Gavbarî kasabasını inşa ettirmiştir. Zaman zaman da kuğu avı için burada ikamet ettiği bilinmektedir[930]. 1301 yılında tekrar Derbent üzerinde askerî gerilim patlak verdi. Ancak yanlış istihbârat faaliyetlerinden dolayı tırmanan problem savaşa dönüşmedi. Yine de kaynaklar bu süre içinde ticaretin gerilimden kaynaklanan güvensizlikten geçici de olsa durduğunu aktarmaktadır. İki tarafın ordusu da geri çekildiğinde ticaret akışı eskisi gibi devam etti[931].

Siyasî anlaşmazlıklardan kaynaklanan sorun ve engeller, Sultân Olcâytû Han'ın iktidarı döneminde de kesintisiz olarak ortadan kalkmadı. Moğol ulusları arasındaki siyasal gerilim evvela Kafkasya ve Orta Asya ticaret yollarını kervanlar için sıkıntıya sokmuştu. Yaklaşık yarım asır sonra 1304 tarihinde dört ulusun bir araya gelerek barışı görünürde kabul etmesi en azından açık bir düşmanlığı, rahat alınan manevraları gizlemiştir. Deşt-i Kıpçak ve Azerbaycan arasındaki ticarî sirkülasyon ise eğer Vassâf'ın kaydını fiilî bir durum olarak

---

[927] Kuzey Kafkasya ile ticaretinin tamamen durduğunu düşünmek için yeterli delil bulunmamaktadır. Zaman zaman tansiyonun düşmesi ile kervanlar yolculuk düzenleyebilmiştir. Abâkâ Han'a ait 1265/1266 ve 1271 tarihli yarlıglarda memurların ortakları vergi ve kanunları bahane edere sûistîmal etmemesini emretmektedir. Özellikle ortaklardan bahsedilmesi ve en azından birinin Kuzey yolu üzerinde bulunan Aher'de hazırlanması Kafkasya'da ticaretinin tansiyonun düştüğü dönemlerde kısmen devam ettiğini göstermektedir. Bkz. Gerhard Doerfer, "Mongolica aus Ardabil," 191 ve 193-4.

[928] Tam anlamıyla emin olmamakla beraber, samur, tilki, kakum, sincap gibi hayvanları kastettiğine inanmaktayız.

[929] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 51.

[930] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1301.

[931] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1302.

kabul edersek en azından geçici bir müddet için güvenli ticarete açıldığına ikna olabiliriz. Müellife göre; Mısır'dan Amuderya'ya, Kirmân ve Sistân sınırlarından Bakü'ye, oradan İtil, Kıpçak, Alan, As, Rus, Bulgar topraklarına; diğer taraftan Mâverâünnehir ve Beşbalık'tan Kayalığ ve Hanbalığ'a kadar; başka bir taraftan da Keşm, Bedehşan, Talkan, Sistân, Afganistan'dan Delhi'ye; Hârezm'den Cend'e, oradan da Batu'nun iline, sağ ve soldan Moğol İmparatorluğu'nun sonuna kadar kervanlar da dahil özgürce dolaşıma açılmıştı[932].

Vassâf'ın iddiası kısmen doğru olsa bile 'Abdullâh-ı Kâşanî'ye ait kayıtlarla karşılaştırıldığında bundan sonra ya geçici bir serbestliğin yaşandığı veyahut iklimin hiçbir zaman kervanların risk alarak gelip gitmelerine izin vermediği ihtimâllerini doğurmaktadır. En azından Deşt-i Kıpçak tarafından kaynaklanan herhangi bir engelleme ortaya çıkmasa bile Azerbaycan'da siyasî kaygıların dindiği koşullar belirmemişti. 1313 yılında Özbek Han açık bir şekilde Olcâytû Han'a ekonomik ve siyasî alanda iş birliği teklifinde bulundu. Ancak mesajının hiçbir yerinde altı yıl önceki büyük müzâkereye tek bir atıf bile yoktu. Aksine ikili ilişkileri Möngke Kağan'ın oluşturduğu dengeler üzerinden yeniden tesis etmek niyetindeydi. Açıkça şu sonuca varabiliriz; ulusların barışı masa başında gerçekleşmesine rağmen İlhanlı tarafı yarım asırlık refleksin de getirisiyle Altın Orda ile ilişkilerinde tamamen normalleşmeye yönelik tavrını ihtiyat üzerine kurdu. Çünkü iki taraf arasındaki ilişkide kanaatimize göre Tebriz, Saray'ın çıkarlarına hizmet etmemek için ticaretin kontrolünü tutmak ve mümkünse de kesmeyi kendisi için uygun bulmuştu. 1304 sonrasında da aynı duruşunu devam ettirmesinden dolayı, Özbek Han'ın Sultân Olcâytû'yu üstü kapalı protesto ettiğine tanık olmaktayız. Onun mesajı şu şekildedir:

"*…Cemâziyelâhir'in 10. Günü 713'te [2 Ekim 1313] Kıpçakay Gürcistan vilayetinden Derbent yolu güzergâhıyla 50 baş ulağ ile Sultâniye'ye ulaştı. Mesajın içeriği şudur; <Sen "aka'sın" ben "ini", aramızda sadakat ve uyum biçimi yoldur. Eğer çerike ihtiyacın varsa istediğin kadar gönderelim. Ancak, yolların açılması ile iki tarafın da ihtiyaç duymasına rağmen taraflarda biriken kumaşlar ve malları karşılıklı göndermek için Möngke Kağan'ın yarlığının hükmüne göre İrân beldelerinden ne kadarı bizimse hizmetlilerimize teslim edilsin. Tacirler faydalar elde etmek için gelip gitsinler>. Sultân [Olcâytû] şefkât, suyurgamışı ve hoşgörü gösterdikten sonra elçilere ayrılmaları için izin verdi…*"[933].

---

[932] Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 376; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 277.

[933] Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultân*, 146.

Yukarıdaki ifadeler, ağır sevkiyatın durduğunu ve hatta Deşt-i Kıpçak tacirlerinin Azerbaycan'a dahi giremediğini ortaya koymaktadır. İki bölge arasındaki emtia alışverişini ne kadar etkilediği hususu belirgin olmamakla birlikte Altın Orda mâliyesini tatmin etmeyen sonuçlarına rağmen aslında doğrudan ticaret yerine aracılar eliyle gerçekleşen kısmî sevkiyatın varlığına inanmaktayız. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın Tebriz'den Basra'ya, oradan Yemen ve Hindistan'a; batıda ise Anadolu ve hatta Kuzey Afrika'ya kadar naipleri aracılığıyla ticaret ağı tesis etmişti. İstikrarlı ilişkisinin olmadığı şehirlerin özel üretimlerinin taklitlerinden sipariş etmesinin haricinde çoğunlukla ülkelerin lokal emtiasına erişebilmekteydi. Bu noktada onun kuzey menşeili sincap, kakum, vaşak, samur[934] gibi hayvanların derilerini Deşt-i Kıpçak yerli pazarları yerine Şirvan'dan, Kırım ketenini[935] de Anadolu'dan sipariş ettirmek zorunda kaldığını öğrenmekteyiz. Bu da doğrudan ticaret olmasa da aracı eliyle gerçekleşen ticaretin varlığı konusunda görüşümüzü doğrulamaktadır.

Kafkasya ticaret güzergâhının iki ucundan en çok taşınan emtianın başında tekstil ürünleri gelmiştir. Özbek Han'ın elçisinin getirdiği mesajda da direkt kumaşa vurgu yapılmıştır[936]. Abâkâ Han adına Tebriz'de bir kumaş imalâthanesi de açılmıştı. Altın Orda siyaseti Tebriz başta olmak üzere Azerbaycan'ın ekonomik gücünden yararlanmak istediklerinin bir başka örneğidir. Bu imalâthane bir süre çalışmaya devam etti ama ilişkilerin savaş noktasına gelmesiyle birlikte faaliyetlerine son verildi[937].

Güzergâh üzerinde köle ticareti de şartlar izin verdikçe sürdürülmekteydi. Bir defasında Cuci hanedanına mensup bir prensesin kaçırılarak Tebriz'e köle olarak satılmak üzere gönderildiği istihbaratı üzerine Kuzey Kafkasya'dan elçiler gelerek Olcâytû Han'dan arama izni istediler. Sonunda prensesi ordubâzarda buldular. Söz konusu yakışıksız durumu engellemek ve diplomatik krize de yol açmamak adına, sarayın haremi için alımı ve satımı dışındaki Moğol soyundan gelen kimselerin alınıp satılması Tebriz'de bir fermanla yasaklandı[938].

---

934 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 173.
935 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 170.
936 Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultân*, 146.
937 A. Y. Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, Türkçe terc. Hasan Eren, (Ankara, 1976), 60.
938 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 520; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 294.

Ayrıca Tebriz kuzeyden gelen emtiaların son durağı değildi. Hindistan'a düzenli miktarda satılan atların büyük çoğunluğu Deşt-i Kıpçak'ta yetişen sürülerden temin edilmekteydi. 14. yy.ın başlarında İran topraklarından transit olarak düzenli sevkedilmekteydi[939]. İbn Battuta sayesinde Irak'tan Saray şehrine gelen tacirlerin burada yerleşim yerlerine sahip olduklarını, bunun sayesinde mallarını güvenle sakladıklarını öğrenmekteyiz[940]. Saray ve Tebriz arasındaki ilişkinin yumuşaması göründüğü üzere Saray'a gelen tacirlere imtiyazlar ve kolaylıklar tanınmasının önünü açmıştır[941].

Tebriz-Derbent güzergâhının değişen şartlarının somut izlerini yatırımlar üzerinden de izleyebilmekteyiz. Sultân Olcâytû Han dönemiyle birlikte bu durumun değişmeye yüz tuttuğuna tanık olunabilir. 14. yy.ın başlarında güzergâhın gelişme göstererek sevkiyatların arttığının bir diğer işareti, güzergâh üzerinde inşa ettirilen ribatlardır. Bu ribatların bânîleri Tâcü'd-dîn 'Alişâh, Nizâmü'd-dîn Yahya-yı Sâvecî, Sadü'd-dîn-i Sâvecî gibi İlhanlıların son döneminde görev yapmış bürokratlardır[942]. Fakat dikkat edildiğinde özellikle uzun süren Derbent saldırıları nedeniyle ribatlar daha çok Karabağ-Tebriz arasında yoğunlaşmış olup, kuzeye ilerledikçe yolların âtıl kaldığı ve köy içlerinden geçtiği ortaya çıkmaktadır.

3.2.2. Kesişen Güzergâhlarda Anadolu

Selçuklu Sultânlığı'nın 1243 yılından itibaren Moğolların üstünlüğünü kabul etmesi ve vergi altına girmesiyle, Moğolların iç siyaseti ve ekonomik parçası haline geldi. Hülâgü Han'dan itibaren de İlhanlılara karşı siyaseten yükümlülüklerini yerine getirmiştir. 1277'den sonra ise Şemsü'd-dîn-i Cüveynî'nin mâlî düzenlemeleri uygulanarak tedricen yeraltı ve yerüstü kaynakları, iş kolları, pek çok gelir kalemleri Tebriz mâliyesine bağlanmıştır[943].

İlhanlılar nezdinde Anadolu, Tebriz'in dış siyasetinin yoğunlaşmasının da etkisiyle gittikçe önem kazanmıştır. Karadeniz ve Akdeniz ticaretine katılmaları ve kazançtan yararlanmaları Tebriz'in Anadolu üzerindeki hâkimiyetinin istikrarına bağlı olmuştur. Ayas, Trabzon ve Samsun limanlarının 1290'lardan

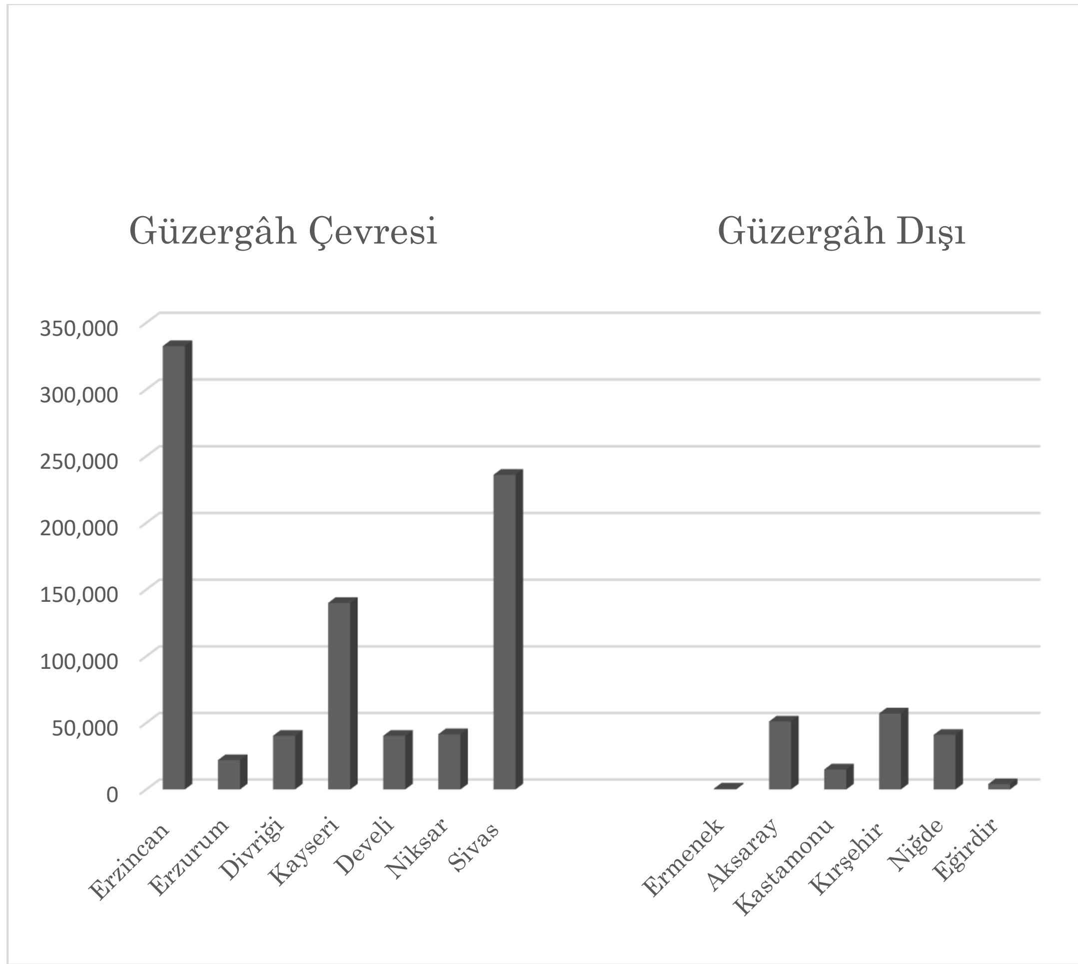
---

939 *Ibn Battuta,* vol. 2*,* 478-9.
940 *Ibn Battuta,* vol. 2*,* 516.
941 *Ibn Battuta,* vol. 2*,* 516.
942 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 182.
943 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul, 2011), 584; İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları," *TAD*, XXI, (2003), 53.

itibaren İtalyan tacirler tarafından daha fazla kullanılmasıyla Tebriz güzergâhının yoğunluğunu arttırmıştır. Bundan dolayı Moğol döneminde Anadolu'nun nüfus artışına bağlı olarak üretim yükselişiyle beklenen ekonomik gelişmeyi engelleyen baskılara maruz kalsa da bu dönemde İtalya ile İran arasında artan sevkiyatlar sayesinde lokal ölçekte gelişme de izlenmektedir[944]. İlhanlıların son zamanında Anadolu üzerinden gelirleri incelendiğinde Tebriz-Ayas güzergâhı üstünde ve çevresinde kalan şehirlerin daha uzak kısımlara nazaran daha yüksek rakamlara ulaştığı görülecektir. Bu da İlhanlı iktidarının üretim, tüketim ve ticaret politikasının Anadolu şehirlerinin ekonomik durumuna doğrudan yön verdiğine işaret etmektedir. Ayrıca tüm eyaletler içindeki yatırımlarının nispeten daha azı Anadolu üzerinde yer almışsa da mevcut olanlar ticaret güzergâhları çevresinde yer almaktadır.

---

944 Moğol siyasî üstünlük döneminin Anadolu'ya sosyo-ekonomik etkileri konusunda temelde iki farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Buna göre ilkinde, uzun mesafeli ticaret ağının Anadolu'dan geçmesi, Tebriz'e giden güzergâhın o zamana kadarki en büyük gelişimini sağlamıştır. Gümrük vergisi kolaylığı, tacirlere hoşgörülü davranışlar ve İlhanlıların Anadolu üretimine önem vermesi, Anadolu'nun ekonomik gelişimine doğrudan yardımcı olmuştu. Bkz. A. Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti," *THİTM*, c.1, (1931), 15-18; Aynı yazar, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, (1953), XV/1-4, 40. Diğer bir görüşte ticaret güzergâhlarının yoğunluk kazanması şehirleri ve halkından çok İtalyan tacirler ve İlhanlı mâliyesini zenginleştirmişti. Bununla birlikte Moğol memurlarının toplumdan ağır vergiler alması halkı bezdirerek İç Anadolu'da Türkmenler ile otorite arasında mücadelelerin ortaya çıkmasına ve halkı uçlara kaçmaya zorlayarak Batı Anadolu'nun Türkleşmesine zemin hazırlamıştı. Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1243-1453*, c. 1, (İstanbul, 1979), 453-4.

Şekil 8. *Nüzhetü'l-kulûb*'e Göre İlhanlı Mâliyesi'ne Bağlı Anadolu Şehirlerinin 1335 Yılı Gelirleri[945]

Bu dönemde Erzurum, Erzincan ve Sivas, Tebriz açısından ön plana çıkan şehirlerdir. Erzurum sadece Akdeniz'e değil, Trabzon Limanı sayesinde Tebriz'i Karadeniz'e de bağlamaktaydı[946]. Erzincan ise Doğu Anadolu'nun İlhanlı döneminde neredeyse en önemli şehri konumuna yükseldi[947]. Bunda sadece

945 Hamdullâh Müstevfî, Anadolu'nun en büyük şehri olarak ifâde ettiği Sivas'ın gelir miktarı kısmını boş bırakmıştır. Konu hakkında herhangi bir açıklama yapmamakla birlikte tahminimize göre en büyük gelir buradan elde edildiği için kendisi aynı zamanda bir mâliye memuru olan müellifin hesap kayıtlarına eriştiğinde henüz Sivas'ın gelirlerinin muhasebe edilmemiş olması söz konusu olabilir. Başka bir ihtimale göre de eğer işi kolaylaştırmak için şehir birden fazla memurun şefliğinde taksim edilmişse Hamdullâh Müstevfî'nin tüm defterlere ulaşamadığı ihtimali üzerinde durmaktayız. Sivas'ın gelirlerini grafiğimizde tahminî olarak vermek amacıyla Erzincan ve Kayseri güzergâhı arasında kalması nedeniyle her iki şehrin ortalamasını esas aldık. Veriler için bkz. H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 95-100.
946 M. Said Polat, "Selçuklular ve Beylikler Dönemi Türkiyesi'nde Ticaret," 369.
947 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, (İstanbul, 1998), 32-34.

ticaret güzergâhındaki şehirlerden biri olmasının yanı sıra İlhanlı hanedanının incülerinin de yer alması da çok büyük etkendir. Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî ekonomik sıralamada Anadolu'nun en gelişmiş şehri olarak tereddüt etmeden Sivas'ı tarif etmiştir[948]. Ebu'l-Fidâ da İbn Saîd el-Mağribi'den naklen Anadolu şehirleri içinde en çok Sivas'ın ticaret olanaklarını övmekte, yabancı ülkelerarası tanınırlığını onaylamaktadır[949]. Bunda şehrin altyapı, güvenlik, sağlık imkânlarının gittikçe artması ile doğru orantısı vardır. Cenovalı tacirler de Anadolu içlerinde ilk olarak Sivas'ta yerleşmeleri bu imkânlardan ileri gelmiştir. Böylelikle Samsun'dan Halep'e uzanan Anadolu'nun ikinci büyük ticaret güzergâhının da üzerinde konumlanmış olmaktadır.

Moğol öncesinde ülkelerarası ticaretin hem kavşak noktası hem de Yabanlu pazarına[950] sahip olan Kayseri ise Sivas'ı Kilikya'ya bağlayan yol üzerinde kalmasıyla bu dönemde gelişmiş ve gelirleri de yüksek olarak ifâde edilmektedir. Sivas ile arasında kervanlar için yirmi dört misafirhane bulunmaktadır. Bu durum güzergâhın ne kadar işlek olduğu hakkında ipucu vermektedir[951].

Konya'nın, Tebriz'e uzanan ana güzergâhların dışında kalması nedeniyle artan sevkiyat yoğunluğundan pay alamadığı anlaşılmaktadır. Ancak İran'ın yerel tacirleri Tebriz'den sevkiyatlarına devam etmiştir. Konya'nın, İran ve Batı Anadolu arasındaki emtia alışverişlerinin yükleme ve sevkiyat noktası olması güçlü ihtimaldir[952].

---

948 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 84.

949 el-Meliku'l-Mu'eyyed 'İmâdu'd-dîn İsmâ'îl b. 'Alî b. Muhammed b. 'Omer b. Şehinşâh b. 'Omer Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, Fârsça terc. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, (Tahran, 1349), 439.

950 Moğol hâkimiyeti döneminde Yabanlu pazarının eski fonksiyonu kalmamış, Moğol ordusu için yaylak olarak kullanılmıştır. Faruk Sümer, "Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Bir Fuar," *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 37, (1985), 14. Pazarın eski işlevini ne zaman yitirdiğine dair F. Sümer 13. yy.ın sonları veya 14. yy.ın ilk çeyreğine yönelik tahminde bulunmuştur; Faruk Sümer, "Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Bir Fuar," 20. Ancak tarafımızın kanaatine göre Memlük Sultanı Baybars'ın Anadolu harekâtı sırasında Kayseri'ye girmesi Yabanlu Pazarı'nın bundan sonraki geleceği arasında yakın ilişki olması muhtemeldir. Çünkü Baybars henüz şehre girmeden önce çarşı ve pazarların eskisi gibi devam etmesini istemişti. Hatta kendi adına kesilen paralarının kullanılmasını isteyecek kadar ileri gitmesi Tebriz'in bundan sonra buraya yeterli iltifatı göstermemesine sebebiyet vermiş olabilir. Ebû Abdullâh İzzü'd-dîn Muhammed b. 'Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî*, Baypars Tarihi, al-Melik Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi,* Türkçe terc. M. Şerefûddin Yaltkaya*,* (Ankara, 2000), 87.

951 Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, 439.

952 Şemseddîn Ahmed el-Eflâkî el-Ârifî, *Ariflerin Menkıbeleri*, c.1, Türkçe terc. Tahsin Yazıcı, (İstanbul, 1986), 101-105.

İlhanlıların Anadolu'nun her türden kaynağı üzerinde tasarrufta bulunmaya yönelik siyasetlerine rağmen Selçukluların da denetimini yitirmesiyle Tebriz, Orta Anadolu'dan itibaren batıya doğru da nüfuzlarını zaman zaman kaybetti. Türkmenler Moğol otoritesi dışında ekonomik uğraşlar verirken, İlhanlıların ticarî düzenlerine de doğrudan zarar vermeye yönelik faaliyetleri olmuştur. Anadolu'nun doğusuna ve İran'a giden İtalyan tacirlerin kervanlarına el koymuşlardır[953]. Bunun yanında Memlüklerin Suriye üzerinden Kilikya'ya düzenlediği harekâta eş zamanlı saldırılar düzenleyerek yükleme için bekleyen emtiaya saldırmış ve güzergâhın güvenliğini tehdit etmişlerdir[954]. Antalya ve Alâiye limanlarını da zaman zaman ele geçirerek lokal emtianın, özellikle Mısır'a satışı yasaklanan kerestenin tedariğini sağlamışlardır[955]. Memlükler ile kurdukları ticarî iş birliği ile İlhanlılara zarar vermişlerdir[956]. Bunun karşı tarafında ise Tebriz ile sıkı temasları bulunan ve yüksek kazanç elde ettikleri anlaşılan Ahîler yer almaktaydı. Karamanoğulları'nın Konya'ya saldırısında mevzubahis düzenlerinin de kaybetme tehlikesi nedeniyle şehir savunmasında aktif rol almışlardır[957].

---

[953] Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, 112. Sadece gelişim gösteren transit ticarete zarar vermekle kalmamışlar, otorite boşluğundan faydalanarak Konya'ya nüfuz etmiş, dışarıdan giriş yapan tacirlerin yüklerinin bulunduğu mahzenleri dahi yağmalamışlardır. İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'alâ'iyye fi'l-umûri'l-'alâ'iyye (Muhtasar Selçûknâme),* 325.

[954] Türkmenler'in Mısır'a at ve katır satmak için Ermeni topraklarından geçerken Ermeniler tarafından durdurulduğu örnek olaylar da kayıt altın alınmıştır. Bkz. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Memluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281,* (Cambridge, 2004), 209. Kilikya Ermenileri, Suriye'ye Türkmen at, katır vb. emtianın götürüldüğü bir ticaret kervanına Moğolların Memlüklerin ithâl ettiği ürünlerine yönelik politikaları doğrultusunda el koyunca Baybars 1274'te Kilikya'ya girdi. Bkz. Subhî Lebîb, "Eyyubiler ve Memlukler Devrinde Mısır'ın Ticaret Politikası," Türkçe terc. Altan Çetin, *Nüsha*, S. 4, (2002), 142. Memlükler ve İlhanlıların ticaret güzergâhlarında karşılıklı sabotajda bulunduğu Abâkâ Han döneminde Moğol askerleri Elbistan'da Memlükleri durduramayınca Baybars, güzergâhta Kilikya'dan önceki en kritik nokta olan Kayseri'ye girmeyi başarmış ve gövde gösterisinde bulunmuştur.

[955] *Ibn Battuta,* vol. 2*,* 417; Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân,* 431; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1243-1453*, c. 1, 45.

[956] Orta Anadolu Türkmenleri ve uçlarda lokal üretimin ticaretini yapan grupların ortaya çıkmasına tanık olmamıza rağmen İlhanlı denetiminin daha sıkı olduğu ana ticaret yolu ve çevresinin transit ticaretteki gelişimini takiben kalabalık yerel tacir grubunun da varlığından emin değiliz. Ankara'daki bir vergi kitâbesinde tahsildarların aşırı miktarda vergi toplamalarından şikâyet eden şehir halkı kobçur ve diğer üretimlerini mevzubahis etmelerine rağmen tamga için de şikâyetleri olmayışı Anadolu şehirlerinde ticaretten çok tarım ve hayvancılığın revaçta olduğunu hissettirmektedir. Bkz. Paul Wittek, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi," *THİTM*, c.1, (1931), 162-3.

[957] *Târîh-i Âl-i Selçûk der-Anatolî (Anonim Selçûknâme)*, neşr. Nâdire Celâlî, (Tahran, 1378), 104.

Anadolu'dan İran'a tekstil hammadde ve işlenmiş ürünü, gıda, köle, hayvan, lüks tüketim ürünleri ihraç edilmiştir. Tekstilde Erzincan diğer Anadolu şehirlerinden daha fazla gelişme göstermişti. Şehir içinden ve civar kasabalardan nakledilen pamuk ile dışarıdan getirilen ipek burada dokunmaktaydı. Burasının dokumacılıkta ciddi tesisleşmeye gittiği varsayılabilmektedir. Reşîdu'd-dîn'in Tebriz'e sevkedilen ürünler dikkate alındığında oldukça hacimli üretim kapasitesine sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Kemha, ıskarlet, kadife üretiminde başı çekmekle birlikte bu üretimler daha sonra Tebriz'deki binalarda çok amaçlı olarak kullanılmıştır[958]. Ayrıca burada dokunan bukramları[959] da Anadolu'nun bilinen tek üretimi olmasından kaynaklı hem tanınmakta hem de talep görmekteydi. İbn Battuta'nın *Erzincanî* [960] olarak övdükleri ise aslında söz konusu bukramlar olmalıyken, şehrin ismini almasından anlaşılmaktadır ki zamanla kendi tarzını oluşturmuştur.

Yün dokumacılık ise İran'da bu dönemde ipek ve pamuğun gerisinde kalırken hayvancılığın en rağbet edilen geçim kaynaklarından biri olan Anadolu'dan tedarik edilmekteydi. Doğu şehirleri için Sivas yünü en yüksek tüketimi oluşturmaktaydı[961]. Ardından Aksaray başı çekmekle birlikte Türkmenlerin yünden yapılan el işleri ve özellikle Türkmen halıları Irak'a ve hatta buradan da Hindistan'a alıcı bulmuştur[962]. İlhanlı denetiminin olmadığı bölgenin bu üretimi batıda Konstantinopolis pazarlarına kadar taşınmış ve İtalyan tacirler buradan temin etmiştir[963]. Moğol iktidarının Türkmenler ile yaşadığı problemler nedeniyle Anadolu'nun bu kısmındaki yün işlerinin (صوف الروم) Hasankeyf ve Mardin'den taklitlerini aldıklarını bilmekteyiz[964].

Buğday, at ve koyun Anadolu'dan İran'a doğrudan nakledilen diğer ürünlerin başında gelmektedir[965]. Aynı zamanda Erzincan başta olmak üzere şehirlerden

958 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 95; Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 170.
959 Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 306.
960 *Ibn Battuta,* vol. 2*,* 437.
961 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 94.
962 *Ibn Battuta,* vol. 2*,* 433.
963 Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic Trade in the First Half of the Fourteenth Century," 304.
964 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 173.
965 İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları," 64.

elma ve armut da sevkedilmiştir[966]. Tebriz'de tüketilen safranın bir miktarı tercihen Hindistan yerine Anadolu'dan gelmektedir[967].

Rab'-i Reşîdî'de kurulan Tebriz Dârüşşifâsı'nda kullanılmak üzere ilaç ve parfümlerin hammaddesinin bir kısmı da Anadolu'dan nakledilmiştir[968]. Ayrıca Tebriz İlhanlı toprakları içinde en fazla köle sevkinin yapıldığı şehirdir. İhtiyaca göre her iklimden Reşîdu'd-dîn'in îmar programını yürütmek amacıyla planlanan sayı kadar kadın ve erkek kölelerin naipler vasıtasıyla satın alındığı tespit edilmektedir. Bunlar arasında Anadolu'dan Grek köleler de vardır[969]. William Adam'dan öğrendiğimize göre Türkmenlerin baskın ve yağmaları sonucu yerel halktan kimseler bu şekilde köleleştirilerek Tebriz'e pazarlanmaktaydı[970].

Anadolu'nun şap madenleri Selçuklulardan beri oldukça aktif ve hazinenin de önemli girdilerinden biri olmuştur. Gemi teknolojisinde ve kumaşların boyanma sürecinde kullanılan şap Selçuklu Sultânlığı'ndan sonra Batı Anadolu'daki beyliklerin inisiyatifine geçerek İtalyanlar ile tekel sözleşmeleri yapılmıştır[971]. Simon Saint Quenten de daha İlhanlılar öncesinde Sivas yakınlarında ve gümüş madeni kadar değerli bir şap madeninden bahseder ki bununla şüphesiz İlhanlılar yönetimi sırasında Tebriz'den idare edilen Şebinkarahisar'daki madeni kastetmektedir[972]. Bu dönemde İlhanlı mâliyesine kayıtlı tüm şap kalemini oluşturmaktadır. İtalyanlar buranın da tekelini üstlenmiştir[973]. Bundan dolayı Trabzon Limanı üzerinden tedariğini sağlayan Avrupa'da "Harsar" olarak tanınmaktadır[974]. Moğollar gümüş madenlerine de el

---

966 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 179-180. Ayrıca İsfahân elması da çok meşhurdu ve pek çok ülkeye sevkedilmekteydi. Bunlar arasında Anadolu'da vardır. H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 49.

967 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 177.

968 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 65-67 ve 92. İlaçların isimleri ve parfüm yapımında kullanılan yağlar şunlardır:

افتیمون	افسنتین تقاتی
غاریقون	سوسن انطاکی
افسنتین	مصطکی افرنجی
مصطگی	قندس قیری
اسطخودش	اسطوخودش اصنوبی
	لادین قبریسی

969 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 94.

970 William of Adam, *How to Defeat the Saracens*, 81.

971 el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, (Mesalikü'l ebsar),* 158.

972 Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248,* 50.

973 Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*, 83.

974 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 72.

koymuştur. Anadolu da Bayburt, Gümüşhane ve Lülü'deki madenlerin hepsi İlhanlı hâkimiyetindeydi[975]. Şüphesiz tüm gümüşler Tebriz'e bağlı darphanelerde kullanılmaktaydı. Bunun beklenen sonucu olarak da Anadolu'nun batısında gümüş sıkıntısının meydana gelmesi ve 13. yy.ın son çeyreğinden itibaren birlikte basılan sikkelerin gümüş oranının azalmasına neden olmuştur[976]. Muhtemeldir ki bu türden bir para darlığı ise mal ve hizmetlerin dışarıdan gelenler için oldukça ucuz olarak tarif edilmesinin önünü açmış olmalıdır. Mısır ve İtalyan şehirlerinin İlhanlı mâliyesinin direkt yararlanamadığı Batı Anadolu'dan yaptıkları ithâlleri arttıran süreci de dolaylı yoldan tetiklemiş olmalıdır.

3.2.3. Kilikya'da İstikrarsızlık

Hülâgü Han'ın Suriye seferinin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Memlükler Suriye'nin tümünde iktidarı ele almak için, İlhanlılar da Halep ve Dımaşk'ı ele geçirerek Akdeniz'e çıkmak amacıyla silâhlı ve istihbâratî mücadeleye girişmişlerdir. Bu durum Irak-Şam ticaret güzergâhının Abbâsîler ve Eyyübîler çağındaki durumu ile kıyaslanamayacak ölçüde gerilemesine neden olmuştur[977].

Memlük ekonomisi ise sadece Aden Körfezi'nden gelen Çin ve Hindistan emtiasını taşıyan gemilerin Mısır limanlarından yapılan sevkiyatlara değil, Kilikya'nın lokal emtiası ve Kırım limanlarından Sivas-Halep güzergâhı ile gelen ve başlıcasını da kölenin oluşturduğu tedâriğe de derinden bağlıydı. Tebriz ile ticaret yapan Cenovalı tacirler Sivas'ta kalıcı olarak yerleşmiş, Kefe'den gelen emtiayı Samsun veya Sinop limanlarından çıkartarak bu şehir üzerinden Tebriz'e göndermekle birlikte bir yandan da Halep'e giden kafileleri de organize etmişlerdir. Ayrıca lokal aracılar da Deşt-i Kıpçak'tan sevkedilen veya Anadolu şehirlerinin Müslüman veya yerli Grek köleleri Halep'e göndermişlerdir[978].

Suriye ve Mısır ile ticaret Anadolu ve Kilikyalı tacirleri cezbetse de İlhanlılar bu durumdan ciddi derecede rahatsızlık duymuşlardır. İran şehirlerinden

[975] el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, (Mesalikü'l ebsar),* 145.
[976] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1243-1453*, c. 1, 42-44.
[977] Eliyahu Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages,* (Los Angeles, 1976)*,* 254-5 ve 263.
[978] İbn Tağrîberdî, *en-Nücumu'z-zahîre (Parlayan Yıldızlar)*, 41. Memlük Sultanı Baybars da Deşt-i Kıpçak kökenlidir. Yaklaşık 14 yaşında esir edilerek doğrudan Sivas-Halep güzergâhı üzerinden Mısır'a gönderilmiştir.

Kilikya'ya ticaret için gelen tacirler, çıkarları doğrultusunda Şam ile de bağlantılar kurmuşlardır. Ancak Memlük Sultânlığı'na bağlı şehirleri ekonomik yaptırımlara tabi tutmak için tacirlerin geçişi durdurulmak istenmiştir. Böylelikle Kilikya Ermeni Baronluğu'nun üzerinde baskı kurulmuştur. Abâkâ Han, yaptırımlara rağmen Şam'a gitmekte ısrarcı tacirlerin tutuklanmasını emretmiştir. Ancak tedbirler tam anlamıyla uygulamaya konulamadı. Çünkü Memlük Sultânlığı Suriye sahillerindeki Haçlıların hareket alanını kısıtlarken bir yandan da Kilikya üzerinde baskı kurarak askerî hareket tehdidi ile tacirlerin geçişindeki engelleri etkisiz hale getirmiştir. Kilikya'daki Ermeni iktidarı da üstündeki Tebriz ve Kâhire baskısından kurtulmak için Abâkâ Han'a bazen maddi değeri yüksek emtialar göndererek gerilimi azaltıcı politika sergilemiştir[979].

Kilikya'da olduğu gibi Anadolu içlerinde de Suriye şehirlerine giden veya gelen kafilelerin tutuklanması emri verilmişti. Ancak Sultân Baybars'ın Anadolu'daki siyasî nüfuzu ve karizması Abâkâ Han'ın kararlarının uygulanışına engel olmuştur. Ayrıca onun Berke Han ve Mengü Timur (1266-1280) ile olan yakın ilişkileri Anadolu'daki Moğol güçlerini psikolojik olarak zor durumda bırakmıştır. Tüm bu tesirlerden dolayı Sivas-Halep veya Kilikya-Halep'in ticarî bağlantıları kesilememiştir[980].

Sultân Baybars, Ermeni Baronu Hetum'a (1226-1270) at, eşek, demir, buğday gibi Kilikya'dan Suriye'ye giren emtiaları taşıyan tacirlere kolaylık sağlanmasını talep etmiştir. Sultân Kalavun döneminde de İran, Irak, Anadolu veya her nereden gelirse gelsinler hiçbir tacire engel olunmamasını bildirmişlerdir[981]. Bu zamana kadar iki taraftan baskı altında kalan Kilikya, bundan sonra da papalık ambargo kararlarının Mısır'a tedarik edilen donanma ve silâh yapımında kullanılan ana emtianın transferini yasaklanmasına dahil edilmesiyle üçüncü bir baskı altına almıştır. Ancak gerek Mısır'dan gelen

---

979 İzzü'd-dîn b. Şeddâd, *Baypars Tarihi, al-Melik Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi,* 145-6.

980 İzzü'd-dîn b. Şeddâd, *Baypars Tarihi, al-Melik Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi,* 146. Baybars, bir tacire Türk kökenli köle ve cariye almak için para verir ama aç gözlülüğünden bu mal ile Karakurum'a gider. Baybars'ın ona ulaşamayacağını zannetmektedir ama onun emri ve Mengü Timur'un da dahil olmasıyla Mısır'a iadesi sağlanmıştır.

981 Ahmet Usta, *Hilal ile Haç Arasındaki Hayatlar, Ortaçağ Akdenizi'nde Ticaret ve Tüccarlar*, 204.

tehditler gerek ekonomik kayba uğramamak için Venedik ve Cenova tacirlerinin Ayas'tan Mısır'a yaptıkları sevkiyatlara engel olmamıştır[982].

Memlük Sultânları ticareti devam ettirmek için korumaları altındaki tacirlere yönelik herhangi bir saldırıyı savaş sebebi sayarak silâhla karşılık vermeyi seçmişlerdir. Suriye'ye 1266'da Anadolu Türkmenlerinden alınan at ve katır sürülerinin sevkiyatının engellenmesi nedeniyle Sultân Baybars Kilikya'ya girmiştir[983]. Türkmenler İlhanlı yönetimini ve ideolojisini reddederek ekonomik şartların da etkisiyle Suriye ile ticareti kesintisiz olarak sürdürmüşlerdir. Anadolu'nun lokal gıda ürünleri ve dokuma kilimler Şam ve Mısır'da oldukça talep görmüştür[984]. Siyasî düşmanlığın yanı sıra düzenli alışverişin ekonomik getirisinin de teşviki ile Memlükler Anadolu'da mütemâdiyen muhalefetten yana olmuştur. Selçuklu tahtı için İzzeddîn Keykâvus'u (1246-1249, 1249-1262) sadece Memlükler değil, Bizans ve Altın Orda'nın kurduğu ittifak da desteklemiştir. Böylelikle İlhanlıları Anadolu'dan tamamen atarak Akdeniz ve Karadeniz limanları ile iletişimini kesmeyi hedeflemişlerdir[985].

Memlük Sultânlığı her türden ticarî engellemeleri daha ağır karşılık vererek Kilikya'nın Sis, Misis, Ayas gibi en önemli kentlerine pek çok defa saldırı düzenledi. 1281'de İlhanlıların Suriye'deki büyük bozgunundan sonra Memlükler Suriye'deki denetimini güçlendirerek, Kilikya üzerindeki baskılarını daha da ağırlaştırdılar. Ermeni Baronluğu ise 7 Haziran 1285'te Kalavun'a ağır taahhüt dolu 10 yıl yürürlükte olacak ticarî imtiyazlar vermek zorunda kaldı. Anlaşmaya göre:

1."…Her iki tarafın tacirleri, köleleri ve emtiaları ile gidecek ve gelecekler. Sınır bölgelerinde eskort edilmesi, giriş ve çıkışlarda engel olunmaması, herhangi bir nedenden dolayı zarar görmemesi sağlanacak…".

2."…Anadolu'dan, doğu ve batı topraklarından, Irak, Bağdat ve İran'dan herhangi bir tacir, sığınmacı, sivil Ermeni topraklarından Sultân'ın

982 Ahmet Usta, *Hilal ile Haç Arasındaki Hayatlar, Ortaçağ Akdenizi'nde Ticaret ve Tüccarlar*, 220-221.

983 Subhî Lebîb, "Eyyubiler ve Memlukler Devrinde Mısır'ın Ticaret Politikası," 142; Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Memluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281,* 209.

984 *Ibn Battuta,* vol. 2*,* 418, 430 ve 433.

985 Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 242.

topraklarına girdiğinde tutuklanmaksızın veya engellenmeksizin özgürce geçebilecek…”.

3. “…Kral Leon tacir olup olmasın farketmeksizin Sultân’ın ülkesine köle, cariye, at, katır ve her türden mal getiren kişilere engel olmayacak. Onları tutuklamayacak ve tutuklamak isteyenlere izin vermeyecek. Tüm milletlerden çeşit çeşit cariye, köle, at, katır ve diğer malları ithâl için onlara yolları açacak. Onlardan birini tutuklamayacak…”[986].

1285 Anlaşması Memlüklerin Kilikya’ya saldırılarını tamamen durdurmak için yeterli olamadı. Özellikle kendi denetiminden çıktığını hissettiğini durumda tacirlerinin sorunlarla karşılaşmasını veya sınır ihlalini fırsat bilerek tekrar harekât devam etmiştir. Bunların içinde en ağırı 1320 yılında yaşandığı aktarılmaktadır. Ne Avrupa ne de İlhanlılar Kral Leon’un yardımına cevap veremedi[987]. İlhanlılar bundan üç sene sonra muhtemel ki hem Memlüklerin Şam ve Kilikya’da ciddi ticarî kazanımlarını da dikkate alarak iki taraf arasındaki ticarî engelleri de kaldıran bir kesin bir barış teklifinde bulundular. Arabulucu vazifesini de el-Cezîre’de güçlü ticarî bağlantıları olan, Memlük Devleti’nin desteklediği bir tacir yürütmüştür. Görüldüğü üzere Memlük Sultânlığı etki alanını Fırat Nehri’nin doğusuna kadar genişletmişti. 1335’te Kilikya’ya yaptıkları başka bir saldırıda olayı duyan Ayas yerlileri tahrike kapılarak Müslüman tacirlere karşı linç girişimlerinde bulundu. Onları ikamet ettikleri hana kilitleyerek binayı ateşe verdiler. Kurtulanlar ise bir elin parmağını geçmemiştir. İçinde ise Bağdat ve başka yerlerden gelen yaklaşık iki bin Müslüman tacir vardı[988]. Yerli halkın intikamını Bağdatlı tacirlere yöneltmesi, Memlük Sultânlığı’nın tedrîcen şartları kendi lehine değiştirerek ve İlhanlı denetimindeki şehirlere nüfuz ederek tacirleri himâye eden politikası ile açıklanabilmektedir.

---

986 P. M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290),* 99-102.
987 Henry H. Howorth, *History of the Mongols: Part: III,* 602-3.
988 el-Meliku’l-Mu’eyyed ‘İmâdu’d-dîn İsmâ’îl b. ‘Alî b. Mahmûd b. ‘Omer b. Şehinşâh b. Eyyûb Ebu’l-Fidâ, *Ta’rîhu Ebî’l-Fidâ’ (el- Muhtasar fi ahbâri’l-beşer)*, c. 4, (yer ve tarihsiz), 115.

3.2.4. İlhanlı-Memlük İlişkilerinin Yumuşaması ve Ticarete Etkisi

Hülâgü Han, Karakurum'dan harekâtına başlamak üzereyken Memlük-Moğol ilişkileri gergin safhadaydı. Moğolların 1252/1253 yılında el-Cezîre'de Memlük tebaası olan tacirlerin bulunduğu kafileye saldırısının hâlâ canlı olması buna yol açan sebeplerden sadece biridir[989]. Hülâgü Han 1258'te Bağdat'ı ele geçirince Basra'ya kadar Baharat yolunun Irak kolunu denetimine aldı[990]. Suriye ve Mısır'ı ele geçirmek için de Ketboğa Noyan vazifelendirildi. O, Suriye şehirlerini zapt etse de 1260 yılında Filistin'de Aynicâlût'ta durdurulmuş, elindeki Suriye şehirlerini de Memlük ilerleyişini başarısı sonucunda kaybetmişti. Basra'dan gelen emtiayı Bağdat üzerinden Akdeniz'e ulaştıran, Anadolu'da Sivas ile Malatya üzerinden kafilelerin geldiği, bir nevi kavşak noktası olan Halep bu harekâtla harabeye dönüştü. Irak ve Şam arasındaki işlek ticaret güzergâhı bir süreliğine güvensiz ortamın etkisiyle devre dışı kaldı[991].

Hülâgü Han ve Ketboğa Noyan'ın harekâtları yüzbinlerce insanın hayatını kaybetmesine, kültürel ve eğitim faaliyetlerinin bir süreliğine duraklamasına yol açarken en büyük zararlardan birini de ticaret organizasyonlarına verdi. Abbâsîler döneminde Irak ve Şam şehirlerinin ticarî ilişkileri üst düzeydeydi. Bağdat kuşatmasının haberini dahi Anadolu'ya Şam ticaret kervanı getirmişti[992]. İlhanlılar Filistin'deki yenilgiden sonra Memlük Sultânlığı sınırlarından gelen tacirlere sıcak bakmamışlardır. Bunun en büyük nedeni Mısır ekonomisine sekte vurmak istemek, bir diğer neden de casusluk şüphesidir. Kişisel çabaları ile İlhanlı topraklarında ticaret yapmak için seyahat eden bazı tacirler daha el-Cezîre'de durdurularak idam edilmiştir[993].

Memlükler, tacirlerini destekleyerek onları kısıtlamazken özellikle bir Mısır kaynağına göre Abâkâ Han, Sultân'ın ülkesine Anadolu üzerinden ticareti engellemek için elinden geleni yapmıştı[994]. Buna rağmen Bağdatlı tacirlerin Şam ve Mısır ile ticareti sürdürdüğüne dair ipuçları vardır[995]. 1281 Humus

---

989 İbn Tağrîberdî, *en-Nücumu'z-zahîre (Parlayan Yıldızlar)*, 26-7.
990 Virgil Ciociltan, *The Black Sea Trade*, 59.
991 Sinclair, *Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary*, 67.
992 John Andrew Boyle, "The Il-Khans of Persia and the Princes of Europe," 67.
993 Bertold Spuler, *İran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*, 471.
994 İzzü'd-dîn b. Şeddâd, *Baypars Tarihi, al-Melik Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi,* 145-6.
995 1271-2 tarihinde Kahire'nin Hanbeli kadısı Şemsü'd-dîn İbnü'l-İmad'a Harran-Dımaşk ve Bağdatlı bazı tacirler emanet olarak verdikleri parayı zimmetine geçirdiği için açığa

yenilgisinden sonra belki biraz da politik bir manevra ile Mısır'a gönderdiği mektupta tacirlerin Memlük ülkesi ile ticaret yapması için izin verdiğini söylemektedir. Bundan, daha öncesinde iki ülke arasında ticaretin kısıtlandığı yorumu çıkmaktadır[996].

Abâkâ Han döneminde Mısır ile bir yakınlaşma olmazken, 1282'de ölümünün ardından yeni İlhan Ahmed Tekûdâr'ın Müslüman olması ilk yumuşama dönemini başlattı. O, Mısır ile siyasal ilişkileri düzeltmek isteyerek 1282'de Kalavun'a barış tesis etmek için elçilik heyeti gönderdi. Mektubun içeriğinde tacirlerin Memlük ve İlhanlılara bağlı topraklarda gelip gitmesine izin verdiğini iletmiştir[997]. Ebu'l-Ferec de durumu doğrulayarak İran, Irak ve Mısır'dan tacirlerin ticârî seyahatlerin üzerindeki politik engelin kalktığını söylemektedir[998]. Ancak mesajın devamında Memlüklerin, İlhanlıların yüksek hâkimiyetini tanımaya davet edilmesi, incitici ve uzlaşmayı mümkün kılmayan bir şart anlamına gelmekteydi. Böylesi bir diplomasi karşılığında da Kâhire'nin, tam anlamıyla bir barış tesis etmek için öncelikle Moğolların Irak'tan çekilmelerini isteyen bir ön şartla cevap vermeleri Tebriz'in iç siyasetini yönlendirme fırsatı verdi. Moğol emirlerinin Hülâgü Han'ın ideolojisinin bir anda terkedilerek İslâmî siyasete doğru evrilen yöneliminin olumsuz kanaatleri somut adımlara dönüştü. Devlet içinde muhâlefetin yükselen gücü karşısında bir darbe ile şehzade Argûn'un İlhanlık tahtına oturması, ilişkileri daha sıcak seviyeye taşımaya engel oldu.

Abâkâ Han'ın son yılında başlayan ve Ahmed Tekûdâr döneminde de devam eden Şam-Irak arasındaki ticaret Argûn Han döneminde bilinçli bir kesinti teşebbüsüne mâruz kalmadı. Onun döneminde Memlüklere karşı işbirliği amacıyla Avrupa ile ikili ilişkiler en pozitif safhaya ulaşmıştı ama Memlük

---

kavuştuğunda görevinden alınmıştır. Amitai bu durumun Moğol hâkimiyetinde Irak ve el-Cezîre bölgesinin Memlükler ile ticareti tümden kesmedikleri şeklinde yorumlamaktadır. Bkz. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Memluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281,* 209. Ayrıca, Amasya hükümdarı Seyfettin Torumtay, oğlu Memlükler elinde tutsak olduğu için, Abâkâ'nın da onayı ile Mısır'a bir elçi göndermiştir. Ancak bu elçi diplomat değil tacirdir. Araştırmacıya göre bu örnek de Mısır-Kilikya ticaretini güvene alan 1285 yılındaki anlaşmadan önce dahi Anadolu ve Kilikya'dan Mısır'a ticaretin devam ettiğinin bir göstergesi olmaktadır. Bkz. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Memluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281,* 210.

[996] Reuven Amitai-Preiss, Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Memluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281,* 208.

[997] Adel Allouche, "Tekuder's Ultimatum to Qalāwūn," 438.

[998] Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, 611.

Sultânlığı'na ekonomik darbeyi indirmek için bu kez Anadolu-Suriye güzergâhını kapatmak yerine Basra'yı Akdeniz'e yakınlaştırarak sonuç almak istemişti[999]. Gerçekten de Mısır ve Suriye şehirlerinin Fırat'ın doğusu ile ticarî ilişkisi kesilmedi. Bunun bir diğer sebebi de Sultân Kalavun'un siyasî gerilimler ile ticarî çıkarlarını birbirine karıştırmadan hoşgörülü ve tacirleri koruyan yaklaşımından ileri gelmiştir[1000].

Gâzân Han üç kez Suriye'ye askerî harekât düzenlemişti. İkinci seferi sonunda Sultân en-Nâsır Muhammed'e elçilik heyeti gönderir. Karşılıklı uzlaşmak için şartlarını sıralarken tacirlerin rahatını düşündüğünü de aktarmaktadır[1001]. İki tarafın Suriye- Irak- el-Cezire'de nüfuzlarını tacirler eliyle sağlamak istedikleri sonucu çıkmaktadır. Suriye Memlük güçleri Olcâytû Han'ın mâliyecilerinin Mardin'de vergi toplamalarına engel olmuşlardı. 1316'da Diyarbakır'ı ele geçirmeleri de bunun orta vadedeki bir sonucudur[1002]. Nitekim Ebû Saîd Han döneminde de el-Cezîre şehirlerinde güçlü ticarî faaliyetleri olan tacir es-Sellâmî, Kâhire ve Sultâniye arasındaki diplomatik teması yürütmüştür.

Memlük Sultânlığı'nda en-Nâsır Muhammed'in iktidarı bölgeler arasında ticaret yapan tacirlerin korunduğu, finansal ve siyasal destek verildiği bir dönemdi. İlhanlılar ile ilişkilerinin yumuşama dönemine girerek el-Cezîre bölgesine nüfuzunu genişletmesi, tacirlerin bu dönemdeki ilişkileri düzenleyici rolünü kabullenmeleri ile gerçekleşmiştir. İki el-Cezîreli tacir Memlük Sultânlığı ve İlhanlı toprakları arasındaki ticarî servisleri sayesinde ünlenmişlerdi. Kâhire tarafından gördükleri ehemmiyet ile en-Nâsır Muhammed'in siyasal hedeflerine hizmet etmişlerdir. İlki Fahrü'd-dîn Osman el-As'ard isimli Amid doğumlu tacirdir. İran asıllı olduğu düşünülmekle birlikte Türkçe'yi de konuşabilmekteydi. Diğeri de tam adıyla el-Mecdü'd-dîn İsmail b. Muhammed b. Yakut es-Sellâmi'dir[1003]. O, Musul'a bağlı Dicle nehri kenarındaki Sellâmiye köyünde 1272'de doğmuştur. İlhanlı topraklarında doğmasına rağmen

---

999 Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, 631-2.
1000 *Baybars's Successors; Ibn al-Furāt on Qalāwūn and al-Ashraf*, Eng. trans. David Cook, (New York, 2020), 192.
1001 Hannah Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade, 1260-1500*, 115.
1002 Hannah Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade, 1260-1500*, 129.
1003 Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî b. 'Abdu'l-Kâdir Takîu'd-dîn el- Makrîzî, *Kitâbu's-sulûk li-ma'rifet duveli'l-mulûk*, neşr. Muhammed Mustafâ Ziyâde, c. II/1, (Kahire 1941), 175.

ticarî faaliyetleri Mısır'da yoğunlaştı. Bir süre sonra Memlük Sultânlığı'nın en itibarlı tacirlerinden biri olmuştu[1004].

es-Sellâmî anlaşıldığı kadarıyla geniş bir coğrafyada itibar görmesi köle ticaretindeki başarısından kaynaklanmıştır. Kâhire ve Sultâniye şehirlerinin her ikisinde etkin olan nadir tacirlerdendi. Dönemin şartlarına uygun ve politik davranışları iki taraftan da itibar görmesine neden oldu. Sıradan halk pazarlarının yanı sıra Kâhire sarayının en büyük köle tedarikçilerinden biriydi. İlhanlı topraklarından köle sevkiyatı yaptığı bir esnada Memlük Sultânı için taşıdığı cariye Mardin'de alıkonulunca Kâhire ve Mardin sarayları arasında diplomatik krize yol açmıştı ve cariyenin gönderilmemesi halinde askerî herekât ile cevap verileceği bildirilmişti[1005]. Söz konusu olay bu tacirin ne kadar ciddi derecede yüksek bir ticarî ağa sahip olduğunu ortaya koymaktadır. es-Sellâmî bölge hâkimlerinin karakteri hakkında bilgi koparabilen çok zeki, yetenekli bir kişiydi. Onun bu kişisel yetenekleri Sultân en-Nâsır Muhammed'in şahsî güven duymasına neden olmuştu[1006].

Ebû Saîd Han tahta geçtikten sonra en-Nâsır Muhammed'in Sultâniye'ye yönelik politikası büyük ölçüde es-Sellâmî üzerinden şekillenmiştir. 1317'de onun getirdiği bir mektup, Memlük-İlhanlı ilişkilerinde önemli bir başlangıç olacaktır. Ebû Saîd Han, veziri Tâcu'd-dîn 'Ali Şâh ile Çoban Noyan olmak üzere devletin en önde gelen ilk üç ismi adına hitap edilerek barışa vurgu yapılmış, değerli hediyeler Sultân'a takdim edilmiş ve aynı şekilde hediyelerle elçiler Kâhire'ye geri gönderilmiştir[1007]. Bu karşılıklı ve barışı talep eden yaklaşımlar 1323 yılındaki nihaî barışın temeli olmuştur.

İki taraf arasındaki yumuşama döneminin başlamasına rağmen iç politikaların da etkisiyle güvenlik problemleri sıfıra inmemiştir. Gündemi iki taraf arasında uzun süreden beri devam eden karşılıklı siyasal ilticâlar ve Suriye'de Haşhâşî yapılanması meşgul etmekteydi. Mısır'dan İran'a son ilticâ eden emir Kara Sunkur ile Memlük Sultânlığı arasında oldukça ciddi bir düşmanlık vardı.

1004 Sato Tsugitaka, "Slave Traders and Karimi Merchants during the Mamluk Periods: A Comparative Study," 143.
1005 el-Makrîzî, *Kitâbu's-sulûk,* c. II/1, 240-241.
1006 Sato Tsugitaka, "Slave Traders and Karimi Merchants during the Mamluk Periods: A Comparative Study," 145.
1007 Ahmet Sağlam, "Memlük-İlhanlı Diplomatik İlişkileri," *Belleten*, LXXXII/52, (2018), 132.

Bundan dolayı Kâhire'den Kara Sunkur'u öldürmesi için Haşhâşî fedaîleri gönderilmiştir. Fedaîler başarılı olamasalar da ölüm listeleri içinde Ebû Saîd Han, Çoban Noyan ve Tâcu'd-dîn 'Ali Şâh'ın da bulunduğu şeklinde bir şâyia yayıldı. Bunun üzerine Kâhire'nin bu işteki rolünü öğrenmek için Çoban Noyan es-Sellâmî'yi sorguya tuttu. Hatta onu tehdit dahi etti ama Tebriz'deki bu sıkıntılı durumun üstüne Bağdat valisinin de bir Haşhâşî tarafından sûikastten kurtulduğu haberinin duyulmasıyla Memlük Sultânlığı'na güvenlik endişelerinden kaynaklanan bir barış teklifi tasarlandı. Teklifi es-Sellâmî götürdü. O, arkasından gelerek barış maddelerini görüşecek olan İlhanlı diplomatlarını Halep ve Dımaşk hâkimlerine haber verdi[1008].

Böylelikle bir tacir daha İlhanlıların dış politikasında diplomatik bir vazife tanışmış oldu. 1323'te imzalanan ve 10 yıl 10 ay yürürlükte kalması planlanan anlaşmanın konuları sûikastler, iltica, yol güvenliği, Ebû Saîd Han'ın Müslüman bir hükümdar olarak tanınması ile ilgiliydi. Buna göre:

1. Her iki ülkeden bir diğerine gelen sûikastçi fedaîlerin geri istenmemesi,

2. İltica etmiş kişilerin kendileri istemedikçe Mısır'a veya İran'a zorla iade edilmemesi,

3. İlhanlı topraklarına Arapların ve Türkmenlerin saldırmaması,

4. İki memleket arasındaki yolun açık olması, Irak-Hicaz arasındaki yolun hac ve ticaret için açık kalması,

5. İlhanlılar'a iltica etmiş olan Kara Sunkur'un iadesinin talep edilmemesi,

6.Kutsal topraklara Mısır Sultânı'nın sancağının yanında Ebû Saîd Han'ın da sancağının yer alması, konularında anlaşmaya vardılar[1009].

Kâhire ve Tebriz'in uzlaşma noktasına gelmesi konusunda özellikle Sultân en-Nâsır Muhammed'e hizmeti ve de İlhanlı bürokratlarını da cesaretlendirmesine yönelik başarısından dolayı es-Sellâmî Memlük Sultânlığı'nda uygulanan ticarî vergilerden %50 muafiyet ve pek çok rütbe ile hesabına yıllık 50 bin dirhem

---

1008 Henry H. Howorth, *History of the Mongols: Part: III,* 600.
1009 el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk,* c. II/1, 209-210.

ödenmesi gibi bazı imtiyazlar kazanmıştır[1010]. İlhanlı sarayından aldığı herhangi bir imtiyaz hakkında ise bilgi bulunmamaktadır.

Anlaşma maddelerinin İlhanlılar tarafına daha fazla ödün verilmesi yumuşamanın Memlük tarafına daha fazla avantaj sağlayacağının peşinen bilindiğini işaret etmektedir. Hülâgü zamanından başlayan ve Abâkâ döneminden beri bilinçli olarak Kuzey Suriye, Anadolu, el-Cezîre üçgenindeki ticarete Tebriz tarafından bloke teşebbüslerinin nedenini de açıklamaktadır.

3.3. Hindistan ve Çin ile Ticarî İlişkiler

3.3.1. Fârs Körfezi'nde Rekabet: Hürmüz ve Kîş'in Yükselişi

Fârs Körfezi Moğol istîlâsı öncesinde Hindistan ve Çin ile deniz ticaretinin hacmine bağlı olarak öne çıkan bazı şehirlere sahipti. Abbâsî halîfeleri döneminde Bağdat-Basra hattının neredeyse alternatifsiz olmasından dolayı Basra ve çevre limanları en parlak dönemini yaşamıştır. Körfez ticaretine en büyük hizmeti Sîrâf Limanı vermiştir. Basra'ya yakın olması ve Fârs eyaletinin Hint Okyanusu'na çıkış kapısı olması nedeniyle de hem doğudan gelen hem de çevre limanlardan çıkış yapan yüklü gemilerin aktarmalar için kullandığı merkezdi. Bundan dolayı çevresindeki ticaret merkezlerine göre zenginliği ile anılmıştır[1011]. Sîrâf'ın üstünlüğü Büveyhîler döneminin sonuna kadar devam etti. Üstünlüğünü ve sahip olduğu ekonomik gücünü yavaş yavaş daha doğusunda bulunan Kîş adasına kaptırdı[1012]. Sîrâf'ın düşüşü kalıcı oldu. İlhanlı döneminin ilk yarısı hakkında bilgi veren Zekeriyâ el-Kazvînî artık sadece ticarî öneminden çok havasının güzelliğinden bahsetmiştir[1013].

[1010] el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk,* c. II/1, 246.

[1011] W. Barthold, *An Historical Geography of Iran*, 160; Hâfız-i Ebrû, Şîrâf hakkında şunları söyler: "…*Büyük bir kadim şehirdir. Gelişmiş, bereketli ve kervanlar ile gemilerin yeriydi. Bağdat halîfeleri zamanında vergisi buhur ve ıtırdı. Oradaki ticaret limanına gelen Hint ve Çin gemileri tarafından getirilen kâfur, sandal, ud ve onun gibi çok güzel esans nedeniyle oradan çok fazla vergi alınır. O günlerde [Abbâsî dönemi] oranın sakinleri güzel saraylar yapıyorlardı ve o konuda aşırıya kaçıyorlardı. Öyle ki, tüm Fârs'ın hiçbir yerinde Sirâf sarayları kadar gösterişli bir saray yoktu...*". Bkz. Hâfız-i Ebrû, *Coğrafyâ,* c. 2, 126-7.

[1012] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 117; Hâfız-i Ebrû, *Coğrafyâ,* c. 2, 127.

[1013] Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 261.

Sîrâf'ın ardından Kîş Adası ticarî sevkiyatlarda İlhanlı iktidarının yerleşmesiyle en önemli dönemini yaşadı. Bahreyn, Kalhât ve Hürmüz ise körfezdeki en büyük rakibiydi. İlhanlı tarihi için Kîş ve Hürmüz limanları oldukça önemlidir. İdarî ve mâlî alanda Kîş, Fârs eyaletine bağlıyken; Hürmüz'de Kirmân'ın çıkış kapısıydı. Kîş, Turan Şah b. İmadü'd-devle Kavurd b. Çağrı döneminde inşa edilen liman ile birlikte üstünlüğü devralmıştı[1014]. Ayrıca Tebriz tarafından desteklenmişti. Bu şartlar altında Fârs üzerinden Azerbaycan şehirlerini Kîş adasına bağlayan ana güzergâhta sevkiyatların artması, İtalyan tacirleri Tebriz'de acentalar kurmaya itmiş, başkente daha fazla yakınlaştırmıştır.

Ticarî organizasyonlarının istikrarını Fârs Körfezi'nde bozan en önemli problem ekonomik rekabetin silâhlı mücadeleye dönüşmesidir. Kalhât hâkimleri sık sık Kîş ve özellikle de Hürmüz üzerinde denetim kurmak için harekâtlarda bulunmuştur. 1272/1273 tarihinde Kîş üzerine Kalhât'tan ciddi bir saldırı geldiğinde Fârs hâkimi Suguncak Noyan onu atarak adada Moğol hâkimiyetini kurmuştu[1015]. Moğol denetimindeki adada pek çok armatör ve tacir yerleşmesine rağmen et-Tayyibî ailesi diğerlerinden tartışmasız bir şekilde güçlüydü. Tebriz pazarlarını ve hükümdar ordasını desteklemesinin yanında Çin ve Hindistan limanlarıyla olan irtibatı sayesinde bir şekilde mâliyenin gönüllü ya da gönülsüz desteğini almasını sağladı. Gittikçe güçlenmesiyle Tebriz'den Çin'e kadar ekonomik ve politik avantajlar elde etti. Kîş ile birlikte Fârs'ın da mukataasını üstlendi. el-Kalhâtîlerin yaşadığı iç mücadeleden faydalanarak Kîş'in en büyük rakibi Hürmüz üzerinde 1292/1293 yılında iktidar mücadelesine müdahil oldu. Onun desteklediği Bahaü'd-dîn Ayaz'a hutbeyi oğlu Fahrü'd-dîn Ahmed et-Tayyibî adına okutmak gibi bir başarı da elde etti[1016]. 1290'lardan itibaren İran'ın Çin ve Hindistan ile ticaretinin daha da yoğunlaşması ve emtianın çeşitlenmesi ile Fârs Körfezi'nin ekonomik gelirlerinin doğal artışından Hürmüz'ünde büyük pay alması muhakkaktı[1017]. Bu durum bağlı bulunduğu Kirmân idaresi ile krize dönüşmüştü. Marco Polo Kirmân hazinesine ödemesi

---

1014 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 170.
1015 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 195-6.
1016 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 298; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* 184.
1017 Hürmüz Hindistan ve Çin'e yapılan deniz seferleri için en uygun liman olmalıdır. Bu özelliğini Cerun adasına da taşınmasından sonra da güçlendirmiştir. Marco Polo, Odoric ve İbn Battuta'nın Kiş yerine Hürmüz üzerinden yolculuklarına devam etmesi böyle bir kanaatin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Bkz. Odoric of Pordenone, "Biographical and Historical Notices," 56; *Marco Polo,* vol. 1, 101; *Ibn Battuta,* vol. 2*,* 400.

gereken vergiyi teslim etmemesinden dolayı karşı karşıya geldiklerini, Hürmüz hâkiminin coğrafî avantajını kullanarak körfezin giriş ve çıkışını ticaret gemilerine kapatarak hem tedariği kestiğini hem de gümrük vergi gelirlerine engel olduğunu aktarmaktadır. İşte böylelikle Kirmân, Hürmüz üzerine koyduğu vergi miktarının bir bölümünden ferâgat etmek suretiyle hem limanın gelirlerinin akmasını hem de körfez ticaretinin devam etmesini sağlayabilmiştir[1018]. Bu durum İlhanlı döneminde körfezin ticaret tarihinde nâdir yaşanan bir durum değildi. Mahmud el-Kalhâtî'nin 1277/1278'deki ölümünün ardından çocuklarının taht kavgası yaşadığı sırada oğlu Nusret, Kirmân hâkiminden Hürmüz üzerinde hükümdarlığını tasdik ettirebilmek için ticaret gemilerinin körfeze girişini bir süre yasaklamıştı. Buna misilleme olarak rakibi Fulad da Hürmüz'e Kirmân üzerinden gelen kervana ve Hürmüz'ün tüm çıkışlarındaki sevkiyatlara izin vermemekle tehdit etmişti[1019]. 1297'de de liman, Kîş'in hegamonyasından kurtulmayı hedeflerken Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî'yi barışa razı etmek için Hindistan'dan gelen gemilere körfezi kapatmıştı[1020]. Son olarak İbn Battuta, Kutbü'd-dîn döneminde körfezin Hürmüz güçleri tarafından diğer limanları yıpratmak amacıyla kapatıldığına şahit olmuştu[1021]. Tüm bunların temelinde Körfez'in ekonomik çıkarları yatmaktaydı. Özellikle Hint limanlarından ulaşan gemiler, ilk olarak Hürmüz Boğazı'na uğramaktaydı. Şehrin aldığı her türden politik karar, diğer tüm liman ticaretini de etkilemekteydi.

Hürmüz ve Kîş'in yükselmesi, limanları geliştirdiği kadar, hinterlandı olan Kirmân ve Fârs'a bağlı şehirlerin ekonomik fırsatlar elde etmiş olabileceğine de işaret etmektedir. Böylesine bir sevkiyat ağının yerleşmesi güzergâhı tehlikelere açık hale getirmiştir. İlk olarak Ögeday Kağan döneminden itibaren Afganistan civarında başıboş kalarak ticaret merkezilerine saldıran Neküdarî birliklerinin 1275-1279 yılları arasında yoğunlaşan saldırılarına maruz kalmıştır[1022]. Saldırıların hedefi doğrudan şehirlerin ekonomik düzenidir. Kirmân ve Fârs şehirlerine binlikler halinde dağılarak eş zamanlı saldırılar icrâ ettikleri izlenmektedir. Ayrıca Hürmüz ve Kîş'e inen ticaret yollarını takip etmişlerdi.

1018 *Marco Polo,* vol. 2, 381-2.
1019 *Târîh-i Şâhî-yi Karahıtaiyân*, 215.
1020 Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultân*, 160.
1021 *Ibn Battuta,* vol. 2, 403.
1022 Ömer Subaşı, "Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri," *Belleten*, LXXXIII/259, (2019), 867-9.

1277/8 saldırılarında Fârs'ın en önde gelen taciri Şemsü'd-dîn et-Taziku'ya ait 120.000 deveye el koymuşlardı[1023]. 1277 yılı içinde direkt olarak Hürmüz'e saldırdılar. İstediklerini tam olarak elde edemedikleri için saldırılar devam etti. Aralık 1278'de Horâsân ve Kûhistân'dan Kirmân'a giriş yapmış olan ve büyük ihtimâlle bir kısmı Hürmüz'e inecek olan kafileye bölgeleri birbirine bağlayan Hâbis[1024] şehri yakınlarında saldırarak gasp ettiler[1025]. Daha sonra bu Nekûdarî süvarilerinin Çağatay Hanlığı'nın direkt otoritesi altına girmesiyle İlhanlılara ait ticaret merkezlerine yeni baştan saldırı düzenlemelerine yol açmıştır. Bunların en şiddetlisi 1297/1298 yılında Duva'nın oğlu Kutlug Hâce'nin harekâtıdır. Önce Hindistan'a saldırı düzenledi. Girdiği şehirlerde tüm sanayi ürünlerine el koydu. Ardından ticaret güzergâhlarından da ilham alarak Kirmân ve Fârs'a saldırdı. 10.000 kişiden oluşan ordusu özellikle Fârs'ta ciddi ekonomik zararlar verdi. Eyaletin en büyük iki şehri Şîrâz ve Kâzerun'da direnişle karşılaştığı için giremedi ancak çevresine verdiği zararlar ile hedefinin Hindistan limanlarından Tebriz'e uzanan ticaret organizasyonlarına ket vurmak olduğu ortaya çıkmaktadır. Son saldırısı İlhanlı denetimindeki Hürmüz üzerine olsa da burada da geri çekilmek zorunda kaldı[1026]. Çağatay Hanlığı ordularının yenilmelerine rağmen özellikle bölgede tehdit hâlâ geçmemişti. Hürmüz üzerine de aralıklarla farklı cephelerden saldırılar yöneltildi. 1301'de, Bahaü'd-dîn Ayaz şehri terkederek sahilden 7.1 km uzakta bulunan ve körfezin girişinde uzanan Cerun (جرون) Adası'na taşıdı[1027]. Burada iklim şatları ağır ve gıda tedarik işi meşakkatliydi. İbn Battuta adaya çıktığında yeni Hürmüz'de kıtlık başlamıştı[1028]. Böyle bir transferin gerçekleşmesi elbette güvenlik sebeplerine dayansa da istikrarlı ve sistemli bir sevkiyat düzeni ile gümrük vergisini kaybetmemeye yönelik hamleydi. 1302/1303'te Şîrâz halkı yeni bir saldırı ihtimâlinden dolayı şehre hendek açılması ve surların inşa edilmesi için Gâzân Han'dan izin almak zorunda kalmıştır[1029].

1023 *Târîh-i Şâhî-yi Karahıtaiyân*, 207.
1024 W. Barthold, *An Historical Geography of Iran*, 135.
1025 *Târîh-i Şâhî-yi Karahıtaiyân*, 210 ve 214.
1026 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 339-340; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 220-221.
1027 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 141.
1028 *Ibn Battuta,* vol. 4, 402.
1029 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 385; *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 231.

Mâverâünnehir'den gelen saldırılardan en çok etkilenen bölge Kirmân'dı. Çünkü Hindistan'ın kuzeyini karayolu ile İran'a bağlayan yol buradan geçmekteydi[1030]. Ticaret kervanları burada eşkıyaların sistematik saldırılarına maruz kaldıklarında İlhanlı yönetimini zor durumda bırakmaktaydılar. Devamlı saldırılar Gâzân Han döneminde Kuç u Buluç krizine kadar devam etti. İlhan, İsfahân'a kadar organize olan grubun ticaret hattına verdiği zarardan dolayı Kirmân hâkimi Ebû 'Ali Ayas ile bizzat katılımıyla ortak harekât düzenleyerek güzergâhı temizlemek zorunda kaldı[1031].

Tayyibîlerin bağlantılarının gelişmesinde büyük etkisi olan Kîş'in sevkiyatları büyük çoğunlukla Şîrâz üzerinden Tebriz'e ulaşmaktaydı. Şîrâz ile birlikte diğer Fârs şehirlerinin lokal tacirleri veya sermâye sahiplerinin organizasyon çaplarını genişletmek suretiyle Hindistan'a direkt olarak seyahatler yaparak buradan batı yönüne akan ticaretin bir parçası olarak girişimler başlatmalarına neden olmuştur. İbn Battuta, Hindistan'da karşılaştığı Kâzerûnlu tacirlerin, Malabar ve Gucerât bölgelerinde faaliyet göstermesi bu türden bireysel girişimler ile mümkün olabilmiştir. İçlerinde Kâzerûnî tarikatına bağlı bir şeyh de vardır. Ancak müellif onu sadece bir din adamı olarak anlatmamakta, tacir toplulukların içinde yaşayan, sermâye sahibi ve Hindistan'dan emtia sevkeden bir kişi olarak Kîş ile bağlantılarına da vurgu yapmaktadır. İbn Batutta onunla Şîrâz'da ikinci kez karşılaşmıştır[1032]. Tarikatten gelen birinin Hindistan'da Kâzerûnîlerin liderliğini yapması ve açıkça ticaret güzergâhları üzerinde seyahatlerde bulunarak Hindistan'ın lokal emtiasının ticaretini yapması, liman ticaretinde Kîş ve Hürmüz ile Hindistan arasındaki lojistik imkânlarının gelişmesi ve her zaman müşterisinin olmasıyla yakından ilgilidir. Şîrâz'a dikkat çekmek bu açıdan önemlidir. Limanlar ile başkentler (Tebriz ve Sultâniye) arasında kalması, refâhını ve imkânlarını arttırmıştır. İbn Battuta buraya ayak bastığında gelir bakımından dünyanın en büyük şehirlerinden biri olduğunu farketmiştir. Bu yıl içinde mâliye, günlük 10.000 gümüş dinara tamga gelirlerini havale etmişti[1033]. İncir[1034], hurma[1035], üzüm[1036], gül gibi ürettiği ürünlerle ve

---

1030 Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedanî, *Câmi'u't-tevârîh (Tarih-i Hind u Sind u Keşmir)*, neşr. Muhammed Rûşen, (Tahran, 1384), 37.
1031 Hindûşah-ı Nahcuvânî, *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*, c.1, 294-302.
1032 *Ibn Battuta,* vol. 3*,* 672-674.
1033 *Ibn Battuta,* vol. 2*,* 307.
1034 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 180.
1035 Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr*, 184.
1036 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 115.

tekstil harici zanâat imkânının olmadığı dikkate alındığında imkânlarını ticaretten kaynaklanan gelirlere borçlu olduğu anlaşılmaktadır.

Hindistan ve Çin arasındaki ticaretin en büyük yükünü çeken bu limanların haricinde küçük çaplı ticaretin gerçekleştiği limanlar vardır. Şebânkâre'ye ait kasaba ve bağların üretimlerinin ulaştığı Lor vilayetindeki limandan gemilere yüklenirdi[1037]. Hülâgü Han'ın askerî harekâtından sonra çok uzun süre eski ticarî fonksiyonunu yitiren Irak şehirlerini Hindistan ile alışverişini sağlayan Basra, İlhanlılar döneminde önceki döneminin altına indi. İbn Battuta, Basra'yı ziyaret ettiğinde dahi eski günlerinden eser yoktu. O, Übülle şehrine gittiğinde eski görkemini hatırlatan yapıların izlerle karşılaşmış, çürümeye yüz tutmuş vaziyeti ile tanışmıştır[1038]. Onun şahitliği Basra'nın Kîş ve Hürmüz ile birlikte en büyük limana sahip olmasına rağmen eskiyi aşan bir gelişime henüz kavuşamadığını doğrulamaktadır.

3.3.2. Hindistan Ticaretinde Tekelleşme

Hindistan'ın yüz ölçümü olarak büyüklüğü ve parçalanmış bir siyasal düzene sahip olması, Fârs Körfezi ve Aden menşeili tacirler için pek çok fırsat doğurmaktaydı. Hindistan, kuzeybatısında Gucerât, güneybatısında Malabar, doğusunda ise Ma'ber limanları olmak üzere üç önemli bölgeye ayrılmıştı[1039]. Abâkâ Han dönemiyle birlikte İran'ın yerli tacirleri mâliye tarafından destek görerek geniş kapsamlı bir şekilde uzun süren kervan yolculuklarına başlamıştı. Böylelikle körfezde nüfuzlu sermâye sahiplerinin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Çok uzun süreden beri Hindistan'ın lokal emtiasının Mısır limanlarındaki talep yüksekliğinden dolayı Aden Körfezi istikametindeki ticarî yolculukların sayısı fazlaydı. Kîş ve Hürmüz limanlarının hareketlilik kazanmasıyla hem rekabeti hem de gemi seferlerinin sayısını arttırmış olmalıdır. Bu durum Hint şehirlerinin ekonomik durumunu daha da iyileştirmiştir ve körfezden gelen tacirlere birtakım imtiyazlar tanımalarına ve siyasal olarak güçlenmelerine bile olanak sağlamıştır.

Hindistan şehirleri ile İran arasındaki sevkiyatların artmasıyla oluşan ticarî yakınlaşmanın en büyük katkısı, her iki coğrafyaya ait yönetimlerin mâlî

1037 H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, 139.
1038 *Ibn Battuta,* vol. 2*,* 281.
1039 Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, 400-401.

gelirlerindeki artışa yönelik olmuştur. Çünkü deniz seferleri iki yönlü olmuş, müşterisi olan her emtiayı birbirine tedarik edebilmişlerdir. Böyle bir ortam tacirler için büyük fırsata dönüşmüştür. Kîş hâkimi Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî Hindistan emtiasının İran'a taşıyan en büyük tedarikçisiydi. Onun bizzat İlhanlar tarafından desteklenmesi Hindistan limanlarındaki bağlantılarını güçlendirmesine katkıda bulundu. Anlaşıldığı kadarıyla aile üyelerini organizasyonlarında ortağı veya vekili olarak görevlendirmekteydi. Kardeşi Takîu'd-dîn et-Tayyibî onun Hindistan'daki bilinen ilk temsilciydi. Zekeriyâ el-Kazvînî Müslüman tacirlerin Hindistan'ın uzak bölgelerindeki İslâm âdetlerini bilmeyen ve hoşgörülü de olmayan şehirleri ile ticaret yapamadıklarını söylemektedir[1040]. Ancak bu açıklaması müellifin eserini 1275'te tamamladığı düşünüldüğünde İlhanlıların erken dönemine ait olmalı ve elbette mâliye destekli bireysel girişimlerin ortaya çıkmasına kadar geçerli olmalıdır. Müellifin kastettiği uzak bölgelerin başında Hindistan'ın doğu sahilinde yer alan Ma'ber gelmektedir. Kaynaklar 13. yy.ın ikinci yarısında buradan İslâm dünyasına ticarî sevkiyatları yöneten bir Müslüman tacirden haber vermektedir. İsmi Seyyid b. Ebû 'Ali'dir. Her ne kadar Kalhâtlı olsa da Moğol iktidarı ile dengeli bir ilişki içinde olduğu muhakkaktı. Çünkü Ma'ber'deyken hem yerli emtianın İran'a ulaşmasını sağlamış, Moğol yönetimindeki Çin'den gelen emtianın Müslüman tacirle buluşmasında aracılık da yapmıştır. Ma'ber hâkiminin ekonomik politikalarına hangi konuda ters düştüğü çok açık değilse bile o Moğol iktidarı altındaki Çin'e iltica etti[1041]. Boşluğunu ise Takîu'd-dîn et-Tayyibî doldurdu. O sadece Kîş'ten yola çıkan gemilerin acenta yetkileriyle sınırlanmamış, bölgede siyasî gücün de desteğini almıştı. Vezirliğe kadar yükselmesi onun politik kabiliyetinden çok bölge ekonomisine katkısı ile yakından ilişkili olmalıdır. Çünkü Hindistan'ın bölgesel hâkimlerinin bir kısmı dönemin çağdaşlarının doğruladığı kadarıyla İran şehirlerinden gelen tacirlere karşı oldukça hoşgörülü davranmış ve çok ince bir diplomasi yürütmüşlerdir. Bunun sebebi kalabalık şehirlerde üretilen başlıca ıtriyat, medikal vb. ürünlerine deniz aşırı pazarlar bulmaları ve devlet harcamalarını da ticarî gelirler sayesinde finanse etme fırsatını yakalamalarıdır.

1040 Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 181.

1041 John Chaffee, "Cultural Transmission by Sea, Maritime Trade Routes in Yuan China," *Eurasian Influences on Yuan China*, ed. Morris Rossabi, (Singapore, 2013), 45-6.

Takîu'd-dîn de söz konusu şartlar altında Doğu Hindistan-İran arasındaki ticareti 1303'deki öldüğü tarihe kadar et-Tayyibîlerin menfaati üzerinden tekelleştirdi. Ma'ber'de Fatan (فتن), Mela Fatan, (ملا فتن), Babel (بابل) direkt olarak onun kontrolüne verilmişti. Hürmüz, Kalhât ve Bahreyn'den temsilciler burada ticaret yapsa da Kîş, mutlak bir önceliği ve üstünlüğü ele geçirmişti[1042]. İtalyan tacirlerin ilk olarak Anadolu limanlarından daha sonra da Tebriz'de kurumsallaşarak Avrupa'ya taşıdıkları, gıda katkısı ve ilaç hammaddeleri, parfümler için esanslar, süs ürünleri ve boya özlerinin ciddî kısmı Ma'ber'den söz konusu imtiyazlar sayesinde nakledilenlerden oluştuğuna inanmaktayız. Vassâf, Fârs Körfezi adalarının refahını Ma'ber ile ticarete bağlarken adı geçen ürünlerin de Horâsân, Irak, Anadolu ve Avrupa'ya gönderildiğini açıklamaktadır[1043]. Böylelikle Moğol ulusları çağında yükselişe geçen uzak mesafeli ticaretin bağlayıcı nitelikteki bölgesel olanak ve şartlarının detayları izah bulmaktadır. 1292/1293 yılında Ma'ber hâkimi (ديور) öldüğünde yerine tüm mal varlığı ve yetkileri kardeşine intikal ederken Takîu'd-dîn de görevinde kalmakla birlikte eskisinden daha da güçlendi[1044]. Aynı yıl Tebriz tarafından Cemâlü'd-dîn'e Fârs'ın mukataa gelirleri verilmişti. Bu iki olay arasındaki ilişkinin varlığı kesin olmamakla birlikte İlhanlı mâliyesinin gittikçe ticarî olanakları büyüyen Tayyibîler'den ekonomik yararlanmaya yönelik bir siyasî tavır almış olabileceği ihtimâli üzerinde durulmalıdır. Çünkü Takîu'd-dîn Doğu Hindistan'da, Cemâlü'd-dîn de Kîş'te emtia tedariğinde tekellere sahipti. Böylelikle Horâsân'dan Anadolu'ya kadar iç tüketimde tedarik desteklenmekte, İtalyan tacirlerin Ayas, Samsun ve Trabzon üzerinden Avrupa'ya yaptıkları sevkiyatlarının da artışına olanak sağlanmakta, sevkiyatların hacmi gümrük resmlerine yansımakta ve belki de mâliye için en önemli avantajlardan biri olarak tekelleşmeden ciddi gelir elden et-Tayyibî ailesi peşin ödeme ile mukataa üstlenebilmektedir. Ma'ber'de Kîş idarecileri üzerinden yakalanan ticarî imtiyaz Takîu'd-dîn'in ölümü ile son bulmuş olması gerekmektedir. Ancak ailenin ticarî bağlantıları hâlâ devam etmekteydi. En son, Cemâlü'd-dîn'in oğlu Siracü'd-din'in bölgede 1315/1316 senesinde sevkiyatları organize ettiği bilinmektedir[1045].

1042 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh (Tarih-i Hind u Sind u Keşmir),* 40- 41.
1043 Vassâf eş-Şîrâzî*, Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 301-302.
1044 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh (Tarih-i Hind u Sind u Keşmir),* 41.
1045 Vassâf eş-Şîrâzî*, Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 371.

İran sahillerinden gemi seferlerinin yapıldığı diğer noktalardan biri de Gucerât'tır. Reşîdu'd-dîn bu eyaletin Kambay, Sümenat, Kenkan, Tana gibi önemli ticarî merkezlerini zikretmekle birlikte, eyaletin ekonomik olarak gelişmişliğine özellikle vurgu yapmaktadır[1046]. Kambay İran'dan gelen tacirlerin büyük olasılıkla çok yoğun olduğu bir yerdi. İbn Battuta'nın çağında Delhi Türk Sultânlığı'nın Melikü't-tüccarlık ofisinin liderliğini Perviz isimli Kâzerûnlu bir tacir üstlenmekteydi. İranlı tacirlerin Hindistan şehirlerinde yerleşerek ticaret yapmaları siyasal iktidar ile yakınlaşmalarına olanak tanımıştır. Özellikle sermâye temini, transfer süreci, müşteriye nakliyatı aşamalarının meşakkatli olması nedeniyle kurulu bir sevkiyat ağına sahip tacirlere hem yerel hâkimler hem Delhi Türk Sultânlığı ilişkilerinde dikkatli yaklaşmıştır. Melikü't-tüccâr Perviz'e de Delhi Türk Sultânı tarafından Kambay iktâ olarak tahsis edilmiş ve vezirliğe de layık görülmüştür[1047]. İranlı tacirlerin en azından bir kısmı Hindistan'da komün şeklinde yaşıyor ve bazı hususlarda birlikte hareket ediyor olmalıydılar. İbn Battuta da kendi ifâdesiyle dünyada gördüğü dört büyük limandan biri olan ve Malabar sınırları içinde olan Kalikut'ta böyle bir grup tarafından karşılanmıştı. Her ne kadar Delhi Türk Sultânlığı'na bağlı olmasa da gayrimüslim yerel iktidar buraya kadı ataması yapmıştı. Ayrıca Horâsânlı Şeyh Şihabü'd-din, Şeyh İshak Kâzerûnî tarikatının liderliğini yapmaktaydı. Bu durum şehirde iç içe yaşayan ve azımsanamayacak Müslüman tacir taifelerinin varlığına işaret etmektedir. Kambay iktâsını alan Melikü't-tüccâr Perviz, beraberinde şeyh Şihabü'd-din'i de Sultân'ın huzuruna götürmek istemiştir. İbn Battuta sebebi üzerinde durmasa da galip ihtimâlle Kambay'da ticarî organizasyon tesis etmeye yönelik planlara sahiplerdi. Perviz'e yapılan bir saldırı esnasında Şeyh Şihabü'd-din zarar görmüştür. Sultân'ın Şeyh'in gönlünü almak için ciddi miktarda ihsanlarda bulunduğu müellif tarafından şöyle aktarılmaktadır:

"…Sultân, bu parayla istediği Hint malını almasını ve Şihabü'd-dîn'in tüm ihtiyaçları karşılanmadan başka hiç kimsenin bir şey satın almamasını emretti. Bunun yanında onun için, tüm ekipmanları ve ücretleri ödenmiş mürettebatın içinde bulunduğu üç gemi hazırlatılmasını emretti…"[1048].

1046 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh (Tarih-i Hind u Sind u Keşmir),* 37.
1047 *Ibn Battuta,* vol.3, 672.
1048 *Ibn Battuta,* vol.3, 673-4.

Kanıtlardan yola çıkarak Hindistan'daki yerel hâkimler ve Delhi Türk Sultânlığı'nın oldukça bilinçli bir şekilde Fârs Körfezi ile bağlantıları olan tacirler ile yakın ilişkiler kurmaya özen gösterdikleri söylenebilir. Delhi Türk Sultânlığı güney yönünde genişlemeye çalışırken de bu siyasetinden vazgeçmemiştir. 1315/1316 senesindeki Ma'ber saldırısında ordunun topladığı ganimetin bir kısmı Siracü'd-din et-Tayyibî'ye aitti. O, durumu bizzat Sultân'a arzettiğinde el konulan tüm malları iade edilmişti[1049]. Devletin bir tür sigorta vazifesi görmesi Hürmüz ve Kîş'ten yıllık düzenli sevkiyatlar yapan tacirlerin ve sermâyedarların risklerini azaltmaktaydı. Hindistan eyaletleri artan ihrâcatı sayesinde finansal rahatlamayı sürdürülebilir kılmak adına böyle bir yaklaşıma sahipti. En büyük ihtiyaçları olan atın da sevkiyatı sırasında telef olanların zararını telâfisini kabul etmekteydiler. Mevcut görüntü, kurumsallaşmış alışverişin işaretiydi. Bunu sağlamak için de emtia ve ödemelerin kaydının yapıldığı bir altyapıya sahip olmaları gerekmekteydi. Sadece Ma'ber'e yapılan at sevkiyatı Marco Polo'nun zamanında 2000[1050], bir müddet sonra Reşîdu'd-dîn'in eserini kaleme aldığında ise 10.000'e kadar çıkmıştı ve tedariğin %14'ü de Kîş'e aitti[1051]. İranlı bürokratın bu oranlarla ilgilenmesi Hindistan ile ticarette her an fırsatların canlı tutulduğuna dair işarettir. İki taraf da ilişkilerini belirli bir denge üzerinde sürdürmek istemişlerdir. Hindistan'ın ise daha dikkatli olduğu anlaşılmaktadır. Kîş'ten sevkedilen aynı emtiayı Yemen ve Bahreyn'den de düzenli bir şekilde kabul etmesi Kîş ve Hürmüz'ün kontrolsüz şekilde Hindistan topraklarında güçlenmesini önleme kaygısından ileri geldiği şeklinde yorumlanabilmektedir. Ayrıca Ma'ber, Malabar ve Gucerât'a ait limanlarda İranlı tacirlerin bölge hâkimlerinin ilgisi ve kontrolü dışında ticarî girişimleri olduğu henüz açık değildir. Dönemin çağdaşları da herhangi bir ipucu vermemekte, aksine kontrollü bir alışveriş süreçlerinden bahsetmektedir. el-Ömerî, Delhi Türk Sultânlığı'nın her yıl sipariş ettiği yüklü miktarda kumaş ve at gibi emtiaların halka dağıtıldığından bahsetmektedir[1052]. Ayrıca at sevkeden tacirlerin, bakımlarını yapan ustaların çalışmak için Hindistan'a yerleşmelerine engel oldukları da göz önüne alındığında[1053] devlet desteği haricinde bireysel

---

[1049] Vassâf eş-Şîrâzî*, Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 371.
[1050] *Marco Polo,* vol. 2, 276.
[1051] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh (Tarih-i Hind u Sind u Keşmir),* 41.
[1052] Muhammad Zâki, *Arab Accounts of India during the Fourteenth Century,* 23-4.
[1053] *Marco Polo,* vol. 2, 277.

girişimlerin olgunluğa ulaşmadığını veya baskı altında tutulduğuna işaret etmektedir.

Böylece her iki tarafın da çıkarlarına yönelik pragmatik bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. Delhi Türk Sultânlığı güneye doğru genişlerken ticaretin akışına müdahale etmekten kaçınmış, özellikle Muhammed bin Tuğluk ile Ebû Saîd Han'ın iyi ilişkilere önem vermesi ticareti daha rahatça ilerletmiştir. Onun İranlı tacir, sermâyedar ve yerel hâkimlere yönelik tavrı Hürmüz limanındaki tesirini arttırmıştır. Adadaki iktidar kavgası Kîş ve Hürmüz'ü yeniden karşı karşıya getirmiştir. 1330'a kadar et-Tayyibîlerin elindeki Kîş artık Hürmüz hâkimi Kutbü'd-dîn-i Tehemten'in eline geçti. O öldükten sonra Hürmüz'e hâkim olan kardeşi Nizamü'd-dîn, Kîş'teki yeğenlerinin Hürmüz'e saldırılar yaparak ekonomik yıpratma amacıyla Çin ve Hindistan'dan gelen gemi trafiğine engel olmaya başlayınca 1332'de Delhi'den siyasal destek aramak zorunda kalmıştı[1054].

3.3.3. Çin'de İlhanlı Tacirlerinin Faaliyetleri

Çin'in çok geniş bir coğrafya üzerine kurulu ve irili ufaklı çok fazla şehir ve kasabaya sahip bulunması da üretim ve ticaret pratiklerinin farklı tarzlarda gelişmesine neden olmuştur. Sadece Marco Polo'nun müşahade ettiği kadarıyla ticarette kaya tuzu, kâğıt ve deniz kabuklarından yapılan paralar bölgeden bölgeye değişmek suretiyle alışverişlerde kullanılmıştır[1055]. Lokal üretimlerin çeşitli olması da Yuan iktidarı için avantaj olarak görülmüş, başkent Hanbalık'a emtia tedarik edilmesi amacıyla kanallar açılarak teknelere lojistik imkân sağlanması için Kubilay Han zamanında büyük bir proje de hazırlanmıştır[1056]. Çin'de Moğol iktidarı üretim faaliyetlerine hassas yaklaşarak öncelik vermiştir. Bu hem hanedan ile ümerânın temel ve lüks tüketimlerini desteklemekte hem de Hindistan ve İran'da olduğu gibi mâliyenin temel bir finans aracı olarak gördüğü ticareti de desteklemiştir.

Moğol hanları orduları ile ele geçirdikleri şehir ve üretim merkezlerinden maksimum gelir elde etmek için mâliyenin başına en yetkin gördükleri kişileri atamışlar, çoğunlukla Müslüman olan bu bürokratlar imparatorluğun her

---

[1054] Peter Jackson, *The Delhi Sultanate, A Political and Military History*, (Cambridge, 1999), 184; *Ibn Battuta,* vol. 2, 403.
[1055] *Marco Polo,* vol.1, 35.
[1056] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh, neşr. Rûşen-Mûsevî,* c.2, 903.

kısmının sosyo-ekonomik, üretim ve lojistik imkânlarını iyi öğrenmeleriyle lokal imkânları sentezleyerek kârlı bir ekonomik sistem yaratmaya çalışmışlardır. Horâsân, Moğolların eline geçtikten sonra Herât'tan dokuma ustalarının, hammaddeye yakın olan Çin'in kuzeyine transfer edilmeleri bu planın bir parçası olmakla birlikte Moğol döneminde Yakındoğu ile Çin arasındaki ilk türden teknolojik alışveriş anlamına gelmiştir[1057].

Ham ipek ve tekstil ürünleri Çin'in diğer Moğol ulusları ile dış dünyaya ihraç ettiği en önemli emtiasıydı. Yuan iktidarı iklimin uygunluğu ve oldukça fazla iş gücünden faydalanarak arzı her zaman yüksek tutmuştur. Bu, ticaret hacmine yansımış, limanlar oldukça işlek hale gelmiştir. 1279'da Çin'in güneyindeki Song Hanedanı'na son verilmesi ve bu bölgenin Moğolların eline geçmesi ticarette yeni bir dönemi açmıştır[1058]. Yangzi Deltası'nda Shanghai ve Ganpu; Zhejiang'da Hangzhou, Qinguyan (Ningbo) ve Wenzhou; Fujian'da Guanzhou (Zeytun), Guangzhou ve Guangdong en önemli limanlara sahip şehirler olarak bundan sonraki yıllarda ön plana çıktı[1059]. Bunlar içinde İlhanlı limanlarından gelen tacirlerin de çoğunun sevkiyat yaptığı ve yerleşme imkânı bulduğu Zeytun, Yuan dönemi ticaretinin sembol limanı haline geldi. Marco Polo, burayı İslâm dünyasının en büyüğü İskenderiye ile mukayese edilemeyecek kadar hacim taşıdığına ve mal giriş çıkışı bakımından dünyadaki iki limandan biri olarak tarif etmiştir[1060]. Böylesi bir büyüklükte Basra, Kîş ve Hürmüz'e yapılan sevkiyatların payı olmasına rağmen İlhanlı limanları paydanın yalnızca bir bölümünü oluşturmuş olmalıdır. Tacirin de işaret ettiği üzere Çin'in en büyük sevkiyatları Hindistan'a yapılmaktaydı. Zeytun söz konusu pozisyonunu 14. yy.ın ilk yarısında da korumuştur. İbn Battuta gördüğü en büyük limanlar listesinde İskenderiye, Kalikut ve Suğdak ile Zeytun'u aynı yere koymaktaydı[1061].

Hülâgü Han zamanında Çin ile ilk ticarî ilişkilerin büyük kısmını tekstil sevkiyatı oluşturmaktaydı. Bu ipekliler sadece İran'da tüketilmemiş yüksek olasılıkla yerel aracılar eliyle Akdeniz'e ulaştırılmıştır. İlki 1255'te Kıbrıs'ta

---

1057 Ferînâz Ferbûd-Nevşîn Dehemlayân, "Ber-resî tatbik-i terâhî-yi mensucât-i İlhanî-yi İran ve Memâlik-i Mısır der-kurûn-u heftom ve heştom-i hicrî," 24.
1058 John Chaffee, *The Muslim Merchants of Premodern China*, (New York, 2018), 122.
1059 John Chaffee, *The Muslim Merchants of Premodern China*, 138.
1060 *Marco Polo*, vol. 1, 185-6.
1061 Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents," 165.

kayıtlara geçmiştir. Buradan böylelikle Avrupa saraylarına kadar ulaşmıştır[1062]. Karayolu üzerinden gelen kervanların 1280'lere kadar ticarî bağlantıları sağladıkları tahmin edilmektedir. Bu dönemde 1279'da Yuan iktidarının Güney Çin'e ulaşması ve Kaydu'nun Kubilay Han ile mücadeleye girişerek Türkistan güzergâhını istikrarsızlaştırması, ticaretin yönünü Fârs Körfezi ile Çin arasındaki deniz yoluna kaydırmıştır.

Çin ile İran arasındaki deniz seferleri gerek yolun uzunluğu gerekse de tekneleri alabora eden okyanus şiddetli dalgaları nedeniyle kervan ticaretinden daha meşakkatliydi. Hindistan'ın doğusunda deniz daha da sertleştiği için kullanılan tekneler de önem derecesine ayrılmaktaydı. Diğerlerine nispeten daha güvenli ve yük taşımacılığında popüler olan "Cunk'un kullanmasına rağmen Kubilay Kağan'ın Argûn Han'a gönderdiği resmi elçilik heyeti ve Gâzân Han ile Çin seferinde ortaklık kuran Fahrü'd-dîn et-Tayyibî'nin gemileri alabora olmuştu[1063]. Odoric Pordenone ve İbn Battuta da aynı model tekneleri kullanmasına rağmen daha şanslıydılar[1064]. Çin'e direkt yapılan seferler böyle lojistik sıkıntılar içermekteydi. Dolayısıyla da Fârs Körfezi'ndeki limanlara Çin emtiası daha çok Hindistan üzerinden getirilmekteydi. Hindistan'ın doğusundaki Ma'ber limanları aktarmalar için elverişliydi. Kalhâtlı Seyyid b. Ebû 'Ali burada bir süre Çin'den gelen yükleri Kîş ve Hürmüz'e sevki ile uğraşmıştı[1065]. Ondan sonra ise boşluğunu Takîu'd-dîn et-Tayyibî doldurmuştur. Sadece Hint üretimlerini değil Çin'den gelen gemileri karşılaması ve aktarma işlemlerinin sağlaması, Ma'ber limanlarını işlek hale getirdiği gibi gümrük gelirlerini de arttırmış olmalı ki, et-Tayyibîlerin Hindistan sorumlusu hızlı bir sürede vezirliğe kadar yükselmiştir[1066]. Çin'den gelen yüklerin buradan naklinin bir iş koluna dönüşmesi kaçınılmazdı. Çin'in İran'a ihraç ettiği ürünlerin başında dış yüzeyinde estetik görseller bulunan kâseler gelmekteydi. Ancak gerçeğinden ayırt edilmesi çok zor olan imitasyonları da Hindistan'ın Kollam

---

1062 Kristine Scheel Lunde, "12th-14th Century Yuan ve Mongol Silk-Gold Textiles: Transcultural Consumption, Meaning and Reception in the Mongol Empire and in Europe," 145-6.

1063 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 506-7; Vassâf eş-Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* 279.

1064 *Ibn Battuta,* vol. 1, 73.

1065 John Chaffee, "Cultural Transmission by Sea, Maritime Trade Routes in Yuan China," 45-6.

1066 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh (Tarih-i Hind u Sind u Keşmir),* 40.

şehrinde üretilmeye başlanarak orijinaliymiş gibi İran ve Irak'a pazarlanmıştır[1067].

Yuan döneminde Çin'de bazı emtialar, dünya çapında gerçekten popüler ve rağbet öznesi haline gelmişti. Yoğun bir üretimin meydana gelmesi Çin ile ticaret yapan Arap, İranlı veya İtalyan tacirleri memnun etmiştir. Her yerde talep gören porselenleri oldukça mâkul fiyatlara Zeytun gibi talebin yüksek olduğu bir şehirde satılabilmekteydi[1068]. Sadece çömlek yapan tezgâhların bulunduğu bir çarşı vardı ve muhtemel İlhanlı şehirleri de dahil olmak üzere İslâm dünyasına tedarik edilmekteydi[1069]. Hansa'da (Hangzhou) üretilen kâseler Horâsân şehirleri tarafından satın alınmaktaydı. Bu kâseler popülerliğinden dolayı benimsenerek Hansaviye şeklinde adlandırılmaktaydı[1070]. İran pazarlarında özellikle daha çok elit kesim veya İlhanlı sarayının estetik algısına hitap edenler ise porselen malzemeden yapılan kâseler ve tabaklar olmuştu[1071].

Çin şehirleri tekstil üretiminde diğer ülkelere göre çok ileri bir konumdaydı. Hanbalık ve çevresindeki üretimler daha çok yönetici elit ile Moğol Hanedanı'nın tüketimine hitap etse de İbn Battuta'nın daha yüksek kalitede olduğunu aktardığı Zeytunî üretimler İlhanlı şehirlerine pazarlananları oluşturmaktaydı. Çin'in bölgesel ve geleneksel dokumacılık tarzından ibaret olmayıp, Dımaşk usulü ile bezemeler üretilmekteydi[1072]. Çin'deki ejderha, lotus, Çin bulutu, palmiye ağacı gibi motifleri ticaret yoluyla İran'a girmiş, buradaki üretim tekniklerini de etki altında bırakmıştır. Böyle motiflerle bezenmiş kumaşlar 1322 tarihinde Ebû Saîd Han'dan Mısır'a barışın numunesi olarak gönderilmişti. Kâhire'de de bu tarz benimsenerek, üzerlerine Arap harflerinin eklenmesiyle yeni bir sentez kimlik oluşmuştu[1073].

1067 Z. el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, 100.
1068 *Ibn Battuta,* vol. 1, 186.
1069 *Ibn Battuta,* vol. 4, 895-896.
1070 *Ibn Battuta,* vol. 4, 904-905.
1071 Yasuhiro Yokkaichi, "Chinese and Muslim Diasporas and the Indian Ocean Trade Network under Mongol Hegemony," *The East Asian Mediterranean: Maritime Crossroads of Culture, Culture, Commerce and Human Migration*, ed. by Angela Schottenhammer, (Wiesbaden, 2008), 73.
1072 *Ibn Battuta,* vol. 5, 894; "Letter From Andrew Bishop of Zayton in Manzi or Southern China, 1326," 246.
1073 Ferînâz Ferbûd-Nevşin Dehemlayân, "Ber-resî tatbik-i terâhî-yi mensucât-i İlhanî-yi İran ve Memâlik-i Mısır der-kurûn-u heftom ve heştom-i hicrî," 25.

Yuan sarayı için mücevherler arasında incinin ayrı bir yeri vardı. Bundan dolayı yabancı ülkelerden tacirlerin yükleri arasında sıklıkla yerini almaktaydı. Büyük ihtimâlle çoğunluğunu Fârs Körfezi'nden çıkartılan inciler oluşturmaktaydı[1074]. Kîş'ten 1297/1298 yılında Timur Kağan'ın sarayına giden tacirler de ona mücevher satmak için çaba sarfetmişlerdi[1075]. Körfez adalarından çıkartılan bu incilerin Çin'deki pazarı saray ile sınırlı olması çok büyük ihtimâldir. Yuan iktidarının egemen olduğu coğrafyada madenlerden olukça yararlanmaktaydı. Bu anlamda söz konusu dönem için altın ve gümüş üretimi yüksek olduğu kanaati yaygındı[1076]. Böylelikle dokumacılıkta da oldukça cömert kullanabilmişlerdi[1077]. Karşılıklı ticarette İranlı tacirlerin Çin'e götürdüğü emtia hakkında bilgiler nispeten daha kısıtlıdır. Irak'ın, Bağdat'tan Basra'ya kadar uzanan topraklarının meşhur meyvesi hurma da taşınmaktaydı[1078]. Bunun haricinde de meyvesi Çin'de Ma-shi-tzi veya Sho-mo-lü olarak adlandırılan Mazı meşesi de ihraç edilmiştir[1079]. Irak'ın lokal ürünlerine bir nebze olsun ilgi duyulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Sevkiyat ağı sadece Kîş ve Hürmüzlü tacirlerin aracılığına mahkûm olmayıp Çinli girişimciler de Bağdat'a kadar gelmişlerdir[1080]. 1330'larda sâkini bulunmayan ve Basra ile Kîş arasında kalarak ikincisine sadece 7 fersah (42 km) uzaklıktaki Çin Adası'na da böyle bir ismin verilmesinin nedeni belki de daha önceden Irak'a sefer yapan tacirlerin aktarma limanı olarak kullanmalarından ileri gelmektedir[1081].

Çin'de İranlı tacirlerin, diğer ülkelerden gelenlere göre daha üst bir pozisyona, herhangi bir tekel sahibi olduklarına veya saray ile özel ilişkilerine rastlanılmamaktadır. Devlet mâliyesinden sorumlu vezirlerin gelirleri arttırıcı politikaları nedeniyle yerli tacirler ve ortakları üzerine belirli müddet arayla kontrole yönelik tedbirler koymuşlardır[1082]. Çin'deki sıkı tedbirlere rağmen

---

[1074] John Chaffee, *The Muslim Merchants of Premodern China*, 127.
[1075] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 506.
[1076] "Letter From Andrew Bishop of Zayton in Manzi or Southern China, 1326," 245.
[1077] John de Marignolli, "Recollections of the Travel in the East," 350.
[1078] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 38.
[1079] Hodong Kim, "Unity of the Mongol Empire and the Continental Exchanges over Eurasia," 215.
[1080] Bertold Spuler, *İran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*, 473.
[1081] H. Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb,* 171.
[1082] İsenbike Togan Çin'de Moğol dönemi ticaretin denetim altına alınma çabalarını beş teşebbüste toplar:
1.1206-1250: Kişisel ilişkilerle iş bölümü olmadığı tüccâr-bürokrat dönemi;
2.1251-1259: Kurumsallaşma başlangıç, tüccâr-bürokrat ayrımı;
3.1260-1294: Kurumsallaşma dönemi, vergilerde ve ticarette devlet denetimi;

sarayla da en iyi ilişkileri kuranlar Müslüman tacirler olarak gözükmektedir. Onların içinde İlhanlılara ait şehirlerden gelen tacirleri ayırt etmek çok kolay değildir. Çünkü ticaret kolonilerinde birlikte yaşamaktaydılar. Hatta sevkiyat ve organizasyonlarda da birbirleriyle ortaklıklar da tesis etmekteydiler. Bunun bir sonucu olarak da sosyal hayatlarında sentez bir kültür meydana getirmişlerdi[1083].

Kubilay Han'ın mâliyecisi Tâcik asıllı Vezir Ahmed-i Fenakati (فناکتی) döneminde Çinli tacirler kontrol altında tutulurken bu durum Fârs Körfezi'nden gelen tacirler için şansa evrilmiş olmalıdır. Yerli kaynakların yoğun eleştirisine rağmen Reşîdu'd-dîn'in onun namusuyla vezirlik yaptığına dair kanaati, İlhanlı mâliyesine bağlı ortaklar ile ilişkisinden kaynaklı ittifakın varlığına işaret etmektedir[1084]. Sadece devlet harcamaları değil, sarayın ve bizzat Kubilay Han'ın mücevher ve değerli taş siparişleri de onun kontrolünden geçmiştir[1085]. Ondan sonra göreve gelen Uygur asıllı Singe (سنگه) zamanında ise bu tacirlerin sarayla ilişkileri istikrarını kaybetmiştir. Kubilay Han tarafından ilk kez Çin'deki Müslüman tacirlerin sosyal yaşamlarına yönelik bir kısıtlama gelmiştir. Moğol âdeti haricinde hayvan kesmenin yasaklanması tüm Müslüman tacirlerin Çin'deki ikametlerini zora sokmuştur[1086]. Yaklaşık 7 sene içinde Çin'e olan seyahatlerine son vermeleri yeni bir krize neden olmuştur. Aralarında bir tacir-bürokratın da bulunduğu emirler Kağan'ın yasağı kaldırması için Singe'den aracılık etmesini isteyince Kağan, mâliyeyi düşünmeden hesapsızca verdiği bu karardan sonunda geri dönmek zorunda kaldı[1087]. 20 yıllık Ahmed-i Fenakatî'nin vezaretinin ardından, onun İranlı tacirlerle daha sıcak ilişkilerde

4.1295-1328: Politik dengenin bozulması, klikler mücadelesi, mâlî müşavirlerin uzaklaştırılması;
5. 1328-1368: konfüçyanist felsefenin hâkimiyeti. Bkz. İsenbike Togan, "Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret ve Ortak Tüccârları," 79.

[1083] *Ibn Battuta,* c.4, 903.

[1084] Ahmed-i Fanakatî'nin asıl görevi Yuan Hanedanı'na ait tüm topraklarındaki devlet gelirlerini derleyerek artış sağlayan düzenlemeler yapmaktı. Öncelikle vergi mükelleflerini titizlikle tespit ederek sayılarını arttırdı. Ardından Güney Çin'in de fethedilmesiyle bu bölgede yeni vergi sistemini kurdu. Devletin gelir kaybı yaşamasını önlemek için belirli emtia üzerine devlet tekeli yerleştirdi. Üretim dengesini bozmamak adına da üretilen demirin bir bölümünü tahıl üretimini arttırmak amacıyla çiftçilere sattı. Ticaret vergilerini Güney Çin'in ele geçirilmesinin de getirisiyle 16 yıl sonra %9900 oranında yukarı çekmeyi başarmıştı. Bkz. Morris Rossabi, *Khubilai Khan His Life and Times*, (London, 2009), 180.

[1085] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 921.

[1086] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 921.

[1087] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 922.

bulunmaya çalışması çok doğal görünmektedir. Ancak halefinin tersine olması gereken derecede denge kuramaması nihayetinde iktidarının sonunu getirmiştir. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın anlattığı olaya göre Kağan, ondan birkaç tane inci isteyince evinde bulunmasına rağmen sahip olmadığını ifâde etmiştir. Dâmgânlı ve muhtemelen tacir kökenli biri onun evindeki incileri Kağan'a ihbar etmiştir. Evi arandıktan sonra sorguda kendisine Tâcik eşrafın verdiğini söylemiştir. Bu olay hem yabancı incilerin yönetici elit tarafından gördüğü talebi ve Müslüman tacirlerin birbirine karşı hissettiği ihtiras ve rekabet duygusunun boyutuna işaret etmektedir[1088].

İlhanlılar ve Yuan iktidarı arasında ayrıcalıklı bir ticaret hukuku gelişmediği için Gâzân Han'ın ve Moğol emirlerinin topyekün İslâmiyet'e geçmesi ile Kağan'ın iradesinden ayrılmaları mevcut ticarete herhangi bir sekte vurmadı. Hatta bilindiği kadarıyla ilk kez bir İlhan'ın şahsî ortağı Gâzân Han dönemi içinde 1297/1298 yılında Çin'e gitmişti. İlhan, Tokay İlçi'nin diplomatik kısmını temsil ettiği misyonda ticarî tarafını Melikü'l-Muazzam Fahrü'd-dîn Ahmed et-Tayyibî'ye emanet ederek sermâye ve ortaklık için 100.000 altın ödeme yapmıştı. Takiü'd-dîn'in et-Tayyîbilerin Hindistan'daki temsilcisi olduğu çok açıkken Fahrü'd-dîn Ahmed'in de Çin'deki temsilciliği eskiden beri üstlenmiş olması çok uzak bir ihtimâl gözükmektedir. Çünkü Kağan'ın sarayındaki teşrifata o kadar yabancılardı ki kısa bir süreliğine protokol krizine neden olmuşlardı. Böylelikle ilk gelişleri olduğu da anlaşılmaktadır. Fahrü'd-dîn Ahmed bu ortaklık misyonundaki tek tacir değildi. İsa Bencan isimli Kîşli mücevher ustasından da bahsedilmektedir. Nakliyatı kolay ve kârı yüksek olduğu için ve ayrıca Kubilay Han'ın incilere düşkün olduğu dikkate alındığında bu alışverişin en büyük payında yer almış olmalıdır. Ziyaretin her ne kadar diplomatik yönü ön plana çıksa da Fahrü'd-dîn Ahmed daha çok ekonomik kaygılar taşımaktaydı.

[1088] Burada "Tâcik eşraf"tan kastı İran asıllı Orta Asyalı Müslümanlardır. Bunlardan biri Bahaü'd-din-i Kundûzî'dir. Kunduzî ailesi Yuan döneminde en önemli Tâcik elitlerdendir. Şehir hâkimliğinin (Çingsang) yanı sıra el altından da ticaret yaptıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca inci gibi değerli mücevherlerin saraydaki ticareti tıpkı İran'da olduğu gibi Çin'de de yolsuzluklara sapabiliyordu. Bir defasında 30 tümen bâliş kıymetindeki mücevherlerin 60 tümen bâlişe satılması ve durumun ortaya çıkmasıyla fiyatı biçen ve hazineden bu paranın çıkışından sorumlu olan bürokratlar tutuklandılar. Aralarında söz konusu ünlü Kunduzî ailesinden Şemsü'd-dîn-i Kundûzî de bulunmaktaydı. Yasaya çarptırılmaları uygun görülse de karar uygulanmadı. Reşîdu'd-dîn sebebini kuyruklu yıldızın görünmesine yönelik kerametle ilişkilendirse de bu Tâcik mâliyecilerin hazine için kritik öneme sahip olduğu şüphesizdir. Kağan da devlet düzeni ve bu bürokratlar arasında ayrı bir denge izlemek zorunda kalmış olmalıdır. Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 678-679.

Beklediği ücreti elde edebilmek için sadece saraya değil Hanbalık Pazarı'nda da ürünlerini satışa çıkardı. Sarayın kendi tekelinde bir alışveriş yapmak istediğini bilmekteyiz. Böylelikle bunun, sarayı yüksek ödemeye mecbur bırakan bir strateji olduğuna inanmaktayız. Onun sadece hazineye yaptığı satış 840.000 altın dinarı tutmaktaydı. Saray dışındaki pazarlarda da kazancı dikkate alındığında Fahrü'd-dîn Ahmed'in tüm kazancının daha fazla olduğu anlamına gelmektedir. Hindistan'da olduğu gibi Çin'de de alışıldık bir şekilde saray alışverişte önceliğe sahipti. Buna göre "ruhsat" vermek şartıyla sarayın satın almadığı emtianın pazarda satılmasına izin verilmekteydi[1089].

Fahrü'd-dîn Ahmed'in ve beraberinde getirdiği tacirlerin özel statüleri hem kârlarını arttırdı hem de dört sene boyunca ticaret yaparak temaslarını genişletme şanslarına sahip oldu. Böyle bir statüye sahip olanların dışında bir de lokal emtianın ticaretini yapmak şartı ile Çin'e giriş yapan İranlı tacirler de bulunmaktaydı. Yabancı tacirler statüsüne tâbi olup, sıkı denetimler altında işlerini yürüterek belirlemiş yerlerde ikamet etmekteydiler. Kontroller daha karaya ayak basmadan başlamakta gemideki her malın ve mürettebatın sayımı yapılarak kaydedilmekteydi. Söz konusu prosedür kayıt dışı ticaretin önüne geçilmesi için uygulanan tedbirlerden bir tanesiydi[1090].

Tüm Müslüman tacirler kendilerine ayrılmış komplekslerde bir arada yaşamaktaydılar. Hem sosyal hayatlarını geçirdikleri hem de emtialarını sakladıkları depo vazifesini de görmekteydi. Tacirin gündelik harcamaları ise mallarının içinden hesap edilmekteydi. Eğer çıkış zamanında çalıntı gibi durumlarda eksik malı ile kalarak zarar edecek olursa komplekslerin yöneticisi telâfi etmekteydi[1091]. Böylelikle hem bu yapıların kendi işlerliğini koruması için gelir-gider akışı yarattığını hem de beklenmedik bir durumda tacirlerin zarar ederek ticaret amacıyla gelişlerini kesmelerini önlemek için bu denge üzerine kurulu uygulamalar ile kurumsal yapıya dönüşümünü anlatmaktadır. İranlı tacirler Yuan döneminin en gelişmiş limanı Zaytun'da Müslümanların yaşadığı alanda muhtemelen en kalabalık grubu oluşturmaktaydılar[1092]. Sadece lokal

[1089] Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 505-6.
[1090] *Ibn Battuta,* vol. 5, 892.
[1091] *Ibn Battuta*, vol. 5, 893.
[1092] John Chaffee, *The Muslim Merchants of Premodern China*, 147. 1310-1311 yıllarında Quanzhou zenginlerinden Ahmed b. Muhammed eş-Şîrâzî var olan bir camiyi restore ve tamirini üstlenmiştir.

emtianın gemilere nakliyatı ve fiyatlandırmalara değil, Hindistan arasındaki sezonluk seferlere de bizzat katılmışlardır. İbn Battuta Hindistan'dayken borç para aldığı Şerefü'd-dîn-i Tebrizî ile bu sayede tanışma imkânı bulmuştu. Zeytun'daki komplekste İlhanlı şehirlerinden gelen başka isimler de göze çarpmaktadır. Hem din adamı hem de ticaret yapan Kadı Tâcu'd-dîn-i Erdebilî, Şeyhü'l-İslâm Kemâlü'd-dîn 'Abdullâh-ı İsfahânî de yer almaktadırlar[1093]. Sonuncusu 1332'de Ebû Saîd Han tarafından Hanbalık'a gönderilen elçi "Ho ci ki'e ma ding"[1094] ile aynı kişi olması yüksek ihtimâldir. İranlı tacirlerin siyasal bağlantılarının olması finansör bulma, meşakkatli seferler, sıkı denetim ile Çin'de ve özellikle Zeytun'daki şubeleşmeleri için itici güç olmuştur. İslâmiyet'in yayılması için çalışan Kâzerûnî tarikatı Malabar'da olduğu gibi Zeytun'da da tacirler tarafından sosyo-kültürel çevrelerini genişletmek amacıyla özellikle finanse edildi[1095]. Diğer şehirlerden ise Hinskay, Sin Kelan, Fuju gibi limanları sayesinde büyüyen şehirlerin Bik Hâce-yi Tûsî, Rükni'd-dîn-i Tüsterî, Bahaü'd-dîn-i Kundûzî[1096] gibi aynı dili konuştukları bürokratların görev yapması İranlı tacirlere büyük bir avantaj yaratmıştır. İlhanlı topraklarından gelen tacirlerin Çin'deki en büyük rakipleri Orta Asya, Yemen ve Bahreyn'den[1097] gelen girişimcilerdi. 1290'lardan sonra da Tebriz ile ticaret yükünü arttıran Cenovalı tacirler Çin ile doğrudan ticaret yapmaya ve fırsat bulunca da Zeytun'da kompleks tesis ederek başka bir rekabet tarafı olarak ortaya çıkmıştır.

Son olarak Tebriz'de ticarete yönelik politikalar yürütülürken Kubilay Kağan'ın mâliyecilerinin adımlarının ve başarılarının izlendiği açıktır. Bu uygulamaları iki sert tedbirde görmekteyiz. Birincisi mâliyeyi rahatlatmak ve altın ile gümüşün iç ticarette yok olmasını engellemek için çıkartılan kâğıt paradır[1098]. Çin'deki uygulamadan cesaret ile İran'da da yürürlüğe girmiştir. Bunda Polad Çingsang'ın rolü belirleyicidir. Çünkü isim ve şekil itibariyle Çin'deki baskı örnek alınmıştır. O, hem bu türden bilgileri sağlamış hem de proje aşamasında da bizzat yer almış olmalıdır. Bir diğer tedbir ise ortak tacirler üzerinedir. İlhanlılar'da ortakları denetleyen bir kurumsal yapının olmayışı bakımından

[1093] *Ibn Battuta,* vol. 4, 894-895.
[1094] Henry H. Howorth, *History of the Mongols: Part: III,* 626.
[1095] *Ibn Battuta,* vol. 4, 895.
[1096] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 909-910.
[1097] Bahreynli tacirlerden sadece biri olan "Fo lian"ın faaliyette 80 gemisi vardı. Bkz. John Chaffee, *The Muslim Merchants of Premodern China*, 137.
[1098] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh,* c.2, neşr. Rûşen-Mûsevî, 1196.

Çin'den ayrılmaktaydı. Ancak Gâzân Han ile birlikte başta en büyük zengin ve önde gelen Cemâlü'd-dîn et-Tayyibî'nin Tebriz'de yargılamaya alınması ardından iktâlarını kaybetmesi onun gittikçe güçlenmesinin doğurabileceği tehditlerin önüne geçilmeye yönelik bir adım olduğunu göstermektedir[1099]. Mâliyeyi zor durumda bırakan ortaklarla kredi alışverişinin sonlanması ve ayrıca bir süre sonra et-Tayyibî ailesi gibi çok güçlü bir sermâyedar sınıfının ortaya çıkmamasını bu tedbirlerin sonucu olarak görmekteyiz. Polad Çingsang ise İlhanlı kaynaklarında her ne kadar idarî-hukukî vasfa sahip olarak yansıtılsa da onun Argûn Han döneminde Tebriz'e gelmesi, Çin'in idarî ve mâlî yönetiminin İlhanlı vezirlerince takip edilmesini ve gerektiğinde reformlara temel oluşturmasını sağlamıştır[1100].

1099 Vassâf eş-Şîrâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf),* 405; Vassâf eş-Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* 244.
1100 Polad Çingsang yargı makamında görev yapmaktaydı. Mâliyeci Ahmed-i Fanakatî'nin 1282'deki yargılamasında da yer almıştı. Bkz. Christopher P. Atwood, "Bolad Chinsang," *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire,* (New York, 2004), 43. 1270'lerde ise Kubilay Han'ın kurduğu tarım ofisinde yer aldı. İran'a geldikten sonra da Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın tarım reform projesinde danışmanlarındandı. Bkz. Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, (Cambridge, 2001), 115-116. Böylelikle finans kurumlarıyla yakın ilişkisi olduğu düşünüldüğünde 25 yıl boyunca Tebriz'in bir takım mâlî kararlarının danışmanlarından olduğu ihtimali uzak değildir.

SONUÇ

Moğol İmparatorluğu döneminde geniş bir coğrafya üzerinde ticareti kolaylaştıran pek çok etken mevcuttu. Moğol iktidarının geniş bir coğrafyaya yayılması başta olmak üzere, askerî ve siyasal otoritenin rahat hareket etmesi için güzergâhların güvenliğine mümkün olduğunca yatırım yapılması, Moğol elitlerin lüks tüketime eğilimleri ve imparatorluk üzerinde görev yapan mâliyecilerin bireysel girişimcileri ortaklık hukukuyla sermâye ile desteklemeleri, ticarî sirkülasyonun devamlılığını sağlamıştır.

Hülâgü Han'a kadar İran ve çevresindeki Moğol iktidarının yöneticileri büyük hazineye mümkün olduğunca yüksek miktarda ödeme yapmakla vazifelendirilmişlerdir. Bundan dolayı üretim-tüketim faaliyetlerini sistemleştirme ve kolaylaştırmaya yönelik kalıcılık sağlanamamıştır. Hülâgü Han ile birlikte iktidarın Karadeniz, Akdeniz, Hazar ve Fârs Körfezi'nin oluşturduğu bölgeler arası sevkiyat ağının ortasında kalmasının da avantajıyla ticareti doğrudan etkileyen adımlar atılmıştır. Bu adımların ilki tamga vergisinin yürürlüğe girmesidir.

İlhanlı dönemi hükümetleri ticarete sadece "ihtiyaç duyulan emtiaya ulaşmanın en kısa yolu" olarak görmemiş, en önemli gelir kalemlerinden biri olması hassasiyetiyle yaklaşmışlardır. Bundan dolayı İlhanlı tarihinde ticarî düzenin bir kenarında İlhanlı mâliyesinin politikaları ve kararları uzanmaktadır. Bölgelerarası ticarette rolünün önemi artana kadar en büyük alım-satım hacmi devlet kurumları ile hanedan masrafları olduğundan ve şehirlerde sermâye birikiminin olmamasından dolayı ilk ortaklıklar devlet kurumları ile ticaret yapmak isteyen küçük girişimciler ile kurulmuştur. İran, Azerbaycan, Irak, el-Cezîre ve Doğu Anadolu pazarlarında özel girişimlerden kaynaklanan güçlü bir üretim, pazarlama ağının olmamasına yolsuzluk ve sûistîmaller de eklenince söz konusu ortaklara mahkûm kalan mâliye yönetimi, daha Şemsü'd-dîn-i Cüveynî döneminden itibaren bu ilişkiden sıkıntı çekmeye başlamıştır. Gelir-gider dengesizliği çok geç olmadan farkedilse de Sa'dü'd-devle'nin hazine gelirlerini arttırmak isterken vergi denetimlerini ve artışlarını geniş bir tabana yayması çiftçi, esnaf ve küçük tacirlerde hoşnutsuzluğa ve geniş çaplı bir üretim hamlesinin başlayamamasına neden olmuştur. Ardından hazinenin varlıklarını kaybetmesi ve bütçe açığının meydana gelmesiyle Sadrü'd-dîn-i Zencânî

döneminde ticarî düzeni doğrudan etkileyen düzenlemeler kendini göstermiştir. İlk olarak kâğıt para reformuna bel bağlansa da reayanın direnmesiyle kısa süre içinde geri adım atılmıştır. Halkın elindeki nakitlerin hazineye nakledilerek alım satımlarda bundan sonra madenle alışveriş yapmayı yasaklayan bu kanun Çin'deki örneğinden transfer edilmiş ve hazineyi kısa vadede düze çıkaracağı planlanmıştır. Ancak herhangi bir kurumsal temele dayanmaktan çok uzaktı. Başarısızlığın ardından geçen sürede reform yapmanın gerekliliği meşru bir zemine otururken, Gâzân Han döneminde pek çok alanda yapılan yenilikleri ticarî ve mâlî alandaki düzenlemeler takip etmiştir. Bu dönemin reformları her ne kadar Zencânî'nin uygulamalarının devamı olarak farzedilmeliyse de 1280'den sonra Fârs Körfezi ticareti, 1290'dan itibaren de Anadolu'nun Akdeniz ve Karadeniz limanlarında yaşanan hareketlilik dolayısıyla İlhanlı coğrafyasındaki artan ticarî sevkiyatlar, güzergâhlardaki sûistîmallerden sikkelerdeki ve ağırlıklardaki düzensizliğe kadar pek çok problem, düzenlemeleri zorunlu kılmıştır. Çünkü para ve tartı üzerindeki hileler yabancı tacirlerin mağduriyetini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca yine bu dönemin mâliyecisi ve tacirlerinden Reşîdu'd-dîn Fazlullâh reformların yürütme organının başında yer alırken tarımdan zanâate üretim kapasitesini arttırıcı önlemlerle, hammaddeye yakın bölgelerde kurulan atölyelerin artmasının karar alıcılarından olmuştur. Ne kadarı iç pazarda ne kadarı da Avrupa'ya ihraç edildiği bilinmese de özellikle tarım reformu ile yaşanan tarımsal üretim artışının en azından gerisinde kalmamış olduğu, 1340'larda üretim kapasitesine dair verilerden anlaşılmaktadır. Böylelikle İlhanlı coğrafyasındaki tarım arazilerinde üretilen, başta pamuk ve ipekli tekstil üretimlerinin İtalya üzerinden Avrupa'ya hangi koşullarda transfer olduğu kısmen açıklığa kavuşmaktadır.

İlhanlı coğrafyasındaki olanaklardan ve bu ölçekteki bölgeler arası ticaretten en çok faydalanan yabancılar İtalyan tacirlerdir. Başta Venedik ve Cenova olmak üzere Floransa, Pisa, Amalfi'ye mensup tacirler haçlı seferleri devam ederken dahi ve zorluklara rağmen Mısır ile ticarete devam etmiştir. Ancak İtalyan şirketlerinin asıl amacının kâr olması nedeniyle mümkün olduğu ve gerektiği müddetçe geleneksel rotanın dışında kalan sefer ve nakliyat fırsatlarını değerlendirmişlerdir. Bu çerçevede İlhanlı coğrafyasındaki faaliyetleri de 1260'lardan 14.yy.ın ortalarına kadar sistematik ve anlaşılabilir bir şekilde hacim kazanmıştır. Bunda, Ortadoğu'nun siyasal düzeni de doğrudan etkili olmuştur. Öncelikle Bizans İmparatorluğu'nun 1261'de yeniden tesis edilmesiyle

Karadeniz'de ticareti hızlandıran Cenova şirketleri bir müddet sonra Samsun ve Trabzon limanlarını da aşarak Sivas başta olmak üzere İç Anadolu'ya kadar faaliyet alanlarını genişletebildiler. Akdeniz limanlarında ağırlığa sahip olan Venedik de daha çok Ayas Limanı'nı kullanarak 1260'lardan itibaren Moğol denetimindeki şehirlerde ticaret yapmaya başlamıştır. Elde edilen sonuçlar, özellikle Venedik ve Cenova tacirlerinin ağırlıklı olarak ulaşım, güvenlik, sevkiyat, fiyat üzerine şartlar olgunlaştıkça doğuya doğru ilerlediklerini ve doğrudan ticarete teşebbüs ettiklerini göstermektedir. Cenovalılar, İran ve Kafkasya'nın lokal ürünlerine erişmek amacıyla Hazar Denizi'nde ipek başta olmak üzere diğer ürünlerin taşımacılık sorumluluğunu almıştır. Bunun yanında daha çok Mısır yoluyla batıya sevkedilen Hindistan ve Çin'in emtiasına ulaşmak amacıyla da, 1290'da Basra yoluyla körfeze doğrudan ulaşma planı doğrultusunda Dicle nehri şartlarına uygun gemi inşaat projesine başlamıştır. Bu dönemde hem lokal hem de Fârs Körfezi'nden taşınan emtia sayesinde yüksek sevkiyatlara olanak veren kapasitesi de artınca Tebriz'de 14. yy.ın başlarında her iki şehrin resmî işlerini yürüten temsilcilikler açılmaya başladı. Son durum Çin ve Hindistan emtiasının Tebriz pazarlarından Trabzon ve Ayas Limanları üzerinden Avrupa'ya sevki anlamına gelmektedir. Özellikle Mısır'ın Levant'taki Haçlı topraklarına yürüttüğü operasyondan sonra Tebriz, Kâhire'nin yerini alamamışsa da alternatifi durumuna yükselmiştir. İlhanlı iktidarı hem artan ticarî hacmin mâliyeye getirdiği rahatlık hem de birtakım tacirleri Avrupa kralları ve Papa nezdinde diplomatik girişimlerde kullanarak bu ilişkiden yararlanmaya çalışmıştır.

İtalyan tacirlerin İlhanlı topraklarındaki faaliyetleri sadece Tebriz ile sıcak ilişkileri ve Mısır ile yaşadıkları gerilimin itici gücünden ibaret değildi. Bu dönemde ticarî ilişkiler her ne kadar siyasal amaçlardan etkilenmişse de rekabetin de tetiklemesiyle mâliyeti düşürme planları her zaman ön planda olmuştur. Gümrük vergisi, nakliyat, arz ve talep dengesi göz önüne alınarak mevcut koşullarda en kârlı gördükleri emtia üzerinden İlhanlı topraklarında ticaretlerini şekillendirmişlerdir. Buna olanak sağlayan unsurlardan biri de Fârs Körfezi'nde Hürmüz ve Kîş limanlarının Hindistan ve Çin'e sevkiyatlarını sıklaştırarak emtia tedariğini arttırması yatmaktadır. Kîş, körfez ve Hindistan'da elde ettiği tekel sayesinde okyanus ticaretine hacim kazandırmış, Fars şehirlerinin ekonomisine katkıda bulunmuş, Tebriz ve Sultâniye mâliyelerini ayakta tutan gelir kapısından birine dönüşmüş, İtalyan şirketlerinin

İran ve Anadolu üzerinden yaptıkları sevkiyatlarında en büyük tedarikçileri arasında yer almıştır. Bunun dışında Avrupalı tacirlerin Hint Okyanusu ticaretine direkt katılmaya başladıklarında Hürmüz ile bağlantı kurmayı tercih etmeleri, bu limanın girişimciler açısından daha elverişli koşullara sahip olmasından ileri gelmekte olup bu özelliğiyle Kîş'ten daha farklı bir pozisyonda yer aldığı tespit edilebilmektedir.

Fârs Körfezi'ndeki ticarete oldukça önem atfetmekteyiz. Çünkü Moğol çağında ticaretin inkişâf ettiği, Avrupa'ya ulaşan doğu emtiasının Moğol yönetimi altındaki gümrüklerden geçtiği ve Mısır'a uygulandığı iddia edilen ekonomik ambargoların Ayas, Trabzon veya doğrudan Tebriz ile olan ticareti arttıran gerekçe olduğuna inanılmasına rağmen temelsiz genelleme yapılarak İlhanlı coğrafyasında yaşanan değişimler tespit edilememişti. Bu anlamda 1289'da Trablus'un el değiştirmesiyle başlayan sürecin yanında 1290'larda İtalyan şirketleri ile İlhanlılar arasında ekonomik ilişkilerin hareketlenmesi Fârs Körfezi'nde değişen dengelerin etkisinin doğrudan sonucuydu. Bu anlamda 1292/1293 yılı sadece körfez ticaretinde değil Hindistan'dan Avrupa'ya kadar etkisinin görüldüğüne inandığımız üç önemli olay meydana gelmiştir. 1. Cemâlü'd-dîn'e Fârs eyaletinin körfez gelirleri de olmak üzere mukataası teslim edildi 2. Ma'ber veziri kardeşi Takîu'd-dîn yeni hükümdarın idaresinde daha da güçlendi. 3. Hürmüz'deki iktidar mücadelesi içinde Bahaü'd-dîn Ayaz Kîş'ten siyasal yardım talep etti. Kaynaklar kronolojik sırasını vermese bile Hindistan'daki değişen durumun Kîş'in bundan sonraki ticaret sevkiyatlarını ve mâliyetlerini olumlu yönde etkilediği, gelişmeleri izleyen Tebriz mâliyesinin de mukataa anlaşması yaparak yararlanmaya çalıştığı, Bahaü'd-dîn Ayaz'ın da Hürmüz üzerindeki hâkimiyet stratejisinde Kîş'te Cemâlü'd-dîn'in ekonomik açıdan elde ettiği şansı da dikkate alarak ondan yardım almaya başvurduğu ortadadır. Böylelikle söz konusu ekonomik gelişme ve sevkiyat olanakları Mısır'a bağımlılığını tamamen sonlandıramayan İtalyan şehirlerinin, Anadolu limanları ve Tebriz ile ticaret hacmini arttırmasına olanak sağlamıştır.

Siyasî iklimin doğrudan yönlendirmesi, İlhanlı iktidarının Deşt-i Kıpçak, Anadolu ve Mısır ile olan ticari ilişkilerinde istikrarsızlıklar yaşamasına neden olmuştur. 13. yy.ın başlarında ise keskin bir dönüşüm geçirmiştir. Berke Han ve Hülâgü Han'ın Kafkasya üzerine başlayan mücadelesi bölgede kuzey-güney yönlü ticaretin akışını, sevkiyatları, sosyal-kültürel alışverişleri dahi olumsuz

etkilemiştir. Anadolu ile İran arasında Erzurum, Erzincan ve Sivas üzerinden Kilikya'ya uzanan ticaret hattı ise tamga vergisine ve şehirlerin ekonomik verilerine yansıdığı ölçüde, yarımadanın diğer kısımlarına göre öne çıkmıştır. Yine de güzergâhlar dışında kalan bölgelerde Türkmenler, Memlük saldırıları ve nüfuz çabaları nedeniyle İlhanlı otoritesi sağlanamamış, ekonomik politikaları dahi tam anlamıyla uygulanamamıştır. Hülâgü Han zamanında Suriye ile ticarî ilişkilerin kesilmesi, Abâkâ Han döneminde Güney Doğu Anadolu'ya da sıçramıştır. 1323 yılı ise dönüm noktası olmuş, Memlüklerin Kilikya'dan sonra el-Cezire bölgesiyle ilgilenmesi ve ekonomik ilişkilerin istikrarına önem vermesi sonunda İlhanlı iktidarını geniş bir ekonomik cephesi olan siyasal barış yapma önerisine götürmüştür. Böylelikle Abâkâ Han döneminde üst siyasal gücün yerel hâkimlere Suriye ile Mısır'ın sermaye ve emtiasına yönelik ambargo uygulamaları yönündeki baskısından, yerel güçlerin ticarete verdiği zararı minimize etmek adına Kahire ile geniş çaplı bir barışa evrilen koşullar doğmuştur. Kervan ticaretinin o güne kadarki ekonomik dışı engelleri kalkmıştır.

Orta Asya karayolunun 1280'e doğru itibaren güvenilirliğini yitirmesi, Çin ve Hindistan ile ticaretin güzergâhını Fârs Körfezi'ne yoğunlaştırdı. Doğu Hindistan'da Kîşli tacirlerin tekelciliği, Malabar ve Gucerât'ta İran asıllı tacirlerin bizzat bulunarak sevkiyatları yönetmesi, ekonomik boşlukları keşfetmesi ve bölge idarecileriyle yakın ilişkiler tesis etmesi körfeze gemi trafiğini arttıran detaylardan biri olarak kabul edilmelidir. 14. yy.ın başlarında İranlı tacirler mümkün olduğu müddetçe Çin'in liman şehirlerinde Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinden gelen yabancı tacirlerle birlik halinde yerleşerek Hindistan üzerinden batıya yüklerini transfer etmişlerdir.

Cengiz Han döneminden itibaren Moğolların ticarete, ticarî partnerlere bakış açısı ve ekonomik amaçlarının idarî mekanizmadaki tesiri İlhanlı coğrafyasında hâlâ gözlemlenebilmektedir. Bürokrasi içinde mâliyenin devlet harcamaları ve gelirleri dengede tutmak amacıyla ticarî koşulları derinden etkilediği, dışta da siyasal ilişkilerin bölgelerarası ticaretteki rolünü şekillendirdiği netice ile karşılaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Afşâr, İrec. "Cevher-nâme-yi Nizâmî mehz-i Tensûh-nâme u ʻArâ'isu'l-cevâhir." *Yagma*. 271/I: 35-42, 1350.

Ağır, Abdullah Mesut. *Memlûklarda Ticaret*. Konya, 2015.

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1243-1453*, c.1. İstanbul, 1979.

Aknerli Grigor. *Moğol Tarihi*. Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan. İstanbul, 1954.

Aksarâyî, Kerimü'd-dîn Mahmûd. *Müsâmeretü'l-ahbâr*, neşr. Osman Turan. Ankara, 1999.

el-Alevî, Abdülazîz. "İbn Fazlullâh el-Ömerî." *DİA,* XIX, İstanbul: 483-4, 1999.

Allouche, Adel. "Tekuder's Ultimatum to Qalāwūn." *International Journal of Middle East Studies,* XXII/4: 437-446, 1990.

Allsen, Thomas T. *The Step and the Sea, Pearls in the Mongol Empire*. Pennsylvania, 2019.

_________________. *Mongol Imperialism, The Policies of the Grand Grand Qan Möngke in China, Russia and the Islamic Lands, 1251-1259*. London, 1987.

_________________. *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*. Cambridge, 1997.

_________________. *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*. Cambridge, 2001.

_________________ . "The Rise of the Mongolian Empire." *The Cambridge History of China*. ed. Herbert Franke & Denis C. Twitchett, Vol. 6: 321-413, 2006.

_________________. "Mongols as Vectors for Cultural Transmission." *The Cambridge History of Inner Asia*. ed. Nicolo Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden. New York: 135-154, 2009.

_________________. "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260." *Asia Major* 2/2: 83-126, 1989.

Amitai-Preiss, Reuven. *Mongols and Memluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281.* Cambridge, 2004.

Andreasyan, Hrant D. "Türk Tarihine Âid Ermeni Kaynakları." *İ.Ü. Tarih Dergisi* I/1: 95-118. 1949.

Anonim. *Târîh-i Şâhî-yi Karahıtaiyân.* Neşr. Muhammed İbrahim Bâstânî Pârîzî. Tahran, 1976.

Ashtor, Eliyahu. *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages.* Los Angeles, 1976.

_______________. *Levant Trade in the Middle Ages.* Princeton, 2014.

Atwood, Christopher P. "Bolad Chinsang." *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire.* New York: 43, 2004.

Avcı, Casim. "İzzeddin İbn Şeddâd." *DİA,* XX, İstanbul: 375, 1999.

Aykut, Tuncay. "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi." *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeler*, Yapı Kredi Koleksiyonları. İstanbul: 29-31, 1992.

Aylar, Mustafa. *İlhanlılar Döneminde Bağdat (1258-1335).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Aytaç, Nazhan. "Anadolu'da İlhanlı Mimari Eserleri." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Bakır, Abdulhalik. "Ortaçağ'da Dokuma Sanayi." *Belleten*, LXIV/241: 749-826, 2000.

Balard, Michel. "The Black Sea: Trade and Navigation (13th-15th Centuries)." *Maritimes Mittelalter: Meere als* Kommunikationsräume: 181-194, 2016.

Balletto, Laura (ed). *Notai genovesi in Oltremare: Atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279).* [CSFS 53]. Genova, 1989.

Barker, Hannah. "Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade, 1260-1500." PhD Dissertation, The University of Columbia, 2014.

Barthold, W. "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet." *Türk Hukuk ve İktisat Tarihî Mecmuası,* c.1: 135-159, 1931.

___________. *An Historical Geography of Iran*. English trans. Svat Soucek. New Jersey, 1984.

Baybars's Successors; Ibnu'l-Furāt on Qalāwūn and al-Ashraf. Eng. trans. David Cook. New York, 2020.

Baykara, Tuncer. "Denizli'de Yeni Bulunan İki Kitabe." *Belleten,* XXXII/130: 159-162, 1969.

________________. 'Türkiye Selçuklularında Bazı Vergilere Dair." *IX. Türk Tarih Kongresi (1981) Bildirileri*, cilt 2: 687-695, 1988.

Behrânîpour, 'Ali. *Ticâret-i hâricî-yi İrân der-ahd-i İlhanân-ı Mogûl.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dânişgâh-ı Şehîd Beheştî, 1386.

_________________. "The Trade in Horses Between Khorâsân and India in the 13th-17th Centuries." *The Silk Road*, 11: 123-138, 2013.

el-Berenî, Ziyâü'd-dîn b. Müeyyidülmülk. *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, neşr. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sahib. Kalküta, 1862.

Bernardini, Michele. "Genoa." *EIr*, X: 422-426, 2000.

Biran, Michel. *Qaidu and Rise of Independent Mongol State*. London, 1997.

_____________. "Forced Migrations and Slavery in the Mongol Empire." *The Cambridge History of Slavery*, vol. 2: 76-99, 2021.

Blair, Sheila. "The Mongol Capital of Sulṭāniyya, the Imperial." *Iran*, vol. 24: 139-151.

Blessing, Patricia. *Rebuilding Anatolia After the Mongol Conquest, Islamic Architecture in the Lands of Rum, 1240-1330.* New York, 2014.

Boase, Thomas, S. R. *The Cilician Kingdom of Armenia*. London, 1978.

Edward G. Browne. *A History of Persian Literature under Tartar Dominion (AD 1265–1502)*, c.1. Cambridge, 1920.

Bosworth, Clifford Edmund. "Narshakhi." *EI²*, VII: 966-967. 1993.

Boyle, John Andrew. "The Il-Khans of Persia and the Princes of Europe." *Central Asiatic Journal*, XX/1-2: 25-40, 1976.

Bozian, Peter. “Role of Ortoy Merchants in the Mongolian Court: From the Rise of the Mongol Empire to Fall of Yuan Dynaty.” *Emory Endeavors in History*, vol. 6: 90-111, 2015.

Burger, Glenn (ed.). *Hetoum. A Lytell Cronycle: Richard Pynson's Translation (c.1520) of "La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient"*. Toronto, 1988.

Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu*. Türkçe terc. Erol Üyepazarcı. İstanbul, 2012.

Chaffee, John. “Cultural Transmission by Sea, Maritime Trade Routes in Yuan China.” *Eurasian Influences on Yuan China*. ed. Morris Rossabi. Singapore: 41-56, 2013.

_____________. *The Muslim Merchants of Premodern China*. New York, 2018.

Chawla, Joginder K. *India's Overland Trade with Central Asia and Persia during the Thirteenth and Fourteenth Century*. New Delhi, 2006.

Ciociltan, Virgil. *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Eng. trans. Samuel Willcocks. Leiden, 2012.

Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford, 1972.

el-Cûzcânî, Ebû Amr Minhâcü'd-dîn Osmân b. Sirâcü'd-dîn Muhammed. *Tabakât-ı Nâsırî*, vol. 1-2. neşr. ‘Abdü'l-Hayy Habîbî-i Kandehârî. Kâbil, 1342.

Cüveynî, ‘Alâ'ü'd-dîn ‘Atâ Melik. *Tesliyetu'l-ihvân*. neşr. ‘Abbâs Mahyâr. Tahran, 1361.

_____________________________. *Târîh-i Cihân-guşâ*. c.1-3. neşr. Muhammed “Abdu'l-Vahab Kazvînî. Tahran, 1387.

Çavuşdere, Serdar. *14. Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibaldone de Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Göre Kayıtlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Çubukçu, Asri. “İbnü's-Sukâî.” *DİA,* XXI. İstanbul: 211, 2000.

Danuu, Ankhbayar. *İlhanlı Devleti'nde Vezaret*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Doerfer, Gerhard. “Mongolica aus Ardabil.” Z*entralasiatische Studien,* vol. 9: 187-263, 1975.

De Mas-Latrie, Luis. “Privilège Commercial accordé en 1320 à la République de Venise par un roi de Perse, faussement attribué à un roi de Tunis.” *Bibliothèque de l'École des chartes*, c.5: 72-102, 1870.

De Nicola, Bruno. *Woman in Mongol Iran, The Khatuns 1206-1335*. Edinburgh, 2017.

Di Cosmo, Nicola. “Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* LIII/1-2: 83-108, 2010.

________________. “Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts.” *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World*. ed. Reuven Amitai & Michal Biran. Leiden: 391-424. 2004.

Ebû Abdullâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî. *Baypars Tarihi. al-Melik Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*, Türkçe terc. M. Şerefûddin Yaltkaya. Ankara, 2000.

Ebû Muhammed Sa‘dî Müşerrifü’d-dîn Muslih b. Abdullâh b. Müşerrif-i Şîrâzî. *Külliyat-ı Sa’dî*. neşr. Muhammed Ali Farûgî. Tahran, 1385.

Ebu’l-Fidâ. *Takvîmu’l-buldân*. Fârsça terc. ‘Abdu’l-Muhammed Âyetî. Tahran, 1349.

Ebu’l-Fidâ, el-Meliku’l- Mu’eyyed ‘İmâdu’d-dîn İsmâ’îl b. ‘Ali b. Mahmûd b. ‘Omer b. Şehinşâh b. Eyyûb. *Ta’rîhu Ebî’l-Fidâ’ (el- Muhtasar fi ahbâri’l-beşer)*, c. 4. (yersiz), (tarihsiz).

Friedman, John Block and Kristen Mossler, Figg (ed.). *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia (Routledge Encyclopedias of the Middle Ages).* London, 2011.

Eğilmez, S., Ahmet Safa Yıldırım, Yunus Emre Aydın. “Ceneviz Ticaret Kolonisi Simisso (1280-1420).” *TİD*, XXXVI/2: 527-563, 2021.

Ekici, Kansu. *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Elitaş, Cemal, Bilge Leyli Elitaş. "Ortadoğu'da Yazılı İlk Muhasebe Öğreti Eseri: Saadetname." *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.2: 101-119, 2012.

Emin, Şemîs Şerîk. *Ferheng-i Istılâhât-ı Dîvân-ı Dovrân-ı Mogûl.* Tahran, 1357.

Endicott-West, Elizabeth. "Merchant Associations in Yüan China: The "Ortoγ"." *Asia Major*, 2/2: 127-154, 1989.

Enkhbolt, Enerelt. "The Role of the Ortoq in the Mongol Empire in Forming Business Partnership." *Central Asian Survey*, vol. 38: 531-547, 2019.

Erdem, İlhan. "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları." *TAD*, XXI:49-67, 2003.

Fahru'd-dîn Ebû Süleymân Dâvûd b. Tâcu'd-dîn-i Benâketî. *Târîh-i Benâketî (Ravzat ûlî'l-elbâb fi ma'rifeti't-tevârîh ve'l-ensâb).* neşr. Ca'fer Şi'âr. Tahran, 1348.

Farmer, Sharon. *The Silk Industries of Medieval Paris: Artisanal Migration, Technological Innovation, and Gendered Experience.* Pennsylvania, 2016.

Ferbûd, Ferînaz ve Nevşîn Dehemlayân, "Ber-resî tatbik-i terâhî-yi mensucât-i İlhanî-yi İran ve Memâlik-i Mısır der-kurûn-u heftom ve heştom-i hicrî." *Neşrîyye-yi Hünerhâ-yı Senaî-yi İslâmî*, S.1: 21-30, 1395.

Fleet, Kate. *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey.* Cambridge, 2006.

Francis Balducci Pegolotti, "Notices of the Land Route to Cathay and of Asiatic trade in the First Half of the Fourteenth Century." *Cathay and the Way Thither*, c.2. ed. Henry Yule. New York: 279-308, 2009.

Friar Giovanni Di Plano Carpini. *The Story of the Mongols Whom We Calls the Tartars.* Eng. trans. Erik Hildinger. Boston, 1996.

Friedrich Hirth and William Woodville Rockhill (ed. ve trans.). *Chau Ju-Kua: His Work on the Arap Trade in the Twelfth and Thirteenth Century, Entitled Chu-Fan-Chi.* Petersburg, 1911.

Genç, Mehmet. *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi.* İstanbul, 2014.

Ghorbannejâd, Parsia. "The Ilkhanid's Policy and Its Role in Stability and Security of The Silk Road." *Ilkhanid Governance & Its Impact on the Silk Road*, ed. Masoud Bayat, Eng. trans. Nasrin Razzaghi. Semerkand: 149-168, 2020.

Gibb, Hamilton Alexander R. (ed.). *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354.* vol. 1-4. London, 1971.

Gill, Matanya. "Jamaladdin al-Tibi, The Iraqi Trader Who Traversed Asia." *Along the Silk Roads in Mongol Eurasia Generals, Merchants, and Intellectuals*, ed. Michal Biran, Jonathan Brack, Francesca Fiaschetti. Oakland: 175-193, 2020.

Göyünç, Nejat. *Das sogenannte Game'o'l-Hesab des Emad as-Sarawi ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*. Unpublished PhD Dissertation, Georg-August Universität, 1962.

Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habreus). *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2. Türkçe terc. Ömer Rıza Doğrul. Ankara, 1950.

Habig, Marion A. "Marignolli and the Decline of Medieval Missions in China." *Franciscan Studies*, V/1: 21-36, 1945.

Zemfira, Hacıyeva. Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu. Bakü, 2007.

Hâfız-i Ebrû, Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh-i Hâfî. *Coğrafyâ-yı Hâfız-ı Ebrû*, c.2. neşr. Sâdık Seccâdî. Tahran, 1375.

Hamdullâh b. Ebû Bekir b. Ahmed Mustevfî-yi Kazvînî. *Nüzhetü'l-Kulûb*, neşr. Guy Le Strange. Tahran, 1362.

____. *Târîh-i Güzîde*. neşr. Dr. 'Abdu'l-Huseyn Nevaî. Tahran, 1387.

Hândmir, Gıyâsu'd-din b. Husâmu'd-dîn, *Destûru'l-vuzerâ'.* neşr. Sa'id Nefîsî. Tahran, 1976.

_________________________________. *Târîh-i Habibu's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer*, c.3. neşr. Dr. Muhammed Debîr Siyâkî. Tahran, 1380.

el-Herevî, Seyf b. Muhammed b. Ya'kûb. *Târîh-nâme-yi Herât.* neşr. Gulâmreza Tabâtabaî Mecd. Tahran, 1383.

Heyd, Wilhelm. *Histoire du Commerce du Levant au moyen-Âge,* c.2. Leipzig, 1923.

Hilal, Adil. *Moğol-Batı Avrupa İlişkileri ve İslam Dünyasına Etkileri.* Türkçe terc. Ahsen Batur. İstanbul, 2019.

Hindûşah-ı Nahcuvânî. *Destûrü'l-kâtib fî ta'yini'l-merâtib*, c.1-2. neşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde. Moskova, 1976.

Hinz, Walter. "Farsakh." *EI²*, II: 812-813, 1991.

____________. *İslam'da Ölçü Sistemleri.* Türkçe terc. Acar Sevim. İstanbul, 1990.

Holt, M. Peter. *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290), Treaties of Baybars & Qalāwūn with Cristian Rulers*. Leiden, 1995.

______________. *Haçlılar Çağı, 11.Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*. Türkçe terc. Özden Arıkan. İstanbul, 1999.

Howorth, Henry H. *History of the Mongols: Part: III.* London, 1888.

Hüseynî, Seyyîd Mustafa ve Beyyât, 'Ali. "Sazman-ı idâre-yi istifâ u nizâm-ı mâliyât-ı İran der-'ahd-ı İlhanân ber-esas-ı kitabü'l-mürşid fi'l-hesâb." *Pejûheşnâme-yi Târîh-i Temeddun-ı İslâmî*, S. 1:7-26, 1397.

İbn Bîbî, Nâsırü'd-dîn Hüseyn b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî. *el-Evâmirü'l-'alâ'iyye fi'l-umûri'l-'alâ'iyye (Muhtasar Selçûknâme)*, vol. 4. neşr. M. Th. Houtsma. Leiden, 1902.

İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye, Büyük İslâm Tarihi*, XIV. Türkçe terc. Mehmet Keskin. İstanbul, 2000.

İbn Tağrîberdî. *en-Nücumu'z-zahîre (Parlayan Yıldızlar)*. Türkçe terc. Ahsen Batur. İstanbul, 2013.

İbnü'l-Fuvatî, Kemâlu'd-dîn 'Abdu'l-Rezzâk b. Ahmed. *el-Hevâdisu'l- câmi'a ve'l-tecâribu'n-nâfi'a fi'l-mi'atu's-sâbi'a*. Fârs terc. Abdü'l-Muhammed Ayetî. Tahran, 1381.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzü'd-dîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh,* XII. Türkçe terc. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça. İstanbul, 1987.

İbnü's-Sukâî, Fazlullâh b. Ebu'l-Fahr el-Muvaffak el-Kâtib en-Nasrânî. *Tâlî Kitâbi*, *Vefeyâti'l-a'yân*. nşr. Jacqueline Sublet. Dımaşk, 1974.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, c.1. Türkçe terc. Halil Berktay. İstanbul, 2000.

İranî, Nefîse, 'Alî Saferî Ak-kal'a. *Kohenterin ferheng-nâme-yi Fârsî-yi dâniş-i istifâ (tashîh u tahlîl-i bahş-ı lûgat u mustalahât-ı el-Mürşid fi'l-hesâb).* Tahran, 2016.

Jackson Peter ve David Morgan (ed.). *The Mission of Friar William of Rubruck*. London, 1990.

Jackson, Peter. *The Delhi Sultanate, A Political and Military History*. Cambridge, 1999.

______________. *The Mongols and the West*. New York, 2005.

______________. *The Mongols and the Islamic World, From to Conquest to Conversion*. London, 2017.

Jacoby, David. "Between Venice and Alexandria: Trade and the Movement of Precious Metals in the Early Mamluk Period." *Mamluk Studies Review,* c. 31: 115-137, 2018.

_____________. "Marco Polo, His Close Relatives, and His Travel Account: Some New Insights." *Mediterranean Historical Review,* vol. 21: 193-218, 2006.

_____________. "Marino Sanudo Torsello on Trade Routes, Commodities, and Taxation," *Travellers, Merchants and Settlers in the Eastern Mediterranean, 11th-14th Centuries*. David Jacoby (ed.). Farnham: 185-197, 2020.

_____________. "Oriental Silks Go West: A Declining Trade in the Later Middle Ages." *Islamic Artefacts in the Mediterranean World: Trade, Gift, Exchange and Artistic Transfer.* Caterina Schmidt Arcangeli and Gerhard Wolf (ed.). Venice: 88-104, 2010.

_____________. "The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some Neglected and Overlooked Aspect." *La Méditerranée des Arméniens XIIe-XVe Siècle*. edited by C. Mutafian. Paris: 261-291, 2014.

_____________. "Western Commercial and Colonial Expansion in the Eastern Mediterranean in the Eastern Mediterranean and the Black Sea in the Late Middle Ages." *Rapporti Mediterranei, Pratiche Documentarie, Presenze Veneziane: Le Reti Economiche e Culturali (XIV-XVI Secolo)*. Venezia: 3-49, 2017.

Jahn, Karl. "İran'da Kâğıt Para." *Belleten*. Türkçe terc. Mehmet Altay Köymen. VI/23-24: 269-309, 1942.

John de Marignolli. "Recollections of the Travel in the East." *Cathay and the Way Thither*, c. 2. Henry Yule (ed.). New York: 311-394, 2009.

Kârimî, 'Alî Rıza ve Kârimî, Muhammed Rızaî. "Revâbıt-ı tîcârî-yi İran u Cenova der-'ahd-i İlhanân." *Faslnâme-yi İlmî, Pejûheş-i Târîh-i İslâm*, S.18: 51-68, 1392.

Kallek, Cengiz. "Dânek." *DİA*, VIII. İstanbul: 457-458, 1993.

Karpov, Sergei. "The Black Sea Region, Before and After Fourth Crusade." *Urbs Capta: The Fourth Crusade and Its Consequences*, A.E. Laiou (ed.). Paris: 285-294, 2005.

Kâşânî, Ebû'l-Kâsım 'Abdullâh bin Muhammed. *'Arâ'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib*. neşr. İrec Afşâr. Tahran, 1386.

____. *Târîh-i Olcâytû Sultân*. neşr. Mehin Hambli. Tahran, 1386.

Kaşgarlı Mahmûd. *Dîvânü Lugâti't-Türk*, c.1-3. Türk terc. Besim Atalay. Ankara, 1985.

Kauz, Ralph. "The Maritime Trade of Kish during the Mongol Period." *Beyond the Legacy of Genghis Khan*. L. Komaroff (ed.). Leiden: 51-67, 2006.

Kazvînî, Zekeriyâ-yi b. Muhammed b. Mahmud. *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*. Fârsça terc. Cihângîr Mîrzâ Kâçâr. Tashih Mîr Hâşim Muhaddis. Tahran, 1371.

Kedar, Benjamin Ze'ev. "Merchant Communities in Crisis: Changes in Mood of Genoese and Venetian Merchants and Citizens, 1270-1400." Unpublished PhD Dissertation, The University of Yale, 1969.

Keleş, Bahattin. *Bahrî Memlükler*, *İktisadî ve Ticarî Hayat*. İstanbul, 2018.

Kempânî, Nesîm. *Ferheng-i ıstîlâhât-ı parçe u puşak der-İran*, *ez-dovrân-ı bâstân tâ-âgaz-ı âsr-ı Pehlevî*. Tahran, 1391.

Kenarroodî, Ghorbân 'Alî. "Nizâm-ı mâliyât-i Mogûlân u tes'ir-i ân der-inhitât û zevâl-i şehirhâ-yı İrân." *Pejûheşnâme-yi Târîh*, S. 12: 82-112, 1387.

Khvalkov, Evgeny. *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region, Evolution and Transformation*. New York, 2018.

Kılıç, Emel. *Altın Orda Devleti'nin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Kim, Hodong. "Unity of the Mongol Empire and the Continental Exchanges over Eurasia." *Journal of Central Eurasian Studies*, vol.1: 15-42, 2009.

Kolbas, Judith Grace Kolbas. *Mongol Money: The Role of Tabriz from Chingiz Khan to Uljaytu 616 to 709 AH/1220 to 1339 AD*. Unpublished PhD Dissertation, New York University, 1992.

____________________________. *The Mongols in Iran, Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*. New York, 2006.

Korykoslu Hayton. *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. Türkçe terc. Altay Tayfun Özcan. İstanbul, 2015.

Kuk, Nam Jong. "Rethinking Trade Between Europe and the Mongol Realm during the Pax Mongolica." *The Mongols and Global History, An International Conference*: 103-152, 2018.

Kurtuluş, Rıza. "Melikü't-tüccâr." *DİA*, XXIX. İstanbul: 82, 2004.

_____________. "Şems-i Münşî." *DİA*, XXXVIII. İstanbul: 509, 2010.

Küçüksipahioğlu, Birsel. *Haçlılar ve İstanbul (1096-1261)*. İstanbul, 2021.

Laiou-Thomadakis, Angeliki E. "Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteen-Fifteen Centuries." *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 34/35: 177-222, 1980/1981.

Lambton, Ann Katharine Swynford. "Mongol Fiscal Administration in Persia (Part II)." *Studia Islamica*, no. 65: 97-123, 1987.

Lane, Frederic Chapin. *Venice A Maritime Trade*. London, 1973.

Le Strange, Guy. *Lands of Eastern Caliphate.* New York, 1873.

Lebîb, Subhî. "Eyyubiler ve Memlukler Devrinde Mısır'ın Ticaret Politikası." Türkçe terc. Altan Çetin. *Nüsha*, S. 4: 133-150, 2002.

"Letter From Andrew Bishop of Zayton in Manzi or Southern China, 1326." *Cathay and the Way Thither,* c.1. ed. Henry Yule. New York: 222-230, 2009.

Li Chih-Ch'ang. *The Travels An Alchemist*, Arthur Waley (trans. and annoted). London, 1931.

Liberati, Riccardo. "Italian Merchants in Tabriz under the Ilkhanid Rule: Trade and Partnership." Unpublished PhD Dissertation, The University of Leiden, 2020.

Lippard, Bruce. *The Mongols and Byzantines (1243-1431)*, PhD Dissertation, The University of Indiana, 1983.

Lopez, Robert Sabatino. "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence Commercial Documents." *The Journal of Economic History*, III/2: 164-184, 1943.

Lunde, Kristine Scheel. "12th-14th Century Yuan ve Mongol Silk-Gold Textiles: Transcultural Consumption, Meaning and Reception in the Mongol Empire and in Europe." Unpublished PhD Dissertation, The University of London, 2018.

Mack, Merav. "Genoa and the Crusades." *A Companion to Medieval Genoa*. Carrie E. Beneš (ed.). Boston: 471-495, 2018.

el-Makrîzî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ali b. 'Abdu'l-Kâdir Takîu'd-dîn. *Kitâbu's-sulûk li-ma'rifet duveli'l-mulûk*, c. II/1. neşr. Muhammed Mustafâ Ziyâde. Kâhire, 1941.

Martin, M. E. "The Venetian-Seljuk Treaty of 1220." *The English Historical Review*, XCV/ 375: 321-33, 1980.

Martinez, Arsenio Peter. "The Eurasian Overland and Pontic Trades in the Thirteenth and the Fourteenth Centuries with Special Reference to their Impact on the Golden Horde, the West, and Russia and to the Evidence in Archival Material and Mint Outputs."*AEMA*, vol.16: 127-222, 2008-2009.

May, Timothy. *The Mongol Empire, A Historical Encyclopedia*, vol.2. California: 148, 2017.

Mayer, Leo Ary. *Mamluk Costume, A Survey*. Geneve, 1952.

el-Mâzenderânî, Abdullah b. Muhammed b. Kiyâ. *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, Türkçe terc. İsmail Otar, Oktay Güvemli ve Cengiz Toraman (ed.). İstanbul: 223, 2013.

Minorsky, Vladimir (ed. and trans). *Hudūd al-Ālam, Region of the World*. London, 1970.

Mînovî, Müctebâ and Minorsky, Vladimir. "Naṣır al-Din Ṭusî on Finance." *BSOAS*, X/3: 755-789, 1940.

Mîrhând, Seyyid Hamîdü'd-dîn Muhammed b. Burhâneddîn Kemâlü'd-dîn. *Târîh-i Ravzatu's-safâ fî sîreti'l enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ***,** C. 4-5-6. neşr. Dr. Abbbas Zaryab. Tahran, 1375.

Montgomery, James A. *History of Yaballaha III*. Columbia, 1927.

Müverrih Vardan. *Türk Fütuhatı Tarihi*. Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan. İstanbul, 1937.

Müverrih Kiragos. *Ermeni Müelliflerine Göre Moğollar*. Türkçe terc. Gürsoy Solmaz. Ankara, 2009.

Nabipour, Mirkamal. *Die beiden persichen Leitfaeden des Falak 'Alā-ye Tabrīzī über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*. Unpublished PhD Dissertation, Georg-August Universität, 1973.

Nâsiru'd-dîn Munşî-yi Kirmânî. *Nesâ'imu'l-eshâr ve letâ'imu'l-ahbâr*. neşr. Mir Celâlu'd-dîn Hüseynî Urmevî. Tahran, 1364.

Nâsiru'd-dîn-i Tûsî. *Tensûh-nâme-yi İlhânî*. neşr. Takî Muderris-i Rezevî. Tahran, 1348.

Nejâd, Ahmed Fazlı. "Şeglgir-i siyâset-i deryâ-yı İlhanân u peyâmedhâ-yı ân- bertîcâret-i beynelmilelî evâhir-i kurûn-ı vüstâ." *Faslnâme-yi Pejûheşhâ-yı Târîhî, Dânişkede-yi Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî, Dânişgâh-ı İsfahân*, S.1: 101-114, 1395.

en-Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed bin Ca'fer. *Târîh-i Buhârâ.* Fârsça terc. Ebû Nasr Ahmed bin Muhammed bin Nasr el-Kubâvî. tashih Muderris-i Rizevî. Tahran, 1387.

Nizami, Khaliq Ahmad. "Gucerât." *DİA*. XIV. İstanbul: 171-173, 1996.

Odoric of Pordenone. “Biographical and Historical Notices.” *Cathay and the Way Thıther*, c.1. Henry Yule (ed.). New York: 1-162, 2009.

el-Ömerî, Şihabü'd-dîn b. Fazlullâh. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, (Mesalikü'l-ebsar)*. Türkçe terc. Ahsen Batur. İstanbul: 91-92, 2014.

Özaydın, Abdülkerim. “Ebü'l-Fida.” *DİA*, X. İstanbul: 320-321, 1994.

Özaydın, Abdülkerim. “Hamdullah el-Müstevfî.” *DİA*, X. İstanbul: 454-5, 1997.

Özaydın, Abdülkerim, “İbn Kesîr.” *DİA*, XX. İstanbul: 132-134, 1999.

Özcan, Azmi. “Berenî.” *DİA*, V. İstanbul: 491, 1992.

___________. “Malabar,” *DİA*, XXVII. Ankara: 465-466, 2003.

Özdal, Ahmet Nurullah. *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, İstanbul, 2016.

Özergin, Kemal. “Anadolu Selçuklu Çağında Anadolu Yolları.” Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1959.

Özgüdenli, Osman Gazi. “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târîh-i Vassâf'ın Müellif Nüshası.” *Belleten*, LXX/258: 501-522, 2006.

_____________________.“İlhanlılar Devrine Ait Anonim Bir Münşe'at Mecmuası: Risale el-Sâhibiyye.” *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: 235-259, 2006.

_____________________.“XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Tarih Yazıcılığı.” *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, Emine Uyumaz, Muharrem Kesik, Aydın Usta, Cihan Piyadeoğlu (ed.). İstanbul: 258-284, 2013.

_____________________. “XIV. Yüzyılda Tebrîz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye).” *İ.Ü. Tarih Dergisi*, 37: 253-290, 2002.

_____________________.*Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*. İstanbul, 2009.

Özkutlu, Seyit. “Orta Çağ'da Papalık Yasakları ve Müslüman Doğu: Latin Noter Kayıtları Işığında Doğu-Batı Ticareti (1162-1350).” *Belleten*, LXXXVIII/297: 485-518, 2019.

______________.*Medieval Famagusta: Socio-Economic and Socio-Cultural Dynamics (13th to 15th Centuries)*. Unpublished PhD Dissertation, Universtiy of Birmingham, 2014.

Özyetgin, Ayşe Melek. "On the Term *Ortuq (~ Ortaq)* "Merchant" Among the Old Turks." *International Journal of Central Asian Studies*, vol. 11: 1-17, 2007.

Pedani, Maria Pia. "Bahri Memlûklerle Venedikliler Arasındaki Ticari Antlaşmalar." Türkçe terc. Mahmut Yavaşi. *Türkler*, c.5. Ankara: 423-430, 2002.

___________________. "Exemplum Litterarum Tartarorum: Ghazan Khan and Venice at the Turn of the XIIIth Century." *Quaderni di Studi Arabi*, vol. 5/6: 608-614, 1987-1988.

Pelliot, Paul. *Notes on Marco Polo*, vol.1. Paris, 1959.

Persson, Helen. "Chinese Silks in Mamluk Egypt." *Global Textile Encounters,* Marie-Lousie Nosch, Zhao Feng, Lotika Varadarajan (ed.). Oxford: 107-118, 2014.

Petech, Luciano. "Italian Merchants in the Mongol Empire." *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Missions.* Ofxord: 165-188, 2013

Petrushevsky, Ilya Pavlovich. "The Socio-Economic Condition of Iran under the Il-Khâns." The *Cambridge History of Iran*, vol. 5: 483-537, 1968.

Phillips, John Roland Seymour Phillips. *The Medieval Expansion of Europe*. Oxford, 1998.

Piccinno, Luisa. "The Economic Structure of Maritime Trade Calling at the Port of Genoa Through the Analysis of General Avarage Data (Sixteenth- Seventeeth Centuries)." *General Average and Risk Management in Medieval and Early Modern Maritime Business*, ed. Mario Fusaro, Andrea Addobbati, Luisa Piccinno. Cham: 297-334, 2023.

Pochekaev*,* R. Yu. "Tamgha and the Struggle Against It: On the History of Medieval Turkic-Mongol Taxation System." *Golden Horde Review*, no. 4: 77-95, 2014.

Pohl, Ernst, Mönkhbayar Lkhagvadorj, Ahrens Birte, Klaus Frank, Sven Linzen, Alexandra Osinska, Tim Schüler, Micheal Schneider. "Production Sites in

Karakorum and Its Environment: A New Archaeological Project in the Orkhon Valley, Mongolia." *The Silk Road*, S.10: 49-65, 2012.

Polat, M. Said. "Selçuklular ve Beylikler Dönemi Türkiyesi'nde Ticaret." *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*. Ahmet Yaşar Ocak (ed.). Ankara: 349-377, 2006.

Porbahtîyârî, Fatma ve Behrânîpour, 'Ali. "Sehm-i Tebriz der-rovnek-i iktisâdî dovrân-ı İlhanân ba-tekiyye ber-tîcâret-i cevâhirat." *Faslnâme-yi Cûndişâpûr, Dânişgâh-ı Şehîd Çomran-ı Ahvâz*, S. 5: 16-36, 1394.

Power, Eileen. "The Opening of the Land Routes to Cathay." *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Mission*. James d. Ryan (ed.). New York: 127-164, 2016.

Preiser-Kapeller, Johannes. "The Significance of Tabriz in the Spatial Frameworks of Christian Merchants and Ecclesiastics in the 13th and 14th Centuries." *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*. Judith Pfeiffer (ed.). London: 249-299, 2014.

Priyor, John. *Geography, Technology and War*. 1992, New York.

Rachewiltz, Igor (ed.). Hok-lam Chan, Hsiao Ch'i-ch'ing, Peter W. Geier, May Wang, *in the Service of the Khan, Eminent Personalities of the Early Mongol-Yuan Period*, Wiesbaden. (1993),

________________. *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. Nicolo di Cosmo, Devin Deweese, Caroline Humphrey (ed.). Leiden-Boston, 2004.

____________________."The Hsi-Yu Lu By Yeh-lü Ch'u-Ts'ai." *Monumenta Serica,* vol. 21: 1-128, 1962.

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. *Âsâr u ihyâ'*. neşr. Menûçehr Sutûde-İrec Afşâr. Tahran, 1368.

_________________________________. *Câmi'u't-tevârîh (Tarih-i Hind u Sind u Keşmir)*. neşr. Muhammed Rûşen. Tahran, 1384.

_________________________________. *Câmi'u't-tevârîh*. c.2. neşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde. Bakü, 1957.

________________________________. *Câmi'u't-tevârîh*. c.1-2. neşr. Muhammed Rûşen-Mustafâ Mûsevî. Tahran, 1373.

________________________________. *Târih-i Frenk ez-Câmi'u't-tevârîh*. neşr. Muhammed Debîr Siyâkî. Tahran, 1339.

________________________________. *Vakf-nâme-yi Rab'-i Reşîdî*. neşr. Müctebâ Mînovî-İrec Afşâr. Tahrân, 1977.

________________________________. *Sevânihu'l-efkâr-i Reşîdî*. nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh. Tahran, 1358.

Rezevî, Ebû'l-Fazl. "Caygâh-ı bâzarîyyân der-iktisâd u câmia-yı 'asr-ı İlhanân." *Pejûheşnâme-yi Târîh-i Dânişkede-yi Edebîyyât u 'Ulûm-i İnsânî, Danişgâh-ı İsfahân*, S.1: 51-66, 1388.

________________. "Râhhâ-yi ticârî der-'ahd-i İlhânî," *Pejûheşnâme-yi Târîh,* S.11, 71-90, 1394.

________________. "Teşkilât-ı pişe-verî der-'ahd-ı İlhanân." *Faslnâme-yi ilmî Pejûheş-i Târîhnâme-yi İrân ba'd ez-İslâm*, S.1: 43-67, 1989.

_________________. "Râhhâ-yi tîcârî-yi derûn-u merzî der-İlhânân." *Meskûkiye*, S. 6: 81-100, 1386.

Richard, Jean. "European Voyages in the Indian Ocean and Caspian Sea (12th-15th Centuries)." *Iran*, vol. 6: 45-52, 1968.

_____________. "Guillaume Adam." *EIr.*, I/4: 447-448, 1983.

Richards, Donald Sidney. "Ezz-al-din Abu'l-Hasan ʿAli Ebn al-Atir." VII: 671-672, 1999.

Rogers, Francis M. "The Vivaldi Expedition." *Annual Report of the Dante Society, with Accompanying Papers*, no. 73: 31-45, 1955.

Rossabi, Morris, *Khubilai Khan His Life and Times*. London, 2009.

Runciman, Steven. "The Crusader States, 1243-1291." *A History of the Crusades,* vol 2. Kenneth Setton (ed.). Philadelphia, 557-598: 1962.

Sağlam, Ahmet. "Memlük-İlhanlı Diplomatik İlişkileri." *Belleten*, LXXXII/52, 83-158, 2018.

Seyfu'd-dîn Hâcı b. Nizâm 'Ukaylî. *'Âsâru'l-vuzerâ'*. neşr. Mir Celâlu'd-din Urmevî. Tahran, 1364.

al-Shamrookh, Nayef Abdullah. *The Commerce and the Rasulids in the Yemen, (1231-1454)*. PhD Dissertation, The University of Manchester, 1993.

Shao Hung, Da Ya Peng ve Ting Xiu. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu & Hei Ta Shi lu*. haz. Mustafa Uyar, Türkçe terc. Ankhbayar Danuu, İstanbul, 2012.

Shea, Eiren L. *Mongol Court Dress, Identity Formation and Global Exchange*. London, 2021.

Shim, Hosung. "The Postal Roads of the Great Khans in Central Asia." *Journal of Song-Yuan Studies*, vol. 44: 405-469, 2014.

Shokoohy, Mehrdad. Muslim Architecture of South India: The Sultanate of Ma'bar and the Traditions of Maritime Settlers on the Malabar and Coromandel Coasts (Tamil Nadu, Kerala and Goa). New York, 2011

Shukurov, Rustam. "Foreigners in the Empire of Trebizond (The Case of Orientals and Italians)." *Publications de l'Institut Français d'Études Anatoliennes,* S. 25: 71-84, 2012.

Silverstein, Adam J. *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World*. New York, 2007.

Simon de Saint Quentin. *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*. Türkçe terc. Erendiz Özbayoğlu. Alanya, 2006.

Sinclair, Thomas. *Eastern Trade and the Mediterranean in the Middle Ages: Pegolotti's Ayas-Tabriz Itınerary and Its Commercial Context*. London, 2019.

Sinor, Denis. "The Mongols and Western Europe." *A History of the Crusades,* vol. 3, Kenneth Setton (ed.). Philadelphia: 513-544, 1975.

Smith, John Masson Smith. "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaqs and Tümens." *The Mongol Empire and Its Legacy*. Reuven-Amitai Preiss- David Morgan (ed.). Leiden, 39-56, 2000.

Spuler, Bertold. "Commerce." *EIr.*, VI: 64-67, 1992.

______________. *İran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*. Türkçe terc. Cemal Köprülü. Ankara, 2011.

Stantchev, Stefan. "Embargo: The Origins of an Idea and the Implications of a Policy." PhD Dissertation. The University of Michigan, 2009.

Stephenson, John (ed.). *The Zoological Section of the Nuzhatu-l-Qulub of Hamdullâh al-Mustaufî al-Qazwînî*. London, 1928.

Subaşı, Ömer. "Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri," *Belleten*, LXXXIII/259: 853-886, 2019.

Sümer, Faruk. "Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Bir Fuar." *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 37: 1-99, 1985.

Sykes, Sir Percy. *The Quest For Cathay*. London, 1936.

Şakiroğlu, Mahmut H. "Marco Polo." *DİA*, XXVIII, İstanbul: 41-43, 2003.

Şebânkâre'î, Muhammed b. 'Alî b. Muhammed b. Huseyn. *Mecma'u'l-ensâb*. neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran, 1363.

Şemsü'd-dîn Ahmed el-Eflâkî el-Ârifî. *Ariflerin Menkıbeleri*, c.1. Türkçe terc. Tahsin Yazıcı. İstanbul, 1986.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. 1998, İstanbul.

Şiperî, Maryam ve Fedovî, Marziye. "Tahlîl ve ber-resî-yi tekâpûhâ-yı siyasî-İktisâdî-yi Memâlik der-deryâ-yı Mediterane der-tekâbil-i bâ-İlhanân, (M.1250-1517, H. 648-923)." *Târihnâme-yi Hârezmî*. S.17: 98-115, 1396.

Şirinov, Agil. "Tusî, Nasîrüddin." *DİA*, XLI, İstanbul: 442-445, 2012.

Târîh-i Âl-i Selçûk der-Anatolî (Anonim Selçûknâme). neşr. Nâdire Celâlî. Tahran, 1378.

Tauer, Felix. "Timurlular Devrinde Tarihçilik." Türkçe terc. Ahmed Ateş. *Belleten*, XXIX/113: 49-69, 1965 (Ayrı Basım).

The Oriental Geography Ibn Haukal, An Arabian Traveller of the Tenth Century. Eng. trans, William Ouseley. London, 1800.

Togan, İsenbike, "Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret ve Ortak Tüccârları." *Toplum ve Bilim*, no. 25/26: 71-90, 1984.

Togan, Zeki Velidî. "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına ait Kayıtlar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4: 33-50, 1953.

___________________. *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul, 1981.

___________________."Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti." *THİTM*, c.1: 1-42, 1931.

Torsello, Marino Sanudo. *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*. Eng. trans. Peter Lock. London, 2016.

Tsugitaka, Sato. "Slave Traders and Karimi Merchants during the Mamluk Periods: A Comparative Study."*Mamluk Studies Review*, S.1: 141-156, 2006.

Turan, Şerafettin. *Türkiye-İtalya İlişkileri 1, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*. Ankara, 2000.

Turan, Osman. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul, 1998.

_____________. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul, 2011.

____________. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*. Ankara, 1958.

Usta, Ahmet. *Hilal ile Haç Arasındaki Hayatlar, Ortaçağ Akdenizi'nde Ticaret ve Tüccarlar*. İstanbul, 2022.

Uyar, Mustafa. "Jewish Vizier Sa'd al-dawla's Centralization Reform of Ilkhānid financial and Policy and the Reaction to it." *Jewish History Quarterly*, 229: 5-13, 2009.

______________. "Mongol Patronage of Trade Between China and Middle East during the Middle Ages." *The Journal of Middle East and Central Asian Studies,* vol. 1: 43-54, 2017.

______________. *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*. İstanbul, 2020.

Vassâf eş-Şîrâzî, Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh b. Fazlullâh. *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, tashih 'Abdu'l- Muhammed Âyetî. Tahran, 1372.

____. *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*. neşr. Mehdî İsfahânî. Tahran, 1338.

Márton, Vér. *The Postal System of the Mongol Empire in Northeastern Turkestan*. Unpublished Doctoral Dissertation, The University of Szeged, 2016.

Vernadsky, George. "Note on the Origin of the Word Tamga." *Journal of the American Oriental Society*, LXXVI/3: 188-189, 1956.

Watabe, Ryoko. "Census Taking and the Qubchur Taxation System in Ilkhanid Iran: An Analysis of the Census Book From The 13th Century Persian Accounting Manual al-Murshid fi al-Hisab." *The Memoirs of Toyo Bunko*, S.73: 27-63, 2015.

Whitehouse, David. "Siraf A Medieval Port on the Persian Gulf, World Archaeology." *Urban Archaeology*, II/2: 141-158: 1970.

William of Adam. *How to Defeat the Saracens*. Eng. trans. Giles Constable. Washington, 2012.

Wing, Patrick. "Rich in Goods and Abounding in Wealth: the Ilkhanid and Post-Ilkhanid Ruling Elite and the Politics of Commercial Life at Tabriz, 1250–1400." *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz,* ed. Judith Pfeiffer. Leiden: 301-320, 2014.

Wittek, Paul. "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi." *THİTM*, c. 1: 161-164, 1931.

Wood, Frances. *Did Marco Polo Go to China?*, Colarado, 1998.

Yakubovskiy, Aleksander. *Altın Orda ve Çöküşü*. Türkçe terc. Hasan Eren. Ankara, 1976.

Yokkaichi, Yasuhiro. "Chinese and Muslim Diasporas and the Indian Ocean Trade Network Under Mongol Hegemony." *The East Asian Mediterranean: Maritime Crossroads of Culture, Culture, Commerce and Human Migration*, ed. by Angela Schottenhammer. Wiesbaden: 73-102, 2008.

Yazıcı, Tahsin. "Ahmed el-Eflâkî." *DİA*, II, İstanbul: 62, 1989.

Yihao, Qiu. "Ja'far Khwaja, Sayyid, Merchant, Spy, and Military Commander of Chinggis Khan." *Along the Silk Roads in Mongol Eurasia Generals, Merchants, and Intellectuals*. Michal Biran, Jonathan Brack, Francesca Fiaschetti (ed.). Oakland: 143-159, 2020.

Yule, Henry (trans and noted). *The Book of Ser Marco Polo, the Venetian*, vol. 1-2: London, 1871.

Zâki, M. *Arab Accounts of India during the Fourteenth Century*. Delhi, 2009.

Zerkûb-i Şîrâzî, Ebû'l-Abbas Muînu'd-din Ahmed Şihâbü'd-din Ebi'l-Hayr. *Şîrâznâme*. neşr. İsmâil Vâiz Cevâdî. Tahran, 1350.

